

**HÂREZMŞÂH ALÂEDDİN
MUHAMMED DÖNEMİ
SİYASÎ TARİHİ (1200-1220)**

Çoşkun ERDOĞAN

Doktora Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ

2016

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Çoşkun ERDOĞAN

**HÂREZMŞÂH ALÂEDDİN MUHAMMED DÖNEMİ
SİYASÎ TARİHİ (1200-1220)**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ**

ERZURUM – 2016

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

03.02.2016

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “HÂREZMŞÂH ALÂEDDİN MUHAMMED DÖNEMİ SİYASÎ TARİHİ (1200-1220)” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
 Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun 3. yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Coşkun ERDOĞAN

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yrd.Doç.Dr. Gürsoy SOLMAZ danışmanlığında, Coşkun ERDOĞAN tarafından hazırlanan bu çalışma 03 / 02 / 2016 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	Yrd.Doç.Dr. Gürsoy SOLMAZ	İmza:
Jüri Üyesi	Prof.Dr. Levent Ural	İmza:
Jüri Üyesi	Prof.Dr. Nihat YILDIRIM	İmza:
Jüri Üyesi	Yrd.Doç.Dr. Savaş FEİLMEZ	İmza:
Jüri Üyesi	Yrd.Doç.Dr. Emre Kuban	İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR DİZİNİ	VII
HARİTALAR DİZİNİ	IX
RESİMLER DİZİNİ	X
ŞEKİLLER DİZİNİ	XI
ÖNSÖZ.....	XII

GİRİŞ

KAYNAKLAR

I. MÜNŞEÂT MECMUÂLARI	1
II. VAKAYİNÂMELELER	4
A. Arapça Kaynaklar	4
B. Farça Kaynaklar	11
C. Moğol, Ermeni ve Süryani Kaynakları	17
III. EDEBÎ KAYNAKLAR, SEYHATNÂMELELER VE HATIRALAR	20
IV. MESKÛKÂT, KİTÂBE VE MİMARÎ ESERLER.....	23
V. ARAŞTIRMA ESERLER	24

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA SAHASININ TARİHİ COĞRAFYASI VE HÂREZMŞÂH MUHAMMED DÖNEMİNE KADARKİ SİYASÎ DURUM

1.1. HÂREZM'İN TARİHİ COĞRAFYASI VE SELÇUKLULAR DÖNEMİNE KADAR HÂREZM	27
1.1.1. Hârezm Bölgesinin Tarihî Coğrafyası.....	27
1.1.2. Gazneli Hâkimiyetinde Hârezm	35
1.1.3. Hârezm'de Hâcib Altuntaş Dönemi (1017-1032)	45
1.1.4. Harun ve İsmail Handan Dönemi (1032-1041).....	61
1.2. ALÂEDDİN MUHAMMED DÖNEMİNE KADAR HÂREZMŞÂHLAR DEVLETİNİN SİYASÎ GELİŞİMİ	69
1.2.1. Selçuklular Döneminde Hârezm ve Anuşteginogullarının Başlangıcı.....	69

1.2.2. Hârezmşâh Atsız Dönemi (1128-1156).....	77
1.2.3. Hârezmşâh İl-Arslan Dönemi (1156-1172).....	87
1.2.4. Hârezmşâh Tekiş Dönemi (1173-1200)	90

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN MUHAMMED DÖNEMİNİN BAŞLANGICI VE İLK İCRAATLARI

2.1. KUTBEDDİN MUHAMMED'İN ŞEHZADELİK HAYATI VE VELİAHTLIK DÖNEMİ.....	107
2.1.1 Kutbeddin Muhammed'in Şehzadelik Dönemi	107
2.1.2. Kutbeddin Muhammed'in Velihtlık Dönemi	112
2.1.3. Kutbeddin Muhammed'in Tahta Çıkışı ve İlk İcraatları	115
2.2. ALÂEDDİN MUHAMMED'İN İLK DÖNEMİNDE DÂHİLİ VE HARİCİ MESELELER.....	117
2.2.1. Devletin Tanzimi ve Hinduhan Meselesi	117
2.2.3. Gurluların Horasan'ı İşgali.....	119
2.2.4. Sultan Muhammed'in Horasan Seferi	122
2.2.5. Sultan Muhammed'in İkinci Horasan Seferi Ve Gürgeç Muharebesi	127
2.2.6. Horasanda Hârezmşâhlar Hâkimiyetinin Tesisi	131
2.2.7. Mâzenderân'ın İlhakı	135

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂREZMŞÂH MUHAMMED'İN MÂVERÂÜNNEHİR VE İSLAM

ÜLKELERİNDE HÂKİMİYETİNİ TESİS ETMESİ

3.1. MÂVERÂÜNNEHİR OLAYLARININ BAŞLANGICI VE GELİŞEN OLAYLAR.....	137
3.1.1. Mâverâünnehir'de Siyasî Durum	137
3.1.2. Hârezmşâh Muhammed'in Kara Hitaylara Yenilmesi	139
3.1.3. Harmil ve Rindi İsyanı	142
3.1.4. Közlük ve Alişah İsyanları	145
3.1.5. Mâzenderân'ın Tâbiyete Alınması ve Irak'daki Siyasî Durum.....	148
3.2. MÂVERÂÜNNEHİR HÂKİMİYETİ VE KARA HITAY DEVLETİNİN YIKILIŞI.....	150

3.2.1. İlamış Savaşı ve Kara Hitayların Tâbiyete Alınışı	150
3.2.2. Semerkand'ın Zaptı ve Sultan Osman'ın Hal'i Meselesi	155
3.2.3. Naymanlar ve Kara Hitay Devleti ilişkileri.....	158
3.2.4. Kara Hitay Devleti'nin Yıkılışı	161
3.3. HÂREZMŞÂH MUHAMMED'İN İSLAM ÜLKELERİNDEKİ FETİHLERİ, HALİFE İLE İLİŞKİLER VE TERKEN HATUN MESELESİ	164
3.3.1. Alişah İsyanı ve Gur Devleti'nin Sonu	164
3.3.2. Kirman ve Sicistan Bölgelerinin Fethi	167
3.3.3. Hârezmşâh Muhammed'in Irak-ı Acem Seferi ve Azerbaycan, Fars Bölgelerinin Hâkimiyete Alınması.....	169
3.3.4. Halife En-Nâsır Lidînillâh ve Sultan Muhammed Mücadelesi	177
3.3.5. Sultan Muhammed'in Annesi Terken Hatun ve Onun İktidar Mücadelesi	183
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
HÂREZMŞÂH MUHAMMED VE MOĞOLLAR	
4.1. HÂREZMŞÂH MUHAMMED VE MOĞOLLAR ARSINDAKİ İLK DÖNEM SİYASÎ REKABET	191
4.1.1. Güçlük Han'ın Hitay Bölgesindeki Faaliyetleri	191
4.1.2. Hârezmşâh Muhammed ve Cengiz Han Arasındaki İlk İlişkiler	198
4.1.3. Hârezmşâh Muhammed ve Moğollar Arasındaki İlk Savaş.....	204
4.1.4. Otrar Olayı.....	209
4.1.5. Halife en-Nâsır Lidînillâh'ın Cengiz Han'ı Daveti Meselesi.....	213
4.2. MOĞOL İSTİLASI.....	216
4.2.1. Hârezmşâh Muhammed ve Cengiz Han'ın Savaş Hazırlıkları.....	216
4.2.2. Otrar ve Cend Bölgelerinin İstilasası.....	225
4.2.3. Hocend ve Benâket Bölgelerinin İstilasası	230
4.2.4. Buhara ve Semerkant'ın İstilasası	232
4.2.5. Türkan Hatun'un Akıbeti ve Gürgenç'in İstilasası.....	240
4.3. SULTAN MUHAMMED'İN VEFATI VE ŞAHSİYETİ	248
4.3.1. Sultan Muhammed'in Kaçışı.....	248
4.3.2. Sultan Muhammed'in Ölümü.....	259
4.3.3. Alâeddin Muhammed'in Şahsiyeti	265

SONUÇ	271
KAYNAKÇA	278
EKLER	316
EK 1. HARİTALAR.....	316
EK 2. RESİM VE MİNYATÜRLER	328
EK 3. PARALAR	332
ÖZGEÇMİŞ	336

ÖZET

DOKTORA TEZİ

HÂREZMŞÂH ALÂEDDİN MUHAMMED DÖNEMİ SİYASÎ TARİHİ (1200-1220)

Çoşkun ERDOĞAN

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ

2016, 336 sayfa

Jüri: Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ (Danışman)

Prof. Dr. Nimet YILDIRIM

Prof. Dr. Selçuk URAL

Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ

Yrd. Doç. Dr. Ömer SUBAŞI

Hârezm bölgesi, genel hatlarıyla Horasan'ın kuzeyinde, Mâverâünnehir'in batısında, Aral gölünün güneyinde ve Mâzenderan gölünün doğusunda yer alır. Bölgenin coğrafi bakımdan korunaklı ve doğal bir savunma sistemine sahip olması, onun tarihsel seyrini her dönem etkilemiştir. Bölge, ortaçağda büyük devletler tarafından elde edilmesi gereken hâkimiyet sahası olarak görüldüğü gibi, bu devletlerin idaresinde atanan valiler tarafından yönetildiği gözlemlenmektedir. Coğrafi konumun vermiş olduğu avantajın yanı sıra ticari kavşak noktası olmasından dolayı, bölgeyi idare eden valilerin yerel bir hanedanlık haline dönüşmesi ortaçağ döneminde Hârezm bölgesinin neredeyse genel karakteristiği haline gelmiştir. Bu minvalde Hârezm bölgesine hâkim olan Afrigoğulları, Memunîler, Altuntaşlar ve son olarak Anuşteginliler, bölgede hâkimiyet tesis eden yerel hanedanlıklardır. Selçuklu devletinin ortaçağ Türk tarihî açısından oluşturduğu yüksek siyasî ve idarî mekanizmanın Hârezm bölgesinde de her yönüyle tesis edildiği görülmektedir. Türk tarihinin sosyal, siyasî, idari, ekonomik vb. yönleriyle Türk devlet yapısının yeniden şekillendiği Selçuklu devleti döneminde, Hârezm bölgesinin de önemli bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Bölgenin idaresinin *taştdâr*'lık makamına görevlendirilen Anuştegin'e verilmesinden sonra başlayan Anuşteginliler hâkimiyeti, onun torunlarından Hârezmşâh Alâeddin Muhammed dönemine kadar bağımsızlığını tesis etmiş bir devlet konumuna geldi.

Alâeddin Muhammed, ilk dönemlerinde babasından devraldığı güçlü askeri teşkilatı ki özellikle Kanglı-Kıpçak Türklerinden oluşan bu insan unsurunu çok iyi değerlendirerek, dönemin güçlü devletlerini tabiiyetine almıştır. Hârezmşâh devletinin en önemli dönemi olarak görülen Alâeddin Muhammed dönemi, Hârezmşâhlar devletinin Selçuklu varisi olarak, Horasan, Mâverâünnehir, Türkistan hudutları, Irak-ı acem ve Azerbaycan sahası, Mâzenderan ve Tâberistan bölgelerine siyasi olarak hâkim olduğu dönemdir. Alâeddin Muhammed'in yaklaşık olarak 1215 yılına kadar sürdürdüğü bu güçlü yapı, özellikle Halife ile olan anlaşmazlıklar ve sonrasında Türk tarihini derin olarak etkileyecek olan Moğol istilası sürecinin başlamasıyla inkıraza uğramaya başlamıştır. Moğol istilası önünde savunma sistemi açısından meydan muharebesinden kaçınarak, büyük bir hata örneği olarak tarihe geçen kale savunma sistemiyle karşılık vermeye çalışması, Alâeddin Muhammed'in ve sonrasında da Hârezmşâhlar devletinin sonunu hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Hârezmşâhlar, Alâeddin Muhammed, Gurlular, Abbasi Halifeliği, Atabeyler, Moğollar, Hârezm, Horasan, Mâverâünnehir, Irak, Türkistan, Mâzenderan, Tâberistan

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

POLITICAL HISTORY OF HÂREZMŞÂH ALÂEDDİN MUHAMMED ERA (1200-1220)

Çoşkun ERDOĞAN

Advisor: Assist. Prof. Dr. Gürsoy SOLMAZ

2016, 336 pages

Jury: Assist. Prof. Dr. Gürsoy SOLMAZ (Advisor)

Prof. Dr. Nimet YILDİRIM

Prof. Dr. Selçuk URAL

Assist. Prof. Dr. Savaş EĞİLMEZ

Assist. Prof. Dr. Ömer SUBAŞI

Harezm, in general terms, is located in the North part of Horasan, West part of Transoxiana, South part of Aral Sea and the east part of Mazandaran Lake. The fact that the region is geographically sheltered and has a natural defence system affected its historical process all the time. The region was considered an area of hegemony which was required to be obtained by the big states of the Middle Age, and it was ruled by the governors appointed by those states. Besides the advantageous position of its geography, due to the fact that it is located on a trade intersection, the fact that governors who ruled the region started a kind of a dynasty in this geography became almost a general characteristic of Harezm region. Within this manner, Afrigoğulları, Memnuniler, Altuntaşlar and finally Anuşteginliler who ruled the region of Harezm are the dynasties that established dominance in this geography. It is seen that the high political and administrative mechanism which was once constructed by Seljuk Empire for the sake of Turkish History in the Middle Age was established in every sense within Harezm region. During the period of Seljuk Empire in which the structure of Turkish state was reconfigured in terms of social, political, administrative and economic aspects of Turkish history, it has been understood that Harezm region had a significant location. The dominance of Anuşteginliler which started after the administration of the region was given to Anuştegin who was appointed to the position of *taştâr* transformed into a state which established its independence until one of his grandchildren Harezmşah Alâeddin Muhammed's reign.

Alâeddin Muhammed made the best of the issue of human consisted especially of Kanglı-Kypchak Turks and thanks to the strong military system he took from his father he was able to take powerful states under the dominance of himself. Alâeddin Muhammed's period which was considered the most important era of Harezmşah state was the politically dominant period in which it had the control of Horasan, Transoxiana, Turkistan borders, Persian Iraq and Azerbaijan, Mazandaran and Taberistan as an heir of Seljuk Empire. This powerful system which was continued by Alâeddin Muhammed almost until 1215 started to decline as a result of the disagreements with the Caliph and with the start of Mongol invasion which would deeply affect the Turkish history. The fact that Alâeddin Muhammed avoided pitched battle in front of Mongol invasion due to their defence system and made a great historical mistake by trying to answer back with a castle defence system prepared the end of himself and the state of Harezmşahlar.

Key Words: Seljukians, Harezmşahlar, Alâeddin Muhammed, Gurlular, Abbasid Caliphate, Atabeyler, Mongols, Harezm, Horasan, Transoxiana, Iraq, Turkistan, Mazandaran, Taberistan.

KISALTMALAR DİZİNİ

AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜEFSBD	: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
AÜTAED	: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi, Erzurum
AYÜ	: Ahmet Yesevî Üniversitesi
Bilig	: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Ankara
BK	: Bedi Kartlisa, Revue de Kartvéologie, Paris
CAJ	: Central Asiatic Kournal Otto Harrosowitz, Wiesbaden
DİA	: Diyanet Ansiklopedisi
DTCFD	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
Düz.	: Düzenleme
Edt.	: Editör
EÜİFD	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
EÜSBED	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
GÜEFD	: Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi
İFM	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
İSAM	: İslam, Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
İSTEM	: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikkîsi Dergisi, Konya
İTED	: İslamTetkikleri Enstitüsü Dergisi
İÜEFY	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
İÜSBE	: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İÜTM	: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası
JESL	: Journal of the Ethnological Society of London
JISR	: The Journal Of International Social Research
JRAS	: Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London
KATÜ	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
KB	: Kültür Bakanlığı Yayınları
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
MGT	: Moğolların Gizli Tarihi

VIII

Mkd	: Mukaddime
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
SÜFEFED	: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
TDAD	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDSB	: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
TDTC	: Türk Dil Tarih Cemiyeti
TDTC	: Türk Dil Tarih Cemiyeti
TED	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi
THTD	: Türk Hukuk Tarihi Dergisi
TKD	: Türk Kültürünü araştırma Enstitüsü, Türk Kültürü Dergisi
TOD	: Tarih Okulu Dergisi
Trc	: Tercüme
Tsh	: Tashih
Tsz	: Tarihsiz
TTKNG	: Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih Kongresi, Ankara
TY	: Türk Yurdu
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
YTY	: Yeni Türkiye Yayınları

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. İbrahim Kafesoğlu, Harezmsâhlar Devleti Tarihi, Ankara 2000.	316
Harita 2. Vásáry, István, Eski İç Asya'nın Tarihi, (Çev. İsmail Doğan, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.	317
Harita 3. Tarih-i İran ve Cihân I, Danişgâhî Tahran Rişteyî Edebiyat ve Ulûmî İnsani, Sehâmî Hâs, Tahran 1392.	318
Harita 4. 1213/609 yılına kadar Gur Devleti. http://tamadonema.ir/wp-content/uploads/2013/04/Iran-Ghurids.jpg	319
Harita 5. Esğer Ferruğî Ebrî, Târihî Guriyân, Tahran 1387.	320
Harita 6. Moğol İstilası öncesi Hârezm Coğrafyası. http://tamadonema.ir/wp-content/uploads/2013/04/Iran-kharazmshahids2.jpg	321
Harita 7. ReşîdüddinFazlullah, Câmi'üt-Tevârih I, trc. W.M. Thackston, Harvard Üniversitesi 1998.	322
Harita 8. Abbasi Halifeliği (Guy Le Strange, Coğrafya-yi Tarihî Serzeminhâ-yî Hilâfetî Şerkî, (Çev. Mahmud İrfan, Tahran 1390).	323
Harita 9. ReşîdüddinFazlullah, Câmi'üt-Tevârih I, trc. W.M. Thackston, Harvard Üniversitesi 1998.	324
Harita 10. Cengiz Han'ın Hârezmsâh Devleti topraklarındaki harekât güzergâhı.	325
Harita 11. Stephen Turnbull, Genghis Khan & the Mongol Coquests 1190-1400, Osprey Publishing 2003.	326
Harita 12. Anne E. Wardwell, "Two Silk and Gold Textiles of the Early Mongol Period", The Bulletin of the Cleveland Museum of Art, Vol. 79, No. 10 (Dec., 1992), s. 354-378.	327

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1. Moğolların İslam Şehirlerini Kuşatmasını Gösteren Tasvir.....	328
Resim 2. Edinburgh University Library	328
Resim 3. Terken Hatun'un Karakurum'a Götürülüşünün Tasviri.	329
Resim 4. Sultan Muhammed'in Abeskûn Adasında Ölümün Tasvir.	329
Resim 5. Gürgenç'de Sultan Tekiş ve Fahreddin Râzi'nin türbelerinin tasviri.....	330

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Sultan Muhammed Dönemine Ait Nîşâbur'da Bulunan En Eski Para.....	332
Şekil 2. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katalogu.....	333
Şekil 3. Cengiz Han'ın Buhara'da Halife en-Nâsır Lidinillâh Adına Kestirdiği Altın Para.	334
Şekil 4. Additions to the Orient Collection (1876-1888) Part I,.....	335

ÖNSÖZ

Hârezmşâhlar Devleti, Büyük Selçuklu Devleti bünyesinde bölgenin gelirlerinin Sarayın *taştardar* makamına tevdi edilmesi ile birlikte bu bölgeye atanan gulam kökenli Anuştegin'lilerin kurduğu bir devlettir. Selçuklu idarî mekanizması içerisinde merkeze bağlı bir valinin maiyetinde yönetilen bu bölge, Ortaçağ merkez-çevre ilişkisinde, zamanla merkezin zayıflaması ve çevrenin güçlenmesi doğrultusunda kendine alan bulan Anuştegin evlatlarının bu bölgede tesis ettikleri hâkimiyet sürecini kapsar. Bu dönem, Moğol istilası sürecine kadar gelecek olan bir ara modeli teşkil etmesi bakımından oldukça mühim bir dönemdir. Atsız dönemine kadar merkeze bağlı sadık bir vali görünümünde olan Anuştegin'liler, Atsız, İl-Arslan dönemlerinde isyancı bir kimliğe bürünmüş, Tekiş dönemiyle de tamamen bağımsız bir devlet haline gelmeye başlamıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurmuş olduğu siyasî ve idarî teşkilatlanmanın bir devamı olarak kurulan ve gelişen Hârezmşâh Devleti, Sultan Alâeddin Muhammed döneminde neredeyse Selçuklu vilayetlerinin hepsine hâkim olmuş, bir siyasî otorite haline geldi. Kurumsal olarak da hemen hemen aynı sistem üzerine hareket eden Hârezmşâh Devleti, yapısal olarak özellikle askerî sistem açısından bazı farklılıklar göstermektedir. Devletin yeşerdiği bölgenin hassas konumu ile tarihsel kimliğinde kısmen farklılıklar görülen Hârezmşâhlar, doğu yönünden gelen demografik unsurların dönem dönem etkisinde kaldı. Sultan Tekiş döneminden başlayarak görülen Kanglı-Kıpçak etkisi, Hârezmşâhların sosyal ve kültürel yapısında etkili oldukları gibi siyasî mekanizmalarında da önemli tesirlerde bulundular. Ayrıca sınır boylarında sürekli taciz gördükleri kâfir Hitay Devleti, Hârezmşâh Devleti'nin gelişim ve değişim sürecinde oldukça önemli bir yere sahiptir.

Araştırma konumuz itibariyle ele aldığımız Hârezmşâh Alâeddin Muhammed dönemi siyasî olaylar, Türk ve İran tarihinin en önemli dönemlerinden biridir. Selçuklu sonrası boşalan hâkimiyet alanında yeşeren Hârezmşâh Devleti, onun sadece siyasî kimliğini devralmamış, aynı zamanda bölgesel rolünü ve miras bıraktığı meseleleri de devralmıştır. Alâeddin Muhammed'in özellikle ilk on yılında uğraştığı sorunlar, özellikle bu minvalden sayılabilir. Bu dönemin önemini ortaya koyan bir diğer mesele ise elbette ki Moğolların İslam ülkelerine gelişi ve Türk Tarihini uzun yıllar etkileyecek

olan siyasi yayılmalarını gerçekleştirmeleri idi. Ayrıca Halifelik ile olan ilişkiler, Bâtıniler ve bazı dini düşünce sistemleri olan bağlaşıklık ve ayrılıklar, dönemin sorunları arasındadır.

Çalışmamızın giriş bölümünde kaynakların tanıtımını yaptık. Bu bölümde öncelikli olarak dönemin siyasi ve sosyal yapısını göstermesi ve ilk elden kaynak olmaları hasebiyle Münşeat mecmualarını inceledik. Daha sonra vakayinameleri, dil ayrımı yaparak, çalışmamız açısından önem sırasına göre tasnif ettik. Bu önemli ayırmadan sonra, dönemin edebi kaynakları, seyahatnameleri ve hatırlarını inceledik. Sosyal tarih açısından ele alınması gereken bazı konuları ortaya koymak için de nümizmatik kaynaklar ve mimari eserlerin tanıtımını yaptık. Bu bölümünde sonunda, araştırmamıza önemli katkı sağlayan ve yol tayininde bize oldukça faydası olan araştırma eserlerini vermeye çalıştık.

Giriş bölümünde kaynakların tanıtımını ve onlardan ne ölçüde faydalandığımızı açıkladıktan sonra, birinci bölümde Hârezm tarihi coğrafyasını ve Türk hâkimiyetinden itibaren Hârezm bölgesinin Sultan Alâeddin Muhammed'e kadar geldiği süreci incelemeye çalıştık. Araştırmamız kapsamında yer yer değindiğimiz üzere ve bizim için oldukça önemli olduğunu düşündüğümüz için bölgenin tarihî coğrafyasını öncelikli olarak açıklamayı uygun bulduk. Nitekim bölgenin coğrafi konumu, onun tarihsel süreci üzerinde gözle görülür bir şekilde etkin bir yapıya sahiptir. Bölgenin Hârezm ismini alışı, Eskiçağda Hârezm'in siyasî ve toplumsal yapısı, Türk hâkimiyetine kadar bölgede hâkim olmuş unsurlar hakkında bilgi vermeye çalıştık. Hârezm'in siyasal yapısını, Türk-İslam Tarihi açısından belirlemeye başlayan Samanîler ve Gaznelilerden sonra, buranın Selçuklu İmparatorluğu yurdu olma sürecini inceledik. Selçuklu idaresinde Hârezm kimliğinin şekilleniş seyrini ve Hârezmşâh Devleti'nin oluşum aşmalarını bu bölümün kapsamında değerlendirmeye çalıştık. Bu bölümde son olarak, Hârezmşâh Devleti'nin inkişaf ve devletleşme sürecinin siyasal olaylarını, bir bir Hârezmşâh ünvanı alan Anuşteginogullarını inceleyerek vermeye çalıştık. Bu bölümde özellikle Hârezmşâh Devleti'nin siyasal kimliğini kazanmasında isyancı rolüyle ön plana çıkan Atsız ve devletin Alâeddin Muhammed döneminde en ihtişamlı döneme ulaşmasının alt yapısını sağlayan Sultan Tekiş dönemlerini daha detaylı bir şekilde incelemeye çalıştık.

Araştırmamızın spesifik çalışma konusu olan Alâeddin Muhammed ve onun dönemindeki siyasal süreci incelemeye başladığımız bölüm, ikinci bölümle birlikte başladı. İkinci bölümü beş ana başlığa ayırdık. Bunların ilkinde Sultan Muhammed'in şehzadelik ve veliahtlık dönemini ki bu bölümle ilgili kaynaklarımızda oldukça mahdut bilgiler mevcuttur, eldeki kaynakları titiz bir şekilde tarayarak ve Hârezmşâhlar Devleti'nin Sultan Muhammed'den önceki sürecinden bazı kanaatlere varmaya çalışarak araştırdık. Yine bu bölümde, Alâeddin Muhammed'in veliaht ilan edilmesini ki kardeşi Melikşah hayatta olduğu sürece, o, veliaht olamamıştır ve veliahtlık sürecinde yaptığı icraatları inceledik. Bundan sonra Alâeddin Muhammed'in tahta çıkışı ve devlet içerisindeki taht mücadelelerini araştırmaya çalıştık. İkinci bölümün ikinci kısmında artık Hârezmşâh hükümdarı olarak bölgede gücünü tesis etmeye çalışma ve kendisini bir hükümdar olarak ispat etmeye çalışan Alâeddin'in ilk icraatlarını inceledik. Bu alt bölümün içeriğini çoğunlukla dönemin bir diğer gücü olma yolunda Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerine yayılmaya çalışan Hârezmşâhların Gurlu Devleti olan ilişkileri oluşturmaktadır. İkinci bölümün üçüncü ve dördüncü kısımları, Mâverâünnehir bölgesi olayları ve Kara Hıtay Devleti olan ilişkilerin incelendiği bölümdür. Bu bölümlerde Alâeddin Muhammed'in bir dönem Kara Hıtay'lara yenilmesi, esir edilmesi ve devletin uğradığı sarsıntıların sebepleri hakkında bilgiler vermeye çalıştık. Daha sonra Hârezmşâh'ın Mâverâünnehir'e hâkim oluşunu bölgede cereyan eden siyasî olayların seyrini ve Kara Hıtay Devleti'nin yıkılışını inceledik. İnceleme alanımızın en mühim bölümlerinden bir, bu iki alt başlığın olduğu bölümdür. Nitekim Kara Hıtay Devleti'nin yıkılışı tarihsel açıdan Türk ve Dünya Tarihini derinden etkileyen Moğol istilasının oluşum sürecinin ilk davetiyesi niteliğindedir. Kara Hıtay Devleti'nin yıkılması ile selin önündeki bent açılmış, nomadik unsurların Türk-İslam topraklarına tacizleri başlamıştır. İkinci bölümün son kısmında ise Sultan Alâeddin'in İslam ülkelerinde yapmış olduğu fetihler, Mâverâünnehir olayları sırasında baş gösteren isyanlara karşı müdahaleler, Halife ile ve annesi Terken Hatunla olan ilişkiler hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın son bölümünde Hârezmşâh Devleti'nin dönemin süper gücü olarak ulaştığı en zirve noktadayken bir anda yıkılma sürecine girmesini gözler önüne sermeye çalıştık. Bu bölüm, Moğol istilasının hazırlık aşmaları ve Moğol-Hârezmşâh Devleti'nin ilk ilişkileri ile başlamaktadır. Güçlük olayının incelenmesinden sonra, Moğolların

İslam diyarlarına doğru ticari kaygılarla girişlerini ve nihayetinde Otrar hadisesini incelemeye çalıştık. Ayrıca bu bölümde tarihsel önemli bir mevzu olan Halife en-Nâsır Lidinillâh'ın Cengiz Han'ı davet edip etmediğini konusunu irdeledik. Araştırmamızın bu bahsinde Moğol istilasının oluşum evresi ve gelişim evrelerini detaylı olarak inceledik. Moğolların intikam hırsıyla girdikleri Türk illerinde yaptıklarını ve Hârezmşâh'ın bunun karşısında yanlış strateji ve ihata ile karşılık vermesini araştırdık. Hârezmşâh'ın keskin bir şekilde göçebe bir unsur tarafından yerle bir edilmesinin sürecini verdiğimiz bu bölümde, ayrıca İskender-i Sâni, Sencer gibi lakaplarla anılan büyük Sultan Alâeddin Muhammed'in sergüzeşt kaçış ve ölüm hikâyesini sunmaya gayret ettik. Dönemin en güçlü hükümdarı konumundan bir anda devleti darmadağın olan, memleketleri Moğol unsurlarının at nalları altında ezilen ve çocukları öldürülüp, haremi Moğol beylerine sunulan bir hükümdarın film gibi hayatı, gerçekten basiretin, iradenin ve kurumsal olarak devlet tanziminin ne kadar gerekli olduğu fikrine bizleri bir daha götürmektedir.

Çalışmamamızın ekler kısmında bölgenin siyasi ve sosyal tarihini gösteren haritalar, Alâeddin Muhammed dönemi darp edilen bazı madenî paralar ve o dönemden günümüze ulaşan mimari eserlerden örnekler verilmiştir.

Araştırmamızı incelerken özellikle, faydalandığımız kaynakların derin ve çok yönlü bir şekilde tahliline çalıştık. Bugün Hive, Ürgenç ve Daşoğuz bölgeleri olarak bilinen Hârezm coğrafyasını Özbekistan devletinden bir türlü alamadığımız vize dolayısı ile gezme fırsatı bulamasak da İran coğrafyasını gezip dönemin önemli merkezlerini görme fırsatı bulduk. Araştırmamızın dipnot kısmında kaynakların öncelikli olarak aslından, matbu neşirlerinden ve çeşitli dillere ve Türkçeye tercümelerinden şeklinde vermeye önem gösterdik Ayrıca mükerrer araştırma eserlerini dipnotta kalabalık yapmasın diye elimizden geldiğince vermedik.

Araştırmamın başından itibaren, bana yol gösterici olan ve çok yönlü bakış açısıyla değerlendirmelerini ve emeğini sunan değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ'a teşekkür ederim. Tez konumun belirlenmesi aşamasından başlayarak, özellikle yol haritası belirleme sürecinde bilgi ve desteğini benden esirgemeyen kıymetli hocam Doç.Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ'ye, bölümde kapısını gönül rahatlığı ile çalabildiğim ve sorularına sabırla cevap veren kıymetli hocam Yrd.Doç.Dr. Hasan

GEYİKOĞLUN'a, araştırmamın her aşamasında hem Farsça kaynak temini ve hem de tercümelerimde içinden çıkmadığım noktalarda adeta imdadıma yetişen değerli hocam Prof. Dr. Nimet YILDIRIM'a müteteşekkirim. Ayrıca çalışmamda verdikleri destek ve faydalandığım öngörülerinden dolayı Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ, Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU, Doç. Dr. Ümit KILIÇ, Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENAY, Doç. Dr. Hüseyin BAYDEMİR, Doç. Dr. Erkan GÖKSU ve bölüm başkanımız Prof. Dr. Selami KILIÇ'a teşekkür ediyorum.

Ayrıca araştırmamın hazırlık ve yazım aşamasında bana ayırdıkları zaman ve gösterdikleri sabırdan dolayı Pune ABDOLLAHIFARD, Pelin Seval ÇAĞLAYAN, Esengül UZUNOĞLU, Kemal TAŐCI, Ensar MACİT, Selçuk DEMİR, Gökhan CİVELEK, Ahmet Safa YILDIRIM, Sıtkı DAL, Cüneyt COŞKUN, Metin TÜRKMEN, Yavuz GÜNAŐTI'ya, İslam Araştırma Merkezi, Atatürk Üniversitesi Merkez, Edebiyat ve İlahiyat Kütüphanesi ve Tahran Üniversitesi'nde isimlerini burada sayamadığım kıymetli hoca ve çalışanlarına çok teşekkür ederim. Ayrıca her zaman özveri ve sabırla benden desteklerini esirgemeyen kıymetli aileme müteteşekkirim.

GİRİŞ

KAYNAKLAR

I. MÜNŞEÂT MECMUÂLARI

Hârezmşâhlar Devleti'ne ait kaynak eserlerin bugüne kadar toplanan en önemli temel kaynakları, münşeât mecmuâlarıdır. Özellikle devletin ilk dönemine ait devlet idaresi, devletlerarası münasebetler, teşkilat ve ekonomik yapı hakkında tarihsel açıdan mühim bilgiler, münşeât mecmuâlarından elde edilmektedir. İlk elden kaynak olması hasebiyle dönemin sosyal ve siyasî yapısını en sarîh şekilde ortaya koyan bu mecmuâlar, araştırmamızda temel kaynakları arasındadır. Sultan Muhammed dönemine ait münşeât mecmuâları mevcut olmasa da onun zamanına kadar devletin tanzim ve teşkilini oluşturan yapıyı göstermesi bakımından mevcut olan bu mecmuâlar, araştırmamıza oldukça katkı sağlamıştır. Ayrıca Sultan Tekiş dönemine kadar getirebildiğimiz bu kaynaklar, Sultan Muhammed döneminin arka planını görmemiz açısından da bize yol gösterici olmuştur.

Mecmuâlar açısından ilk ve en çok yararlandığımız kaynaklar, Reşîdüddin Muhammed b. Muhammed b. Abdülcelîl el-Ömerî el-Fârûkî tarafından kaleme alınan münşeât mecmuâlarıdır. Bunlar, genellikle Reşîdüddin Vatvat'ın inşâ örneklerinin mecmuâlarıdır. Şair ve edib Reşîdüddin'in doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, tahminen 481/1088 yada 487/1094 yılında Belh'de dünyaya gelmiştir. Reşîdüddin, tezkirelerde soyu Hz. Ömer'e dayandırıldığı için el-Ömerî nisbesiyle de bilinir. Onun *Vatvat* lakabının ufak tefek fiziki yapısından dolayı verilmiş olduğu ifade edilir. Belh'deki Nizamiye Medresesi'nde eğitim gören Reşîdüddin, dönemin en ünlü Arapça bilen alimlerinden dersler aldı. Daha sonra Hârezm'e giden Reşîdüddin, burada Zemâhşerî'nin derslerine iştirak etti. İnşâ konusundaki yeteneğinden dolayı Hârezmşâh Atsız'ın maiyetine alındı. Bir süre sonra Divan-ı İnşâ reisliği görevine getirildi. Bir dönem Atsız ile aralarında soğukluk olsa da hasımlarını alt edip, tekrar Atsız'ın hizmetinde görevine devam etti. Reşîdüddin, Hârezmşâh Atsız'ın ölümünden sonra oğlu İl-Arslan döneminde de aynı görevini on yedi yıl sürdürdü. İl-Arslan döneminden sonra başlayan Sultanşah – Tekiş mücadelesinde onun bir dönem Sultanşah'a destek verdiği görülmektedir, ancak daha sonra Sultan Tekiş'e bir Arapça

kaside takdim ettiği ve Sultan Tekiş'in maiyetinde olduğu bilinmektedir. Arapça'ya çok iyi hakim olan Reşîdüddin, dönemin ünlü şairleri arasında yer almaktadır. Özellikle nesir alanında haklı bir üne sahiptir. Hârezmşâhlar Devleti'nin siyasi, sosyal ve kültürel tarihî bakımından onun mektupları ve risaleleri özellikle kronolojik bakımdan eşsiz kaynaklardır. Reşîdüddin, doksan yaşını aşkın olarak Hârezm'de vefat etmiştir (573/1177 veya 578/1182).¹

Ebkârü'l-efkâr fi'r-resâilve'l-eş'âr: Mecmuâ, Reşîdüddin Vatvat'ın Hârezmşâh Atsız adına topladığı inşâ örneklerinden müteşekkildir. *Ebkârü'l-efkâr*, dört kısımdan oluşur. Birinci kısımda on tane Arapça mektup (varak 2b-17a), ikinci kısımda on tane Arapça kaside ve birkaç kıt'a (varak 17a-31b), üçüncü kısımda on tane Farsça mektup ve dördüncü kısımda on tane Farsça kaside, altı tane Farsça gazel birkaç kıt'a mevcuttur (varak 46a-66a).² Mecmuânın çeşitli nüshaları, İstanbul'daki bazı kütüphanelerde mevcuttur. Biz İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nr: F424'de bulunan nushayı kullandık. Mecmuâdan özellikle lakablar ve ünvanların kullanımı, devletin bürokratik yapısı ve Hârezmşâh devletinin siyasi ilişkileri hakkında faydalandık.³

'Arâisü'l-havâtır venefâisü'n-nevâdir: Reşîdüddin'in Hârezm ve Horasan Sadr'ı diye bahsettiği Şemseddin Muhammed b. Ali için topladığı Arapça ve Farsça mektuplardan oluşan mecmuâdır. Mecmuâda siyasi tarih açısından pek kıymetli mektuplar bulunmaktadır. Hilafet makamına gönderilen Arapça mektuplar, Hârezmşâh Atsız ve Sultan Sencer arasındaki mektuplaşmalar, bu mecmuâda yer almaktadır. Bu mecmuâ, Hârezmşâh Devleti'nin inkişaf sürecinin seyri ve devlet teşkilatındaki

¹ Reşîdüddin Vatvat'ın hayatı ve eserlerinin tahlili hususunda bkz. Abbas İkbâl Aştıyanî, "Şerhî Halî Reşîdüddin Vatvat", *Armağan*, Sayı: 115, Tahran 1309, 398-400; 116, 453-462; 117, 518-526; 118, 600-608; 119, 690-706; 120, 725-742; 121, 820-826; 122, 890-901; Sakhaullah, "Raşid's Life and Literary Activity", *Professor Muhammad Shafi' Presentation Volume*, Edt. S.M. Abdullah, Lahore 1955, 201-216; Ahmed Ateş, "Raşid Al-Din Vatvat'ın Eserlerinin Bâzı Yazma Nüshaları", *İÜ TD*, c. 10, İstanbul 1959, 1-24; Kasım Toyserkanî, *Nâmehayî Reşîdüddin Vatvat*, Tahran 1383, Mukaddime Bölümü, 3-133; Zehra Bilgegil, "Raşid al-Din Vatvat'ın Akbâr al-Afkâr fi'r-Resâil va'l-Aş'âr", *Belleten*, LVII(220), Ankara 1993, 747-750; M. Nazif Şahinoğlu, "Vatvât", *IA*, XIII, 235-240; F.C. de Blois, "Rashid al-Din Watwât", *EF*, VIII, 444-445; Meryem Gürbüz, "Büyük Selçuklular Dönemine Ait Münşet Mecmuâları'nda Yer Alan Bir Belge Türü: İhvâniyat", *TOD*, sayı: 15, 2013, 43-55.

² Kasım Toyserkanî, *Nâmehayî Reşîdüddin Vatvat*, Tahran 1383, 86; Ateş, "Raşid Al-Din Vatvat'ın Eserlerinin Bâzı Yazma Nüshaları", 4-5.

³ Reşîdüddin Vatvât, *Ebkârü'l-efkâr*, İ.Ü. Kütüphanesi, Nr: F 424; Heribert Horst, "Arabische Briefe der Horazmsahs an den Kalifenhof aus der Feder des Rasid ad-Din Watwat", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1966, CXVI, 24- 43; Toyserkânî, *İkinci Bölüm*, 68-96; Bilgegil, 747-750.

makamların tahlili açısından mühim bir kaynak özelliği taşımaktadır. Mecmuânın muhtelif yazmaları kütüphanelerde bulunmaktadır.⁴

'Umdetü'l-bülegâ' ve 'uddetü'l-füsahâ': Reşîdüddin Vatvat, bu mecmuâyı Hârezmşâh Tekiş için topladığını kaydetmektedir. Mecmuânın bir kısmı, Reşîdüddin'e ait diğer mecmuâlarda da bulunmaktadır. Mecmuâ, Arapça ve Farsça mektuplar ve kasideleri ihtivâ eder. Mecmuâda yer alan kasideler ve sarahatle verilen ünvanlar, mecmuâyı bizim çalışmamız için değerli kılmaktadır. Ayrıca bu mecmuâda Sultan Tekiş ve İl-Arslan'ın methiyelerini ihtiva eden kasideler mevcuttur. Biz mecmuânın Ayasofya Nr: 4150 nüshasını kullandık.⁵

Münşeât-ı Reşîdüddin Vatvât: Bu mecmuânın hepsi *Umdetü'l-bülegâ ve Ebkârü'l-efkâ'* da da bulunmaktadır. O yüzden aynı mektupları ikinci kez burada göstermedik. Mecmuâ neşredilmediği gibi az sayıda nüshası bulunmaktadır. Biz bu mecmuânın Nurî Osmaniye Nr: 4294'deki nüshasını gördük.⁶

et-Tevessülile't-teressül: Sultan Alâeddin Tekiş dönemi Divan-ı İnşâ reisi Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bagdâdî'ye ait bir münşeât mecmuâsıdır. Üç kısımdan oluşan bu mecmuânın birinci kısmında fermanlar, dîvânî menşûrlar, anlaşmalar ve fetihnâmeler mevcuttur. İkinci kısım, çevredeki hükümdarlara yazılan mektupları içermektedir. Üçüncü kısım ise ihvâniyyat ve rik'alardan oluşmaktadır. Bu kısmın sonunda birkaç tane inşâ örneği verilmiş olup, mecmûa yazarın kendi arzuhali ve kitabın tavsifine dair Farsça bir kasîde ile son bulmaktadır. Araştırmamız için özellikle ikinci kısımda yer alan siyasî ilişkilere dair bilgiler ehemmiyetlidir. Sultan Tekiş döneminde Kanglı-Kıpçak Türk boylarına ait önemli bilgiler içermektedir. Sultan Muhammed döneminde büyük bir sorun teşkil etmiş olan bu Türk boylarına ait ilk ve en sarîh bilgiler bu kaynakta kısmen mevcuttur.⁷

⁴Reşîdüddin Vâtvât, *'Arâisü'l-havâtır ve nefâisü'n-nevâdir*, Süleymaniye Kütüphânesi, Ayasofya Nr: 4015 ve Nr: 4138; Toyserkânî, *Birinci Bölüm*, 1-66; *Üçüncü Bölüm*, 98-144; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I", *AÜ DTCTF*, VIII(4), 556-612; Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilası" *AÜDTCTF*, V(2), 566-567, 618-619.

⁵ Reşîdüddin Vatvat, *'Umdetü'l-bülegâ' ve 'uddetü'l-füsahâ'*, Süleymaniye Kütüphânesi, Ayasofya Nr: 4150; Ateş, "Raşid Al-Din Vatvat'ın Eserlerinin Bâzı Yazma Nüshaları", 22-23.

⁶ Reşîdüddin Vatvat, *Münşeât-ı Reşîdüddin Vatvât*, Nurî Osmaniye, Nr: 4294; ayrıca ortak mektupların bir cetveli için bkz. Ateş, "Raşid Al-Din Vatvat'ın Eserlerinin Bâzı Yazma Nüshaları", 20.

⁷ Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bagdâdî, *et-Tevessülile't-teressül*, Tahran 1315.

Atebetü'l-ketebe: Müeyyidü'd-devle Müntecibüddin Bedi' Atabeg el-Cüveynî'ye ait münşeât mecmuâsıdır.⁸ Müeyyidü'd-devle Müntecibüddin Bedî, Sultan Sencer'in Divan-ı İnşâ reisi'dir. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti Tarihî için ehemmiyetli olan bu mecmuâ, Ortaçağ tarihinde Türk devletlerinin idari mekanizmasına ait işleyişi göstermesi bakımından önemlidir. Hârezmşâh Tarihî açısından sadece bu devletin ilk dönemine ait bilgiler mevcuttur.

II. VAKAYİNÂMELER

A. Arapça Kaynaklar

Araştırma konumuz, Hârezmşâhlar, Selçuklular, Abbasi Halifeliği, Gurlular, Atabeyler dönemi ve Horasan, Mâverâünnehir, Irak ve Azerbaycan bölgelerindeki yerel hükümdarların siyasi tarihini kapsamaktadır. Genel itibariyle hatlarını verdiğimiz bu devletler, yerel hanedanlıklar ve Hârezmşâhlar Devleti ile alakalı kaynakların pek çoğu, Arapça olarak kaleme alınmıştır. Özellikle Hârezmşâh Devleti'nin son dönemi olan Celâleddin Hârezmşâh ile ilgili kaynaklar, Abbasi Halifeliği ile olan ilişkiler, Selçuklu Devleti Tarihinin son dönemi, Atabeyler ve yerel hanedanlıklarla ilgili birçok eser Arapça olarak yazılmıştır. Hârezmşâhların Selçuklu bakiyesinin varisi olarak hareket etmesi neticesinde, bölgedeki birçok ilişkilerin öncesi ve yaşandığı dönem, Arapça kaynaklarda ele alınmıştır. Bu minvalde araştırma konumuzun muhteviyatı bağlamında, öncelikle bu bölümde bazı Arapça kaynaklar ve müverrihleri hakkında bilgiler verilecektir.⁹

⁸ Müeyyidü'd-devle Müntecibüddin Bedi' Atabeg el-Cüveynî, *Atebetü'l-ketebe, Mecmû'a-i Mürâselât-i Divân-ı Sultan Sencer*, (Nşr. Muhammed Kazvîni-Abbas İkbâl), Tahran 1329; Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I", 635-648; G.M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Soyal ve Ekonomik Tarihi*, Ötüken, İstanbul 2007, 29-53.

⁹ Ortaçağ dönemi Türk Tarihinin ana kaynakları hakkında genel olarak bkz. Ahmed Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1981; Akdes Nimet Kurat, *Ortaçaman Tarihi İçin Kısa Bir Bibliyografya*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1934; Mehmed Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, (Nşr. Yüksel Kanar), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAM Yayınları, İstanbul 1998; Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", (trc. Nejat Kaymaz), *TAD*, VII/12 -13, Ankara 1969, 193-221; İbrahim Kafesoğlu, "Türkiye'de Selçuklu Tarihçiliği", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul 1973, 83-92; Ömer Soner Hunkan – Mustafa Uyar, "Selçuklu Devletleri Kaynakları", *Ortaçağ Türk Tarihinin Ana Kaynakları*, Edt. Altan Çetin, Kriter Yayınevi, İstanbul 2008, 30-38; Ömer Soner Hunkan, "Harizmşâhlar Devleti Tarihi Kaynakları", *Ortaçağ Türk Tarihinin Ana Kaynakları*, Edt. Altan Çetin, Kriter Yayınevi, İstanbul 2008, 39-43; Mehmed Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, Ankara 1943, 379-522;

Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübirtî: Şehâbeddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Münşî Nesevî'nin kaleme aldığı bu eser, araştırma konumuzun en önemli kaynak eserlerinden biridir. Eserde Türk tarihinin özellikle Moğol istilâsı döneminde Celâleddîn Hârezmşâh dönemine ait oldukça mühim bilgiler verilmektedir. Hârezmşâh Celâleddin Menbirtî¹⁰, döneminde İnşâ Divanı reisliği yapan Nesevî, dönemin olaylarına en vakıf kişi olarak, bizzat tanık olduğu veya olaylara tanık olanlardan dinlediklerini kaleme almıştır.¹¹ Nesevî, XII. asrın ikinci yarısında Nesâ şehrinin Zeyder kasabasının yakınlarındaki Hurendiz kalesinde dünyaya geldi. Hurendiz'e yerleşen bir ailenin oğlu olduğu tahmin edilmektedir. Gençlik yıllarında İnanç Han yanında bulundu. Moğol istilâsı sırasında Nesâ'da bulunan Nesevî, Moğollara haraç vererek Nesâ'nın işgal edilmesine engel oldu. Şahsi kabiliyetleri ile bir süre devlet erkânından kişiler yanında Hârezmşâh devleti hizmetinde bulunan Nesevî, amcasının oğlu Nesâ hâkimi Nusretüddin Hamza'nın naiblik görevini yaptı. Sultan

Mehmed Fuad Köprülü, "Anadolu Beyliklerine Ait Notlar", *TM*, II, İstanbul 1928, 1-32; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, I, (Nşr. Refet Yinanç), TTK, Ankara 2013; İsmail Muhammetoğlu Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasî ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (Nşr. Ekber N. Necef - Şamil Necefov), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2000; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, (trc. Ekber N. Necef - Ahmet R. Annaberdiyev), Selenge Sayınları, İstanbul 2003; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (trc. Ekber N. Necef - Ahmet R. Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005; Osman G. Ögüdenli, *Ortaçağ Türk - İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006; H. İbrahim Gök, "Selçuklu Dönemi İran Tarih Yazıcılığı", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, Ankara 2006, 147-163; H. İbrahim Gök "İbn Hallikân'da Selçuklu Biyagrafileri, I", *SÜFEFED*, 15, Konya 2006, 79-96; H. İbrahim Gök, "İslâm'da Tarih Yazıcılığının Ortaya Çıkışı Üzerine Bir İnceleme: ez-Zührî", *SÜİFD*, 22, Konya 2006, 161-176.

¹⁰ Mengübirtî ismi ve anlamı konusunda Fuad Köprülü ve Mirzâ Muhammed Kâzvinî'nin bazı mülahazaları bulunmaktadır. Mengübirtî veya Mengübirni, olması yönünde Fuad Köprülü, Kâzvinî'nin Tarih-i Cihangüşâ'nın neşri dolayısıyla yazdığı mukaeddimesindeki Mengübirni şeklini kabul etmektedir. Mengübirtî veya Mengübirni'nin anlamı hususunda da bazı ihtilaflar vardır. Genel kabul olarak Mengübirtî, "Allah verdi" manasında kabul edilmektedir. Bu lakab hakkında bkz. Alâeddin Atâ Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, tsh. Muhammed bin Âbdulvehhâb Kâzvinî, *Müessese-i İntişârât-ı Negâh*, Tahran 1388, 17-112; Mehmed Fuad Köprülüzâde, "Notlar ve Vesikalar- Hârezmşâhlar Tarihine Aid", *Türkiyat Mecmuası*, c. I, İstanbul 1925, 251. Hasan Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Hârezmşâhlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 1992.

¹¹ Nesevî, Şehâbeddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Münşî (639/1241), *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübirtî*, (Nşr. Hâfiz Ahmed Hamdî), Kahire 1953; *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübirni* (trc. Müctebâ Minovî), Tehrân 1344/1965; *Histoire de Sultan Djelal ed-Din Mengubirti Prince du KHârez*, (Nşr. Octave Houdas), Ernest Leroux Editeur, Paris 1891; (trc. Octave Houdas), Ernest Leroux Editeur, Paris 1895; *Celâlütîn Harezemşâh*, (trc. Necip Asım Yazıksız), Maarif Vekâleti Yayınları, Devlet Matbaası, İstanbul 1934; *Sultan Cöral ed-din Mankburnunun Həyatının Təsviri: Azərbaycanın XII-XIII Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar*, (trc. - not. N. Bayramlı), Mars Print, Bakı 2007; "Hârezmşâhândan Celâleddin Mengübirtî", (trc. Ahmed Tevhîd Ulusoy - Yusuf Ziya Yörükân), *TOEM*, VII/37, İstanbul 1332, 50-59; VII/38, İstanbul 1332, 123-125; VII/39, İstanbul 1332, 161-167; VII/40, İstanbul 1332, 250-256; VII/41, İstanbul 1332, 316-320; VII/42, İstanbul 1332, 378-384; VII/43, İstanbul 1332, 59-64; VIII/44, İstanbul 1333, 126-128; VIII/45, İstanbul 1333, 189-192.

Muhammed'in ölümünden sonra oğulları arasında başlayan taht kavgası esnasında Celâleddin'in tarafında mücadele etti. Nesâ'da Gıyaseddin adına hutbe okutmadığı için amcası öldürüldü ve kendisinin de maiyeti katledilerek, malları talan edildi. Bunun üzerine Meragâ'da bulunan Celâleddin Hârezmşâh'ın yanına geldi. Nesevî, Celâleddin tarafından Kitâbü'l-inşâ olarak tayin edildi. Bundan sonraki hayatında Celâleddin Hârezmşâh'ın yanında tüm savaflara katıldı. O, bir dönem Vezirlik ünvanıyla Nesâ'ya vali olarak tayin edildi. Devlet hizmetinde birçok devlete elçi olarak gönderildi. Celâleddin Hârezmşâh'ın Moğollara yenildiği haberini aldığı zaman, hemen onun yanı hareket etti. Bir süre onunla birlikte Cebelicûr'da kaldı. Moğolların takibinden dolayı Diyarbakır'a giden Nesevî, bir dönem Artuklu Beyi Melik Mesud tarafından hapsedildi. Hapisten çıktıktan sonra Mardin, Erbil ve Urumiye'ye gitti. Daha sonra Meyyâfârikin'e geldi ve Şehâbeddin Gâzi'nin hizmetine girdi. Nesevî, Celâleddin Hârezmşâh'ın ölüm haberini burdayken aldı. Bir süre Suriye'de Hârezmli Berke'nin hizmetinde bulunan Nesevî, hayatının geri kalanını Halep'te geçirdi ve burada da öldü (647/1249-50).¹² Nesevî, *Nefsetü'l-masdûr* isimli eserinde bizzat müşahade ettiği olayları anlatmaktadır. Bu eser, Celâleddin Hârezmşâh'ın ölümünden dört yıl öncesinden başlayarak Celâleddin'in ölümüne kadarki olayları içerir. Eserde, Celâleddin Hârezmşâh'ın çektiği sıkıntılar, şairane ve edebi bir dille kaleme alınmıştır.¹³ Nesevî'nin bir diğer eseri olan ve bizim de araştırmamızda en önemli kaynak olarak kullandığımız *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübirtî* adlı eseri, Hârezmşâhlar Devleti'nin Sultan Muhammed döneminden başlayarak tarihsel seyrini ele almaktadır. Özellikle Sultan Muhammed dönemine ait verdiği hususi bilgiler ve Moğolların İslam diyarına gelişi, Hârezm'in hali, Terken Hatun üzerine verdiği bilgiler, araştırmamızda oldukça önemli yer işgal etmektedir. Nesevî bu eserini *İbnü'l-Esir'in el-Kâmil fi't-târîh* adlı eserindeki Sultan Muhammed ve Celâleddin Hârezmşâh hakkındaki bilgileri yetersiz gördüğü için kaleme almıştır. Nesevî, Hârezmşâh devlet yönetiminde önemli görevlerde bulunmuş olmasından

¹²Nesevî'nin hayatı hakkında bkz. Carl Brockelmann, "Nesevî", *IA*, IX, 200-201; Özyaydın, Abdülkerim, "Nesevî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 577-578; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler*, 172-178; P. Jakson, "al-Nasawi", *EP*, Leiden-Newyork 1993, VII, 973-975; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.160-161; Hüşeng Hüsrev Beygî, "Hâtire-i Nigârîhâyî Şihâbeddin Nesevî", *Zeman*, Sayı: 64, Tahran 1386, 33-36.

¹³ Nesevî, Şehâbeddin Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Münşî, *Nefsetü'l-masdûr*, tsh. Emîr Hüseyin Yezdigerd, Neşri Virâstâr, Tahran 1370; Ahmed Tihân, "Nakd ve Berresî Zibâşinâhtî Nefsetü'l-masdûr", *Pejuheşhâyî Edebî*, sayı: 19, Tahran 1387, 89-116; Hüseyin Mika'il- İbrahim Kuderzî, "Nefsetü'l-masdûr ez Mezere-i Romantism", *Tahkikât-ı Telimî ve Gınâî Zebanû Edebî Farsî*, Sayı: 11, Bahar 1391, 213-229.

dolayı, bu eserinde özellikle Celâleddin dönemine ait devletlerarası ilişkiler hakkında mühim bilgiler vermektedir. Ayrıca Sultan Muhammed'in ölümü, ailesi, çocukları hakkında verdiği bilgiler, başka kaynaklarda rastlanılmayan bilgilerdir.

el-Kâmil fi't-târih: Ebû'l-Hasen İzzeddîn Ali b. Esîreddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî tarafından yazılan bu eser, Ortaçağ İslam tarihçiliğinin en önemli eserleri arasındadır.¹⁴ 555/1160 yılında Cizre'de dünyaya geldi. *Cezerî* olarak anılması doğduğu yerden, *İbnü'l Esîr* denmesi ise babasının kullandığı *Esîreddin* lakabından gelmektedir. Babası Cizre'de Vezir Cemâleddin'in naibliği, Mevdûd b. İmâdüddin Zengî döneminde de Cizre Divânü'l-harâc'lık görevlerinde bulundu. Esrüddin, üç oğlunun -Mecdüddin, İzzeddin ve Ziyâeddin- tahsil hayatlarıyla yakından ilgilenererek, onların dönemin ünlü hocalarından ders alabilmesi için gereken herşeyi yapmıştır. Hatta Oğullarının tahsili için dönemin ünlü ilim ve kültür merkezlerinden bir olan Musul'a yerleşmiştir. İbnü'l-Esir, ahlak ve fazilet sahibi bir âlim olarak tanınmaktadır. O, tarih alanındaki şöhretinin yanı sıra, siyer, edebiyat, ensâb, eyyâmü'l-Arab, usûl-i-Hadis gibi alanlarda da ustad sayılmıştır. Ömrünün son dönemlerini Musul'da geçiren İbnü'l-Esir, bu dönemlerinde hadis ilmiyle meşgul olmuş ve bu sahada birçok öğrenci dahi yetiştirmiştir. Zengîlerin ve Eyyûbiler'in teklif ettiği bütün devlet ricali görevlerini rededen İbnü'l-Esir, kendini ilmi hayatına adanmıştır. İbnü'l-Esir'in tarih alanında verdiği malumatlarda güvenilir kaynaklara itibar etmesi, olayları tenkit ve tahlil süzgecinden geçirerek, değerlendirmesi ve tarihin kısmen tekerrür olduğuna inanarak, kayıtlarını geçmiş olaylarla karşılaştırıp vermeye çalışması, onun tarihçilik özellikleridir. *el-Kâmil* adlı ünlü eseri, bizim de araştırma konumuzun en mühim kaynaklarından biridir. Eser, insanlığın yaratılışından 628/1230 yılına kadar olan olayları ihtiva eder. Genel bir insanlık tarihi mahiyetinde olan *el-Kâmil*'de olayları tahlil edilerek ve rivayetlerde tenkit süzgecinden geçirilerek verilmeye çalışılmaktadır. Müellif, eserindeki nakilleri güvenilir kaynaklara dayandırmak için özen göstermiştir.. Bu yüzden müellif, araştırma sahamıza kısmen uzak bir bölgede yaşamasına rağmen, en

¹⁴ İbnü'l-Esir, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil Fî't-Târih*, I-XII, (Nşr. Carolus Johannes Tomberg), Dâru Sâdr, Beyrût 1965; *İslâm Tarihiel-Kâmil Fî't-Târih Tercümesi*, I-XII, (trc. Abdullah Köşe - Ahmet Ağırakça - M. Beşir Eryarsoy Yunus Apaydın - Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1986; *el-Kâmil Fî't-Târih Tercümesi*, I-X, (trc. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özaydın), Nikmet Neşriyat, İstanbul 2008; *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from al-Kâmil fi't-Ta'rih of Izz al-Dîn Ibn al-Athîr*, (trc. Donald S. Richards), Routledge Curzon, London 2002; *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi: Siyasî - Ekonomik - Sosyal*, (trc. Murat Temelli), Ark Kitapları, İstanbul 2013.

güvenilir bilgileri elde edebildiğimiz nadir bir eser yazmıştır. el-Kâmil, özellikle Selçuklu Devleti, Selçuklu Devleti döneminde Hârezm bölgesi, Hârezmşâh Devleti'nin tarihî süreci, Sultan Muhammed dönemi Horasan, Mâverâünnehir ve Irak olayları, halife ile olan ilişkiler gibi konularda mühim bilgiler nakletmektedir.¹⁵

el-Bidâye ve'n-Nihâye: İbn Kesîr Ebû'l-Fidâ İmâdeddîn İsmail b. Ömer Dimaşkî tarafından kalem alınan İslam tarihinin önemli eserlerinden biridir.¹⁶ İbn Kesîr, 700/1300 yılında Busrâ'da doğdu. Çocuk yaşta Dimaşk'a giden müellif, 774/1373 tarihinde ölene kadar burada yaşadı. Hadis ilmiyle de iştigal eden İbn Kesîr, ilmi çevrelerde tanınan bir kişilik olarak bilinmekteydi. Eseri, genel olarak bir İslam Tarihi'dir. İnsanlığın yaratılışından kendi yaşadığı döneme kadar olan olayları kapsar. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, biyografiler bakımından zengin olup, içerisinde siyâsî tarih açısından az malumat bulundurmaktadır. Tarihsel bilgi, kronolojik bir sıra ile anlatılır. Eserde yer alan bazı biyografik unsurlar ve Selçuklu ve Hârezmşâhlar ile ilgili kısımlar, araştırmamız için ehemmiyet teşkil etmektedir.

Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyû: İbn Vasıl, Ebû Abdullâh Cemâleddîn Muhammed b. Sâlim (697/1298) tarafından yazılan eser, Eyyûbîler dönemine ait bir eserdir.¹⁷ Eserin müellifi, İslam dünyasının önemli merkezlerinde eğitim almıştır. Eyyûbî melikelrinin hizmetinde bir takım görevlerde bulunan İbn Vasıl, baş kadılık görevine kadar yükselmiştir.¹⁸ Eserinde Zengî Atabeyliği, Haçlılar, Irak Selçukluları,

¹⁵Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 26-27; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler*, 151-163; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 137-139; Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", 202-204; F. Rosenthal, "İbn al-Athir", *EP*, London 1986, III, 723-725.

¹⁶ Ebû'l-Fidâ İmâdeddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr (774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, (Nşr.), Matbaatü's-Saade, Kahire 1351/1932; (Nşr.), Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 1966; (Nşr.), Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 1981⁴; I-XXI, (Nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Beyrut 1417-1420/1997-1999; *Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi: (Giriş, İnceleme, Metin, Sözlük)*, (trc. Şirvanlı Mahmud), (Muhammet Yelten), TDK, Ankara 1998; *Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi: Dil Özellikleri, Metin, Sözlük*, IV/2, (trc. Şirvanlı Mahmud), (Nşr. Arslan Tekin), TDK, Ankara 1998; *Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi: Dil Özellikleri-Metin-Sözlük-Dizini*, IV/2, (trc. Şirvanlı Mahmud), (Nşr. M. Mehdi Ergüzel), TDK, Ankara 1999; *Tarih-i İbn Kesir Tercümesi*, (trc. Şirvanlı Mahmud), (Nşr. Abdurrahman Özkan), TDK, Ankara 2009; *Büyük İslam Tarihi*, I-XV, (trc. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1994¹, 2000²; *Ölüm Ötesi Tarihi: el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Nşr. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2001; Carl Brockelmann, "İbn Kesîr", *IA*, V/2, 761-762; Abdülkerim Özaydın, "İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ", *DİA*, İstanbul 2000, XX, 132-134; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 196-198.

¹⁷ İbn Vasıl, Ebû Abdullâh Cemâleddîn Muhammed b. Sâlim (697/1298), *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, I-IV, (Nşr. Cemâleddîn Şeyyâl - Hasaneyn Muhammed Rebi'), Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lam, Kahire 1972-1977.

¹⁸Hülya Çakıroğlu, *Müferricü'l-Kurub'a Göre Selaheddîn Eyyübî Sonrası ve el-Melikü'l-Âdil Dönemi (H. 590-615 / M. 1194-1218)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal

Hârezmşâhlar, Moğol İstilası ve Türkiye Selçukluları hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Eserde Araştırmamız açısından çok geniş bilgiler bulunmasa da yer yer Hârezmşâh Muhammed dönemine ait bazı bilgileri diğer eserlerle karşılaştırarak kullandık.

Fütûhu'l-Buldân: Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davud Belâzurî'nin eseri, İslam tarihinin ilk kaynaklarından olup, *Fütûhu'l-Buldân*, müellifin günümüze intikal eden iki eserinden biridir.¹⁹ Doğum yeri ve tarihi hakkında bilgiler mevcut değildir. Belâzurî'nin dedesi Câbir'den öncesine ait bilgilere ulaşamadığı için nesebi hakkında İranlı olması yönünde bilgiler vardır. O, Bağdat, Dumaşk ve Humus'da hadis âlimlerinden ve tarihçilerden dersler almıştır. Abbasi Hilafetinde naiblik görevlerinde bulunan Belâzurî, halifelerle yakın ilişkiler kurmuştur. İbnü'n-Nedim, onun hafızasını güçlendirmek için belâzür adında Hindistan cevizine benzer bir meyve içtiğini ve bu yüzden hafızasını kaybedip, seksen yaşında perişan bir halde akıl hastanesinde öldüğünü kaydetmiştir (279/892-893). Belâzurî, bugüne intikal etmeyen kendinden önceki tarihçilerin yazmış olduğu eserleri kullanması, onun bu eserin kıymetini artırmaktadır.²⁰ İslam tarihinin ilk kaynaklarından biri olan bu eser, özellikle Hârezm'in Afrig ve Memunîler dönemindeki tarihî coğrafyası ve İslam fetihlerinin bölgedeki seyri meselelerinde çalışmamıza katkı sağladı.

Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye (Zübdetü't-Tevârih): Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali Hüseyinî'ye isnat edilen bu eserin müellifinin kim olduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır.²¹ Bazı müsteşrikler, eserde adı geçen Hüseyinî'nin eseri

Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Trabzon 2008; Adnan Sadık Erzi, "İbn Vasıl", İA, V/II, 833-835; Cengiz Tomar, "İbn Vasıl", DİA, İstanbul 2000, XX, 438-440; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 154-156; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 21-22.

¹⁹ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davud Belâzurî, *Kitâbu Fütûhu'l-Buldân*, I-III, (Nşr. Selâheddîn el-Müneccid), Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, Kahire 1956; (Nşr. Abdillâh Enis Tabba' - Ömer Enis Tabba'), Müessesetü'l-Maârif, Beyrut 1407/1987; (Nşr. Rıdvân Muhammed Rıdvân), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1978, 1983; (Nşr. Fuat Sezgin), Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt - Main 1992; *Fütûhu'l-Buldân*, (trc. Zakir Kadiri Ugan), I-II, Maarif Vekaleti, İstanbul 1955-1956; *Fütûhu'l-Buldân (Ülkenin Fetihleri)*, (trc. Mustafa Fayda), KB, Ankara 2002.

²⁰ Belâzurî'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Mustafa Fayda, "Belâzurî", DİA, V, 392-393; "Fütûhu'l-Buldân", DİA, XIII, 258-259; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler*, 32-33; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 48-49.

²¹ Hüseyinî, Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, *Akhbar'ud-Dawlat'is-Saljuqiyya*, (Nşr. Muhammed İkbâl), Penjab Üniversitesi Yayını, Lahor 1933; *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (trc. Necati Lügâl), TTK, Ankara 1999²; *The History of the Seljuq State: A Translation with Commentary of the Akhbar al-Dawla al-Saljuqiyya*, (trc. Clifford Edmund Bosworth), Routledge Studies in the History of Iran and Turk, London 2010.

istinsah eden müstensihin hatası sonucu yazıldığı kanaatindedirler. Bu eserin İmâdeddin İsfahânî'ye ait olduğu hususunda da görüşler mevcuttur.²² *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, bir Selçuklu Tarihî kaynağıdır. Eser, devletin inkişafından Irak Selçukluları'nın yıkılışına kadar olan dönemi kapsar. Biz eserde daha çok Selçuklu-Hârezmşâhlar arasındaki ilişkiler ve Irak Selçuklu Sultanlığı dönemi ile alakalı bölümlerden faydalandık.

Zubdetu'n-Nursa ve Nuhbetü'l-Usra: İmâddîn Muhammed b. Muhammed b. Hamid el-Kâtib İsfahânî tarafından kaleme alınan *Nusretü'l-Fetre ve Usretü'l-Katre fi Ahbarü'd-Devle el-Selçûkiyye* isimli eserden Bundârî tarafından ihtisar edilen bir İslam Tarihî'dir.²³ İsfahânî, 519/1125 tarihinde İsfahan'da dünyaya geldi. Ailesi ile birlikte bir süre Bağdat'a gelen müellif, daha sonra tekrar İsfahan'a döndü. Burada Vasıt ve Basra naibliği görevlerinde bulundu. Nûreddin Mahmud b. Zengî'nin hizmetinde Divan-ı İstifâ görevinde çalışan müellif, daha sonra Eyyûbîler Devleti'nin ilk dönemlerinde Dımaşk'da sır kâtipliği görevini yürüttü. Müellif, 570/1175 tarihinde Dımaşk'da vefat etti. Onun bu eseri, Irak Selçukluları hakkındaki kaynak eserler içerisinde en önemlilerinden biridir. Bizde araştırmamızda eserin bu bölümlerinden yararlandık.

Ayrıca Hârezm bölgesi tarihinin ilk dönemleri hakkında İbn Â'sâm'ın *el-Fûtuh*'undan,²⁴ Ebû Reyhan Birûnî'nin *El-Âsâr el-Bâkiye*'sinden,²⁵ faydalandık. Yine Arapça kaynak olarak, el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l Ebsâr*'ını,²⁶ Narşâhî'nin *Târih-i Buhârâ*'sını,²⁷ Zehebî'nin *Târihü'l İslâm*'ını²⁸ araştırmamızda kullanmaya çalıştık.

²² *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*'nin müellifi meselesi hakkında bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 143; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, XII; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Mehmet Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK, Ankara 1990, XV; Ali Sevim, *Suriye Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara 2000, 7.

²³ Bundârî-İsfahânî, İmâddîn el-Kâtib, *Zubdetu'n-Nursa ve Nuhbetü'l-Usra* (*Histoire des Seldjoudes de l'Iraq*), (Nşr. Martinus Theodorus Houtsma), Recueil de Textes Relatifs à l'Histoire des Seljoudes, II, E. J. Brill, Leiden 1889; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (trc. Kivameddin Burslan), TTK, Ankara 1999.

²⁴ İbn Â'sâm el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed, *el-Fûtuh*, thk. Alî Şirî, Dâr el-Ezvâ'î, Beyrut 1411.

²⁵ El-Birûnî, Ebû Reyhan, *The Chronology of Ancient Nations*, (Çev. C. Edward Sachau), London 1879; *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2011.

²⁶ El-Ömerî, Şihabeddin Ahmed b. Yahya b. Fazlullah, *Mesâlikü'l Ebsâr Fi Memâlikü'l Emsâr*, (Thk. Ahmed Abdülkâdir Şâzeli), *Mecmûâyî el-Sekâfi*, Kahire 1424; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l Ebsâr*, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

²⁷ Narşâhî, Ebû Bekr Muhammed b. Câfer, *Târih-i Buhârâ*, trc. Ebû Nâsr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, thk. Muhammed Takî, Tahran 1363; (Çev. Erkan Göksu), TTK, Ankara 2013.

²⁸ Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed, *Târihü'l İslâm ve Vfâyatü'l Meşâhirü'l el-İlâm*, thk. Ömer Abdülsemâm Tedmirî, Dârü'l Kitab el-'Arabî, Beyrut 1413.

B. Farça Kaynaklar

İslamın İran bölgesinde yayılışının ilk safhasından sonra, yerel hanedanlıkların bölgeye hâkim olması ve buradaki yerleşik halkın sosyo-kültürel dokusunu yeniden canlandırması neticesinde Farsça tekrar Ortaçağ tarihinin dili olmaya başlamıştır. Samanîler ve yerel hanedanlıkların başlattığı bu yeniden doğuş, Selçuklu Devleti ve Hârezmşâh devletleri için de birer model teşkil etmiştir. Hilafetin özellikle dünyevi hâkimiyetini kısmen terk etmesiyle Arapça, bölgenin dili olmaktan uzaklaşmaya başlamıştır. Ayrıca İran'lı unsurların eğitilmiş kişiler olarak edebi ve ilmi çevreye hâkim olmaları, bu durumun oluşmasında en büyük etkenlerden biridir.²⁹ Bu yüzden Hârezmşâh Devleti Tarihi açısından kaynak eserlerin en mühim kısmı, Farsça olarak kaleme alınmıştır. Nitekim artık Hârezmşâhların son dönemlerinde ilmi faaliyetler Fars dilinde yoğunlaşırken, Türk tarihi de bu dilde yazılmaya devam etmiştir. Bu bağlamda Türk tarihî açısından her dönem mühim kaynak eserler vermiş olan Farsça, araştırma sahamızın hususi bilgilerini ihtiva etmektedir.

Tabakât-ı Nâsirî: Cûzcânî, Kadı Minhâceddîn Ebû Ömer Osmân b. Sirâceddîn Muhammed b. Minhâceddîn Osman b. İbrahim b. İmam Abdülhalik Cûzcânî tarafından kaleme alınan bu eser, özellikle Hindistan bölgesi hanedanları tarihî bakımından kaynak eser niteliğindedir.³⁰ Cûzcânî, 589/1193 yılında Lahor'da dünyaya geldi. Esasen Cûzcân'lı olan bir aileden gelen müellifimizin ataları, Gazne'ye göç etmişlerdir. Cûzcânî, çocukluk döneminde bir süre Firuzkuh'da bulundu ve 607-611 tarihleri arasında da Hârezm'de yaşadığı bilinmektedir. 617 senesinden sonra Sistan'da ve Moğol istilâsı sırasında da Tulek kalesi müdafileri arasında yer aldı. Cûzcânî, Gurlu Devleti'nde baş kadılık, ordu kadılığı, hatiplik ve ihtisap görevlerinedeyere getirmiştir. Bu devlet bünyesinde yüksek makam ve iktalara sahip olan Cûzcânî, Gurlu ve Sistan

²⁹ Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 20-21; Bertold Spuler, "İran Tarihçiliğinin Gelişimi", (trc. Mustafa Demir), *TDA*, 134, İstanbul 2001, 167-172.

³⁰ Cûzcânî, Ebû Ömer Minhâceddîn Osmân b. Muhammed Sirâceddîn (660/1262), *Tabakât-ı Nâsirî*, (Nşr. Abdülhayy Habîbî Kandahârî), I-II, Kandahâr 1328; Encümen-i Târîh-i Afganistan, Kâbil 1342/1963; Dünya-i Kitâb, Tehrân 1363/1984; *Tabakât-ı Nâsirî*, (Nşr. - trc. Mümtaz Liyakat), Sang-e-Meel Publications, Lahor 2004; *Tabakât-ı Nâsirî: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, including Hindustan; from A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.)*, I-II, (trc. Henry George Raverty), Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi 1970; *Tabakât-ı Nâsirî: Selçuklular*, (trc. Erkan Göksu), Taşhan Kitap, Tokat 2011; "On İkinci Tabaka Selçuklular", (trc. Akbar A. Aghdam), *Tarih Okulu*, VIII, İzmir 2010, 111-140; Cûzcânî'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Mehmed Fuad Köprülü, "Cûzcânî", *İA*, III, 230-237; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 162-163. Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 72.

hükümdarları nezdinde elçilik görevlerinin de üstlenmiştir. Moğol istilâsının karmaşık döneminde Hindistan'a giden müellifimiz, burada Uca'da Medrese-i Firuzi müderrisliğine tayin edildi. Dehli Türk Sultanlığı hizmetinde birçok görevlerde bulunan Cûzcânî'nin, 659/1262? tarihinde öldüğü tahmin edilmektedir. Cûzcânî eseri *Tabakât-ı Nâsırî*'yi 658/2561 yılında tamamlamıştır. *Tabakât-ı Nâsırî*, Hindistan tarihî açısından çok mühim bilgiler içermesi bakımından oldukça kıymetlidir. Araştırmamız açısından bu eser çok önemli bir yer işgal etmektedir. Cûzcânî'nin Gurlu Devleti maiyetinde almış olduğu görevler, onun eserinin kıymetini daha çok artırmaktadır ki bu eser Hârezmşâh Devleti ve Gurlu arasındaki ilişkileri ilk elden edinebildiğimiz en önemli kaynak mahiyetindedir. Müellifimiz eserinde Gurlu lehine değerlendirmelerde bulunmuş olsa da, dönemin siyasî ve idari ilişkileri açısından kıymeti yadsınamaz bilgiler vermiştir. Sultan Muhammed'in Gurlu Devleti ile olan ilişkileri bahsinde çokça yararlandığımız bu kaynak eser, ayrıca Selçuklular, Türk boyları, Moğol istilâsı gibi konularda da mühim bilgiler içermektedir.

Tarih-i Cihangüşâ: Alâeddin Atâ Melik b. Bahâeddîn Muhammed b. Muhammed Cüveynî, tarafından kaleme alınan eser, İlhanlı dönemi İran tarihînin en önemli eserlerinden biridir.³¹ İlhanlı Devleti bünyesinde ileri düzey devlet kademelerinde görevler almış olan dönemin ünlü münşi ve tarihçisidir. O, Horasan'ın Cuveyn bölgesinden olduğu için bu mahlasla anılmaktaydı. Cüveynî'nin ailesi Selçuklu, Hârezmşâh ve Moğollar döneminde önemli vazifelerde bulunmuşlardır. Babası Şemseddin Muhammed, Hârezmşâh Muhammed ve Celâeddin dönemlerinde Divan-ı

³¹Cüveynî, Alâeddîn Atâ Melik b. Bahâeddîn Muhammed b. Muhammed (681/1283), *Kitâb-ı Târih-i Cihân-Guşây*, I, *Der Târih-i ÇengizHân ve Âkâb ve tâ Gûyûk Hân*, Leiden 1329/1912; II, *Der Târih-i Hârezmşâhîyân*, Leiden 1334/1916; III, *Der Târih-i Mengû Kâ'ân ve Hûlâgû ve İsmâ'îlyye*, (Nşr. Mîrzâ Muhammed b. Abdülvehhâb Kazvîni), E. J. Brill, Leiden 1355/1937, 1958²; Tehrân 1375/; *Tahrîr-i Nev ezTârih-i Cihanguşây* (Nşr. Mansur Servet), Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tehrân 1362/1983; Juvaini, Ala-al-Din Ata-Malik, *The History of the World-Conqueror*, I-II, (trc. John Andrew Boyle), Manchester University Press, Manchester 1958; *Tarihi Cihanküşa Tercümesi*, (Nşr. S. M. Tefîk Okbatan), I, TTK, Ankara 1938; *Tarih-i Cihanguşa*, I-III, (trc. Mürsel Öztürk), KTB, Ankara 1988; KB, Ankara 1998²; TTK, Ankara 2013; *Târih, Fâtihu'l-Âlem Cihanguşay*, (trc. Muhammed Altuncu), Halep 1405/1985; *Güzide-i Târih-i Cihanguşâ-yi Cüveynî*, (Nşr. Cafer Şiar), Neşr-i Bünyad, Tahrân 1991²; Edward Granville Browne, "Note on the Contents of the Ta'rih-i Jahân-Gushâ: or History of the World-Conqueror, Changiz Khan, by Ata Malik Juwayni", *JRAS*, London MDCCCCIV/1904, 27-43; Mehmed Fuad Köprülü, "Cüveyni (Alâeddin Ata Melik b. Muhammed)", *İA*, III, 249-259; Orhan Bilgin, "Cüveynî Atâ Melik", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, 140-141; Osman Gazi Özgüdenli, "Târih-i Cihanguşâ", *DİA*, XL, İstanbul 2011, 77-79; Teresa Fitzherbert, "Portrait of a Lost Leader: Jalal al-Din Khwarazmshah and Juwaini", *The Court of the Il-khans 1290-1340*, (Nşr. Julian Raby - Teresa Fitzherbert), Oxford University Press, Oxford 1996, 63-77; Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, 219-240; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 165-166.

Mütevfi'de görev almıştır. Cüveynî, 623/1226 yılında doğmuş ve daha gençlik yıllarındayken Emir Argun'un divanında hususi kâtiplik yapmıştır. İlhanlı idaresinde birkaç kez Emir Argun'la birlikte Büyük Han'ın yanına Karakurum'a gitmiştir. Cüveynî, 651/1253 yılında Irak ve Yezd valiliğine atandı ve sonrasında Hülâgû İran'a gelince onun hizmetine girdi. Müellif, Hülâgû'nun İsmaililer üzerine yaptığı seferlerde bulundu. Alamut'un istilâsı sırasında buradaki kitapları yakılmaktan kurtarmışsa da kendisinin dini taassubundan dolayı İsmaili akaidine ait tüm kitapları yakmış, sadece Hasan Sabbah'ın hayatına dair bir eseri kendi tarihinde kullanmak maksadıyla muhafaza etmiştir. Öte yandan Hülâgû'nun Bağdat seferinde de bulunan Cüveynî'ye bu dönemde Irak ve Huzistan sahalarının idaresi verildi (657/1258). Kardeşi Şemseddin Muhammed'in Hülâgû'nun vezirliğine getirilmesiyle birlikte devlet içerisinde nüfuzu daha da çok arttı. Ölümüne kadar Hülâgû'nun hizmetinde olan Cüveynî, Moğol emirinin naibliği sıfatıyla tüm Irak-ı Arap'ı idare etti. Kardeşinden ve siyasî çıkarlardan dolayı bir dönem Abaka Han tarafından malları müsadere edilen Cüveynî, daha sonra mevkiine tekrar iade edildi. Cüveynî, 681/1283 yılında Mugan'da öldü ve Tebriz'e getirilerek Çaranbad mezarlığına defn edildi. En önemli eseri olan *Tarih-i Cihangüşâ*, ona bugün sahip olduğu şöhreti kazandıran yapıtıdır. *Tarih-i Cihangüşâ*, üç cilde ayrılmıştır. Ortaçağ siyasî meselerinin açık ve edebi bir dille anlatıldığı bu eser, Cengiz dönemi, Hârezmşâhlar, Selçuklular, Abbasiler ve İlhanlı dönemlerine ait önemli bilgileri nakletmektedir. Eser çalışmamızın en temel kaynaklarından biridir. Özellikle eserin ilk iki cildi, araştırmamızın her aşamasında kullanılmıştır. İkinci cildin Sultan Muhammed dönemine ait bölümleri, karşılaştırmalı olarak verilmeye çalışılmıştır. Cüveynî'nin eserinde yer alan özellikle Muhammed dönemindeki Moğol istilâsı kısmı ise araştırmamız açısından ayrıca mühimdir. Araştırmamızda Mürsel Öztürk'ün çevirisi bizim için kolaylık sağlamakla birlikte Kazvî'nin neşrini, özellikle yer adları ve bazı mülahazalarda temel aldık.

Camiü't-Tevârih: Bir dünya tarihî olarak Hâce Reşîdüddin Fazlullah, İbn-i İmâdüddeve Ebû'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb Ebû'l-Fazl el-Hemedânî tarafından kaleme alınmıştır.³² Doğum tarihi kesin olmamakla birlikte (645/1247,

³² Reşîdüddin Fazlullah, İbn-i İmâdüddeve Ebû'l-Fazl b. Ebû'l-Hayr Hemedânî (718/1318), *Camiü't-Tevârih*, I/2, (Nşr. Ahmet Ateş), Dünya-yı Kitab, Tehrân 1362/; *Câmi' al-Tavârih (Metin)*, II/4, *Sultan Mahmud ve Devrinin Tarihi*; II/5, *Selçuklular Tarihi*, (Nşr. Ahmed Ateş), TTK, Ankara 1999; *Cami'ü't-Tevârih, Selçuklu Devleti* (II/5), (trc. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul

646/1248, 648/1250), Hemedan'da dünyaya gelmiştir. Reşîdeddin'in 30 yaşına kadar Yahudi olduğu ve bu yaşтан sonra Müslüman olduğu yönünde rivayetler mevcuttur. Abaka Han döneminde tabip olarak onun hizmetine girdiği varsayılmaktadır. Gâzân Han döneminde vezirlik makamına yükseldi (697/1298). Gâzân Han hizmetinde devletin teşkili ve reformlar üzerine önemli faaliyetlerde bulunan ReşîdüddinFazlullah, Şam seferine de katıldı. Gâzân Han'ın ölümünden sonra ilmi faaliyetlerini artırdı ve böylece ilmi faaliyetlere ehemmiyet veren Olcaytu Han'ın maiyetinde önemli bir yer edinerek, Sahib-i Divan görevine getirildi. ReşîdüddinFazlullah, Olcaytu Han üzerinde çok tesirli bir konuma sahip olmuş, öyle ki birlikte vezirlik görevini yürüttüğü Sa'deddin Sâvecî ile aralarının bozulmasından sonra Sâvecî'nin idam edilmesine neden olmuştur. Böylece devletin her kademesinde kendisi ve oğullarının hâkimiyeti etkin hale geldi. Ne var ki Olcaytu Han'ın 717/1317 tarihinde ölmesiyle birlikte başlayan Ebû Said Han zamanında, vezir Tâceddin Ali Şah ile olan siyasî çekişmeleri, onun aleyhine seyretti. Vezirin entrikaları sonucu ReşîdüddinFazlullah, bir süre Olcaytu Han'ın zehirletilmesine karıştığı gerekçesiyle yargılandı ve oğlu İzzeddin İbrahim ile birlikte idam edildi (718/1318). ReşîdüddinFazlullah'ın naaşı, Tebriz sokaklarında dolaştırıldıktan sonra Rab'ı reşîdî adlı külliyyeye defnedildi.³³ ReşîdüddinFazlullah'ın

2010; *Camiü't-Tevârih*, I-II, (Nşr. Behmen Kerîmî), Tehrân 1338/; İntişarat-ı İkbâl, Tehrân 1362²/; *Camiü't-Tevârih*, (Nşr. İhsan Yarşatur), (be-ihitimam Muhammed Takî Dânişpejûh), Büngah-ı Terceme ve Neşr-i Kitâb, Tehrân /1977; *Câmi' el-Tevârih (Târih-i Âl-i Selçûk)*, Tehrân 1386; *Câmi' el-Tevârih-i Resîdüddîn Fazlullah Hemedânî*, (trc. Muhammed Rüşen -Mustafa Mûsavî), III, Neşr-i Elbûrz, Tehrân 1373/; *Câmi'ü't-Tevârih*, I, (Nşr. Abdülkerîm Alîoğlu Alîzâde), Moskova 1965; *Câmi'ü't-Tevârih*, I-III, (Nşr. Abdülkerîm Alîoğlu Alîzâde), Bakü 1957; *Jâmi'u't-Tawârih, Compendium of Chronicles*, (trc. W. M. Thacston), Published at Harvard University, 1998; *Introduction a l'Histoire des Mongols*, (trc. Edgar Blochet), E. J. Brill, Leiden 1910; *Histoire des Mongols de la Perse*, (trc. Étienne Marc Quatremère), Imprimerie Royale, Paris 1836, Oriental Press, Amsterdam 1968; *Kitâb-ı Tâ'rih-i Mubârek-i-Gâzânî Dâsitân-ı Gâzân Hân*, (Nşr. Karl Jahn), E. J. W. Gibb Memorial Series - Luzac - Company, London 1940; *Kitâb-ı Tâ'rih-i Mubârek-i-Gâzânî Dâsitân-ı Âbâgâ Hân, Sultân Ahmed, Arğûn Hân, Geyhâtû Hân (1265-1295)*, (Nşr. Karl Jahn), Mouton- Company, S-Gravenhage 1957; *Câmi'ü't-Tevârih*, I-II, (trc. Muhammed Sadık Neş'et - Fuad Abdulmu'ti Seyyâd - Muhammed Mûsa Hindavî), Kahire tsz; Osman Turan, "Reşîd üd-din ve Türk Tarihi", *Selçuklular ve İslamiyet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005⁶, 201-208; Mürsel Öztürk, "Camiü't-Tevârih'e Göre Oğuzlar", 60. Yılında İlim ve Fikir adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopruman'a Armağan, Berikan Yayınları, Ankara 2003, 516-531; Osman Gazi Özgüdenli, "Camiü't-Tevârih'in Selçuklular Kısımının Yeni Bir Neşri Münasebetiyle", TD, sayı: 47, İstanbul 2008, 59-74; Togan, Ahmed Zeki Velidi, *Oğuz Destanı ReşîdüddinOğuz Namesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1982.

³³ Reşîdüddin'in hayatı ve eserlerinin tahlili için bkz. Mehmed Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevârih ve Fazlullah Reşîdüddin", *Bellekten*, I/1, İstanbul 1937, 165-179; Ahmed Zeki Velidî Togan, "Reşîd-üd-din Tabib", *İA*, IX, 705-712; Ahmed Zeki Velidî Togan, "Reşîdüddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", *İFM*, XV/1-4, İstanbul 1953-1954, 33-50; Ahmed Zeki Velidi Togan, "The Composition of the History of the Mongols by Rashîd al-Dîn", *CAJ*, VII/1, Wiesbaden 1962, 60-72; Karl Jahn, "The Still Missing Works of Rashîd al-Dîn", *CAJ*, IX/2, Wiesbaden 1964, 113-122; A. K. Arends, "The Study of Rashîd ad-Dîn's Jâmi'u't-Tawârih in the

Camii't-Tevârih ibir dünya tarihî mahiyetinde olup, İlhanlı Devleti'nin bir tür resmi ideolojisini yansıtması amacıyla kaleme alınmıştır. Türk ve Moğol merkezli bir anlayışla kaleme alınan bu eser, Türk ve Moğol kültürüne ait mühim bilgiler içermektedir. Hârezmşâhlar dönemini ve özellikle de Sultan Muhammed dönemini Cüveynî'den faydalanarak yazmış olan Reşîdüddin, araştırma sahamız hakkında önemli bilgiler vermiştir. Çalışmamızda eserin özellikle Selçuklu, Abbasi Halifeliği, Moğol istilâsı dönemi ve Türk boyları hakkındaki kısımlarından yararlandık.

Târîh-i Ravzatü's-Safâ fî Sîret-i el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Mîrhând, Mîr Seyyîd Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî tarafından yazılan bu eser, dünya tarihî mahiyetinde kaleme alınmıştır.³⁴ Buharalı olan Mîrhând, 837/1433 tarihinde Belh'de dünyaya gelmiştir. İlmi münasebetlerle iştiğal ederken tarih ilmine meraksalmış ve Ali Şir Nevâî'nin hamiliğinde eserini yazmaya başlamıştır. Mîrhând, 903/1498 tarihinde ölmüştür. Eserini bazı kısımları torunu Hândmîr tarafından tamamlanmıştır. *Ravzatü's-Safâ*, insanlığın yaratılışından Timurlu Devleti'nin son dönemlerine kadar süregelen olayları kapsar. Eser, ilmî bir dikkatle yazıldığı için ayrıca mühimdir. Türk tarihî açısından birçok karanlık noktaları aydınlatan bu eser, araştırmamızda ilk dönem kaynaklarının sessiz kaldığı noktalarda bize mühim bilgiler vermiştir. Eser, Samanoğulları, Gazneliler, Selçuklular, Hârezmşâhlar, Abbasi Halifeliği, Eyyûbiler, Moğol İstilasası, İlhanlılar, Timurlu Develiti tarihî açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Soviet Union”, *CAJ*, XIV, Wiesbaden 1970, 40-61; John Andrew Boyle, “Rashîd al-Dîn and the Franks”, *CAJ*, XIV, Wiesbaden 1970, 62-67; John Andrew Boyle, “Rashîd al-Dîn: The First World Historian”, *Iran*, IX, London 1971, 19-26; Ilya Pavlovich Petrushevsky, “Rashîd al-Dîn's Conception of the State”, *CAJ*, XIV, Wiesbaden 1970, 148-162; Ramazan Şeşen, *Câmiu't-Tevârih*”, *DİA*, VII, İstanbul 1993, 132-134; Osman Gazi Özgüdenli, “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, 19-21; Karl Jahn, “Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin”, *İTED*, III/3-4, İstanbul 1966, 227-236; Reuven Amitai-Preis, “New Material from the Mamluk Sources for the Biography of Rashid al-Din”, *The Court of the Ilkhans 1290-1340*, (Nşr. Julian Raby - Teresa Fitzherbert), Oxford University Press, Oxford 1996, 23-37; Sheila S. Blair, “Patterns of Patronage and Production in Ilkhanid Iran: The Case of Rashid al-Din”, *The Court of the Ilkhans 1290-1340*, (Nşr. Julian Raby - Teresa Fitzherbert), Oxford University Press, Oxford 1996, 39-62; Terry Allen, Byzantize Sources for the Jâmi' al-tâwârîkh of Ra shîd Al-Dîn, *Ars Orientalis*, c. 15 (1985), 121-136; Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, 260-300; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 234-237.

³⁴ Mîrhând, Mîr Seyyîd Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî (904-1498), *Târîh-i Ravzatü's-Safâ fî Sîret-i el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, I-XI, (Nşr. Abbâs Pervîz), Merkezî Hayyâm, Tehrân 1338/1960; I-II, Nşr. Abbâs Zeryâb, Müessese-i Hayyam ve İntişârât-ı Pirûz, Tehrân 1375; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 247-248; Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, 398-402.

Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr: Ebû Bekr Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman Râvendî tarafından kaleme alınan bir Selçuklu Tarihî eseridir.³⁵ Kâşân bölgesinin Râvend kasabasında dünyaya gelen Râvendî, ulemâ ailesinden olup, dönemin önemli din âlimlerinden ders aldı. Râvendî'nin dayısı, II. Tuğrul'un hat hocası olmasından dolayı, onun maiyetinde Selçuklu Devlet ricalinde bulundu. Bir süre Mâzenderân'da yaşayan ve ancak hastalanarak geri dönen Râvendî, Hemedan'da hocalık görevlerinde bulundu. II. Tuğrul'un ölümü sonrası başlayan karışıklıklarda eseri için bilgi topladı ve eserini Konya'ya gelip, I. Gıyâseddin Keyhüsrev'e sundu. Gıyâseddin'in Antalya seferini gören Râvendî, muhtemelen 604/1207 yılları arasında vefat etti. *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, tam manasıyla bir Selçuklu Tarihî mahiyetindedir.³⁶ Biz eserden özellikle Selçuklu-Hârezmşâhlar arasındaki ilişkiler bölümündeki olaylar ve Irak Selçuklu Devleti sonrası bölgede oluşan siyasî durum hakkında faydalandık. Eserde mühim derecede Selçuklu, Abbasi Halifeliği ve Doğu Anadolu Türk Beylikleri hakkında bilgiler mevcuttur.

Târih-i Güzide: Hamdullah Müstevfi b. Atabek Tâceddîn Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr Kazvînî tarafından kaleme alınan eserdir. Hamdullah Müstevfi, 680/1281 yılında Arap asıllı Şîfî bir ailenin çocuğu olarak Kazvîn'de dünyaya geldi.³⁷ Dedesi Irak'ın Müstevfi'si olduğu için ailesi bu isimle anılırdı. Kardeşi Zeynüddin Muhammed, İlhanlı döneminde Reşîdüddin'in vezirliği sırasında Müstevfi olarak tayin edildi. Ailesinin itibarlı ve devlet kademesinde yer alan bir aile olması sebebiyle Hamdullah Müstevfi,

³⁵ Râvendî, Ebû Bekr Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman (604/1207), *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr* (Nşr. Muhammed İkbâl), Gibb Memorial Series, London - Leiden 1921; *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmetleri)*, I-II, (trc. Ahmed Ateş), TTK, Ankara 1999².

³⁶ Râvendî'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Süleyman Özbek, "Siyasetnâme Özellikleri Açısından Râhatü's-Sudûr'un Değerlendirilmesi", *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan*, Berikan Yayınları, Ankara 2003, 499-515; G. M. Curpalidis, "Selçuklu Devletinin Tarihiyle İlgili Fars Kaynaklarının Tekstolojik Tahlili ("Atebet el-Ketebe" Adlı XII. Yüzyılın Belge Derlemesi ve Muhammed er-Râvendî'nin "Râhat es-Sudûr ve Âyet es-Surûr" Eserinin Kıyaslandırılması Temelinde)", *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi*, (Ankara 4-7 Eylül 1989), (Nşr. Azize Aktaş Yasa - Sevay Okay Atılgan), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1997, 119-124; Özeydın, Abdülkerim, "Râvendî, Muhammed b. Ali", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 471-472; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, 126-127; Özen Tok, "Râhat es-Sudûr ve Âyet es-Surûr'da geçen Selçuklu Teşkilat Tarihi ile İlgili Hususlar", *EÜSBED*, sayı: 8, Kayseri 1999, 133-142.

³⁷ Hamdullah Müstevfi b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr Kazvînî, *Târih-i Güzide*, London 1910; (Nşr. Abdülhüseyn Nevâî), Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tehrân 1339/1944³, 1387⁵;/ *The Tarikh-i Guzida or "Selected History"*, (Nşr. Edward Granville Browne), E. J. Brill, Leden - London 1913/1331; Erkan Göksu, "Târih-i Güzide'ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, VIII/1, 2008, 23-32; Erkan Göksu, "Târih-i Güzide'ye Göre Selçuklu Devletinin Kuruluşu ve Tuğrul Bey Dönemi" *HS*, 3/1, 2011, 289-300; Ahmed Zeki Velidî Togan, "Hamdullah Müstevfi", *İA*, V/I, 186-188; Özeydın, Abdülkerim, "Hamdullah el-Müstevfi", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 454; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, 240-242; Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, 309-319.

iyi bir tahsil gördü. Olcaytu zamanında kâtiplik ve Kâzvin, Zencân, Ebher ve Târimeyn'in Müstevfilik görevlerinde bulundu. Özellikle Reşîdüddin'den etkilenen müellif, tarih, edebiyat gibi alanlara oldukça meraklıydı. Reşîdüddin'in öldürülmesi sonrası o da gözden düştüyse de bir süre Reşîdüddin'in oğlu Gıyâseddin'in de hizmetinde bulundu. Gıyaseddin'in ölümündne sonra ilmî işlere kendini adayan müellif, 750/1350 yılında vefat etti. *Târîh-i Güzîde*, umumî bir tarih kitabıdır. Eserini Cüveynî ve Reşîdüddin'den faydalanarak yazmıştır. Eser, olayları kronolojik bir düzende vermesi ve Hârezmşâhlar dönemine ait bazı detay bilgiler içermesi bakımından, araştırmamıza katkı sağlamıştır. Hamdullah Müstevfi'nin diğer bir eseri olan *Nüzhetü'l-Kulûb*ise Moğol hâkimiyeti dönemi için önemli bir kaynak eserdir.

C. Moğol, Ermeni ve Süryani Kaynakları

Bu bölümdeki eserler, araştırma konumuzun ikinci elden kaynakları kısmında faydalandığımız ve yer yer karşılaştırmalı olarak tarihsel kronoloji açısından başvurduğumuz kaynakların mevcut olduğu Ermeni ve Süryanî yazarların kaleme aldığı eserleri ihtiva eder. Anadolu'da sadık bir zümre olarak yaşayan Süryaniler, Türk tarihinin bazı dönemlerine ışık tutan eserler vermişlerdir. Bu doğrultuda bu bölümde faydalanılan eser ve müverrihlerinden bahsedilecektir.

Moğolların Gizli Tarihi: Eser, 700 yıl öncesine ait Moğolca bir anonim kronik niteliğindedir. Noğolların efsanevî tarihinden başlayarak, Ogeday'ın ölümüne kadarki dönemi içerir. Eserin yazılış tarihi hakkında *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki bir kayda dayanılarak, 1240 yılında yazıldığı tahmin edilmektedir. Ayrıca eserin ilk yazılışının Uygur harfleriyle yazıldığı tahmin edilen aslı, mevcut değildir. Eserin Çince yazılmış tercüme ve transkripsiyonları mevcut olmakla birlikte, eser, birçok dilde yayımlanmıştır. *Moğolların Gizli Tarihi*, Cengiz Han dönemi olaylarının ve Moğolların ilk dönemleri hakkında değerli malumatlar içerir. Özellikle araştırmamızda çokça faydalandığımız bölümleri, Cengiz Han'ın ortaya çıkışı, devleti tanzim etmesi, seferleri ve Batıya yönelişi hakkındaki bölümleridir.³⁸

³⁸*Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi) Mogollar'ın Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmet Temir), TTK, Ankara 2010; H a e n isch, E., *Untersuchungen über das Yüan-ch'ao pishi*, Ber. S.A. d. W., 1931; Kozin, S., *Sokrovennoye skazanie, mongol'skaya hronika 1240 g.*, I. Moskva-Leningrad 1941; L a u fer, B., *Skizze der mongolischen Literatur*, KSz VIII, Budapest 1907; *Histoire Secrete des Mongols*,

Ebû'l-Ferec Tarihi ve Târîhu Muhtasari'd-Düvel: Gregorius Bar Hebraeus Yuhanna b. Ehrun Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, tarafından kaleme alınan eserdir. 622/1225-623/16 tarihlerinde Malatya'da doğan müellifin soyu Yahudi bir aileden gelmektedir. Müellifin atalarından Ehrun adına bir hekime nispetle doktor ailesi olarak bilinirler. Hristiyan olmasına rağmen Yahudi soyundan geldiği için İbnü'l-İbrî (Yahudinin oğlu) olarak anılır. Müellifin ana dili Süryanice olmasına rağmen Arapça'ya da iyi derecede hakim olduğu bilinmektedir. Yazarın ayrıca Yunanca'yı da bildiği tahmin edilmektedir. Tıp tahsilinin yanı sıra, felsefe ve ilahiyat dersleri de alan İbnü'l-İbrî, Moğol istilasından dolayı ailesi ile birlikte önce Suriye'ye ve daha sonra Antakya'ya sığınmıştır. Yakubî mezhebine intisab eden İbnü'l-İbrî, yirmi yaşına kadar tıp ve lahiyat alanlarında muhtelif yerlerde dersler almıştır. Din adamı olarak, Haleb hükümdarı el Melik'ül-Nâsır tarafından Doğu Hristiyanları Patriği görevine atanan müellif, Hülâgû'nun Bağdat'ı istilasından sonra Haleb'e yöneldiği sırada Hristiyanlara dokunmaması için ricada bulunmak üzere İlhanlı hükümdarına elçi olarak görevlendirilmiştir. Yazar, Moğol istilasında Hristiyanlara yönelik bir çok imtiyazlar elde etmeye çalışmış, Doğu Patrikliği görevi sırasında Hristiyanlığın yayılması için büyük gayretlerde bulunmuştur. İbnü'l-İbrî, Süryani kilisesini kuvvetlendirmek amacıyla Abaka Han ile görüşmek için yola çıkmış, ancak Abaka'nın vefat etmesinden dolayı oğlu Ahmed'in tahta oturması merasiminde bulunmuştur. 685/1286 tarihinde hastalanan İbnü'l-İbrî, hastalığının dördüncü gününde Meraga'da vefat etmiştir. Ölüm döşeğindeyken Müslüman olduğu hakkında bazı rivayetler de mevcuttur. İbnü'l-İbrî, çoğu Süryanice olan otuz bir eser yazmıştır. Bir dünya tarihi olarak kaleme aldığı *Tarih* adlı eseri, insanlığın yaratılışından başlayarak, 682/1284 yılına kadar gelmektedir. Eser, üç kısımdan oluşmakla birlikte, ilk bölümünde 1284 yılına kadar gelen olaylar anlatılır. Diğer iki kısımda ise Süryani kilisenin tarihi yer almaktadır. Eserin tarihsel açıdan değeri, o dönemin Türk kaynaklarından faydalanması ve bu eserlerin günümüze ulaşmamış olmasından gelmektedir. Eser, Araştırma konumuz açısından Hârezmşâh devletinin siyasi tarihi ve Moğol istilası dönemlerine ait bazı mühim bilgiler ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Yazarın diğer eseri olan *Târîhu Muhtasari'd-Düvel* adlı eseri ise *Tarih* isimli kitabının Arapça muhtasar bir

Restitution du texte Mongol et traduction Française des chapitres I à VI, trc. Paul Pelliot, Paris, 1949; *Târîhî Ser-i Moğulân*, Plliot'dan Farsçaya tercüme, Şirin Beyanî, İtişârât-ı Danişgâh-ı Tahrân, Tahrân 1328.

tercümesidir. Eser daha sonra dostları tarafından Süryaniceye çevrilmiştir. Ancak bu çeviri uzun yıllar kayıp olduğu için genel olarak muhtasar kısım kullanılmıştır. Eserin aslında olmadığı sonradan eklendiği İslam ve Moğol devletlerine ait kısımlar, Türkçeye çevrilen bölümleridir.³⁹

Türk Fütuhâtı Tarihi (Cihan Tarihi): Eser, Vardapet Vardan tarafından kaleme alınmıştır. Eserde daha çok Bizans, Selçuklu ve Moğolların Anadoludaki fetihleri hususunda bilgiler mevcuttur ve araştırma konumuz açısından çok az bilgiler vermektedir. Ancak eserin ihitva ettiği Celâleddin dönemi olaylarından yola çıkarak, bizi bazı kanaatlere sevk etmesi noktasında faydası olmuş bulunmaktadır.⁴⁰

³⁹ Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, Gregorius Bar Hebraeus Yuhanna b. Ehrun (685/1286), *The Chronography of Gregory Abu'l Faraj*, I-II, (Çev. Ernest Alfred Wallis Budge), Oxford Universty Press, Oxford 1931; *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I-II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 19993; *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Nşr. Anton Salhanî), Dâru Sâdr, Beyrut 18901, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1992; (Çev. Mehmed Şerafeddin Yaltkaya), Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul 19411, TTK, Ankara 20112; Theodore Nöldeke, "Ebu'l-Ferec ve Moğollar", (Çev. Halil Halid), *DİFM*, III, İstanbul 1928, 1-16; Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, 196-200.

⁴⁰ Vardan Vardapet (1271), *Extraits du Livre Intitulé Solutions de Passages de l'Écriture Sainte, Écrites à la Demande de Héthoum I, Roi d'Arménie*, (Çev. M. Évariste Prud'homme), Imprimerie Impériale, Paris MDCCCLXVII/1867; Vardan Müverrih, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", (Çev. Hrant D. Andreasyan), *TSD*, I/2, İstanbul 1937, 154-255; M. Eduard Dulaurier, "Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar (Vartan'ın Umumî Tarihinden Müstahreç)", (Çev. Mahmud Kemal Ayas), *TM*, V, İstanbul 1936, 27-48; Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *TD*, I / 1-2, İstanbul 1949-1950, 95-118 + 401-438; Hasan Oktay, *Türkler ve Moğollar*, 161-188. Ayrıca Ermeni kaynakları ve Türk tarihi açısından bu kaynakların önemi hakkında bkz. M. Eduard Dulaurier, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar (Müverrih Kiragos'dan Müstahreç)", (Çev. Hrant D. Andreasyan), *TM*, II, İstanbul 1928, 139-217; (Nşr. Gürsoy Solmaz), MTR, Ankara 2002; M. Eduard Dulaurier, "Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar (Vartan'ın Umumî Tarihinden Müstahreç)", (Çev. Mahmud Kemal Ayas), *TM*, V, İstanbul 1936, 27-48; Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *TD*, I / 1-2, İstanbul 1949-1950, 95-118 + 401-438; Hrand D. Andreasyan, "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *TED*, 3, İstanbul 1973, 83-148; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1974, 3-15, 89-98; A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII.-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar*, (Çev. İlyas Kamalov), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007; Robert Gregory Bedrosian, *The Turco-Mongol Invasions and the Lands of Armenia in the 13-14th*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Columbia University, Faculty of Philosophy, New York 1979, 10-62; Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kitiği", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu*, (Erzurum 8-12 Ekim 1984), Ankara 1985; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, 707-713; Mehmet Ersan, "Ortaçağ Ermeni Kaynaklarına Göre Selçuklu Sultanları", *TİD*, XXV/1, İzmir 2010, 147-154; Aygün Attar, "Ermeni Tarih Yazıcılığı", *TİD*, XXII/1, İzmir 2007, 1-18; İbrahim Tellioglu, "Ortaçağ Ermeni Kaynaklarının Türk Tarihi Açısından Önemi Üzerine", *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, (Nşr. İbrahim Ethem Atnur), Berikan Yayınevi, Ankara 2012, 103-128; Gürsoy Solmaz, "Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar (Edvar Dulaurier Tarafından Asıl Metinden Tercüme Parçaları)", *AÜTAED*, 14, Erzurum 2000, 213-270; Murat Keçiş, "Ermeni Kaynakları, Ermeni Kaynaklarının İngilizce Çevirileri", *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, (Nşr. Altan Çetin), Kriter Yayınevi, İstanbul 2008, 146-152; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 117-125.

Moğol İstilasası Tarihi: Eser, Genceli Kiragos tarafından yazılmıştır. Müellif, Vardan'ın öğrencisi olup, 1241 yılında başladığı eserini 1265 yılında tamamlamıştır. Özellikle yaşadığı dönemin olayları hakkında sarih bilgiler veren müellif, Ermeni Kilisesi, Sasani, Bizans, Selçuklu ve Moğol tarihi hakkında bilgiler vermektedir. Eserin Celâleddin Hârezmşâh'ın hayatı ve Moğol istilasası hakkında verdiği malumat dikkate şayandır. Bu doğrultuda diğer Ermeni kaynaklarının Moğol istilasası hakkında verdiği bilgiler gibi, Bedrosian'ın çevirisinin bazı kısımları araştırma konumuz açısından kullanılmıştır.⁴¹

Moğol Tarihi (Okçu Milletini Tarihi): Eser, Ankerli Gregor tarafından kalem alınmıştır. Kilikyalı olan müellifin doğum tarihi hakkında kesin bir malumat yoktur. Ancak 1335 tarihinde 85 yaşında öldüğü bilinmektedir. Kilikyanın Akneri-Vank manastırı rahiplerindedir. Gregor'un eseri, ilk ortaya çıktığı dönemlerde Rahib Mağakya'ya veya müverrih Vardan'a ait olduğu sanılarak, bu isimlerde Petersburg ve Kudüs'te baskılar yapılmıştır. Ancak yapılan son araştırmalarla eserin ankerli Gregor'a ait olduğu anlaşılmıştır. Fakat Andreasyan eserin diline bakarak ve Gregor'un yaşadığı bölgeden dışarıya hiç çıkmamasına da dayanarak, bu eserin bütün olarak Gregor'a atfedilemeyeceğini söylemektedir. Özellikle eserin son bölümleri Gregor'un tanık olduğu olayları ihtiva etmektedir. Eser, araştırma konumuz açısından ço az bilgiler ihtiva etmektedir. Eserin, ilk bölümlerinde yer alan Moğol ulusunun başlangıcı bahsi, araştırmamız için bazı bilgiler vermektedir.⁴²

III. EDEBÎ KAYNAKLAR, SEYHATNÂMELER VE HATIRALAR

Dönemin edebi kaynakları arasında da zikredilen Reşîdüddin'in *Ebkârü'l-efkâr fi'r-resâilve'l-eş'âr*'ı, *Münşeât-ı Reşidi'si* ve *'Umdetü'l-bülegâ*'ve *'uddetü'l-füsahâ*'sı hakkında yukarıda bilgiler verilmişti. Bu mecmuaların ihtiva ettiği bazı kaside, unvan

⁴¹ Genceli Kiragos, *Moğol İstilasası Tarihi (1220-1265)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK Kütüphanesi Daktilo Nüshalar, Sayı: 27; Kiragos Gancaketsi, *Tarih*, (Çev. I. Tor-Grigoryan), Bakû 1946; M. Eduard Dulaurier, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar (Müverrih Kiragos'dan Müstahreç)", (Çev. Hrand D. Andreasyan), *TM*, II, İstanbul 1928, 139-217; (Nşr. Gürsoy Solmaz), MTR, Ankara 2002; Hasan Oktay, *Türkler ve Moğollar*, 17-100; John Andrew Boyle, "Kiragos of Ganjak on the Mongols", *CAJ*, VIII/3, Wiesbaden 1963, 199-214; *Kiragos Ganjaketsi's History of the Armenians*, (Çev. Robert Bedrosian), New York 1986.

⁴² Aknerli Grigor, *Okçu Milletini Tarihi*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1954; Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007; Hasan Oktay, *Türkler ve Moğollar*, 103-157.

ve methiyeler, dönemin diğer kaynaklarında sık sık kullanılmıştır. Araştırma konumuzun içeriği açısından Moğol istilası ile birlikte birçok eserin ortadan kaybolması, bu yöndeki kaynakların kısıtlı olmasına sebep olmuştur. Faydalanılan bazı edebî eserler, Moğol istilası ve sonrasını içeren bazı seyyahların gözlemleri ve hatıralar, bu bölümde incelenecektir.

Lübâbü'l-Elbâb: Eser, Nüreddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ el-Avfî el-Hanefî tarafından kaleme alınmıştır. Müellif'in 567/1171 yada 572/1177 tarihlerinde doğmuş olduğu sanılmaktadır. Buhara'da doğan Avfî, Ashaptan Abdurrahman b. Avfî'nin soyundan geldiği rivayet edildiği için Avfî diye tanınmıştır. Ailesi Buhara'nın ulemâ sınıfındandır. Avfî, tahsilini Buhara'da aldıktan sonra, Mâverâünnehir, Horasan ve Hindistan'da ki birçok şehirde dolaşarak hem ilmî tehsil yaptı hem de yazacağı eserler için kaynaklar toplamaya başladı. Müellif, bir süre Semerkant'da Kılıç Tamgaç Han'ın hizmetinde bulduktan sonra, önce Hârezm'e ardından Nesâ ve Nîşâbur'a gitti. Daha sonra İsfizar, Herat ve Sicistan bölgelerine giden Avfî, tekrar Buhara'ya döndü. Moğol istilası sırasında Lahor'a gelen müellif, burada Gur memluklarından Melik Nâsireddin Kabâce'ye intisap etti. Burada bulunduğu sırada İran edebiyatının ilk Şair tezkiresi olan ünlü eseri, *Lübâbü'l-Elbâb*'ı yazdı. İlim hayatına bir süre Delhi'de devam eden Avfî, kesin olmamakla birlikte 630/1232 tarihinde Delhi'de vefat etti. Avfî'nin eseri *Lübâbü'l-Elbâb*, İran edebiyatı ve tarihi açısından en kıymetli eserler arasındadır. Eserde Saffariler, Samanîler ve Selçuklular döneminde yaşamış birçok şair ve alimler hakkında başka hiçbir yerde olmayan bilgiler mevcuttur. Eser, bir mukaddime ve on iki bâbdan oluşur. Bu önemli edebi kaynak, ilk olarak, Browne ve Kazvinî tarafından neşredilmiştir. Eser, araştırmamız için mühim bilgiler içermektedir. Eserin Alâeddin Muhammed'in hayatı, kardeşleri ve dönemin bazı önemli şahsiyetleri hakkında verdiği bilgiler, araştırmamıza önemli katkılar sağlamıştır.⁴³

Câmiü'l-Hikâyât ve lâvâmî'ül rivâyât : Avfî'nin bir diğer mühim eseridir. Eser, dört kısım ve yirmibeş bâbdan oluşmaktadır. Eser, peygamberlere, evliyalara, hükümdarlara, vezirlere ve münşilere ait rivayetlerle başlar. Birtakım hikayeler, garip olaylar ve coğrafi bilgiler veren diğer kısımları, eserin ilginç muhteviyatını ortaya

⁴³Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, c. I, s.80. (Nşr. E.G. Browne), Persian Historical Texts, vol.,IV, London-Leide 1906 Önsöz ve notlar: Mirza Muhammed Kazvinî, c. II, (Nşr. E.G. Browne), Persian Historical Texts, Vol.II, London-Leide 1903; mkd. Muhammed b. Abdulvehhab Kazvinî, tsh. Seyyid Nefisî, Tahran 1389; Fuad Köprülü, "Avfî", *İA*, II, 21-23; Tahsin Yazıcı, "Avfî", *DİA*, IV, 115-116.

koyar.Tarihi açıdan eserin vermiş olduğu bilgiler, bugün elde bulunmayan birçoğeserden derc edilmiştir.Tarihî olaylar eserin daha çok birinci bölümünün beş ve altıncı kısımlarında ve eserin genelinde tarihî şahsiyetlere göndermeler yapılarak, imâlî bir şekilde anlatılan hikayelerde verilemktedir. Avfî, ayrıca bu eserine gezdiği bölgelerdeki şair, alim, sufi ve hükümdarlar hakkında gördüğü ve duyduklarını yazmıştır.Bu yönüyle eser, ilk elden kaynak olma özelliğine sahiptir.⁴⁴

Muc'cemü'l-Buldân : Eser, Yakût Hamevî Bağdâdî tarafından kaleme alınmıştır. Yakût Hamevî'nin aslen Anadolu'dan olup, bir köle olarak, Bağdatlı bir tacir tarafından satın alınmış ve daha sonra azâd edilmiştir. Müellifin Türk asıllı olduğu sanılmaktadır.Kitap ticaretiyle uğraşan müellif, uzun süre Hârezm ve Mâverâünnehir bölgelerinde bulunmuştur.Moğol istilasından sonra ömrünü Irak, Suriye ve Mısır'da geçirmiştir. 626/1229 tarihinde ölen Yakût, ünlü coğrafya eseri *Muc'cemü'l-Buldân* ve biyografi eseri *İrşâd el-ereb'i*'yi 612/1215 tarihinden sonra yazmaya başlamış ve ölümüne kadar bu eserlerini tamamlamıştır. Onun coğrafya üzerine yazdığı ve bizimde Hârezm bölgesine dair en önemli bilgileri elde ettiğimiz *Muc'cemü'l-Buldân* adlı eseri, bizzat kendi müşahadelerine dayanmaktadır.Moğol istilasının hemen ardından Hârezm'e gelmiş olan müellif, bölgenin durumu hakkında çok mühim bilgiler vermektedir.Gürgeç ve civar şehirler hakkında yaptığı tasvirler ve Hârezm'deki sosyal ve ekonomik hayata dair kayıtları dönemin resmini çökiyi bir şekilde ortaya koymaktadır.⁴⁵

Yukarıda bahsi geçen eserler haricinde kısa malumatların yer almasına rağmen, kullandığımız bazı seyahat ve hatıra eserleri de kullandık. Zekeriyâ Kâzvinî'nin *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*⁴⁶ adlı eseri, mufassal olmamasına rağmen kısmen önemli bilgiler içermektedir. Çinli Seyyah *Yehlü Ch'u-ts'ai'nin seyahatnamesi*,⁴⁷ seyahatın bizzat Cengiz Han ile Moğol istilası sırasında Mâverâünnehir'e gelerek

⁴⁴Muhammed Avfî, *Câmiü'l-Hikâyât ve lâvâmî'ül rivâyât*, tsh. Câfer Şe'ârî, Şirket-I Sehâmî, Tahran 1363; Succesor of Mahmûd of Ghazna in Plitical, Cultural and Administrative Perspective, tsh. Câfer Şe'ârî, Tahran 1991; FuadKöprülü, "Avfî", İ.A, II, 21-23. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 91-96.

⁴⁵Yakût Hamevî Bağdâdî, *Muc'cemü'l-Buldân*, c.1-7, Dâru Sâdr, Beyrut 1995; Farsça trc. c. 1-2, Sâzıman-ı Mirâsî Ferhengi-yi Keşver, Tahran 1383; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 17.

⁴⁶ Kâzvinî, İmam Zekeriyâ b. Muhammed b. Muhammed, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, trc., Muhammed Mirad b. Abdulrahman, tsh., Seyyid Muhammed Şâhmerâdî, İntişârat-I Dânişgâh-I Tahran, c.I-II, Tahran 1371.

⁴⁷ W. Ebrhard, "Türkistan Seyahatnamesi", Belleten, c. VIII, sayı: 19, Ankara 1944, 137-142.

gördüklerini yazdığı için mühim bilgiler içermektedir. Bir diğer eser ise Şemsüddin Muhammed b. Kaysî Râzî'nin *el-Mu'cem fi Meâyîr-I Eş'ari'l-Acem*⁴⁸ adlı eseridir. Râzî, edebiyat tarihçisidir. Müellif, Sultan Muhammed'in Moğolların önünden kaçıış sırasında maiyetinde bulunmuştur. Eserinin mukaddimesinde bazı önemli kayıtlar vermektedir. Ayrıca *Plano Carpini*⁴⁹ ve *Wilhelm von Rubruk*'un⁵⁰ seyahatnameleri, Moğolların sosyal kültürel hayatları, savaş tertibatı, işgal tarzları, Cengiz Han yasaları gibi konularda araştırmamıza katkı sağlamıştır.

IV. MESKÛKÂT, KİTÂBE VE MİMARÎ ESERLER

Kitabeler, sikkeler ve mimari eserler, tarihsel açıdan incelenilen dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik yönleri hakkında kıymetli bilgiler vermektedirler. Ortaçağ Türk tarihi açısından bu eserler, özellikle hükümdarların hakimiyet sahaları, tahta çıkış ve ölüm tarihleri, sosyal ve kültürel hayatın şekillenme biçimleri hakkında önemli veriler sağlamaktadır.

Hârezmşâh devleti dönemine ait sikkeleri/madenî paraları araştırma konumuzun kapsamı dahilinde inceledik. Hârezmşâh Muhammed'in hakimiyet alanını belirlemesi açısından çalışmamıza katkı sağlayan bu sikkeler, devletin ekonomik yapısını da göstermesi açısından araştırmamızda oldukça önemli bir yer işgal etmektedir. Nitekim Moğol istilasını sebeplerinin en önemlilerinden biri olan ekonomik nedenlerin açıklanmasına bu materyaller, mühim katkı sağlamaktadır. Ayrıca Cengiz Han'ın Halife en-Nâsır Lidînillâh adına bastırıldığı madenî para dönemin siyasetten tartışmalı olan

⁴⁸Şemsüddin Muhammed b. Kaysî Râzî, *el-Mu'cem fi Meâyîr-I Eş'ari'l-Acem*, tsh., Muhammed Abdolvahhâb Kâzvinî, Çap-ı Ofset-i Şidenî, Tahran 1338; Matbâ-yı Meclis, Tahran 1314.

⁴⁹ Carpini, Johann de Plano, *Geschichte der Mongolen und Reiseberich, 1245-1247*, (Çev. Frederich Risch), Leipzig 1930; *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (Çev. Ergin Ayan), Derya Kitabevi, Trabzon 2004; Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247), (Çev. Ergin Ayan), Gece Kitaplığı, İstanbul 2015; Carpini, Friar Giovanni di Plano, *The Story of the Mongols whom we Call the Tatars*, (Çev. Erik Hildinger), Branden Publishing Company, Boston 1996; C. Paymond Beazley, *The Text and Versions of John Plano Carpini and William de Rubruquis*, Hakluyt Society, London 1903.

⁵⁰ Rubruk, Wilhelm von, *Reisen zum Groskhan der Mongolen*, (Çev. Hans D. Leicht), Stuttgart 1984; *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001; *Ein Weltreisender aus dem Franziskanerorden und Seine Sendung in das Land der Tataren*, Batton, Münster 1921; *Reisen zum der Mongolen und Reiseberich, 1253-1255*, (Frederich Risch), Leipzig 1934; William of Rubruck, *The Journey of William of Rubruck to Eastern Parts of the World 1253-1255*, (Çev. William Woodville Rockhill), Hakluyt Society, London 1900; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, (Nşr. Peter Jackson - David Morgan), (Çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010; C. Paymond Beazley, *The Text and Versions of John Plano Carpini and William de Rubruquis*, Hakluyt Society, London 1903.

Halifenin Cengiz Han'ı daveti meselesi için oldukça önemlidir. Bu sikkelerden bir kısmını çalışmamızın Ekler bölümüne aldık.⁵¹

Özellikle kültürel tarih açısından bize yol gösterici nitelikte olan ve değerlendirmelerimize katkı sağlayan mahdut sayıda olsalarda mimari eserlerden de faydalandık. İncelediğimiz bu dönem, Moğol istilası sebebiyle mimari eserler ve kitabeler bakımından oldukça az veriler sunmaktadır. Nitekim Hârezmşâh Muhammed'in Moğol istilası karşısında kale savunma sistemini tercih etmiş olmasının da bu duruma katkı sağladığını belirtmek gerekmektedir. Bu savunma sisteminden dolayı Moğollara direnen her şehir, bu istilacı unsurun şiddetli tahribatına maruz kalmıştır. Bu bağlamda Hârezmşâh Alâeddin Muhammed dönemine ait Dihistan Cuma camisini mimari bir örnek olarak araştırmamızın Ekler bölümüne koyduk.⁵²

V. ARAŞTIRMA ESERLER

Hârezmşâhlar Devletinin Selçuklu sonrası siyasi ve idari yapısı hakkında, şimdiye kadar birkaç eser istisna edilirse çok fazla araştırma yapılmamıştır. Dönemin olayları, nazik ve bir o kadar tesiri oldukça kuvvetli olan tarihî olaylara sebep olmasına rağmen, ne yazık ki mahiyetini her açıdan değerlendirmeye tabii tutan eserler yazılmamıştır. Ancak yinede çalışmamız esnasında bize çok mühim katkılar sağlayan Türk ve yabancı araştırma eserlerini araştırmamızda elimizden geldiğince kullanmaya çalıştık.

⁵¹ İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katalogu, c:I-II, Ankara 1974, 429-431; Badarch Nyamaa, The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII–XIV), Ulaanbaatar-Mongolia 2015, 117-118; E.A. Davidovich, "Noviy sredneaziatskiy monetniy dvor Muhammada Horezmsaha (1200—1220 gg.)", Sovetskaia Arheologia., I., Moskova, 1968; Additions To The Oriental Collection, Ed: Reginald Stuart Poole, LL. D, London 1890, c. II, s.PL. XXVII; Additions To The Oriental Collection 1876-1888, V-VIII, 83; Catalogue of Oriental Coins In The British Museum, c. III, London 1877; Meryem Gürbüz, *Hârezmşâhlar'da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İ.Ü.S.B.E., İstanbul 2005; Ayrıca Ortaçağ Türk tarihi açısından sikkeler hakkında bkz. Ahmed Tevhid, *Müze-yi Hümayun Meskûkât-i Kadime-yi İslamiye Kataloğu, 4. Kısım*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1321; İsmâil Galib, *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye*, Mihrân Matbaası, Kostantîniyye, 1309/1893; *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye*, Turhan Kitabevi, Ankara 1971; Ahmed Ziyâ, *Meskûkât-ı İslâmiyye Takvîmi*, Matbaa-yı Âmire, İstânbûl 1328/1910; İbrahim Artuk - Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslami Sikkeler Kataloğu*, I-II, İstanbul 1971; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *SAD, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl*, III, Ankara 1971, 435-591; İbrahim Artuk - Cevriye Artuk, "Bazı İslâm Şehirlerinde Hangi Devletler Sikke Kesmiş ve Bu Şehirlere Ne Gibi İsimler Verilmiş", *Belleten*, LXVII, 249, Ankara 2003, 421-445; Aykut, Tuncay - Aydın, Şennur, *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri - Mongol and Ilkanid Coins*, (Çev. Virginia Taylor Saçoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992; *Sikkeler ne Anlatır? Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çokkültürlülük*, (Nşr. Begüm İrmak), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

⁵² Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Ankara 1999; Robert Hillenbrand, *İslamic Art and Architecture*, London 1999; (Çev. Çiğdem Kafescioğlu), *İslam Sanatı ve Mimarlığı*, İstanbul 2005.

Hârezmşâhlar devleti tarihinin özellikle son dönemleri, Moğol istilasası, Cengizliler ve birçok kaynağın tanıtılması hususunda Barthold'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* adlı eseri ve diğer bazı tetkikleri, literatürün mühim araştırma eserleridir.⁵³ Özellikle Moğol tarihi açısından D'ohsson,⁵⁴ Rene Grousset⁵⁵ ve Howorth⁵⁶ çalışmalarımıza yön tayin eden başlıca araştırma eserleri kaleme almışlardır.

İbrahim Kafesoğlu tarafından Celâleddin Hârezmşâh dönemine kadar Hârezmşâh devletinin siyasi tarihinin tetkik edildiği *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi* isimli eseri ve Selçuklu tarihi üzerine yapmış olduğu çalışmalar, araştıma konumuz kapsamında yapılmış önemli çalışmalardır.⁵⁷ Fuad Köprülü'nün Türk Tarihi üzerine yapmış olduğu birçok araştırma ve Hârezmşâh Devleti hakkındaki siyasi ve soyal değerlendirmeleri, araştırmamızda konulara farklı yönlerden bakmamızı sağlamıştır.⁵⁸ Müşahhas olarak,

⁵³ Barthold, Vassilij Viladimirovich (Wilhelm), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Nşr. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990; "Moğol İstilasası ve İran Kültüründe Tesisleri", (trc. İlyas Kamalov), *Âşinâ*, VII/23-24, Ankara 2006, 13-21; *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, (trc. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2010; *Tarihte Türk Dünyası*, (trc. M. A. Yalman - T. Andaç - N. Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul 2008; "Harizmşâh", *İA*, VI, 263-265; *Tezkire-i Coğrafya-yı Târih-i İran*, trc. Hamza Serdâdver, Tehrân 1308; *İlk Müslüman Türkler*, trc. M. A. Yalman - T. Andaç - N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008; "Karategin", *İA*, VI, 338-339.

⁵⁴ D'ohsson, M. Baron C., *Moğol Tarihi*, trc. Ekrem Kalan - Qiyas Şükürov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006; d'Ohsson, Abraham Constantin, *Moğol Tarihi: Denizler İmparatoru Cengiz*, trc. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınlar, İstanbul 2008; *Histoire des Mongols Depuis Tchinguiz-Khan Jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan*, La Haye - Amsterdam 1834-1835.

⁵⁵ Rene Grousset, *L'Empire des Steppes: Attila - Genghis-Khan - Tamerlan*, Payot, Paris 1939; *Bozkır İmparatorluğu Attila - Cengiz Han - Timur*, (trc. Reşat Uzman), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999; *Stepler İmparatorluğu: Atillâ, Cengiz Han, Timur*, trc. Halil İnalçık, (Nşr. Ertuğrul Tokdemir - Mustafa Dönmez), TTK, Ankara 2011.

⁵⁶ Howorth, Henry H., *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, I-II, London 1876; *History of the Mongols From the 9th to the 19th Century*, III (*The Mongols of Persia*), Longmans, Green, and Company, London 1888; *History of the Mongols From the 9th to the 19th Century*, IV *Supplement and Indices*, Longmans, Green, and Company, Paternoster Row, London, New York, Bombay, and Calcutta 1927.

⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618 / 1092-1221)*, TTK, Ankara 2000; "Türkler, Moğollar ve Cengiz'in Milliyeti", *TY*, 252, Ankara 1956, 505-508; *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953; "Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Dünya Tarihindeki Rolü", V. *TTKNG*, (Ankara 12-17 Nisan 1956), TTK, Ankara 1960, 267-278; "Kutbeddin", *İA*, VI, 1048-1049; "Melikşah", *İA*, VII, 665-673; "Nizam-ül-Mülk", *İA*, IX, 329-333; "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM*, XII, İstanbul 1955, 117-130; "Selçuklu Tarihinin Meseleleri "Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu", Adli Eserin Tenkidi Dolayısıyla", *Bellekten*, XIX/76, Ankara 1955, 463-489; "Selçuklular", *İA*, X, 353-416 "Türk Fütuhât Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", *TED*, 2, İstanbul 1971, 1-16; "Türkler", *İA*, XII/II, 142-280; *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992; *Türk Bozkır Kültürü*, TKAE, Ankara 1987; *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010; *Türkler ve Medeniyet*, İstanbul Yayınları, İstanbul 1957; ; "Alparslan", *DİA*, İstanbul 1989, II, 526-530; "Kür-Boğa", *İA*, VI, 1084-1086; "Kök-Böri", *İA*, VI, 885-892.

⁵⁸ Fuad Köprülü, *Tarih Araştırmaları I*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006; *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009; *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005; "Uran Kabilesi", *Bellekten*, VII(27), 1943, 232; "Ahmed Yesevî", *MEBİA*, 1997,

Kafesoğlunun eseri dışında genel tarih açısından Hârezmşâh devleti tarihini inceleyen Ziya Bünyadov,⁵⁹ Ghulam Rabbani Aziz,⁶⁰ Nâfi‘ Tefvik el-Ubûd,⁶¹ Abbas Perviz⁶² ve Afâf Seyyid Sabra'nın⁶³ eserleri de çalışmamızda kullandığımız diğer araştırma eserleridir. Ayrıca Moğol istilası sonrası ve Celâleddin Hârezmşâh dönemi üzerine Aydın Taneri⁶⁴ ve Hasan Geyikoğlu'nun⁶⁵ tetkikleri, Hârezmşâh Muhammed sonrası siyasi ve sosyal tarih açısından önemli eserlerdir.

I, 212; “Avfî”, *İA*, II, 21-23; “Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar”, *Türkiyat Mecmuâsı*, sayı:1, Matbaayı Âmire, İstanbul 1925, 185-211; “Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşe’i Meseleleri”, *Bellekten*, VII, 28/2, Ankara 1943, 263; “Anadolu Beyliklerine Ait Notlar”, *TM*, II, İstanbul 1928, 1-32. “Anadolu Selçukluları Tarihi’nin Yerli Kaynakları”, *Bellekten*, VII/27, Ankara 1943, 379-522; “Notlar ve Vesikalar- Hârezmşâhlar Tarihine Aid”, *Türkiyat Mecmuâsı*, c. I, İstanbul 1925, 251-254; Köprülü, Fuad-Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

⁵⁹ Musaoğlu Ziya Bünyadov, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinliler Devleti*, (trc. Tural Rızayev), Derin Yayınları, İstanbul 2003; *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti 1136-1225-ci İllər*, (trc. Cahangir Qəhrəmanov), Şərç-Qərb, Bakı 2007; “Azerbaycan”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 317-322; “Rapports Sociaux et Économiques Regnant en Albanie du Caucase à la Veille de la Conquête Arabe (Fin VIe de But VIIe Siècles)”, *BK*, XXIX-XXX, Paris 1972, 313-333; *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, (trc. Cabbar Cabbarov - Həsən Əlizadə), Şərç-Qərb, Bakı 2007.

⁶⁰ Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karaçi 1978.

⁶¹ Nâfi‘ Tefvik el-Ubûd, *ed-Devletü’l-Hârizmiyye*, Bagdat 1978.

⁶² Abbas Perviz, *Tarih-i Selâcıkave Hârizmçâhân*, Tahran 1351.

⁶³ Afâf Seyyid Sabra, *Tarihi’s-siyasîli’l-devleti’l-Hârizmiyye*, Kahire 1987.

⁶⁴ Aydın Taneri, *Hârezmşâhlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993; “Celâleddin Hârizmşâh”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 248-250; “Hârizmşâhlar”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 228-231; “Selçuklu - Osmanlı Çizgisinde Hârezmşâhlar Vezâreti”, *TED*, 7-8, İstanbul 1977, 17-54; *Celâlî’l-Dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, KB, Ankara 1977; *Türk Devlet Geleneği Dün - Bugün*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.

⁶⁵ Hasan Geyikoğlu, “Anadolu’da Hârezmliler (Horzumlular)”, *TKD*, XXXV/410, Ankara 1997, 51-60; “Hârezmliler’in Anadolu Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Alınmaları”, *TKD*, XXXII/373, Ankara 1994, 275-285; “Hârezmşâh Celâleddin Mengüberti ve Ahlat”, *AÜGSED*, 6, Erzurum 2000, 29-33; “Hârezmşâh Celâleddin’in Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Ahlat’ın Zaptı”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (Van 08-10 Eylül 2004), (Nşr. Oktay Belli), Van Valiliği Yayınları, İstanbul 2006, 133-137; “Hârezmşâhlar ve Doğu Anadolu”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, 917-925; “Suriye’deki Hârezmlilerin Haçlılarla Mücadelede ve Kudüs’ün Geri Alınmasındaki Rollerini”, *AÜTAED*, 1, Erzurum 1994, 135-142; *Doğu Anadolu’da Hârezmşâhlar*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1992; *Selçuklular’dan Safevîler’e Sa’d-Çukuru*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 1998.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA SAHASININ TARİHİ COĞRAFYASI VE HÂREZMŞÂH MUHAMMED DÖNEMİNE KADARKİ SİYASİ DURUM

1.1. HÂREZM'İN TARİHİ COĞRAFYASI VE SELÇUKLULAR DÖNEMİNE KADAR HÂREZM

1.1.1. Hârezm Bölgesinin Tarihî Coğrafyası

Hârezm bölgesi, tarihî coğrafya açısından bir değerlendirmeye tabii tutulduğunda, bölge isminin onun yönetici sınıfının unvanını belirlediği görülmektedir. Bölgenin coğrafi ve stratejik konumu, mekân-olgu etkileşimi bakımından mekânın belirleyiciliğinin ön planda yer aldığı ilk bakışta görülmektedir. Ortaçağda bu etkileşim, genellikle yerel hanedanlıkların oluşumu çerçevesinde gözlemlenmektedir ki bu durum, nesebi açıdan belli bir öneme haiz olmayan, sonradan edinilen güç sayesinde tarihsel bir kimlik ve unvan kazanan yönetici sınıflarda ortaya çıkmaktadır. Hârezm bölgesi de kendi isminin belirleyici özelliği ile yönetici sınıfını nitelendirdiği için coğrafi değeri ön plana çıkmaktadır. Mekânın bu belirleyici özelliği, sadece siyasi alanda değil, ekonomik ve ticari hayat, kültürel gelişim, mimari yapı üzerinde de belirgin olarak görülmektedir.

Hârezm kelimesinin manası ve yazılışı hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Hârezm isminin kökeni hakkında net bir görüş olmamakla birlikte, eski Pers dilinde-*Uvarasmas*, Yunanca-*Horasmia*, Arapça-*Hvarizm* şeklindedir.⁶⁶ Bazı Arapça eserlerde *h* harfi ötreli ve *r* harfi de esreli şekliyle *Horizm* şeklinde kullanılmıştır.⁶⁷ İsim, *Hârezm* (خوارزم), *Horezm* (خوززم) ve *Harrezm* (خوزرزم) şeklinde tesmiye edilmiştir. Hârezm kelimesi, iki kelimedenden oluşmakta olup, *Har+rezm* kelimelerinden mürekkeptir. İki ayrı kelimenin bir araya getirilerek oluştuğuna yönelik bir inceleme, kaynak eserlerde ileri sürülen hikâyelerin bir neticesidir. Anlam itibarıyla iki kelime ayrı ayrı ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Çünkü tek bir kelime olarak Hârezm'in, bir karşılığı bulunmamaktadır. Yâkut Hamevî, ismin okunuşu hakkında il bilgi veren müelliftir. Yâkut, *Vav* ve *Elif* ile yazılan bu kelimenin ne =A okunduğunu =U okunacağını söyler.

⁶⁶ V.V. Bartold, *Raboti po İstoricheskiy Goğrafii*, Moskova 1965, 544; Heinrich Kiepert, *Lehrbuch Der Alten Geographie*, Verlag Von Dietrich Reimer, Berlin 1878, 57-58.

⁶⁷ İbn Hurdabih, *el-Mesaliki vel- Memalik*, Dar-ı Sadr, Beyrut 1889, 33.

خوا'nın bu ikisi arasında yani A harfinden O'ya dönüşen iki ses arasındaki bir okunuştur. Vav harfi, “Vâv-ı Ma'dûle” olup okunmaz ve Elif'de “med elif” değildir.⁶⁸

Hârezm ismine etimolojik olarak anlam kazandırılması hususunda ise şu görüşler mevcuttur: Bir halk hikâyesine dayanarak Yakut, Hârezm bölgesinde yaşayanların eski dönemlerde, Amu Derya'dan tuttıkları “balıklara”⁶⁹ veya genel itibariyle bu bölgede “ete” “har/خوار” denildiğini, oduna da “rezmرمز” denildiğini aktarır. Bu yüzden bölgenin odun ateşinde et pişirenlerin bölgesi olduğunu ve bu iki kelimenin birleşip zamanla da ر'nin söylenişte düşmesiyle Hârezm şeklini aldığını ifade eder.⁷⁰ Hândmîr, eserinde “Har” ifadesinin “kolay” ve “rezm” ifadesinin de “savaş” anlamında olduğunu

⁶⁸Yâkut Hemevî, *Mûc'em el-Bûldan*, Dar-ı sâdr, Beyrut 1995, II, 319-320.

⁶⁹ Ömerî, Ceyhun nehrinde bol miktarda kılçıksız bir balık türü olduğunu nakleder. Bu balığın sadece sırtında omurga vazifesi gören bir kemik vardır ve geriye kalanı ettir. Ayrıca balığın başının çok güzel olduğunu kaydeder. El-Ömerî, Şihabeddin b. Fazlullah, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l-Ebsâr*, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, 129.

⁷⁰ Yakut'un eserinde bölgenin Hârezm ismini alışını açıkladığı hikâye şöyledir: “Eski dönemlerde bir padişah, kendi maiyetinden ve ülkenin erkeklerinden dört yüz kişiye kızmış ve onların müreffeh yerden uzakta bir yere gönderilmesi emrini vermiştir. Hikâyeye göre, bu erkeklerin gönderildikleri yer, müreffeh bölgelerden yüz fersah uzaklıkta imiş. Bu bölgenin yakınlarında yer alan Hârez şehirlerinden biri olan ve “Kas” ismiyle anılan bir yer varmış. İşte bu dört yüz kişiyi buraya götürüp serbest bırakmışlar. Bir müddet sonra padişah, onları hatırlamış ve onların aranması için bir grupaskeri onların olduğu bölgeye göndermiş. Padişah onların akıbetini merakından dolayı onların ne halde olduklarını öğrenmek istemiş. Çünkü onların sürgün edildikleri bu bölgede barınmaları zor imiş. Padişahın adamları bölgeye geldiklerinde onların balık avlanarak yaşadıklarını ve bu balıkları odun ateşinde pişirerek, yediklerini görmüşler. Ayrıca ısınmalarını da bu odunlar sayesinde sağlıyorlarmış. Çünkü o bölgede odun çok fazlaydı. Onların halini sordular; onlar “bu ete ve bu oduna sahibiz, onu, onunla kızartıyoruz ve yiyoruz” dediler. Sonra onlar padişahın yanına geri döndüler ve ona haber verdiler. Padişah o yeri “Har-rezm” diye adlandırdı. Çünkü o zamanın dilinde ete “har” denilmekte ve oduna da “rezm” denilmekteydi. Böylece zamanla bu söyleniş, “Hârezm” şeklinde birleştirildi. “R” harfinin tekrarı, söyleniş yavaşlatmasından dolayı onu eksilttiler ve “Hârezm” dediler. Araplardan bazısı asıl şekliyle yani iki “r” li şekliyle söylemeye devam ettiler.” Ayrıca Yakut, bu padişahın bir süre sonra bu cezalandırdığı erkeklerin yanına 400 Türk kadının gönderilmesini emrettiğini bildirmektedir. Yakut'a göre, Hârezmliler, Türk adet ve geleneklerine göre yaşamaktaydılar. Türk ahlakına sahip olan bu bölgenin insanların kıyafetlerinin de Türkler gibi olduğunu kaydetmektedir. Yâkut Hemevî, *Mûc'em el-Bûldan*, Dar-ı sâdr, Beyrut 1995, II, 319-320; el-Makdisî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, c.I, Mekteb Metbuli, Kahire 1411, 284-284; Hüseyin Baydemir, *Özbek Efsaneleri*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2011, 386; Z.V.Togan, *Horezm Kültür Vesikaları (Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-Adab)*, İstanbul 1951, 9: Hârezm Bölgesinin iskan edilmesi ve bölgeye gelen ilk yerleşimciler hakkındaki bir diğer efsane ise Corayeff tarafından “İpek Yolu Efsaneleri” adlı eserinde aktarılmaktadır. Bu efsane de kısmen Yakut'un verdiği bilgilere paralel olmakla birlikte bölgenin isminin Har-u rezm şeklini almasını alev ve balık isimlendirmesine dayandırmaktadır. Bu yüzden Har-u rezm'in anlamı efsaneye göre bölgeye gelen Vezirin onlara bu bölgede nasıl yaşadınız sorusuna verilen cevap olan “Biz balık tutup, onu ateşte pişirip yiyerek canlı kaldık” demek olduğunu aktarır. Musine Galima-Mamatkul Corayeff, *Turan'ın alp Kızları - İpek Yolu Efsaneleri*, Şa-to Türkiyat Yay., (çev. Ahsen Batur), İstanbul 2001.

ifade eder. Hândmîr'in bu şekilde açıklama yapmasının sebebi, Keyhüsrev'in bu bölgede Afrasyab'ın oğlunu zahmetsizce yendiği bir savaştan dolayıdır.⁷¹

Hârezm kelimesinin bir diğer anlamı, *Har* خوار veya *hor* خور kelimesinin Pehlevicede “Güneş” manasında “*Hurşid*” (خورشید) kelimesinden geldiği ve *rezm* (رزم) kelimesinin de “yer, zemin” manasına gelmesinden dolayı, Hârezm'in “Güneşin doğduğu yer” veya “Güneş ülkesi” anlamına sahip olduğu ileri sürülür.⁷² Bosworth'a göre, Hârezm kelimesinin diğer bir anlamı ise, “çukur yer” dir. “*Har*” kelimesinin “çukur, düşük, alçak” anlamlarına izafeten bu manaya gelebileceğini ileri sürmüştür.⁷³ Bir diğer görüşe göre, Hârezm kelimesinin ilk hecesi olan “*Har*” (خوار) sözcüğünün “yemek, azık, yiyecek, taam”, anlamlarına geldiği ve buradan hareketle bu ismin “Bereketli yer” manasına geldiği ifade edilmektedir.⁷⁴

Tolstov, memleketlerin eski adlarının çoğunlukla kabile adlarından alındığını belirtir ve Hârezm kelimesinin *Hvarri+zemin* sözcüklerinden türetildiğini ileri sürer. Bu durumda kelime “*Hvarri kabilesinin yeri*” anlamına gelmektedir.⁷⁵ Kamilcan İmamov'a göre ise Hârezm sözcüğü, eski Farsçada *Hu-wara-zam* şeklinde üç sözcükten oluşur. İmamov, ismin anlamının ise “kaleleri çok olan yer, ülke” anlamına geldiğini belirtir.⁷⁶ Klippert ve Lerx kelimenin “Deniz yüzeyinden 200 metreye kadar yüksek, kuru arazi” anlamı taşıdığını iddia ederler. Zaxay ile Geyger'e göre “Bereketli yer”; Yuti ve Şpirel'e göre “Sıcak yer, kötü yer” anlamlarına gelir. Vamberi'ye göre bu kelime “*xox+razm*” bileşkesinden türemiş olup “Savaşa meyilli, cengâver” manasını taşımaktadır. Savelev ile Grekov'a göre ise “*hur*” (güneş) ve “*zemin*” sözcüklerinden türemiş olup “Güneşli yer” anlamındadır. Ayrıca M. N. Bogolyubov Hârezm adının “*Kuşatılmış*” manasında olduğunu dile getirir.⁷⁷

Z.V. Togan, bölgeye verilen ismi, “*Horezm*” şeklinde tesmiye etmektedir. Aral Gölü deltasından yer alan bu bölgede yaşayanlara “*Horezmliler*” denilirdi. Togan'a

⁷¹ Hândmir, Gıyâs'el-din bin Hemam el-din, *Târih-î Habibü's Siyer Fi Ehbârî Efrâdi Beşer*, (Nşr., Celaleddin Hemayî), İntişârât-ı Hayyâm, Tahran 1380, I, 197; Cevad Heravî, “Muluk-î Hârezm (Afrigî) ez Ağaz ta Zuhurî Sâmaniyan”, *Feslnameyî Pejuheşnameyî Tarih*, sayı: 10, Becneverd 1387, 158.

⁷² C.E. Bosworth, “Khwarazm”, *EP*, IV, 1061.

⁷³ Bosworth, “Khwarazm”, IV, 1061.

⁷⁴ Ali Ekber Dekhoda, *Loghatname*, Danışgah-ı Tahran, Tahran 1347, XXI, 797-798; Bosworth, “Khwarazm”, 1061.

⁷⁵ S. P. Tolstov, *Kadimgi Hârezm Medeniyetini İzleb*, SSSR Fenler Akademiyasi, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent 1964, 88.

⁷⁶ Baydemir, *Özbek Efsaneleri*, 208.

⁷⁷ H. Hasanov, *Orta Asiya Cay Namleri Tarihiden*, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent 1965, 25.

göre, Hârezm’de yaşayanlar, Abdal (Eftalit)’ler neslinden gelmektedir. Eski İranî bir sülale olarak 996 yılına kadar bölgede yaşayan bu sülalenin daha sonradan Türkleştiğini belirten Togan, Gürgenç şehrinde hüküm süren Me’munilerin, Türklerin “*Baran*” sülalesinden olduğunu iktiza eder.⁷⁸

Hârezm’in tarihî sınırlarını ortaya koymak, önemli bir sorun teşkil etmektedir. Nitekim tarih boyunca siyasî, askeri ve ticari açıdan mühim bir bölge olması, bu sınırların çizilmesindeki en büyük engeldir. Hârezm bölgesi, bugün Hive olarak bilinen Ceyhun deltasını kapsar. Hârezm, Soğd’un batısında, Huttel ve Çağaniya’nın güney doğusundadır. Bedehşan, her ne kadar sahilin sol kıyısına yakın, yani Ceyhun’un yukarı kıyısında ise de bu eyaletin bir parçası sayılır. Yukarı Seyhun sahilindeki Fergana ve Çaç (چاچ), Kuzey batı eyaletine ek olarak Aral Gölü bataklıklarından Seyhun nehri ağzına kadar uzanan diğer iki eyalet olarak bölgeye aittirler.⁷⁹ Tarihî coğrafya açısından Hârezm bölgesi, genel hatlarıyla Horasan’ın kuzeyinde, Mâverâünnehir’in batısında, Aral Gölü’nün güneyinde ve Mâzenderân Gölü’nün doğusunda yer alır.

Hârezm’in tarihî sınırları Yakubî’de Tus bahsinde verilir. Ayrıca Belh ve Horasan bahsinde de Hârezm bölgesi hakkında bilgi vardır. Yakubî, bölgenin Tus’dan altı menzil uzaklıkta olduğunu ve geniş bir bölgeyi kapsadığını ifade eder. Hârezm’in Belh nehrinin sonunda olduğunu ve Belh nehrinin⁸⁰ suyunun oradan Deylem Nehri’ne aktığını belirtir.⁸¹ Ortaçağ İslam coğrafyacılarının bir kısmının ayrı bir iklim olarak değerlendirdiği Hârezm, etrafı çöllerle kaplı geniş bir bölgedir. Kuzey batısında Oğuz ülkesi ve Güney doğusunda Horasan ve Mâverâünnehir vardır.⁸² Makdisi eserinde Hârezm bölgesinin coğrafyacıların bir kısmı tarafından Horasan ve bazıları tarafından

⁷⁸ Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, 59-60.

⁷⁹ G. Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia, and Central Aisa from the Muslim Conquest to the Time of Timur)*, Newyork 1873, 433-434.

⁸⁰ Araplar Türkistan’a Belh bölgesinden girip, Amuderya (Ceyhun) boyunca uzandıkları için Ceyhun yani Amuderya’ya aynı zamanda Belh Nehri demişlerdir.

⁸¹ Yakub, Ahmed bin Ebi Yakub, *el-Buldan*, Darû’l-Kitab el-İlmiye, Beyrut 1422, 93-94; Yakubî, Ahmed bin Ebi Yakub, *el-Buldan*, trc. Muhammed İbrahim Ayeti, İntişarat-ı Bünga, Tahran 1343, 53; *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, (Çev. Yusuf Ziya Yörükân), haz. Mehmet Şeker-Ali Ertuğrul-Süleyman Özkaya-Tahsin Koçyiğit, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 128.

⁸² İbn Havkal, Muhammed bin Havkal el-Nesibi, *Suret’ül Arz*, (Nşr. Dar Sadr) Leydin, c.2, Beyrut 1938, 477; el-İstahri, Ebi İshak İbrahim bin Muhammed el-Fars, *el-Mesalik ve’l Memalik*, (Nşr. Muhammed Cabir), Kahire 1381 (1961), s, 168; *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, 255.

da Mâverâünnehir sınırları içerisinde gösterdiklerini söyleyerek, bu açıklamaların kısmen doğru olduğunu ifade eder.⁸³

Bîrûnî'ye göre, Hârezmliler bu bölgeye Selevk takviminden 980 yıl önce gelmişlerdir. Bîrûnî'nin bir Hârezmlî olarak yaptığı tarihlendirmede, Afrig hanedanlığının İskender'den 616 yıl sonra kurulduğunu ifade eder. Efsanevî dönemlerde buranın Siyâvuş'un memleketi olduğu iddia edilmektedir. Afrig, sarayını el-Fir'in⁸⁴ arkasına kurar ve halk da Afrig'in sarayını yapmasını, tarihlendirmenin başlangıcı olarak kabul eder.⁸⁵ Bu tarihlendirmeye dayanarak, Hârezmliler kendilerini Ceyhun havzasında bu dönemdeki kültür mirasının takipçileri olarak görmüşlerdir. Ancak bu bilginin doğruluğu noktasında başka hiçbir kaynak böyle bir bilgi vermemektedir.⁸⁶ Hârezmlilerin tarihsel sürecini, özellikle tarihî kayıtların yoksun olduğu dönemde, yani Afrig öncesinde takip etmek oldukça zordur. Hârezm bölgesinin tarihsel sürecini Barthold, dört kısma ayırmaktadır. Bu taksimat, İlk dönem, Afrig-oğulları ve öncesi; ikinci dönem, 995-1017 tarihleri arası Me'muniler, üçüncü dönem, Gazneli Devleti'nin bölgeye hâkimiyeti ve Altuntaşlar idaresi ve son dönem olarak da Anuşteginioğulları dönemi, yani Hârezmşâhlar Devletidir.⁸⁷

Arkeolojik kalıntılar doğrultusunda Hârezm bölgesinin tarihlendirilmesine ışık tutan Tolstov, bu bölgenin M.Ö IV. bine tarihlenen Geç Neolitik Kelteminar kültürünün karakteristik özelliğini gösterdiğini söyler. Hârezm bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalarda beslenme biçiminde su ürünlerinin ön planda olduğu görülür. Balık, öncelikli besin kaynağı olmakla birlikte, su kuşları kemiklerine de rastlanmaktadır. Avcılığa çok önem veren Hârezmliler, araç gereç yapımında taş ve kemikten çok çakmaktaşı kullanmışlardır. Yiyecekler, topraktan yapılmış sağlam altı sivri kaplarda

⁸³ el-Makdisî, 284.

⁸⁴ El-Fir- Fil; Bîrûnî'nin aktardığı rivayetlere göre, bu kale Nuh'un oğlu Sam tarafından yapılmıştır. Ayrıca Dahhak'ın Venüs yıldızı adına bu kaleyi kurdurduğu da rivayet edilmektedir. El-Fir, Ceyhun nehrinin sularının aşındırmasıyla yıkılmıştır. El-Bîrûnî, Ebû Reyhan, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2011, 77. Hamdullah Mustevfî, şimdilerde Hârezm başkenti olarak bilinen "Urgenç" in eskiden Fir olarak bilindiği ve daha sonra "Mansûrah" olarak adlandırıldığını ve nihayetinde Urgenç'e dönüştüğünü ifade eder. Mustevfî'nin beşinci iklime yerleştiği Hârezm'in başkentinin Hazaresb, Dargan, Kaş, Ardahuşmithan, Safardaz, Nuzvar, Karduraşah adında kasabaları vardır. Hamdullah Mustevfî, *Nuzhat-al-Qulub*, (Çev. Guy Le Strange), E.J. Brill, London 1919, 251.

⁸⁵ El-Bîrûnî, Ebû Reyhan, *The Chronology of Ancient Nations*, (Çev. C. Edward Sachau), London 1879, s. 41-42; *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, 77; Emel Esin, *Türkistan Seyahatnamesi*, TTK, Ankara 1997, 52.

⁸⁶ Zeki Velidi Togan, "Hârizm", *İA*, 1997, c.5/1, 241.

⁸⁷ W. Barthold, "Harizmşah", *İA*, c.5/1, 264.

pişirilmiştir. Bu kaplarda geometrik bezemeler mevcuttur. Hârezm bölgesindeki Kelteminar kültürüne ait yerleşim yerlerinde geniş aile tipi yaşam tarzı göze çarpmaktadır. Evin içinde sönmeden yanan ateş, ev yaşamının merkez noktası olup, geniş ailenin ev yaşamı, örf, adet ve gelenekleri, bu bölümde görülmektedir.⁸⁸ Kelteminar kültürü izleri, Ceyhun nehrinin suladığı bölgede sulama kanalları ile geniş bir deltadır. Çevresi bozkır ve çöllerle çevrilen Hârezm deltası, Ceyhun'un bölgedeki önemine binaen Nil nehrinin Mezopotamya'daki rolüne benzetilmektedir.⁸⁹ Kelteminar kültürünün karakteristik özelliği de işte bu nehrin bölgeye yaptığı bir diğer etkidir.

Hârezm bölgesi ve burada yaşayan halklar adına ilk tarihî kayda Herodot işaret etmektedir. Etrafları dağlarla çevrili olan bir ova olarak tarif ettiği Hârezmlilerin Hyrkania'luların, Parthia'luların, Sarangia'lı ve Thamanae'lilerin komşusu olduğunu ifade eder. Çevresini saran bu dağlardan Akes⁹⁰ adında bir ırmağın çıktığını ve bu sayılan halkların ülkelerini suladığını söyleyen Herodot, Ahmenidlerden önceki dönem hakkında bilgi verir. Daha sonra Ahamenidlerin suyun önünü keserek bu ülkelerden su karşılığında ücret aldığını belirtir.⁹¹ Bu bilgiyle Hârezm'de eski zamanlardan itibaren sulama kanalları açıp tarımla uğraşan bir medeniyetin mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır.⁹² Bölgeye Ahamenidlerin hâkim olduğu ve bölgede su kanallarını kapatıp buradan para karşılığı arazilerin sulanmasına izin verildiği görülmektedir. Ziraatın bölge için önemi bu bilgilerle ortaya çıkarken, aynı zamanda bölgeye İranlıların hâkim olduğu görülmektedir. Ayrıca Hekataios, Hârezm bölgesi hakkında kısa bilgiler verir ve hatta Herodot'un bu bölge hakkındaki bilgilerinin Hekataios'dan aldığı da iddia edilir. Hekataios, Hârezmlilerin Parth ülkesinin doğusunda oturduklarını, dağlar ve ovalarla kaplı olan bu ülkenin dağlarında kendiliğinden yetişen ılgın ağaçlarının yetiştiğini söyler.⁹³

⁸⁸S. P. Tolstov, *Kadimgi Hârezm Medeniyetini İzleb*, 75-79; Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, TTK, Ankara 1984, 15, 20.

⁸⁹S. P. Tolstov, *Kadimgi Hârezm Medeniyetini İzleb*, 83; C.E. Bosworth, "Khwarazm", *IEP*, IV, 1060.

⁹⁰ Latince "Axnç" Amu-Derya, Ceyhun.

⁹¹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), Haz. Azra Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, 212-213.

⁹² Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 241.

⁹³J acoby, Felix, "Hekataios von Milet (Testimonia)"- *Die Fragmente der Griechischen Historiker Part I-III*, Edt: Felix Jacoby, Berlin 1923, 191-192; Ayşen Sina, "İlkçağ Tarih Yazımının Batı Anadolu Öncüleri: III-Miletoslu Hekataios", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(45), Ankara 2009, 155-156; Z.V.Togan, *Horezm Kültür Vesikaları (Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-Adab)*, 11.

Afrig-oğulları, sağ Hârezm denilen Ceyhun'un doğusundaki Kas⁹⁴ şehrinde, hanedanın kurucusu Afrig tarihiyle başlamaktadır. III. yüzyıldan itibaren takip edilen Afrig-oğulları hanedanlığı, Arapların 717'de ülkeyi fethetmelerine kadar bağımsız bir şekilde Hârezm'i yönetmişlerdir. Bîrûnî Kuteybe b. Müslimin burayı ikinci kez fethinden bahseder ve Askacamuk'u “Şah” ünvanıyla tayin ettiğini söyler.⁹⁵ Afrig-oğulları döneminde Hârezm, Araplar tarafından fethedilmiştir. Arapların Hârezm'e yaptıkları ilk seferin tarihi hakkında malumatlar karışıktır. Belâzurî, 52/651 tarihinde el-Ahnef'in bölgeye yaptığı bir seferden bahseder. Ancak seferin neticesinde dikkate değer bir durum görülmemektedir.⁹⁶ Halife Osman b. Affan'ın oğlu Sa'id'in Horasan valiliği döneminde Semerkant'ın fethi münasebetiyle bölgede fetih hareketleri başladı. Bu doğrultuda 61/681 tarihinde Hârezm'e tekrar bir sefer düzenlendiği ve bölgenin Selm b. Ziyâd tarafından haraca bağlandığı rivayet edilmektedir.⁹⁷ Daha sonra Haccac b. Yusuf'un ısrarlı teşvikiyle Horasan valisi Yezid b. Mühelleb döneminde Hârezm'e bir sefer düzenlendi ve Hilafet ordusu ağır kayıplar vermesine rağmen, bolca ganimet elde etti.⁹⁸ Ancak Hârezm'in fethi Horasan valisi Kuteybe b. Müslim döneminde yapıldı. 86/705 yılında Horasan valiliğine görevlendirilen Kutrybe b. Müslim, Mâverâünnehir'de fetih hareketlerine başladığı sırada, Hârezm'de hâkimiyet süren Hârezmşâh Cangan ile kardeş arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Hârezmşâh'ın kardeşi Hurzad, Kuteybe b. Müslim ile anlaşarak kardeşinin hâkimiyetine son vermeye çalıştı. Gelişen olaylar neticesinde Hârezm, tahminen 93/713 yılında Kuteybe b. Müslim tarafından fethedildi. Hârezm'in başkenti el-Fir Arapların yamasına uğradı ve çok

⁹⁴ Tarihlerde Afrig'in buraya kurduğu bir saraya nispetle, “*Fir, el-Fir, Fil*” gibi isimlerde verilmiştir. Belâzurî'de bu şehrin yerini tespit ederek, el-Ahnef'in bölgeye yürüdüğü sırada, bölgenin merkezinin doğusunda olduğunu ve tamamı nehir tarafından sulanan verimli bir arazi olduğunu kaydetmektedir. A. Terenojkin şehrin ve kalenin yerini tespit etmiştir. A. Terenojkin, “Arheologicheskie Razvetki v Horezme”, *Sovetskaia Arheologia*, sayı: VI, Moskova 1940, 171-175; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, 592, 612. Bu şehir hakkında İslam coğrafyacılarının verdiği bilgiler hakkında bkz. İbn Hurdadbih, *el-Mesaliki vel-Memalik*, 30; *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, (Çev. Yusuf Ziya Yörükân), 81; István Vásáry, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, (Çev. İsmail Doğan), Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, 189; el-Ömerî, 129-130.

⁹⁵ El-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, 79-80; Z.V.Togan, *Horezm Kültür Vesikaları (Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-Adab)*, 13-14.

⁹⁶ Belâzurî, 592;

⁹⁷ Belâzurî, 600; Akdes Nimet Kurat, “Kuteybe Bin Müslim'in Hârezm ve Semerkand'ı Zaptı”, Ankara Üniversitesi, *DTSCFD*, VI(5), Ankara 1948, 393.

⁹⁸ Belâzurî, Yezid b. Mühelleb'in bu sefer sırasında Hârezm'den çok sayıda esir aldığını ve bu esirlerin elbiselerini kendi askerlerine giydirdiği için tüm esirlerin soğuktan donarak öldüğünü nakleder. Belâzurî, 607.

sayıda insan öldürüldü.⁹⁹ Nihayetinde bundan sonra Hârezm bölgesi de İslam hâkimiyet altına girdi.

Hârezm'in sol tarafının, yani Gürgeç'in İbn Fazlan'ın seyahatnamesinden anlaşılacağı üzere, Afrig-oğulları hanedanından Hârezmşâh Muhammed b. Irak'ın valiliğinde olup, hudut birliklerinin Samanî Devleti'nin elinde olduğu görülmektedir.¹⁰⁰ Bu gelişmekte olan bölgeyi bir müddet sonra Samanîler idarelerine almış ve Abu'l Abbâs Me'mun bin Muhammed buraya vali tayin edilmiştir. 995 yılında başlayan bu valilik, zamanla güçlenmiş ve Afrig-oğulları idaresindeki Kas şehrini de tabiiyetine almıştır.¹⁰¹ Böylece birleşen Hârezm bölgesi bu tarihten itibaren tek bir idare altına girmiştir (996). 1017 yılına kadar devam eden Me'muniler dönemi, bu tarihten itibaren Gazneli hâkimiyetine girmiş ve bu hâkimiyet sonrası Altuntaş ve oğullarının Hârezmşâhlığı dönemi başlamıştır. Gazneli dönemi tarihçilerinden Beyhaki'nin eserinde bu bölgeye ve bu tarihî döneme ait verdiği kayıtlar, *Zikr-i Hârezm* veya *Tarif-i Velayet-i Hârezm* bölümünde ele alınmaktadır. Beyhaki, eserinde yer alan Hârezm ile ilgili bölümü, Bîrûnî'nin eserinden naklettiğini söylemekte ve Bîrûnî'ye nispetle onun manasız ve asılsız hiçbir şeyi yazmayacağını belirterek, bu bölgenin ve tarihî olaylarının ehemmiyetini vurgulamaktadır.¹⁰² Beyhaki, bu bölümü yazma sebebinin bölgenin tarihî sürecini Bîrûnî'den aktardıklarına ek olarak tamamlamak, Me'muniler'in nasıl zelil olduğunu, Gazneli Mahmud'un bölgeyi ele geçişi ve Altuntaş'ın oraya vali oluşunu ve oğlu Harun'nun bağımsızlık macerasını anlatmak olduğunu ifade eder.¹⁰³

⁹⁹ Hârezm'in Kuteybe b. Müslim tarafından fethi ile alakalı karışık malumatlar mevcuttur. Bölgenin nasıl fethedildiği ve bölgede meydana gelen olaylar ve bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzurî, 612-615; Taberî, Ebû Câfer Muhammed bin Cerir'üt, *Tarih-i Taberî*, trc. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınları, İstanbul (tsz), 256-258; İbn Â'sâm el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed, *el-Fûtuḥ*, thk. Ali Şirî, Dâr el-enzvâ'î, Beyrut 1411, VII, 155; İbn Haldun, Abdurrahman bin Muhammed, *Tarihî İbn Haldun*, trc. Abdul Muhammed Ayetî, Müesseseyî Mutâlaat-ı ve Tehkikat-ı Ferhengî, Tahran 1363, c. 2, 106-107; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârezm ve Semerkand'ı Zaptı", 396-400; Zekeriya Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2005, 143-149; Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler – Abbasiler*, Sevinç Matbaası, Ankara 1968, 49; İsmail Hasanzâde, "Tehlîlî İntikâd-i Revayethâyî Fethî Hârez", *Mutâlât-ı Tarihî İslam*, sayı: 18, Tahran 1390, 9-32; Cevad Heravî, "Muluk-i Hârez (Afrigî) ez Ağaz ta Zuhurî Sâmaniyan", 167-177; Ferruhî Sîstânî, "Feth-i Hârezm", *Aryânâ*, sayı: 2, 1321, 50-53.

¹⁰⁰ İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, İstanbul 1995, 29.

¹⁰¹ Muhammad Nazim, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, London 1931, 56; Z.V.Togan, *Horezm Kültür Vesikaları (Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-Adab)*, s.17.

¹⁰² Bîrûnî'nin el- Musâmeretü fi Ahbâri Hârizm isimli eseri Hârezm tarihini ve yaşadığı döneme ilişkin olayları içeren eseri olup günümüzde mevcut değildir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Beyhaki, bu eserin bazı bölümlerini nakletmiştir.

¹⁰³ Beyhakî, Hâce Ebu el-Fazl Muhammed bin Hüseyin Debir, *Tarih-i Beyhak*, tash. Ali Ekber Feyyaz, Tahran 1384, 906.

Horasan ve Mâverâünnehir'den ayrı bir iklim olarak İslam coğrafyacılarının eserlerinde bahsedilen Hârezm'de kendine ait sosyal ve kültürel bir yapı oluşmuştur. Hârezm'lilerin Soğd, İran ve Araplar'dan ayrılan farklılıklarına Bîrûnî kısmen değinmiştir.¹⁰⁴ Bu kültürel gelişim, aynı zamanda siyasî yapıyı da tarihî süreç içerisinde belirlemiştir. Böyle bir bölgenin hâkimiyet tarzı, mutlak bir iktidarın baskıcı yapısının tutunamadığını göstermekle birlikte, burada hüküm süren valilerle yerli halkın zaman içerisinde birbirlerine olan tutumu sayesinde kısmen özgür bir siyasal hâkimiyet sergilendiği gözlenmiştir. Ceyhun nehrinin geçişi engelleyen konumu ve suyollarının doğal bir barikat oluşu, istilâlar karşısında bölgenin askeri açıdan müdafaasında coğrafi yapının sağlamış olduğu büyük avantajlar olmuştur.¹⁰⁵ Ayrıca Hârezm bölgesinin tarihî ticaret yolları üzerinde olması, bu bölgenin en önemli özelliklerinden biridir. Hârezm, Arabistan'dan gelen Ön Asya ticaret yolu, Hindistan güzergâhından Hint Baharat yolu ve Çin'den gelen Kuzey Ticaret yollarının kesişim noktasında bulunmaktaydı. Bu ticaret güzergâhı üzerinde olan Hârezm, açık bir pazar konumundaydı. Bu yönüyle Hârezm şehirleri gelişmiş ve zengin burjuvazinin ikamet yeriydi. Ticari hayatın canlılığı ile Hârezm şehirleri gelişmiş, mamur ve müreffeh bölgelerdi.¹⁰⁶ Bu bağlamıyla değerlendirildiğinde Hârezm'in hemen hemen her dönemdeki idari yapısının şekillenme tarzı, daha iyi anlaşılabilir. Nitekim Afrig-oğulları, Me'muniler, Altuntaşlar ve HârezmşâhDevleti, hep bir valinin güçlenmesi ve bir güç olarak ortaya çıkması neticesiyle kurulmuş siyasî yapılarıdır.

1.1.2. Gazneli Hâkimiyetinde Hârezm

Araplar, İran coğrafyasında kadim bir devlet geleneği ve kurumsallaşma düzeyi çok yüksek bir yapılanmayı devralmışlardır. Sasaniler'den devralınan bu miras İslam uygarlığının gelişiminde çok önemli bir yere sahiptir.¹⁰⁷ İran'da kadim bir yapı olarak

¹⁰⁴ El-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, 77; Huşeng Husrevbeygî, "Coğrafyay-ı Tarih-i Hârezm" *Pejuheşhay-i Tarih-i İran ve İslam*, sayı:1, sonbahar ve kış 1386, 73.

¹⁰⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 2000, 32.

¹⁰⁶ İbn Battûta, Abû Abdullâh Muhammed Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (Çev. A. Sait Aykut), c. I, YKY, İstanbul 2010, 519; Zeki Velidî Togan, *Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1947, 108; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârezm ve Semerkand'ı Zaptı", 390; Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, 169-170; W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK, Ankara 1975, 74; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, 32.

¹⁰⁷ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Turhan Kitabevi, Ankara 2000, 8; *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008, 29; İzzet Çıvıgın, *Ortaçağ Tarihi*, Ankara 2008, 613.

süregelen mahalli hanedanlık şekli, bölgenin İslam sonrası teşkilatlanmasında da devam etti. Bu durumu Araplar ilk fetihlerinden itibaren lehlerine kullanmaları ile birlikte¹⁰⁸ yapısal gelenek, hâkimiyet sağlanan her bölgede varlığını korudu. Yerel hanedanlık sisteminin güç ve çıkar doğrultusunda el değiştirdiği bu siyasî ortamda, Gazneli devletinin kurucusu Alptegin, Samanî Devleti içerisindeki iç çekişmeler neticesinde 962 yılında önemli bir mevki olan Gazne'ye gelerek, buradaki yerel hanedanı yıkıp, kendi müstakil devletinin temelini attı.¹⁰⁹ Kurulan Gazneli Devleti, bir süre yerel hanedanlarla mücadele ve idari yapılanması ile ilgili sorunları hallettikten sonra, Sebüktegin'in idaresi ile bölgede kendini kabul ettirdi. Sebüktegin'nin oğlu Mahmud, Sultan unvanıyla devletin en büyük hükümdarı oldu.¹¹⁰ Sultan Mahmud, Hindistan hâkimiyeti haricinde batıda da nüfuz alanını genişletmeye başladı.¹¹¹ Gazneli Mahmud, kendisini yıkılmakta olan Samanîlerin doğal mirasçısı saydığı için eski Samanî hâkimiyetindeki bölgelerin -Hârezm de bunların içine dâhildi- kendisine biat etmesini istemekte ve bu durumu, hâkimiyet anlayışı bakımından doğal görmekteydi. Sultan Mahmud, bunu fetihlerinin meşruiyet zeminini oluşturmak için kullanırken aynı zamanda hâkimiyet sahasının Müslüman bölgelerindeki sınırını da çizmekteydi. Bu doğrultuda karşısına rakip olarak çıkan ve yine aynı düşünceyle hareket eden Karahanlılar devletiydi.

¹⁰⁸ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990, s.197.

¹⁰⁹ Gerdizi, Ebû Saîd Abd el-Hayy ibn El-Zehhâk ibn Mahmud, *Zeyn'el Akhbar (Tarih-i Gerdizi)*, Neşr: Abd el-Hay Habibi, Dünya-yı Kitab, Tahran 1363, 354; Minhac el-din Osman el-Cüzcani, *Tabakat-ı Nasrî*, tashih: Abd el-Hay Habibi, Encümen-i Tarih-i Afganistan, Kandeher 1342, 226-227; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, (Neşr. Abdu'l-Hüseyin Nevâ'î), Tahran 1362, 382; Mîrhând, Muhammed Hândşâh b. Mahmûd, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, IV, tashîh ve tahşîye: Cemşîd Kiyânfer, Tahran 1385, 2844; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, haz: Mehmet Altay Köymen, Ankara 1999, 82; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 269; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, 1989, 4-5; C.E. Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Caliphate (994-1040)*, New Delhi 1992, 37; C.E. Bosworth, "The Ghaznavids", *History of Civilizations of Central Asia*, IV, (The Age of Achievement: AD 750 to the End of the Fifteenth Century), (Eds. M.S. Asimov and C.E. Bosworth), Unesco 1998, 103; B. Spuler, "Ghaznavids", *EP*, II, E.J. Brill 1991, 1050; M. Longworth Dames, "Gazne", *İA*, IV, MEB 1997, 741-742; Enver Konukçu, "Gazne", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, 479-480; Alptegin hakkında geniş bilgi için bkz: Erkan Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı: 191, Nisan 2011, 97-116; László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 152, Ankara 1996, 162.

¹¹⁰ Nizâmü'l-Mülk, 35; el-Cüzcani, 228; İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi*, (Çev. Abdulkerim Özyaydın), İstanbul 1987, IX, 109; Muhammad Nazim, 40; Sultan unvanının Gazneli Mahmud tarafından ilk kullanıldığına yönelik kayıtlar sadece İbnü'l-Esir'de değil Cüzcani'nin *Tabakat-ı Nasrî*'sinde ve Nizam'ül Mülk'ün *Siyasetname*'sinde de ifade edilmektedir. Belki de Gazneli Mahmud'a yönelik bu ünvanın kullanımı, o dönemde Sultan ünvanının iktidar manasına gelmesi ve bu mana itibarıyla artık bölge iktidarının Gazneli Mahmud'a geçtiği manasında kullanılmış olabilir. Sultan unvanının kullanımı hakkında bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 291; László Rásonyi, 60; Devletşah, *Şair Tezkireleri (Tezkiretü'ş-Şuarâ)*, (Çev. Necati Lugal), İstanbul 2011, 71.

¹¹¹ Erdoğan Merçil, "Gazneliler'in Kirman Hâkimiyeti (1031-1034)", *Tarih Dergisi*, sayı: 24, İstanbul 1970, 36.

Hârezm Tarihî açısından önemli olan Karahanlı ve Gazneli Devleti ilişkileri, artık İran ve Türkistan bölgesine kimin hâkim olacağı mücadelesiydi. Hârezm'in bu tarihî sürecinin anlaşılması iki devlet arasındaki siyasi yayılım politikasının açıklığa kavuşmasına bağlıdır. Sultan Mahmud, Karahanlılar ile olan toprak paylaşımında, kendi siyasi manevraları için Karahanlılar'ın kendi içlerindeki kardeş mücadelelerini de bu duruma uygun bir zemin olarak görmekteydi. Ceyhun nehrinin iki taraf arasında sınır olması ve Mâverâünnehir-Horasan paylaşımı, Karahanlılar'ın Buhara'yı alarak Samanî Devleti'ne 999 yılında son vermeleriyle bir nevi kendiliğinden oluştu. Ceyhun'un batısında da hak sahibi olduğunu ve o bölgenin kendilerine ait olduğunu iddia eden Karahanlılar,¹¹² Gazneli Mahmud'un düşmanlığını göze alamadıkları için harekete geçmemişlerdi. Ayrıca İlig Han, Gazneli Mahmud'a Horasan verasetini tebrik için bir mektup dahi yazdı. Sultan Mahmud'un öteden beri Horasan bölgesine olan ilgisi bilinmekteydi. Sultan Mahmud, 998 yılında Horasan'ın kendisine verilmesini Emir Mansur'dan istemiş, fakat Mansur bölgeyi ona vermemişti.¹¹³ Daha sonraki gelişmeler doğrultusunda Sultan Mahmud, Faik ve Begtüzünü 999'da Merv'de yendi ve Horasan'a hâkim olarak burada Halife el-Kadir Billah adına hutbe okuttu.¹¹⁴ Bu mücadelelerle Gazneli cephesinden durum; Gazneli Devleti, bölgenin huzuru için çabalarken Karahanlılar'ın Mâverâünnehir'i tasarruf altına aldıkları yönündeydi.¹¹⁵ Bölge hâkimiyetinde Samanî Devleti'nin ortadan kalkmasıyla başlayan mücadele, her iki tarafı karşı karşıya getirmiş durumdaydı. İki taraf arasında 1001 yılında bir anlaşma olduğu görülmektedir. Bu anlaşmanın nasıl yapıldığı hususunda farklı görüşler olmakla beraber,¹¹⁶ anlaşmanın varlığı ve içeriği konumuz açısından önemli bulunmaktadır. Her iki tarafı anlaşmaya götüren sebeplerin başında, iki tarafın da önceliğinde başka sorunların olmasıydı. Çünkü Sultan Mahmud için öncelik, amcası Buğracık'ın katili Halef ile hesaplaşması ve Hindistan meselesi idi. İlig Han ise Mâverâünnehir'de otoritesini sağlamlaştırıp, Türk boylarının çıkaracağı huzursuzlukları gidermek istiyordu. Ancak bu iki devletin anlaşma yapmalarının müşterek sebebi ise dağılan

¹¹² Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar (766- 1212)*, İstanbul 2007, 154.

¹¹³ İbnü'l-Esir, IX, 116.

¹¹⁴ İbnü'l-Esir, IX, 122.

¹¹⁵ Ebu's-Şeref Nâsîh Curfâdekanî, *Tercüme-i Târih-i Yemînî*, Neşr: Cafer Şiar, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1374, 249; Raşid al-Din Fazlallah, *Câmi' al-Tavârih*, yay. Ahmed Ateş, c.II/4, Ankara 1999, 142.

¹¹⁶ Bu olay hakkında muhtelif görüşler bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar (766- 1212)*, 154-155; Mohammad Qasım İbadî, "Sultan Mahmud'un Vefatına Kadar Gazneli-Karahanlı İlişkileri", İSTEM, 18, Konya 2011, 161-180.

Samanî Devleti'nden Muntasır'ın çıkardığı sorunlardı.¹¹⁷ Yapılan anlaşma ile Ceyhun nehri sınır olarak kabul ediliyor ve Mâverâünnehir Karahanlılarının, Horasan ise Gaznelilerin hâkimiyetinde kalıyordu. Ayrıca Sultan Mahmud, İlig Han'ın kız kardeşiyle evlenerek, Utbi'nin ifadesiyle aralarında anlaşma, dostluk ve akrabalık kuruluyordu.¹¹⁸ Samanî Devleti'nin hâkimiyet alanı içerisinde olan Hârezm ise bu anlaşmada taksim edilmemekte ve bu durum Gazneli Mahmud'un ilerdeki Hârezm bölgesine yönelik planlarına zemin oluşturulmaktaydı.¹¹⁹ Anlaşma sonrası Sultan Mahmud, Halef meselesi ve batınılığı kabul eden Multan valisi ile uğraştı. İki taraf arasında tesis edilen dostluk, aradaki fesatçılar sayesinde bozuldu ve İlig Han ve Gazneli Mahmud'u karşı karşıya getirdi. İlig Han'ın süregelen Horasan iştiyakı savaşın oluşmasındaki sebebi teşkil etti. Böylece 1006-1008 yılların arasında devam eden karşılıklı mücadele, Sultan Mahmud'un başarısı ile neticelendi. Bu yenilgiyle taht kavgaları yaşamaya başlayacak olan Karahanlı Devleti, bölgedeki etkinliğini de kaybetmiş oluyordu.¹²⁰ Nitekim Gazneli Mahmud, Horasan zaferinden sonra Hârezm'in de içinde bulunduğu diğer bölgeleri ele geçirirken böyle bir rakibin etkisiz kalmasının kendi lehine önemini biliyordu.

Samanîler Devleti'nin yıkılmasından ve Gazneli Mahmud'un Horasan zaferinden sonra bölgede hâkimiyet sahasını genişleten Gaznelilerin, artık Hârezm'e yönelmesi Me'munîler tarafından da beklenmekteydi. Hârezm bölgesinin Gürganc (Cürcâniye), yani Ceyhun'un sol tarafının hâkimiyeti 992'den itibaren Samanîler Devleti'nin tâbiyetinde Me'munîler idaresinde devam etmiştir. Samanî Devleti'nin sona ermesinden sonra da Me'munîlerin hâkimiyeti Gazneli Mahmud'un 1017 tarihinde burayı tasarrufu altına almasına kadar sürmüştür. Ebu'l-Hasan Ali döneminde bir ara Karahanlıların tâbiyetine giren Me'munîler, Samanîlerden kalan mirasın sadece Hârezmbölgesinin ellerinde kalması için çaba sarf etmişlerdir. Nitekim yer yer Gazneli ve yer yer de Karahanlılar'a yaklaşma ve müttefik edinme siyasetiyle 1017 yılına kadar bölgenin hâkimiyetini ellerinde tutmuşlardır. Ebu'l Hasan Ali, Karahanlı İlig'in Gazneli Mahmud'a yenilmesinden ve Horasan'da Gazneli gücünün artmasından sonra Mahmud ile olan ilişkilerinde daha dikkatli davranmıştır. Bu dönemi nakleden

¹¹⁷ Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar (766- 1212)*, 156; İbadî, 169-170.

¹¹⁸ Curfâdekanî, 250; Raşid al-Din Fazlallah, c.II/4, 142-143; İbnü'l-Esir, IX, 154.

¹¹⁹ İbadî, s.168.

¹²⁰ Nazim, 49-52.

kaynaklar Utbi, Gerdizi ve Beyhaki bu ilişkiler hakkında bize sarıh bilgiler vermektedir. Klasik Ortaçağ ilişkileri esasına göre başlayan Gazneli-Me'muniler ilişkisi hanedan mensuplarının kız alıp vermesi şeklinde olmuştur. Utbi, Ebu'l-Hasan Ali'nin Gazneli Mahmud'un kız kardeşi ile evlendiğini ve onunla yakın bir dostluk tesis ettiğini ifade etmektedir.¹²¹ Beyhaki ise Sultan Mahmud'un kız kardeşi, yani Sebuktegin'in diğer kızının da Ebu'l-Abbâs Me'mun bin Me'mun ile evlendiğini nakleder. Gerdizi, düğün tarihinin 1015-1016 yılları arasında olduğunu söylemektedir.¹²²

Ebu'l-Abbâs Me'mun bin Me'mun, Hârezmşâh Me'munîlerinin son emiridir. Bîrûnî'den naklen Beyhakî, onun çok fazıl, cesur, iş ehli ve ciddi bir kişiliğe sahip olduğu, bu iyi meziyetlerine binaen kötü huylarının da mevcut olduğunu söylemektedir. Bîrûnî'nin yedi yıl hizmetinde çalıştığı Ebu'l-Abbâs, Sultan Mahmud ile iyi bir dostluk tesis etmenin çabasındaydı. Bu süreç, ona ihtimam göstermesiyle ve onun gücünün farkında olarak hareket etmesiyle görülmektedir. Emir Mahmud ile Ebul Abbas, birbirlerine mektuplar yazmakta ve karşılıklı bir anlaşma ahbine sadık kalmaktaydılar. Ebul Abbas, Emir Mahmud'a son derece saygı duyuyor, hatırına riayet ediyor ve ona karşı tevazu ile hareket ediyordu.¹²³ Karşılıklı gelişen bu nazik ilişki Mâverâünnehirhakimiyeti için önemli olmakla birlikte, Sultan Mahmud, Hârezm bölgesine yönelik planları için ilişkilerini derinleştirmekteydi. Bölgede oluşan siyasî ilişkiler çerçevesinde Karahanlı, Gazneli ve Me'muniler, Samanîlerin yıkılışından sonra oluşan otorite boşluğunu kendi lehlerine çevirme çabasıyla, birbirlerine karşı üstünlüklerini gösterme niyetindeydiler. Ancak siyasî ilişkiler derinleşip, menfaatler çakışınca Me'muniler, güçleri nispetinde varlıklarını koruma yönünde girişimlere başladılar.

¹²¹ Curfâdekanî, 374; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.291.

¹²² Beyhakî, 907; Gerdizî, 187; *İbnü'l-Esir*, IX, 111; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 291.

¹²³ Ebul Abbas'ın Emir Mahmud'a karşı göstermiş olduğu saygıyı Beyhakî şu örneği vererek nakletmektedir. "... o derecede saygı gösterirdi ki meselâ şarap meclisi kurulduğu vakit en ileri gelen devlet adamlarını, haşemi, evlâtlarını, dergâhında bulunan Samanî ve Safari Emîrleri ve civardaki vilâyetlerden gelen elçileri çağırırdı. Onlarla şarap içerken üçüncü kadehini eline aldığı vakit ayağa kalkar Emîr Mahmud'un şerefine içer, sonra otururdu; bütün mecliste bulunanlar da kendisi ile beraber ayağa kalkarlardı. Hepsine birer birer emrederdi. Bunların hepsi yeri öperlerdi. Kendisi ile beraber onlar da ayakta dururlar Emîr Mahmud'un şerefine şarap içerlerdi. Şarapları içtikten sonra Emîr yine yerlerine oturmalarını emrederdi." Beyhakî, 907-908.

Gazneli Devleti ve Me'munîler arasındaki ilişkinin bozulmaya başlamasının sebeplerinden ilki, Halifenin Me'munî'lere karşı göstermiş olduğu siyasî yakınlaşmadan dolayıdır. Emir Mahmud, başlangıçta Samanîler tarafından tanınmayan Halife Kadir Billah'ı tanıyarak, onunla dostluk kurmuş ve Halife tarafından kendisine hilat ve hediyeler gönderilmiştir.¹²⁴ Kaynaklarda Halife ve Emir Mahmud arasındaki ilişkinin bozulmasına yönelik birkaç olay anlatılır.¹²⁵ Ancak ilk ve en önemli sebep Mâverâünnehir hâkimiyetidir. Emir Mahmud'un Mâverâünnehir'in fermanının kendisine verilmesini istemesi üzerine Halife ile Emir Mahmud arasındaki ilişki kötü bir seyir izlemeye başlamıştır.¹²⁶ 1014 yılıyla tarihlenen bu olaya rağmen Emir Mahmud, Abbasi Halifeliğine karşı saygı ve bağlılığını korumaya devam etmiştir. Halife ve Sultan arasındaki ilişkilerin nazik olduğu bu dönemde Halife, Ebu'l Abbas bin Me'mun'a hilat, ahd ve bayrak göndermiş, ona Ayn'üd-devle ve Zeyn'ül-mille lakaplarını vermiştir. Halife bu emanetleri götürmek ve bu lakapları Ebu'l-Abbas'a tevdi etmek için Salâr-ı Hacîyân-ı Hüseyin'i görevlendirmiştir. Ebu'l-Abbas bin Me'mun, elçiyi merkezinde kabul etmek yerine, onu çölün ortasında karşılamak için Bîrûnî'yi göndermiştir. Hârezmşâh Me'mun, Sultan Mahmud'un bu durumu duyup, kendisinin şefaatine müracaat etmeden Halife'den hilat almasını ve bu derece bir yakınlık tesis etmesinden dolayı hatırı kalabileceğini zannetmiştir. Me'mun, Sultan'a duyduğu saygı ve hürmetten dolayı, emanetleri almaya Bîrûnî'yi göndermiştir. Hârezmşâh Me'mun, bu emanetlerin gizlenmesini emrederek, Sultan Mahmud'a karşı olan saygısını muhafaza etmiştir. Beyhakî de Bîrûnî'den nakledilen bu sebeplerden ötürü Hârezmşâh Me'mun, Halife ile olan ilişkisini Sultan Mahmud'dan saklama ihtiyacı duymuştur diyerek nakleder. Hatta bu olayların olmasına yönelik "nazik bir durum" nitelemesi yaparak, siyasî ortamı vurgulamıştır. Bîrûnî'nin halifenin göndermiş olduğu emanetler ne zaman ortaya çıktı ise o zaman Me'muniler hanedanlığının sonu oldu demesi durumun ehemmiyetini de gözler önüne sermektedir.¹²⁷ Halifenin stratejik olarak siyasî hamlesi Sultan Mahmud'a

¹²⁴ Curfâdekanî, 182; Gerdizî, 112-113; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 47.

¹²⁵ Gazneli ve Abbasi Halifeliği arasındaki ilişki hakkında geniş bilgi için bkz. Hanifi Palabıyık, "Yeni Bir Türk İslam Devleti Modeli Olarak Gazneliler" *Türkler*, YTY, 2002, IV, 517.

¹²⁶ Keykâvus, *Kabusnâme*, trc. Mercimek Ahmed, haz. Orhan Şaik Gökyay, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006, 209; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 47.

¹²⁷ Beyhakî, 908.

karşılık alternatif güç odakları oluşturmaya çalışmakla açıklanabilirse de Halife ile Sultan Mahmud ilişkisi iki tarafın da hassas davranmasıyla devam etmiştir.

Sultan Mahmud ile Me'mun arasında bir anlaşma yapılmıştı. Bu anlaşma dostluk ve karşılıklı güven anlaşması olmasına rağmen, Me'mun, Emir Mahmud'dan gördüğü bu teveccühü her zaman şüphe ile karşılamıştır. Mahmud, Hârezm bölgesini ele geçirmenin yollarını ararken, Me'mun'a dolaylı olarak kendi adına hutbe okutmasını söylemiştir. Beyhak'i'de tafsilatlı olarak anlatılan bu olayda, ilginç bir detay dikkati çekmektedir. Beyhaki, Özkent Savaşından sonra Karahanlılarla yapılacak olan anlaşmaya Sultan Mahmud'un isteği doğrultusunda kendi elçileri ile birlikte Hârezmşâh'ın elçisinin de gitmesini istediğini nakleder. Ancak Hârezmşâh, Sultan Mahmud'un bu isteğini kabul etmemiş ve buna sebep olarak da kendisinin Hanlar seviyesinden değil, Emirler zümresinden olduğunu ileri sürmüştür. Diplomatik açıdan bu hamleyle Sultan Mahmud, yapılacak olan anlaşmada Karahanlılara karşı Hârezm bölgesindeki emellerini de göstermiş olmayı hedeflemiştir. Hârezmşâh'ın anlaşmaya gitme teklifini kabul etmemesi, Sultan Mahmud tarafından şüphe ile karşılanmış ve bunu veziriyle paylaşmıştır. Vezir, Hârezmşâh'ın samimiyetinin ölçülmesi yönünde bir teklif sunarak, Hârezmşâh'ın elçisine “... sizin Emiriniz ne kadar manasız şeyler düşünüyor ve Hanlara elçi göndermek hususunda boş hayallere kapılıp kendisini töhmet altında bırakıyor. Eğer sizin Emiriniz dünyanın tamamının kendi ülkesinden kesilmesini istemiyorsa neden Sultan adına hutbe okutmuyor” demiştir. Bu konuşma elçi tarafından Emir Me'muna aktarıldığı zaman Me'mun, telaşa kapılmış ve Sultan adına hutbe okutma meselesi için Gazne'ye bir elçi göndermiştir. Yakub Cundi adındaki elçi Gazne'ye gelmiş ve görüşmeler neticesinde hutbe meselesi netleşmiştir.¹²⁸ Hülâsa Emir Mahmud'un hutbe isteğini korku ve endişe ile karşılayan Me'mun, ordunun ve ahalinin ileri gelenlerini toplayarak onlara bu durumu bildirmiştir.¹²⁹ Me'mun, ahaliden ve ileri gelenlerden çok sert bir şekilde ret cevabı almıştır. Hatta “... biz buna hiçbir zaman razı değiliz” diyerek, silahlar çekmiş ve bayrak açmışlardır. Bu galeyana güç bela yatıştırılan Me'mun, daha sonra Bîrûnî'nin tavsiyesi ile siyasî bir manevra yaparak, o sıralarda Karahanlılar arasındaki iç karışıklıklardan yararlanma yoluna gitmiştir. Bîrûnî, “*Türkestân Hanları (Türk hakanlığı), size dargındır. Ancak onlar Sultan (Mahmûd)'ın*

¹²⁸ Beyhakî, 910-913.

¹²⁹ Curfâdekanî, 375; Beyhakî, 912-913.

dostudur. Bir düşmanla başa çıkmak zor iken, ikisi ittifak ederse onlarla başa çıkmak daha güç bir hale gelir. Hanları ele geçirmek gereklidir. Onlar bugün Özkend sınırında savaş ile meşguller, Hârezmşâh, hemen harekete geçmelidir. “Han ve İlig” arasında barış yapılması için çok çaba sarf etmelidir. Böylece onlar bu yüzden minnettar kalacaklar ve barış yapılacaktır. Bu iyiliğin faydası büyüktür. Barış yapılıncaya hiçbir zaman muhalefet kalmaz ve böylece hanedanın çabalarıyla İlig ve Hanlar arasında barış olacaktır. Onlar Hârezmşâh’a borçlu kalacaklardır.”¹³⁰ diyerek Hârezmşâh’a tavsiyede bulunmuştur. Böylece, Hanlar¹³¹ arası ilişkilerde aracılık rolüne giren Me’mun, bu konumundan onların güven ve dostluklarını kazanmıştır.¹³² Bu ilişkilerle Hârezmşâh Me’mun, Gazneli Mahmud’a karşı kendi yanında müttefik bulmaya çalışmıştır. Fakat Karahanlı İlig Han ve diğerleri Gazneli Mahmud’u tam bir düşman olarak karşılarında almaya öteden beri çekinmişlerdir.

Bu sırada Sultan Mahmud, durumdan haberdar olmuş ve Özkent’den çekilerek Belh’e gelmiştir. Karahanlı ve Hârezmşâh ilişkileri Sultan Mahmud’u hem hiddetlendirmiş hem de siyasî açıdan kendisine karşı oluşan ittifaktan rahatsız olmuştur. Önce Karahanlılar’a elçiler gönderen Sultan Mahmud, bu ittifaka karşılık onlara gücendiğini ve sitem ettiğini bildirmiştir. Karahanlılar, verdikleri cevapta, Hârezmşâh’ın Gaznelilerin dostu ve hatta damadı olduğunu ve buna binaen onunla bir anlaşma yapıldığını belirterek, kendisine karşı bir ittifakın olmadığını söylemişlerdir. Hatta Sultan Mahmud’dan bir elçi göndermesini ve onun huzurunda yapılan konuşma ve anlaşmaların tekrar yapılabileceğini söylemiştir. Hanlar, Sultan Mahmud ile Hârezmşâh Me’mun arasında var olan bir anlaşmazlık varsa araya girelim ve her şeyin eskisi gibi olması için çalışalım teklifinde de bulunmuşlardır. Sultan Mahmud, bunu kabul etmemiş ve hatta elçi dahi göndermemiştir. Durumu Hârezmşâh’a bildiren Hanlar, Hârezmşâh’dan askeri ittifak teklifi almalarına karşın böyle bir ittifakı ve Sultan Mahmud’a karşı yapılacak askeri harekâtı kabul etmemişlerdir. Hanlar, Sultan Mahmud ile aralarında bir anlaşma olduğunu, bunu bozmak istemediklerini söylemişlerdir.

¹³⁰ Beyhakî, 914-915.

¹³¹ Karahanlı Devleti’nde hiyerarşik yapı ve “Han ve İlig” ünvanları hakkında geniş bilgi için bkz: Ömer Soner Hunkan, “Târih-i Beyhakî’de Sözü Edilen Türkistan Hanları “Han ve İlig” Hakkında”, *GÜEFD*, c.29, Reşat Genç Özel sayısı I, Temmuz 2009, 19-28.

¹³² Beyhakî, 914-915: Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 36.

Ancak, eğer Hârezmşâh isterse Sultan Mahmud ile tekrar ilişkiye geçip aracılık yapabileceklerini belirtmişler ve Hârezmşâh da çaresiz bu teklifi kabul etmiştir.¹³³

Sultan Mahmud 1016 yılının kışını Belh'de geçirerek, buradan bölgede olup biten siyasî olayları takip etmekteydi. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz Hârezm-Karahanlı diplomatik ilişkileri Gazneli Mahmud'un münhileri (haberci) tarafından kendisine ulaştırılmaktaydı.¹³⁴ Sultan Mahmud, Karahanlıların Hârezm'e aracılık yoluyla dahi müdahil olmalarını istemiyordu. Başlangıçta elçileri dahi kabul etmiyordu. Fakat bir müddet sonra, Karahanlılardan gelen elçileri kabul etti ve onlarla olan anlaşmazlığı giderdi. Bir nevi onları saf dışı bıraktı. Sultan Mahmud, daha sonra Hârezmşâh Me'mun bin Me'mun'a haber göndererek, aralarındaki anlaşma ve dostluğun yanı sıra Hârezmşâhlık üzerinde hakkının olduğunu, ancak Hârezmşâh'ın hutbe meselesinde buna riayet etmediğini ve hatta kendi kavmine karşı aciz kalıp, onların sözüne uyduğunu, kendisinin Hârezm'in halkını terbiye etmek ve Emirlik nasıl yapılır ona göstermek için beş yüz fil yüz bin süvari ve piyade'den oluşan orduyla hareket edeceğini ilettili. Ayrıca eğer bu savaştan vazgeçilmesi isteniyorsa açık bir özür ile Sultan Mahmud adına hutbe okutması, hediyeler göndermesi ve şerir adamların Sultan'a gelip af dilemeleri gerektiği bildirildi. Me'mun bu durumdan korktu ve itaatini bildirdi. Hâkimiyeti altında olan Nesa ve Fereva'da hutbe okuttu. Şeyh ve kadılarla üç bin at ve bin dinar gönderdi. Ancak içerdeki isyan ve kargaşadan da çekinmekteydi. O yüzden Gürganc'da hutbeyi Sultan Mahmud adına hala okutmamaktaydı.¹³⁵ Bu sırada Hârezm isyanının lideri olarak görülen Hârezm ordusunun komutanı Hâcib-i Bozorg Alptekin Buhari,¹³⁶ ordusuyla birlikte Hezaresb'de idi. Bu olayları duyan Alptekin, isyan çıkardı. İsyancılar, Me'mun'un evinin etrafını sararak orayı ateşe verip, Hârezmşâh'ı öldürdüler (Mart 1017). Me'mun'nun ölümünden sonra isyancılar, on yedi yaşındaki kardeşi Ebu'l Haris Muhammed bin Ali bin Me'mun'u tahta geçirdiler.¹³⁷ Ancak Alptekin, Hârezm idaresini tamamıyla eline geçirerek, halkı da baskı altına aldı. Alptekin idaresi dört ay sürdü. Bu durum, Sultan Mahmud'u harekete geçirmek için artık kaçınılmaz bir sebepti. Sultan Mahmud, öncelikle Hârezm'e elçi göndererek, Hârezmşâh'ın katillerinin teslim edilmesini, kendi adına hutbe okutulmasını ve kız

¹³³ Beyhakî, 916.

¹³⁴ Beyhakî, 917.

¹³⁵ Beyhakî, 917.

¹³⁶ Bu İsim Gerdizi'de Yınaltegin olarak kaydedilmektedir. Bkz: Gerdizî, 188.

¹³⁷ Beyhakî, 919; Curfâdekanî, 376; Gerdizî, 188; İbn'ül-Esir, IX, 209.

kardeşi Hurre'nin Gazne'ye gönderilmesini istedi. Hârezmliler bunu kabul ettikten ve elçiyi gönderdikten sonra, Sultan Mahmud, isyancıların ve Alptekin'in de öldürülmesini istedi. Savaşın kaçınılmaz olduğunu gören Hârezmliler savaş için hazırlıklara başladı. Tabi bu sırada Sultan Mahmud, Karahanlılara elçi göndererek, öldürülen Hârezmşâh'ın kendisinin damadı olduğunu bu intikamın alınarak, bu belanın ortadan kaldırılması gerektiğini ilettiler. Karahanlılar, Hârezm'in zaptını onamak istemeseler de Sultan Mahmud'a onun haklı gerekçelerinden ötürü karşı çıkmayıp, gereğinin yapılması yönünde fikir beyan ettiler.¹³⁸

Sultan Mahmud, askeri hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Âmul yolundan Hârezm'e hareket etti.¹³⁹ Belh üzerinden Hârezm'in sınırı olan Çakırbend'e (Cigerbend) ulaştı.¹⁴⁰ Âmul yolu, Hârezm'in Horasan ve Mâverâünnehir'e olan bağlantısıydı ve Sultan Mahmud, bu yolu kullanarak Hârezm'e ilerledi. İki ordunun ilk karşılaşmaları hakkında kaynaklarda farklı anlatımlar bulunmaktadır. Buna göre, Gerdizi, öncü birlik olarak gönderilen Mahmud bin İbrahim Ta'i'nin¹⁴¹, sabah namazı vaktinde Humartaş'ın komutasındaki Hârezm askerlerine bir baskın yaptığını ve bu saldırısının başarılı olmadığı, bir kısım Gazneli öncü askerlerinin öldüğü yönünde bilgi verir.¹⁴² Ancak Utbi, ilk baskının Yınaltegin tarafından Mahmud bin İbrahim Ta'i komutasındaki Gazneli öncü birliklerine yapıldığını ve bu baskın haberi Sultan Mahmud'a ulaştırıldıktan sonra, onunla Yınaltegin arasında sabaha kadar savaşın devam ettiğini ifade eder.¹⁴³ Beyhaki ise Gazneli ordusunun öncü birliğinin sadece bir çözülme yaşadığını ifade etmekle beraber, Ta'i'nin ilk baskındaki başarısızlığını telafi ettiğini söyler.¹⁴⁴ Kaynakların bu farklı anlatımlara rağmen, her üç kaynakta Hârezm ordusunun ilk başta direndikleri hususunda hem fikirdirler. Gün boyunca süren mücadelede Hârezm askerleri olanca gücüyle direndiler. Son bir umutla Gazneli ordusunun merkezine bir saldırı

¹³⁸ Beyhakî, 920-922.

¹³⁹ Beyhakî, 923.

¹⁴⁰ Gerdizî, 188.

¹⁴¹ Bu İsim Beyhaki'de *Muhammed A'rabî* olarak geçmektedir. bkz: Beyhaki, s.923. Fakat Utbî ve Gerdizî *Mahmud bin İbrahim Ta'i* olarak verirler.

¹⁴² Gerdizî, 188.

¹⁴³ Curfâdekanî, 376.

¹⁴⁴ Beyhakî, 923.

düzenleyen Hârezmliler, sonunda büyük bir hezimete uğradı.¹⁴⁵ Savaşın neticesinin belirmesi üzerine Hârezm komutanları kaçmaya başladı. Salar-ı Emir Nâsr, onları Hezaresb'e kadar takip etti. Birçok esirle yakalanan isyancı komutanlar, Hezaresb'de Sultanın huzuruna getirildi.¹⁴⁶ Sultan bu durumdan çok memnun oldu. Çünkü Sultan, Karahanlı devletine de gönderdiği mektupta belirttiği gibi meşruiyet açısından Hârezm seferinin aslî amacının bu isyancıların yakalanması ve cezalandırılmalarıydı. Sultan buradan hareketle Hârezm'e geldi ve Gürgenç'i zapt etti. Yaklaşık beş bin esir alındı ve bu esirlerin bir kısmı Gazne'ye gönderildi.¹⁴⁷ Tüm hazinelere el konuldu. Tahta yeni çıkarılmış olan Hârezmşâh ve ahfadı hapse atıldı. Sultan Mahmud, hem öldürülen Hârezmşâh'ın intikamını almak hem de bu vilayetin idaresini bundan sonra tesis edebilmek için, üç komutanı dar ağacına çektirdi. Onları fillerin ayakları altında ezdirerek halkın içerisinde dolaştırdı. Böylece halkın sindirilmesi sağlandı.¹⁴⁸

1.1.3. Hârezm'de Hâcib Altuntaş Dönemi (1017-1032)

Sultan Mahmud, isyancıların tenkili meselesini hallettikten sonra, Hâcib Altuntaş'a Hârezmşâh unvanını vererek, önce Belh'e geçti ve burda bir süre kaldıktan sonra Gazne'ye geri döndü. Ancak Hârezm de isyancıların tekrardan hareket ihtimaline önlem almak ve sükûneti tam anlamıyla tesis edilebilmek için Altuntaş ile birlikte Arslan Câzib'i de burada bıraktı.¹⁴⁹ Sultan Mahmud'un iki değerli komutanını burada bırakmış olması Hârezm'in ehemmiyetini ayrıca ortaya koymaktadır. Sultan Gazne'ye dönerken, Beyhaki'nin ifadesiyle yanındaki esirlerin katarı Belh'ten Multan, hatta Lahor'a kadar uzanıyordu.¹⁵⁰ Bu esirleri daha sonra Hindistan'a asker olarak gönderdi.¹⁵¹ Sultanın Hârezm'den ayrılmasından sonra, Ebu'l-Abbas'ın kayın babası Ebu İshak, etrafına topladığı adamlarla Hârezm'e baskın düzenledi ve hâkimiyeti ele geçirmek istedi. Hâcib Altuntaş ve Arslan Cazib bu baskına şiddetlice karşılık vererek,

¹⁴⁵ Hârez savaşının ve Sultan Mahmud'un bu savaştaki kahramanlığı için devrin şairi Unsurî bir kaside yazmış ve bu kaside hakkında Beyhaki, ancak böyle bir fetih ve fatih için bu kadar güzel ve ustaca bir kaside yazılabilir demiştir. Bkz: el-Unsurî, Abu'l-Kasım Hasan bin Ahmed, *Divan*, Merkez Furuş-i Kitabhane-i İbn Sina, Tahran 1341, 78-81.

¹⁴⁶ Gerdizî, 188.

¹⁴⁷ Curfâdekanî, 376.

¹⁴⁸ Beyhakî, 924-925.

¹⁴⁹ Beyhakî, 925; Curfadekani, 376; Gerdizi, 188.

¹⁵⁰ Beyhakî, 925.

¹⁵¹ *İbnü'l-Esir*, IX, 209.

yapılan savaşta Ebu İshak ve isyancıları bozguna uğrattılar. İsyancıların son hamlesi kılıçtan geçirilmekle kırılınca, sükûnet sağlanmış oldu. Arslan Cazib tesis edilen idarenin oturmasından sonra Hârezm'den ayrıldı.¹⁵² Me'muni'ler devrinin sona ermesiyle başlayan bu yeni dönem, Gazneli hâkimiyetinin tesisi ve Altuntaşlar idaresinin başlangıcı oldu. Horasan'dan sonra Hârezm'in hâkimiyet altına alınmasıyla Gazneli Devleti, bölgesel gücünü tam anlamıyla kurmuş sayılıyordu. Ayrıca Ceyhun'un batısında Karahanlı Devleti'ne karşı üstünlüğünü kabul ettiren Gazneli Devleti, Karahanlıların Halifelikle olan sınırını kesmekte ve bu devleti, artık batıdan tamamen kuşatmış bulunmaktaydı.¹⁵³

Hâcib Altuntaş'ın Hârezmşâh ünvanını almadan ve bu bölgeyi idare etmeye başlamadan önceki hayatı ve görevleri hakkında tafsilatlı olmamakla beraber bir kısım bilgiler bulunmaktadır. Hârezmşâh unvanı verilerek Hârezm bölgesinin tamamına hâkim duruma getirilen Altuntaş, Sebüktegin'in ilk gulamlarından biriydi.¹⁵⁴ 997'de Sebüktegin'in ölümünden sonra Sultan Mahmud'a hizmete devam ederek, Herat valiliğine getirildi. Gazneli tarihçisi Utbi'nin verdiği bilgiye göre, Altuntaş ilk olarak, Garşistan hâkimi Şah Şar'a karşı gönderildiği bilinmektedir. Şah Şar, babası Ebu Nâsır'ın idareyi kendisine bırakmasından sonra ve Mahmud'un Horasan'ı zaptından sonra, Gazneli Devleti'ne itaatini bildirir. Ancak Sultan Mahmud, bir Hind seferi için onun da kendisine katılmasını ister. Şah Şar, bu daveti kabul etmeyerek, Sultan Mahmud'a isyan eder. Sultan Mahmud, Hint seferinden sonra Şah Şar üzerine bir birlik sevk etti ve ordunun başında değerli iki komutanı Altuntaş ve Arslan Cazibi gönderdi. Altuntaş, Şah Şar'ı yakalayıp Sultan Mahmuda getirir.¹⁵⁵ Daha sonra Altuntaş, Herat valiliği görevindeyken 1001 yılında Muntasır'a karşı görevlendirilir. Samanî kuvvetlerinin Mâverâünnehir'de Karahanlılar'a yenilmesi ile birlikte Muntasır, Horasan'a geçerek burada yeniden bir yapılanma ve Samanî hâkimiyetini kurma yoluna girer. Böylece, Muntasır Nîşâbur'a gelir. Nîşâbur hâkimi Sultan Mahmud'un kardeşi Emir Nâsır bin Sebüktegin'dir. Emir Nâsır, Muntasır karşısında tutunamayacağını anlayınca, kardeşinden yardım ister. Bunun üzerine Mahmud, Herat valisi olan Altuntaş'ı askeri birliğiyle kardeşine yardıma gönderir. Nâsır'ın bu kuvvete çok ihtiyacı

¹⁵² Beyhaki, 925.

¹⁵³ Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar (766- 1212)*, 247.

¹⁵⁴ Beyhakî, 582; C.E. Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Caliphate (994-1040)*, 47; W. Barthold, "Altüntâsh Al-Hâjib, Abû Sa'id", *EI²*, Leiden, 1986, 424.

¹⁵⁵ Curfadekanî, 328-330.

olduğu Utbi'de özellikle belirtilmektedir. Muntasır, Emir Nâsır ve Altuntaş'a karşı, Arslan Bâlû ve Ebu'l-Kasım Simcuri'yi gönderir. İki taraf arasında süren uzun mücadelenin sonra Nâsır ve Altuntaş, Muntasır'ın birliklerini mağlup eder. Gazneli birlikleri, Muntasır'ı Ebiverd'in dışına çıkıp, Gûrgân sınırına yaklaşıncaya kadar takip ederler.¹⁵⁶ Tarihî kaynaklarda bu kez Altuntaş'ı Sistan seferinde 1003 yılında Sultan Mahmud'un yanında görmekteyiz.¹⁵⁷ Ayrıca Altuntaş, Karahanlı-Gazneli mücadelelerinde de önemli görevlerde bulundu. Hârezmşâh Altuntaş, İlig Han'ın Horasan'ı zapt etmek için 1006 yılında iki koldan sevk ettiği askerlerine karşın, Gazneli ordusunun sağ kanadının komutanlığını yaptı ve bu savaş Gazneli galibiyetiyle neticelendi.¹⁵⁸ Sultan Mesud döneminde tedricen bertaraf edilecek olan "Mahmudiyan" ekibinin en önemli komutanlarından olan Altuntaş, Gur ülkesinin fethi sırasında da Arslan Cazib ile beraber ordunun başında yer aldı.¹⁵⁹ Sultan Mahmud devrinin büyük komutanlarından Altuntaş, Hindistan'daki Nardin seferinde ordunun merkez birliği (kalb) olan Hassa birliklerinin başındaydı.¹⁶⁰

Altuntaş, Arslan Cazib'in bölgeden ayrılmasından sonra, Hârezm'de nüfuzunu artırarak, hâkimiyetini tesis etmeye başladı. Sultan Mahmud'un Altuntaş'a, Hârezmşâh unvanını vermesi; Altuntaş'ın değerli bir komutan olması, yerli hanedanlarla yönetilen ve her daim isyan ihtimali olan böyle bir bölgeye güçlü bir komutan atama zarureti ve Sultan Mahmud'un komutanlarından birine böyle bir unvanı vererek kendi mevkiini hepsinin üstünde göstermesi gibi sebepler ön plana çıkmaktadır.¹⁶¹ Nitekim Hârezm, Horasan ve Mâverâünnehir gibi bir ülke (iklim) olup,¹⁶² tarihsel durum açısından bölgesel bir bağımsızlığı olan mevkii idi. Horasan hâkimiyeti Sultan Mahmud'un Halife ve İslam (D)dünyası'ndaki üstünlüğünü kanıtlarken, Hârezm zaptı ve idaresi de onun tek "Sultan" ve İslam âlemi açısından Karahanlılar'a karşı alınması gereken tek

¹⁵⁶ Cufadekanî, 188-189; Raşid Al-Dîn, c. II/4, 110-113; Erdoğan Merçil, "Sipehsâlâr: II. Gazneliler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI(2), Aralık 2011, 460.

¹⁵⁷ Cufadekanî, 225; İbnü'l-Esir, IX, 144; Raşid Al-Dîn, c. II/4, 130-131; Merçil, "Sipehsâlâr: II. Gazneliler", 461.

¹⁵⁸ Cufadekanî, 286; Gerdizî, 185;

¹⁵⁹ Cufadekanî, 313; İbnü'l-Esir, IX, 179.

¹⁶⁰ Cufadekanî, 332; Faruk Sümer, "Gazneliler Devrinde Büyük Bir Türk Beyi Harizm Valisi Altun Taş", *TDAD*, 50, Ekim 1987, 110.

¹⁶¹ Faruk Sümer, "Gazneliler Devrinde Büyük Bir Türk Beyi Harizm Valisi Altun Taş", 113.

¹⁶² Sultan Mesud, Rey halkına hitaben yaptığı konuşmasında, Gazne'den babasının ölümünden sonra gelen haberler doğrultusunda oraya gitmesinin gerektiğini anlatırken Hârezm'in önemini de belirterek şöyle der; "Memleket işlerinin yoluna girmesi acilen gitmek gerektir. Çünkü Hindistan, Sind, Nimruz ve Hârezm küçük vilayetler değildir. Bu memleketler hiçbir şekilde ihmal edilemez. Çünkü bunlar asıldır ve her şeyden mühimdir." Beyhakî, 21.

“koruyucu” olduğunu taçlandırıyor. Hint seferlerinin de ekonomik açıdan ve imaj yönünden getirisi, Hârezm hâkimiyetiyle Sultan Mahmud’u böyle bir haklı karizmaya ulaştırıyordu. Altuntaş’a verilen bu derece, ilerde de görüleceği gibi devlet içerisinde bürokratik çekememezlikten dolayı bazı sorunlara, ayrıca Altuntaş’ın ve ondan sonra oğlu Harun’un kendi maiyetlerini güçlendirmeleriyle bir devlet sorunu haline gelmesine yol açacaktır. Bu tarihten itibaren Altuntaş Hârezm’de kısa sürede tecrübesi ve zekâsıyla gücünü kurdu. Sultan Mahmud tarafından burada bırakılan Kalbak gibi mukaddemler¹⁶³ ve bin beş yüz atlı birlik bulunmaktaydı. Bu askeri birliğin kendisine çıkarabilecekleri sorunları önceden kestiren Altuntaş, ilk iş olarak bunların tedibine, maaşlarına ve Hârezm gelirinden kendilerine pay istemelerine karşı önlemler aldı.¹⁶⁴ Hârezmşâh Altuntaş, bu tedbirlerle birlikte kendi hassa birliklerini Küçet ve Kıpçak gulamları satın alarak, hem bahsi geçen Gezneli merkez birliklerine karşı güç oluşturdu hem de ülkenin bulunduğu coğrafi konumdan dolayı karşılaşılabilecek tehlikelere karşı önlem almış oldu. Bu durum, Gazneli Devleti’nde farklı yorumlara da sebep olmaktaydı. Altuntaş’ın kendi başına buyruk hareket edeceği fikri Gazneli Devlet ricalinde iyice konuşulacak ve aleyhine bir propagandaya sebep olacaktır. Ancak Altuntaş, ölümüne kadar Gazneli Devleti ve Sultan Mahmud’a olan bağlılığını korudu ve gerektiğinde Gazne’ye bağlı bir yerel devlet gibi hareket etti.

Hârezmşâh Altuntaş, Sultan Mahmud’un en güvendiği komutanlarından biri olarak, Mâverâünnehir seferinde ona katılan birlikler arasında yer aldı. Sultan Mahmud, ordusu ile Ceyhun’u geçtikten sonra iki devlet arasında görüşmeler başladı. Gerdizi’ye göre, Sultan Mahmud ve Kadir Han Ali Tekin’e karşı ittifak etmekte ve ayrıca Selçuklu reisi Arslan Yabgu’nun tutuklanması olayı da bu görüşmeler neticesinde olmaktaydı (1025).¹⁶⁵ Sultan Mahmud, 1030 yılında vefat ettiğinde geride İslam Dünyası’nın hâmisi bir irade, özellikle Hindistan gelirleriyle elde edilen dolu bir hazine ve sınırları Hindistan’dan Türkistan’a ve Irak’a uzanan geniş bir devlet bıraktı. Veliht olarak oğlu

¹⁶³ Mukaddem/ talâye/ talâyi/ talî’a: Ordunun öncü birliklerinden olan askerlere denir. Bir hâcibin emrinde 10 süvârinin emrindeki hayl-tal’lardan oluşturulan birlikler, genellikle öncü kuvvet olarak kullanılırdı. Bkz: Güller Nuhoğlu, *Beyhakî Tarihi’ne Göre Gazneliler’de Devlet Teşkilâtı ve Kültür*, İÜSBE, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1995, 321; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK 1988, 107; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara 2010, 18-19.

¹⁶⁴ Beyhakî, 926.

¹⁶⁵ Gerdizî, 193; *İbnü’l-Esir*, IX, 363; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 302; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendî, *Râhat-üs-Sudur ve Âyet-üs-Sürûr*, trc. Ahmed Ateş, c.I, Ankara 1999, 88-90.

Muhammed'i göstermesine rağmen Mesud, tahtı ele geçirdi. Hârezmşâh Altuntaş ve oğlu hakkında Sultan Mesud dönemine ait birçok bilgi, Sultan Mesud'un tarihçisi olan Beyhakî'de tafsilatıyla mevcuttur. Ayrıca İbnü'l-Esir'e bakılacak olursa Hârezmşâh Altuntaş, Muhammed bin Mahmud'a haber göndererek, kardeşi Mesud'un Sultanlığını tanınmasını ve kardeşiyle çekişmekten vazgeçmesini söylediğini yazar.¹⁶⁶ Sultan Mesud, babasının ölüm haberini aldığı sırada İsfahan seferinde idi. Halife tarafından İsfahan Emirliği için gönderilen mektuba, babasının ölüm haberini alınca cevap vererek, Rey'e geçti. Rey'de işleri tanzim ederken kendisine Halife tarafından mektup geldi. Mektupta Halife, Sultan Mesud'u veliaht olarak gördüğünü, icap eden sıfat ve lakaplarla, liva ve aht gibi tanındığına dair emarelerin elçinin peşi sıra gönderildiği, İsfahan, Rey ve Cibal gibi yerlerin kendisine verildiği ve bir karışıklık çıkmaması için onun hemen Horasan'a hareket etmesi gerektiğini yazmaktaydı. Sultan Mesud, bu mektuptan sonra hemen harekete geçerek Hârezm'in de içinde olduğu İsfahan-i Cibal, Tarun, Gürgan, Taberistan, Nîşâbur ve Herat'a bu mektubun kopyalarını gönderdi.¹⁶⁷ Muhtemeldir ki bu mektuptan sonra Hârezmşâh Altuntaş, Mesud'un tahta geçmesi gerektiği yönünde hareket etti. Çünkü bu mektup sonrasında Gazne'de bulunan diğer emir ve haciplerden de onu Gazne'ye davet eden mektuplar aldı.

Sultan Mesud, Herat'a geldi ve buraya devletin ileri gelenleri, ayanlar ve komutanlar da geldi. Bu gelenler arasında Hârezmşâh Altuntaş da vardı. Mesud, kendisinden önce kardeşini tahta çıkaran Hâcib-i Bozorg Ali Karib'i burada huzuruna kabul etti. Bir nevi tahta oturma merasimi olan bu toplantıda Sultan Mesud, tahtının sağ tarafına Altuntaş'ı oturttu. Bu teveccühe nail olmasındaki en önemli sebep Sultan Mesud'a ilk biat edenler arasında olmasıydı. Bu toplantıda Altuntaş, bir konuşma yaptı ve yeni Sultan'a nasihat mahiyetinde ve kendi efradını da gözeten doğrultuda telkinlerde bulundu. Altuntaş, kendisinin ve saltanatının baki olmasını ancak babasından kalan bu devletin iyi bir şekilde devamı için, tecrübeli kişilerden faydalanması gerektiği telkininde bulundu. Sultan'a hitaben "*her ne kadar hizmete layık birçok kullarınız varsa da bunlar henüz yetişmişlerdir ve daha yetişeceklerdir. Burada Sultan Mahmud'un hizmetinde ömürlerini geçirmiş birkaç ihtiyar vardır. Eğer siz de uygun görürseniz bunlar gözetilsin. Çünkü sultanın hazinesi ihtiyarlardır. Bunu kulunuz kendim için*

¹⁶⁶ İbnü'l-Esir, IX, 308.

¹⁶⁷ Beyhakî, 19.

söylemiyorum. Benim şurada birkaç günlük ömrüm kaldı. Bunu bir nasihat olarak söylüyorum.” diyerek devletin içindeki bazı sıkıntılara da işaret etmekteydi. Nitekim bu sıkıntıların başında “Mahmudiyan” denilen ihtiyarların tasviyesi vardı ve Altuntaş da bunların en önemlilerindendi. Ayrıca Altuntaş bu konuşmasında Sultan’a ilk biat edenlerden olduğunu vurgularken mektupla gereken şeyleri yazdığını belirttiğini ve işlerin yoluna girmesi için gerekeni yaptığını ifade etti. Sultan Mesud da ona “Hârezmşâh’ın sözü, Baba sözü gibidir. Onu memnuniyetle dinler ve onun müşfik nasihatlerini kabul ederiz” diyerek dikkate aldığını ve hizmetlerinin farkında olduğunu söyleyerek bunun karşılığını göreceğini belirtti. Bu konuşmadan sonra Hârezmşâh Altuntaş yeri öptü ve dışarı çıktı.¹⁶⁸

Hâcib-i Bozorg Ali Karib, Muhammedî Gazneli tahtına çıkarmış ve sonrasında onu tevkif edip, Sultan Mesud’a biat etmişti. Sultan Mesud, onun bu yaptıklarını hata olarak görmek idi. Bundan dolayı Ali Karib’i tutuklatıp, mallarını müsadere etti. Bu durumu Abdus aracılığıyla Altuntaş ile paylaşan Sultan Mesud, onun yanlış yaptığını kardeşini tahta çıkarmakla değil, onu tekrar indirip yeminlerini tutmamakla da suçladı. Ayrıca bunları iletirken örnek olarak Hârezmşâh’ı veriyor ve sadakatini taltif ediyordu. Altuntaş da cevaben Ali Karib’i uyardığını ancak onun böyle bir tasarrufta bulunmasının yanlış olduğunu söyledikten sonra, Ali Karib’in öldürülmesi gerekmediğini ve devlet için yararlı olabileceğini vurguluyordu.¹⁶⁹ Bunu yaparken Hârezmşâh’ın kendi ifadesiyle “türediler”e karşı Sultan Mahmud dönemi emirlerinin varlığının devamına gönderme yapıyordu. Görüldüğü üzere Hârezmşâh Altuntaş, taht değişikliğinde ve gelişen olaylarda aktif bir rol üstlenmiş ve gerek Gazne gerek Mesud ile bu süreçte görüşerek, devletin yararına girişimlerde bulunmaya çalışmıştır. Ancak Hârezmşâh’ın ve onun döneminden diğer “Mahmudiyan”ların korkusu Mesud’un kendi adamlarının aleyhlerine başlatmış oldukları tasfiye hareketiydi. Bu durum Hârezmşâh’ın şahsında, kendisinin tekrardan Hârezm’e görevlendirilmemesi olarak tecelli etmişti ve uzayan süreç içinde endişelere hatta korkulara dönüşmüştü. Ebu’l-Hasan Akilî ve Ebu Nasr Müşkan ile bu hislerini şöyle paylaşmıştır; “Bu işler böyle sürüp gidecek, Ali

¹⁶⁸ Beyhakî, 63-64.

¹⁶⁹ Beyhakî, 68-69.

*Karip ne yaptı ki böyle muamele görüyor. Ben görüyorum, bu “yeni türediler” Sultan Mahmud’un adamlarından hiç kimseyi bırakmak istemiyorlar.”*¹⁷⁰

Gazne Devleti’nde çekişme ve anlaşmazlıkların hâkim olduğu bu dönemde, Ebu Nasr Müşkan, bir müddet sonra Divan-ı Risalet’e oturdu ve Sultan tarafından büyük iltifatlara mazhar oldu. Müşkan, Hârezmşâh ile birlikte aynı ekipten (Mahmudiyan) olduğu için Sultan’a telkinde bulunarak, Hârezmşâh’ın bir an evvel taltif edilip görevi icabı Hârezm’e gitmesi gerektiğini söyledi. Hârezmşâh açısından bu durum bir müddet daha devam ettikten sonra, Herat’tan Belh’e geçildi. Ebu’l-Hasan Akilî’de Hârezmşâh hakkında birkaç defa Sultana; “*onun Hârezm’e gitmesi gerekir nitekim orası Türk hudududur ve tehlikeli bir bölgedir*” şeklinde konuşmalar yaptı. Sultan, Akilî’yi çağırdı ve Hârezmşâh’ın gitmesi için izin verdiğini söyledi. Hârezmşâh, Sultandan hilatini aldı ve hiç beklemeden gece yarısı yola çıktı. Beyhakî bu olayları anlatırken adeta bir kaçış gibi tasvir etmektedir.¹⁷¹ Onun gidişinden sonra Sultanın yeni adamları, halledilmemiş işler olduğu bahanesiyle onu tekrar geri çağırmak için Abdus’u gönderdilerse de Altuntaş geri dönmedi. Halledilmemiş işlerin mektupla bildirilmesini istedi ve gerekçe olarak da Hârezm’de işlerin kötü olduğunu ileri sürdü.¹⁷² Böylece Altuntaş, birçok entrika ve hileden sıyrılarak Hârezm’e ulaşmayı ve eski görevine devam etmeyi başardı. Akıllıca hareket eden Altuntaş bundan sonra da Sultan Mesud ve Gazne Devleti için hizmete devam etti. Nitekim o her fırsatta yaşlandığını söylemekte ve oğullarının kendinden sonra bölgenin idaresine geçmesi için çok nazik hamlelerde bulunmaktaydı.

Gazne Devleti’nde yaşanan bu yeni yönetim krizi sürecinde, Hârezmşâh Altuntaş, Hârezm’e döndükten sonra, yeni Gazneli erkânından gelecek hamlelere göre hareket etmeye başladı. Altuntaş’ın sıkıntılı bir şekilde ve gönlünün kırık olarak ayrıldığını Sultan Mesud bilmekteydi. Bu doğrultuda Ebu Nasr Müşkan ile yaptığı bir sohbetle kendi adamlarından şikâyet etmekte ve Altuntaş’ın hem Gazne Devleti için hem de Hârezm için önemine vurgu yapmaktadır.¹⁷³

¹⁷⁰ Beyhakî, 69.

¹⁷¹ Altuntaş Hârezmşâh gibi komutanların merkezden ayrılırken yapılan uğurlama merasimi davul çalınması gibi teşyî’ler yapılırdı. Ancak Altuntaş, bu merasimin yapılmamasını istedi ve kimsenin haberi olmadan buradan uzaklaştı. Beyhaki, 99.

¹⁷² Beyhakî, 97-100

¹⁷³ Beyhakî, 100

Bu durumun ortaya çıkmasındaki diğer bir husus ise Ali Tegin tehlikesidir. Nitekim Ali Tegin, gün geçtikçe bölgede daha tehlikeli bir hal almaya başlıyordu. Bunun üzerine Sultan Mesud, harekete geçmesi olası olan Ali Tegin tehlikesi, Altuntaş'ın gönlünün alınması ve Karahanlı politikasının bundan sonraki seyri için Altuntaş'a bir mektup yazılmasını ve mektupta önerilerinin sorulmasını istedi. Sonunda Sultanın kendi el yazısının da olduğu mektup, yazıldı ve Altuntaş'ın gönlü alınarak, bölge siyasetinde uygulanacak fikri soruldu.¹⁷⁴Hârezmşâh Altuntaş, cevabında Karahanlı ve Gazneli ilişkilerine de ışık tutarak, şu önerilerde bulundu: *“Türkistan Hanı ile mektuplaşmak halli farz olan meselelerdendir. Onunla evvela böyle muhabere olunursa sonra elçiler gönderilir, iki devlet arasında muahedeler yapılır. Merhum Emir (Sultan Mahmud), Kadir Han'ı elde etmek için ne kadar zahmetler çekti, paralar ve mallar sarf etti; onun yardımı ile devletin siyâsî işleri kararlaştı. Bugün bu dostluğun artması için aradaki bu samimiyeti beslemek lâzımdır. Tabii bunların hakikî dost olması bahis mevzuu değildir; fakat ne kadar da olsa hoş geçinmek zaruridir; böylece bir taşkınlık göstermelerinin önü alınmış olur. Ali Tekin hakikatte bir düşman, kuyruğu kopmuş bir yilandır; çünkü Togan Han, merhum Emirin kudret ve kuvveti ile Balâsagun'dan çıkarıp atmıştır, o hiçbir vakitte dost olmaz; fakat itimada lââyık olmamakla beraber onunla da bir muahede yapmak, arada bir yakınlık peyda etmek lâzımdır; çünkü bu zaruridir. Bu temin edildikten sonra Belh, Tuharistan, Çağâniyan, Tirmiz, Kubâdiyan ve Huttal'ı insanlarla iskân etmeli; çünkü o neresini boş bulur ve fırsat eline geçerse orayı yağma eder, eline geçirir.”*¹⁷⁵ Sultan Mesud, Altuntaş'ın fikirleri doğrultusunda, Kadir Han'a bir elçi heyeti gönderdi. Heyet, Sultan Mesud'un tahta çıkma haberini vermekle birlikte, geçmişteki dostluğun devamı için girişimlerde bulundu.¹⁷⁶

Bu sırada Gazne sarayında mevkiini her geçen gün yükselten ve kinini de aynı derecede koruyan Zevzeni olayı yaşandı. Olay Altuntaş için ve devlet içindeki dengeler

¹⁷⁴ Sultanın kendi el yazısının mektubun sonunda yer alması muhabatına ve onun fikirlerine verdiği önemi göstermekle birlikte, ortaçağın tâbii-metbu ilişkilerinde nazik durumlarda böyle bir ayrıcalığın vakii olduğuna yönelik güzel bir örnektir. Mektubun sonunda Sultan Mesud kendi el yazısıyla Altuntaş'a hitaben şunları yazmıştır; *“Hâcib Fazıl Hârezmşâh (Tanrı izzetini daim etsin) bu söze itimat etsin, gönlünü kavi tutsun, çünkü bizim gönlümüz onunla beraberdir; Tanrı, haklarının yerine getirilmesine yardım edicidir.”* Beyhakî, 105.

¹⁷⁵ Beyhakî, 106.

¹⁷⁶ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 314.

açısından mühimdir. Divan-ı Arz¹⁷⁷ ve Divan-ı Risalet¹⁷⁸ görevlerinde bulunan Ebu Sehl Zevzeni, Sultan Mesud'un tahta oturmasından itibaren Altuntaş'a karşı kötü fikirler beslemekte ve onun Hârezmşâhlık'tan alınması için elinden geleni yapmaktaydı.¹⁷⁹ Sultan Mesud, karakter itibariyle etrafındakilerden çabuk etkilenen bir tabiata sahip olduğu için bu durum, bir süre sonra rahatsızlıklar meydana getirdi. Zevzeni, Sultan Mesud'a Altuntaş'ın Hârezm'de isyan edeceğine yönelik telkinlerde bulunarak, eğer o en kısa zamanda tevkif edilmezse ok yaydan çıkmış olacak, Altuntaş kendi nüfuzunu güçlendirmekte olup, eğer oraya Sultana bağlı biri tayin olursa, Sultanın nüfuzunun ve kudretinin, hazinesinin ve askeri kuvvetinin artacağı şeklinde konuşmalar yaptı.¹⁸⁰ Zevzeni'nin önerisiyle Hârezmşâh'dan da çekinilerek, onun öldürülmesi için Kucac¹⁸¹ askerinin önde gelen komutanlarından Kait Mencuk'a bir mektup yazıldı.¹⁸² Mencuk, Hârezm'de askeri gücü olan bir komutandı. Mektup yazıldıktan sonra Hârezmşâh'ın vekili Mes'adi, bu olayı Abdus'un bir içki meclisinde Ebu'l-Fetah Hatimi'ye söylemesi sonucu öğrendi. Mes'adi, Gazneli sarayında olup biteni Hârezmşâh'a şifreli mektuplarla bildirdi. Yine böyle bir mektubu, Zevzeni'nin habercileri kontrol ettirmesi sonucu yakalandı. Bunun üzerine sorgulanan Mes'adi, bu gelişen nazik durumları, ancak Sultan'dan kendisine bir şey yapılmayacağına dair aldığı fermanndan sonra, Hârezmşâh'a bildirdiğini söyledi.¹⁸³ Durumu kendisine şifreli bir mektupla bildiren Mes'adi sayesinde öğrenen Hârezmşâh, kendine yönelik gelecek tehlikeye karşı hemen önlem alarak, Mencuk'u öldürdü ve ayağına bir ip bağlatarak şehirde dolaştırıldı. Kait Mencuk'un sarayı basıldı oğlu ve kâtibi hapsedildi.¹⁸⁴ Sultan Mesud, bunu öğrendikten sonra tedirgin oldu. Çünkü hem Hârezm'e bu durumda müdahale etmek zordu hem de Ali Tegin tehlikesi Hârezm bölgesini daha hassas bir

¹⁷⁷ Divan-ı Arz, ordunun genel idaresinden sorumlu olup, dört büyük divandan birisidir. Şuğl-i Arz olarak da bilinen bu divanın amirine Sahib-i Divan-ı Arz veya Şuğl-i Arzı denilmekteydi. Nuhoğlu, 275.

¹⁷⁸ Divan-ı Risalet, Sahib-i Divan-ı Risalet veya Mahzen-i Esrar olarak da bilinen bu divan, devletin dâhili ve harici tüm haberleşmelerini ve vesikaların hazırlanması ile görevli divandır. Nuhoğlu, 246.

¹⁷⁹ Beyhakî, 378

¹⁸⁰ Beyhakî, 402.

¹⁸¹ Beyhakî Kait Mencuk bahsinde onun Saları Kucetan yani Kucac'ların komutanı olduğu yönünde bilgi verir. Bkz. Beyhakî, 407. Beyhakî, Kucac'ları Hârezm'de ki isyancı unsurlar arasında göstererek, Kucac (كجات), cukrak-cuğrak (جفراق-جغراق), Kıpçak-Hıfçak (خفچاق) gibi boyların arasında sayar. Bkz. Beyhakî, 99, 402. Kucac ya da Küçet'ler, Kaşgarlı Mahmud'da Hârez bölgesinde yerleşen Türklerin bir cinsi olarak gösterilmektedir. Mahmud el-Kâşgarî, *Dîvânü Lugâti't Türk*, İstanbul 2007, 331. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, 19, 26; Ali Ekber Dehhoda, *Logatname-i Dehhoda*, c. 39, Tahran 1332, 370.

¹⁸² Beyhakî, 403.

¹⁸³ Beyhakî, 403-404.

¹⁸⁴ Beyhakî, 412.

vaziyete sokmuştu. Mesud, kendi yaptığı hatanın telafisi için ve Altuntaş'a hoş görünmek için olayın sorumlusunun Zevzenî olduğu ve onun hileleri neticesi bu olayların cereyan ettiğini anlatan bir mektubu Hârezmşâh'a gönderdi. Ayrıca Sultan, Hace-i Fazıl Ahmed'in tavsiyesiyle Zevzeni'yi tevkif ettirdi. Beyhaki'de geniş yer verilen bu olayda Sultan Mesud, Altuntaş'ın Ali Tekin ile ittifak etmesinden çekinmekte olduğu da vurgulanmaktadır. Fazıl Ahmed'in konuşmasından anlaşıldığı göre, Hârezmşâh'ın artık huzura gelmemesi doğal bir durumdu. Ancak hiç değilse onun Ali Tekin ile muhtemel bir ittifak yapması engellenmeliydi.¹⁸⁵ Beyhakî ve diğer devlet adamlarının ifadesiyle Altuntaş'a atfen; “*bu akıllı ve yaşlı Türk*”, kendine yönelik düzenlenen bu tuzağı fark etmemesinin veya sonrasında yapılanların, telafi için bir oyun ve kurmaca olduğunu anlamamasının mümkün olmadığını söylemektedirler. Gazneli sarayı, Zevzenî'nin tevkifinin yanı sıra Altuntaş'ın Gazne'de bulunan oğlunu da taltif ederek, ona beş bin altın hediye edildi.¹⁸⁶ Zevzenî'nin tevkif edilmesinden sonra Hârezmşâh'a Sultan tarafından bir mektup daha yazıldı ve Zevzenî'nin tevkif edilip tüm mallarına el konulduğu bildirildi.¹⁸⁷

Yukarıda bahsi geçtiği üzere Ali Tekin tehlikesi, yeni Sultan için babası döneminden gelen ve Mâverâünnehir siyaseti için önemli olan bir meseleydi. Hârezmşâh Altuntaş'ın Karahanlı Devleti ile yürütülecek siyasette, Sultan Mesud'a gönderdiği mektubunda adı geçen şehirleri (Belh, Tuharistan, Çağâniyan, Tirmiz, Kubâdiyan ve Huttal) özellikle vurgulaması boşa değildi. Çünkü Sultan Mesud, kardeşi ile girdiği taht mücadelesi sırasında Ali Tekin'e Ebu'l-Kasım Rehhal ile haber göndererek, kardeşi ile giriştiği bu taht mücadelesinde kendisi ya da oğlu ile birlikte askeri bir birlik gönderirse, zafer kazanıldıktan sonra meşhur bir vilayetin ona bırakacağını söylemişti. Ancak o zaman Gazneli Devleti ileri gelenleri Sultan Mesud'u uyararak, bu talebin yanlış olduğunu ve Ali Tekin'in bir vilayet ile kalmayıp, eğer istediği verilmezse daha fena işlere başvuracağını söylemişlerdi.¹⁸⁸ Ali Tekin'in yardımına ihtiyaç kalmadan Sultan Mesud tahtı ele geçirdi (4 Ekim 1030). Ancak bölgede nüfuz alanını genişletmek isteyen Ali Tekin için bu yardım talebi, aralanmış bir kapı olarak algılanacak ve bu minvalde de harekete geçecektir. Bu sırada Gazne

¹⁸⁵ Beyhakî, 414

¹⁸⁶ Beyhakî, 402-417.

¹⁸⁷ Beyhakî, 418-421.

¹⁸⁸ Beyhakî, 76.

Devleti'nin bir taraftan Hindistan işleriyle uğraşması, diğer taraftan da Halife el-Kadir Billah'ın ölümü sonrası Horasan'da ki mevcut durumu koruması gerekmektedir. Yine Mâverâünnehir'de hareketlenmeler olduğu görülmekte ve diğer birtakım problemlerin halledilmesi öncelikli meselelerdir.¹⁸⁹ Gazneli Devleti, Sultan Mesud'un tahta geçmesinden itibaren hem bölgesinde hem de komşu devletler üzerindeki eski nüfuzunu tekrardan tesis edebilmenin siyasî ve askeri çabası içindeydi. İç meselelerin de bu nüfuzu kurmakta etkisi olduğu yukarıda da anlatıldığı şekliyle Zevzenî olayında da görülmektedir. Sultan Mesud, Zevzeni meselesini bu şekilde bitirdikten sonra, Mâverâünnehir'de Selçukluların desteğini alan ve asker toplayarak her geçen gün güçlenen Ali Tekin'e yöneldi. Ali Tekin'in her an Huttalan, Çağaniyan veya Tirmiz'e saldırması olası bir durum olarak devlet meclisinde tartışıldı ve bu doğrultuda da Hindistan seferinden vazgeçildi.¹⁹⁰

Karahanlıların iç çekişmelerinden doğan sonra da bölgenin zengin şehirlerinde devletini kuran Ali Tekin¹⁹¹, Beyhaki'nin kaydına göre iki sebepten ötürü Gazneli Devleti'ne karşı harekete geçti. İlk sebep, Sultan Mesud'un Kadir Han ile görüşmelere başlaması ve kendi açısından bu durumun zarar verici olması, ikincisi ise Mesud'un tahta çıkmak için ondan yardım talebine karşılık vadettiği toprak meselesi idi.¹⁹² Elbette ikinci sebep asıl sebep olan ilkinin hareket meşruiyetini oluşturmaktaydı ki nitekim Mesud, onun yardımını almadan tahtı ele geçirmişti. Ancak Ali Tegin durmuyor ve hatta sınır boylarına saldırıda bulunuyordu.¹⁹³ Aslında Hârezmşâh, taarruzdansa savunma siyasetini benimsemekteydi. Fakat Sultan Mesud ve erkânı Ali Tegin'den Mâverâünnehir'i alma niyetindeydi.¹⁹⁴ Bu yüzden Sultan Mesud, Ali Tegin'in büyük bir düşman olduğunun farkında olup, onu Mâverâünnehir'den tamamen atmanın yollarını aradı. Buna göre, ilk olarak Kadir Han'ın oğlu Buğra Tegin Süleyman ile kızını evlendirip, onu Mâverâünnehir'de etkin hale getirecek, böylece bölgenin sükûneti sağlanacaktı. Diğer çare ise Altuntaş'ın Hârezm ordusuyla Mâverâünnehir'e yürüyecek

¹⁸⁹ Beyhakî, 375

¹⁹⁰ Beyhakî, 375.

¹⁹¹ Ömer Soner Huncan, "Mâverâünnehir'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", *Ahmed Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi BİLİG*, sayı. 40, Ocak 2007, 43.(Yazının arkasında gölge var kopyalamadan olabilir bak)

¹⁹² Beyhakî, 430.

¹⁹³ İbnü'l-Esir, IX, 385.

¹⁹⁴ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 315.

ve bu şekilde Ali Tegin belasından kurtulmaya çalışılacaktı.¹⁹⁵ İlk düşünülen olmadı. Ancak Altuntaş'ın böyle bir savaşı kabul edip etmeyeceği de şu durumda belirsizdi ve Hâce-i Bozorg Ahmet Hasan'a göre; "*Ali Tegin'i tepelemek Altuntaşsız mümkün değildi*". Dönemin en değerli Gazne elçilerinden biri olan Abdus, Hârezmşâh, Kethuda Abdussamet ve yakın adamları için hil'atler, erkekli dişili beş tane fil ve mektuplarla birlikte Hârezmşâh'a gönderildi. Eğer Hârezmşâh hil'ati giyer ve hediyeleri kabul ederse Gazne erkânı rahatlayacak ve hemen gereken askeri yardımı yola çıkaracaktı. Hicri 423 yılı Rebiü'l Ahir'in başı ve Miladi 1032 yılı Mart ayının sonlarında Kethuda Abdussamet'den haber geldi. Altuntaş'ın hil'ati giydiği ve savaşa gitmeye hazırlandığı bildirilmekteydi.¹⁹⁶Hârezm'de bir müddet savaş hazırlıkları yapıldıktan sonra, Beyhakî'nin tarihlendirmesine göre, Hicri 423 Rebiü'l Ahir'in sonu, Miladi 1032 Nisan ayının ortalarında Altuntaş, Hârezm'den Amu'ya doğru hareket etti. Bunun üzerine hemen ordu tanzimi ve görev dağılımı yapan Sultan Mesud, büyük bir orduyu Hârezmşâh'a yardımcı kuvvet olarak yola hazırladı. Sayısı yaklaşık on beş bin olan bu orduyu teftiş eden Sultan Mesud, babasının Çovganı Beg Tegin Çövgani, Mesudi ahırlarının komutanı Piri ve diğer komutanlara hitaben yaptığı konuşmada akıllı olmalarını raiyetin incinmemesine dikkat edilmesini ve Altuntaş'a itaat etmelerini söyledi.¹⁹⁷

Mâverâünnehir hâkimiyeti açısından çok önemli bir durum cereyan etmek üzereyken, Horasan'da elbette ki muhtemel bir karışıklık her şeyi bozabilirdi. Bu yüzden Horasan'ın sükûneti için birtakım önlemler alındı. Ayrıca Sultan Mesud, Belh yolunda posta teşkilatını güçlendirdi ve Sahib-i Berid (posta sorumlusu) görevine de Emirek Beyhaki'yi getirdi.¹⁹⁸Hârezmşâh Altuntaş, kendisine yardım için gönderilen orduyu ilk başta Ali Tegin'nin askerleri sandı ve telaşlandı. Hatta Ceyhun'un ortasında birliklerini geri çevirdi. Ancak Kethuhası Ahmed Abdussamet ona bu birliğin Gazne'den yardım için geldiği bilgisini vererek, onun tedirginliğini giderdi. Sultan Mesud'a Belh yolundan her gün postacı gidip gelmekte ve haber getirmekteydi. Bir gün postacının getirdiği haberle, Hârezmşâh'ın Ceyhun'u geçtiği ve bunu haber alan Ali Tegin'in Buhara'yı Mâverâünnehir Gazilerine bırakarak, hazinesini ve yükte hafif

¹⁹⁵ Beyhakî, 431.

¹⁹⁶ Beyhakî, 432.

¹⁹⁷ Beyhakî, 436.

¹⁹⁸ Beyhakî, 436.

nesi varsa alıp, Debusiye tarafına gittiği bildirilmekteydi. Ali Tegin tedbiren de seçilmiş yüz elli gulama onları Kuhendiz'e kadar gözetlemeleri emrini verdi.¹⁹⁹ Ali Tegin, istilâsı kolay olan Buhara'dan çekilerek, savaşı Debusiye'de kabul etmek istiyordu. Çünkü burası Buhara ile Semerkand arasında olup, daha müstahkem bir mevki idi.²⁰⁰ Hârezmşâh, bunu öğrendiği vakit on komutanı süvari gruplarıyla birlikte, Buhara üzerine hücum için gönderdi. Kendisi de pusuya düşmemek için önlemleri artırdı ve yolları sağlı sollu tuttu. Hârezmşâh Buhara'ya geldiği vakitte Ali Tekin'in şihnesi, Debusiye'ye kaçmış idi. Ali Tekin'in şehri kendilerine bıraktığı Mâverâünnehir gazileri teslim olup itaat altına girerek: “*Biz ne zamandan beri Sultan-el âzam Melikül âlâm Şihabuddevle'nin itaati altına girmeyi arzu ediyoruz*” dediler. Hârezmşâh, bunlara iltifatlarda bulundu, kendilerine Kuhendiz'e hücum ile zapt etmeleri için emir verdi. Bunlar kaleyi alarak yetmiş tane seçme Türk kölesi ellerine geçirdiler ve bunları ayırıp, Sultan Mesud'un sarayına gönderdiler. Kuhendiz hisarını yağma ettiler. Buradan askerlerin eline pek çok hayvan ve ganimet geçti. Ertesi günü Hârezmşâh Debusiye üzerine yürümek istedi. Bu sırada casuslar: “*Ali Tekin Türkmenlerden, Selçukilerden kimi bulduysa toplayıp büyük bir ordu vücuda getirmiştir ve güvenli olduğu için Debusiye'de savaşı kabul edecektir.*” haberini getirdiler.²⁰¹ Selçukluların bu tarihlerde askeri açıdan bölgesel olaylarda yer aldığı bu savaşla da görülmektedir.

Beyhaki'de Posta sorumlusu Emirek Beyhaki'nin mektubuyla savaşın seyri tam olarak anlatılmaktadır. Buna göre, Hârezmşâh, Debusiye'de ilk gün, Ali Tegin'in öncü kuvvetleri ile karşılaştı. Savaş için davullar çalındı ve bir müddet sonra düşman ordusunun karşısında ordugâh kuruldu. Hârezmşâh, savaştan önceki gün yüksek bir yere çıkarak ordusuna yaptığı konuşmada; yarın savaşa girileceği, bu yüzden tedbirli olunup, herkesin vazifesi başına gitmesini ve her türlü önlemin alınarak, düşmanın görüldüğü vakit savaşa başlanacağı yönünde emirler verdi. Akşam yemeğinden sonra ise Kethuda Ahmet, Sipahsalar Taş ve birkaç Serheng-i Mahmudi ile istişare etti. Bu istişarede Hârezmşâh, Ali Tegin'nin büyük bir düşman olduğu, aslında Sultan Mahmud zamanında sindirildiği fakat ona bazı vaatler verilerek, onun fesat çıkarmasına fırsat verildiğini söyledi. Sultan Mesud'un

¹⁹⁹ Beyhakî, 437.

²⁰⁰ Hunkan, “Mâveraünnehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)”, s.51.

²⁰¹ Beyhakî, 437-438.

kendisine bu savaş için haber gönderdiğinde ise aslında kendisine yapılan haksızlığa rağmen emre uyup geldiğini ve gerekeni yapacağını ifade ederek; “*Şimdi iş kılıca dayandı. Yarın büyük bir savaş olacak ve ben savaştan kaçan adamlardan değilim, eğer iş tersine dönerse, ben Hârezm’e canlı olarak dönmem; ölmek, benim için daha hayırlıdır; Emîr’in itaatinde şahadet mertebesini bulurum; yalnız benim ölümünden sonra benim eski hizmetlerime hürmeten evlâtlarımı gözetsinler.*” dedi.²⁰² Gazneli Devleti’nin en değerli komutanlarından biri olduğunu bu ifadeleri ile de gösteren Altuntaş, geçmişten beri Gazneli Devleti’ne bağlılığını ifade etmekle birlikte, Hârezm yönetimi için kendinden sonra evlatlarının bu göreve getirilmesini yinelemektedir. Altuntaş, sabah olunca komutanlarını ve mukaddemlerini yanına alarak yüksek bir yere çıkıp tekrar bir konuşma yaptı. Askerler de ona “*Hârezmşâh’in uğrunda ölmeye hazırız*” diyerek yemin ettiler. Kendisi ordunun merkezinden savaşı kontrol ederken, Begtegin Çövgani ve Piri Ahur-i Salar-ı Mesudi sağ kanada, Sipahsalar Taş’ı da ordunun sol kanadına yerleştirdi. Sultanın askerlerinden bir kısmını ordunun gerisine yerleştiren Altuntaş, komutanlarından beşini ve bazı savaş ustalarını, her iki tarafa da göndererek, eğer savaştan kaçan olursa onları vurup iki parça etmelerini emretti.²⁰³

Savaş mevkiinin bir tarafı nehir idi. Ali Tegin nehri geçerek, sık ağaçlıklı bölgede vaziyetini aldı. Hârezmşâh ordusu, savaş davulları ve borularının çalmasıyla ilerlemeye başladı. Ali Tegin’in üç yerde pusu kurduğu ve ricat hattını da kestiği haberi Hârezmşâh’a ulaştırıldı. Bunun üzerine Hârezmşâh yanına olaylara bizzat şahit olması için Emirek Beyhaki’yi de alarak hareket etti ve yüksek bir yere çıkıp durumu gözledi. Ayrıca, Kethudası Ahmed ile bin atlı ve bin yaya askerle pusuya karşı tedbir alıp arkayı güçlendirdi. Bu sırada Ali Tegin de yüksek bir yere konuşlanmış ve kırmızı bayrağını dikerek, çadırını kurmuştu. İki ordu şiddetle savaşa başladı ve öncelikle Ali Tegin’in sağ kanadı, Hârezm ordusunun sol kanadına hücum etti. Bu tarafta Hârezm ordusu bozuldu. Hârezmşâh, müdahale ettiyse de askerin çoğu kırıldı. Taş-i Mahruy iki yüz askeriyle nehrin karşı tarafına geçerek kurtulabildi. Hârezmşâh ordusunun diğer kanadı Ali Tegin’e hücumla geçti ve bunların sebatlı savaşmaları neticesinde her iki taraftan da çok asker öldü.

²⁰² Beyhakî, 439-440.

²⁰³ Beyhakî, 440-441.

Askerlerin yorgun düşmesiyle birlikte, sağ kanatta geri çekilmeye başlayınca Begtegin Çövgani ve Piri Ahur-i Salar beş yüz süvari ile tekrar saldırıya geçtiler. Bu sefer düşman tüm gücüyle onlara mukavemet edince Altuntaş, harekete geçerek Ali Tegin'nin merkez kuvvetlerine hücum etti. Bunu gören Begtegin Çövgani, Piri Ahur-i Salar ve diğer bozguna uğrayan süvariler de Altuntaş'a katıldılar. Altuntaş'ın elinde mızrağıyla saldırması askerlere büyük bir moral oldu ve Hârezm ordusunun kaderini değiştirdi. Her iki taraftan da ölen sayısı çok fazlaydı. Savaş, gece oluncaya kadar devam etti ve iki tarafta pes etmedi. Emirek Beyhaki, Gazne erkânına yazdığı mektupta belirttiği gibi, eğer Hârezmşâh kendisini ortaya atıp cesaretini göstermeseydi, Hârezmşâh ordusu mahvolacaktı.²⁰⁴

Hârezmşâh'ın cesareti ve göstermiş olduğu manevi azmi, savaşın seyrini değiştirirken, savaş esnasında yaralı bacağına bir okun isabetini dahi belli etmeden savaşa devam etti. Hârezmşâh, önceden bir Hindistan seferinde ayağına taş düşmesi sonucu yaralanmış ve şimdi de aynı ayağına ok isabet etmişti.²⁰⁵ Oku bir kölesine çıkarttıran Hârezmşâh, ordugâha gelerek, intizamı tekrardan sağlayan Ahmed ve diğer maiyetini yüreklendirici konuşma yaptı. Hârezmşâh'ın yarası gece ağırlaştı. Sabah, Ahmed'in gece gönderdiği casuslar, Ali Tegin'in ümitsiz ve telaş içinde olduğunu, askerlerinin azaldığını ve elçi gönderip sulh yapmak isteyeceğini bildirdiler. Hârezmşâh, bunu duyunca yaralı olduğunu karşı tarafın bilmemesi için atına binip ilerledi. Böylece öncü kuvvetlerin hareketini gören Ali Tegin elçisini gönderdi. Ancak Hârezmşâh atına binerken yaralı ayağının üzerine tekrar düştü ve durumu iyice ağırlaştı. Bunun üzerine Emirek Beyhaki ve Ahmed'i çağıran Hârezmşâh, ölümün kendisine yaklaştığını söyleyerek "bundan sonra emir sizdedir bir şekilde durumu koruyun ve ordunun Hârezm'e dönmesini sağlayın" dedi. Ahmed çok tecrübeli biriydi ve gecedeki tedbirini alarak Ali Tegin'in kethüdası Mahmud Debik'e Altuntaş'ın bilgisi olmadan adam göndermişti. Bunu fırsat bilen Ali Tegin'de hemen Semerkand'ın ileri gelenlerinden birini elçi olarak gönderdi. Altuntaş, anlaşma yolunun doğruluğunu görmeye beraber, kendisinin ölümü yaklaştığını bilmekte ve barış yaptığı için Sultan Mesud'un oğullarının hakkını

²⁰⁴ Beyhakî, 441-442.

²⁰⁵ Beyhakî, 443; İbnü'l-Esir, IX, Al-Hâjib, Abû Sa'id", 424.

gözetmeyeceğini düşünmekteydi. Ancak Ahmed, Emirek Beyhaki ile tüm olanların Sultana gerektiği gibi aktarılacağını söyleyerek onu ikna etmeyi başardı.²⁰⁶

Ali Tegin'in elçisi geldi ve büyük otağda Hârezmşâh tarafından kabul edildi. Hârezmşâh hastalığını elçiye belli etmemekle beraber onu dinledi. Elçi: *“Ali Tekin'in: “Merhum Emîr Mahmud beni kendi oğlu yerine koyardı ve bana öyle hitap ederdi. Bu Emîr (Sultan Mesud) kardeşine karşı Gazne'ye yürüdüğü vakitte ben ordumu ve oğlumu onun hizmetine âmade ettim. Benim bu fedakârlıklarımın mükâfatı bu mu olacaktı? Bugün Hârezmşâh, bu devletin ihtiyar bir adamıdır, arada olan kusurları bağışlasın, Sultanın bana karşı teveccühünü kazanmak için Âmul tarafına giderek askerlerini oraya çeksin, Sultanın özürlerimi kabul etmesi için arada vasita olsun. Bu suretle aramız merhum Emîr(Sultan Mahmud) zamanında olduğu gibi düzelsin, bu kan dökülmesine nihayet verilsin”*²⁰⁷ dediğini söyledi. Hârezmşâh bunun iyi bir fikir olduğunu, meseleyi halledeceğini ve orduyu Amu'ya çekeceğini söyledi. Elçi huzurdan alınıp çadırına götürüldü. Hârezmşâh elçi çıktıktan sonra maiyetiyle de istişare ettikten sonra, gereken hazırlıkların yapılması emrini verdi. Gözcülerin yerlerini almasını ve tedbirin elden bırakılmamasını istedi. Hârezmşâh, Ali Tegin'in elçisinin ordu ile birlikte götürüleceğini ve ordu Amu'yu geçtikten sonra elçinin geri gönderileceğini söyledi.²⁰⁸Hârezmşâh bu durumdayken dahi Ali Tegin'in elçilerine karşı dirayetle kendi büyüklüğünü muhafaza etmekteydi.²⁰⁹

Hârezmşâh iyice ağırlaştı ve Ahmed'i huzuruna çağırarak, kendisinin öleceğini ve eğer ölürse bu durumun ordudan gizlenmesini, çünkü bunu duyduğunda Ali Tegin'in Hârezm ordusunun Ceyhun'u geçmesine izin vermeyeceğini söyledi. Ayrıca burada olup bitenlerin Emirek tarafından Sultana detaylıca anlatılmasını ve canını onun uğrunda feda ettiği için oğullarına gereken hürmetin gösterilmesini istedi. Hârezmşâh bir müddet sonra öldü. Ahmed, Hârezmşâhın hizmetindeki Şeker Hadım ve birkaç köleden başka kimse bunu bilmiyordu. Ordu harekete geçtikten yedi fersah sonra sabah namazında mola verildi. Kethuda Ahmed, ordunun ileri gelenlerini çağırdı ve durumu anlattı. Bir an önce Âmul tarafına geçilmesi

²⁰⁶ Beyhakî, 443-445.

²⁰⁷ Beyhakî, 446.

²⁰⁸ Beyhakî, 447.

²⁰⁹ Huncan, “Mâveraünnehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)”, 55.

gerektiğini ve bu yüzden Hârezmşâh'ın ölüm haberinin gizlendiğini söyledi.²¹⁰ Kethuda Ahmed Abdussamed, ileri gelen komutanların ve Gazneli birlikleri komutanlarının yeminlerini alarak onların biatlarını sağladı. Bir süre sonra ölüm haberi yayılınca kölelerden bir kısmının sesleri yükseldi ve Hârezmşâh dönemindeki gibi kendilerine muamele edileceği teminatını Kethuda'dan alınca, onlarda biatlarını devam ettirdiler. Kethuda Ahmed, gereken intizamla orduyu Âmul'a ulaştırdı ve buradan Gazneli birlikleri ve Emirek Beyhaki Belh'e hareket etti.²¹¹ Savaşın neticesi hakkında kaynağımız iki tarafın hemen hemen müvazi mücadelesini ortaya koyduktan sonra, tecrübeli Altuntaş ve kethüdası Ahmed'in yapmış olduğu hamleler ile daha ağır sonuçların önlendiğini belirtmektedir. Ali Tegin'in bundan sonraki faaliyetleri onun savaştan galibiyet aldığı düşüncesini doğurmakla birlikte, bu savaş Gazneli Devleti'nin ilk yenilgilerinden biriydi.²¹² Ayrıca Debusiye Savaşı sonrasında artık Mâverâünnehir siyasetinde Gazneli etkisinin darbe aldığı mutlaklı.

1.1.4. Harun ve İsmail Handan Dönemi (1032-1041)

Gazneli Devleti'nde Debusiye Savaşı sonrası gelişecek olaylara karşı birtakım önlemler alınarak, sınır boylarına mektuplar gönderildi. Çağaniyan emirine uyanık olmasını ve Ali Tegin'den gelecek bir elçi olduğunu ve bu elçinin kabul edilmesi gerektiğinin haberi bildirildi. Hârezm merkezinde ise Kethuda Ahmed Abdussamed, bu yeni durumun Hârezm halkı tarafından nasıl karşılanacağı ve isyan ihtimalinin bulunması sebebiyle tedbirler aldı. Gazneli merkezinden bizzat Sultan Mesud tarafından yazılan mektuplarla Kethuda Ahmed ve Hârezmşâh'ın maiyeti, taltif edilerek, yeni durum hakkında Ahmed'e bilgi verildi. Buna göre, "Hârezmşâh'ın Gazneli Sultanı için hayatını feda etmesi ve onun hizmetlerinden dolayı, oğullarına gereken ehemmiyetin verilerek bu hizmetlerinin karşılığı ödenecektir" denildi. Mektupların ardından onun oğullarından birinin Hârezm'e gönderileceği iletilmekteydi.²¹³ Hârezm bölgesinin nezaketi bu son olaylarla daha da artmakta ve Altuntaş gibi tecrübeli bir komutanın vefatı, Gazneli Devleti'nde atılacak siyasî adımların önemini yeni durum için daha hassas kılmaktaydı.

²¹⁰ Beyhakî, 448.

²¹¹ Beyhakî, 449-450.

²¹² Hunkan, "Mâveraünnehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", 57.

²¹³ Beyhakî, 452.

Hârezm bölgesi, coğrafi konumunun da etkisiyle tarihî seyir içerisinde müstakil bir bölge olarak yönetildi. Altuntaş'ın idaresinin başlangıcından sonra da kısmen devam eden bu durum, hem Gazneli Mahmud'u hem de oğlu Mesud'u hep tedirgin etmişti.²¹⁴ Sultan Mahmud'un kıramadığı bu gücü, Mesud da bertaraf edemedi. Fakat bu gücün kırılmamasındaki en önemli etkenlerin başında, tecrübeli Altuntaş'ın kişiliği ve etkisi gelmekteydi. Hârezmşâh Altuntaş'ın ölümü ile Sultan Mesud, Altuntaşlar'ın bölgedeki ağırlığını bildiği için kendi oğlu Şehzade Said'e Hârezmşâh unvanını verdi ve Harun'a ise Hârezmşâh vekilliğini tevdi etti. Saraya çağrılan ve bir saat Sultan Mesud ile görüşen Harun, Sultan Mesud'un oğlu Şehzade Said'in yazdığı fermanla Hârezmşâh'ın vekili olarak atandı. Harun'a "*Halifetü'd-dar-i Hârezmşâh*" lakabı verildi. Menşur yazıldı ve Ahmed Abdussamed, Harun'un kethudalık görevinde bırakıldı. Harun, babasının aldığı hil'at kıymetinin yarısını aldı ve diğer resmi hediyeler de aynı orandaydı. 22 Nisan 1032 (8 Cemazeyilevvel 423) tarihinde Harun'un Hârezmşâh vekilliği görevi resmen başladı.²¹⁵

Altuntaş'ın Harun ve Sitti adlarında iki oğlu vardı. Beyhaki, Sitti'nin daha genç, mert ve gösterişli olduğunu, herkesin onun Hârezmşâh'lığa geleceğini düşündüğünü söylemesine rağmen, Harun'nun tercih edilmesinin nedenine açıklık getirmez. Belki de Harun'a nazaran Sitti'nin güçlü kişiliğinden çekinilmesinden ve ilerde onun sıkıntı çıkarma ihtimalinden olabilir. Ancak Hârezmşâh'lığa vekil olma meselesi, Harun için bir haksızlık olarak algılandı ve huzursuzluğun en önemli nedenlerinden biri oldu. Fakat Sultan Mesud, Hârezmşâhlık ünvanı ile bu bölgenin yönetiminin merkeze bağlılığını koruyamayacağını da anlamış durumdaydı. Sultan Mahmud, Hârezmşâh'lığı komutanlarından birine vererek, bağımsız bir devlet unvanının ancak kendisinin bir komutanına eş değer olabileceğini vurgulayıp, kendi derecesini yükseltirken, Sultan Mesud, bir şehzadenin bu unvanı taşımasını uygun görerek, bir nevi Gazneli ihtişamının düşmekte olduğunun da sinyalini vermekteydi. Kendine bağlı bir bölge idaresinden dahi çekinen Sultan Mesud'un, Hârezm'e yaptığı bu hamlenin sandığı gibi olumlu değil, aksine olumsuz sonuçlarını kısa bir süre sonra görmesi kaçınılmazdı.

²¹⁴ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 316.

²¹⁵ Beyhakî, 453; Mevdûdî, 96.

Harun'un Hârezm'e gelişi ile babası dönemindeki mevcut düzen aynı şekilde devam etti. Çünkü Ahmed Abdussamed, hem çok zeki ve iş bilir hem de idari yapılanmayı elinde tutan baskın bir kişilikti. Kaynaklarda Vezir Ahmed Abdussamed'in 1033 yılı başında Sultan tarafından Vezaret görevine çağırılmasına kadar Harun hakkında pek bir bilgi bulunmamaktadır. Nitekim Vezir Ahmet el-Meymendi'nin Herat'da ölümünden sonra, bu göreve Altuntaş'ın kethudası, tecrübeli ve dirayetli Ahmed Abdussamed getirildi. Sultan Mesud, Ahmed Abdussamed'i vezirliğe getirirken, Hârezm Kethudalığına da Abdussamed'in oğlu Abdulcabbar'ı görevlendirdi.²¹⁶ Bu tarihten itibaren Hârezm'de huzursuzluklar başladı ve Harun'un başından beri haksızlığa uğradığı düşüncesi iyice gün yüzüne çıktı. Harun'un Hârezm'de isyan etmesinin sebepleri; hakkı olduğu halde Hârezmşâh'lığın kendisine direk verilmemesi, Kethudalığa görevlendirilen Abdulcabbar ile aralarında başlayan çekişme ve son olarak da kardeşi Sitti'nin Gazne sarayında ölmesi olarak sıralanabilir. Ayrıca bir rivayete göre, bir münecim tarafından Harun'a Horasan emiri olacağı müjdesi verilmişti. Kethuda Abdulcabbar göreve gelir gelmez, Harun'un nüfuzunu kırmaya başladı ve onun maiyetindekileri görevden aldı. Bu durumdan rahatsız olan Harun, artık tam olarak Abdulcabbar'a cephe aldı. Hatta bir gün Meclis-i Mezalim'de Abdulcabbar'ın sözünü kesip ona bağırdı ve hiddetle kalkıp gitti. Abdulcabbar, Gazne sarayına şikâyetlerde bulunmasına rağmen, Sultan Mesud ilk başlarda durumu görmezden geldi. Harun'a güvenmekle beraber, onun isyan edeceğini düşünmüyordu. Ancak bir süre sonra Harun, Ali Tekin ve Selçuklu Türkmenlerine elçiler gönderdi ve isyan bayrağını açtı. Harun Selçuklu Türkmenlerinden Tuğrul, Çağrı ve Yıncallılar'a, Rıbât-ı Meşe ve Şerahan'da yerler vererek Hârezm sınırına yerleştirdi.²¹⁷

Selçuklular'ın Hârezm'e gelişi ve Harun ile olan ittifaklarının başlangıcı da gelişecek siyasî olaylar açısından mühim bir yer tutmaktadır. Altuntaş döneminden başlayan Selçuklu-Hârezmşâh ilişkileri, Harun döneminde de devam etti. Selçuklular, her yıl bir âdet haline gelen şekliyle, Nur Buhara'dan Enderğan (Enderhan)'a gelip bir müddet burada kalmaktaydılar.²¹⁸ Ancak bu yılki gelişleri ve Harun ile olan ilişkileri bir ittifak haline dönüştü. Bu ittifaka Selçuklular tarafından

²¹⁶ Beyhakî, 927; İbn'ül Esir, IX, 331.

²¹⁷ Beyhakî, 928; Mevdûdî, 97.

²¹⁸ Beyhakî, 928.

bakıldığı zaman, Horasan'da oluşacak yeni bir siyasî şekillenmede kendilerine bir yer edinebilmek olarak algılanabilir. Harun'un emrinde öncü birlik olarak kullanılacak olan Selçuklular, bölge siyasetinde yeni bir unsur haline gelmekteydiler.²¹⁹ Rıbât-ı Meşe ve Şerahan'a yerleştirilen Selçuklular için önemli bir sorun ise Şah Melik meselesi idi. Şah Melik ile Selçuklular arasında eskiden gelen bir düşmanlık söz konusuydu. Enderğan'da bir gece baskını ile Şah Melik tarafından bozguna uğratılan Selçuklular, burayı terk ederek, Rıbat-ı Nemek'e geldiler. Bu haber üzerine Harun, Selçuklular'a gizlice haber gönderdi. Onlara, “*Siz yine geliniz, başka kuvvetler de getiriniz. Ben size verdiğim sözlerin arkasındayım*” dedi. Bu haberi alan Selçuklular, tekrar Rıbat-ı Nemek'den Hârezm'e geçtiler. Beyhaki'ye göre yeni kuvvetlerle Selçuklu Türkleri kuvvetlerini arttırdılar. Harun, Şah Melik'e haber gönderdi ve “*kendi askerim*” olarak bahsettiği Selçuklulara karşı bir daha böyle bir saldırıda bulunmaması ikazını yaptı. Şah Melik önce olumsuz cevap verince, Harun otuz bin kişilik bir orduyla Cend kıyısına geldi. Zilhicce 425/Kasım 1034'de karşısında böyle büyük bir orduyu gören Şah Melik, korktu ve elçiler göndererek barış yapmak zorunda kaldı.²²⁰ Böylece Harun, Selçukluların hoşnutsuzluklarını ve kararsızlıklarını gidermekle kalmıyor, arkasından gelecek olan Şah Melik tehlikesinin de önüne geçiyordu. Ayrıca Selçuklulara yaptıkları ittifakta sözler verildiği görülmektedir ki bunun ne yönde olduğuna dair somut bir bilgi bulunmamaktadır.

1034 yılı ilkbaharında başlayan bu olayların görünürdeki sebebi, Harun'un kardeşi Sitti'nin ölümü olsa da, asıl sebep Harun'un Horasan'da Türkmenlerin başlatmış olduğu karışık durumdan faydalanarak, bağımsızlık düşüncesini icra etmek istemesiydi.²²¹ Yukarıda sıralanan sebepler de bunun ön hazırlığını oluşturmaktaydı. Abulcabbar Hârezm'den kaçarak bir kuyuda saklandı. Abulcabbar'ın tüm mallarına el konuldu. Sultan Mesud, Harun'un isyanını önlemek için birtakım şeyler yaptıysa da işe yaramadı ve Harun hutbeyi kendi adına okutmaya başladı (23 Ramazan 425/8 Ağustos 1034). Mesud, Ebu Nasr Müşkan ve veziri aracılığı ile Hârezm'deki adamlarını kullanarak müdahale etmeye çalıştıysa da

²¹⁹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, c. I, Ankara 1989, 148-149.

²²⁰ Beyhakî, 931-932.

²²¹ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 60.

bir sonuç elde edemedi.²²² Harun, Şah Melik meselesini halledip, Hârezm'e döndükten sonra asker toplamaya başladı. Kücat, Cuğrak ve Hıfçak askerlerinden büyük bir ordu oluşturdu. Selçukluların üç bin askere malik olmalarına rağmen, askeri teçhizatları eksikti. Onlara silah ve hayvan vererek, ordularını güçlendirdi. Harun, Selçukluları öncü birlik olarak kullanacaktı. Nitekim onlara, Hârezm sınırı olan Derğan²²³ (Derhan)'da beklemelerini, kendisinin Hârezm'den hareketinden sonra, beş altı menzil uzaklıkta Hârezm ordusuna katılmalarını ve süvari birlikleriyle ordunun önünde Merv'e doğru hareket etmelerini söyledi.²²⁴

Harun, Horasan'ın zaptı için Hârezm'de harekâta başlarken, Sultan Mesud bu haberleri casuslar aracılığıyla aldı. Gazne sarayında yapılan toplantıda Vezir Ahmed Abdussamed, bir hile ile Harun'un Silahdar, Çetrdar ve Alemdar görevlerinde olan kölelerinden bir kısmını, Ebu Said'e yüklü miktarda altınlar göndererek, satın aldığını söyledi. Bu kölelerin kendileri için her türlü hizmeti yapacaklarını söyleyen Abdussamed, Harun'u öldürmek için bir suikast planı önerdi.²²⁵ Mesud, artık harekâta başlayan Harun'a ordu sevk etmenin ya da önerilen şekilde durdurulmasından başka bir şey yapılamayacağını anladığından teklifi kabul etti. Harun, 2 Cemazeyilahir 426/14 Nisan 1035 tarihinde bütün hazırlıklarını tamamlayarak, Horasan zaptı için Hârezm'den yola çıktı. Ordunun hareketinden sonra suikast girişimi için satın alınan gulamlar, uygun vaktin gelmesini bekledi. Ordunun otağını kurduğu bir yerde Harun oraya giderken aniden saldırdılar ve Harun'u ağır bir şekilde yaraladılar. Süvarilerin takibine rağmen, suikastçılar olay yerinin açık alan olmasından faydalanarak kaçtılar. Şeker Hadım (Şükür Hadım) Harun'u bir file yerleştirerek şehre dönülmesini emretti. Olay kısa sürede duyuldu ve orduda herkes paniğe kapıldı. Üç gün daha ağır yaralı olarak yaşayan Harun, 17 Nisan 1036/ 5 Cemazeyilahir 426 tarihinde öldü.²²⁶

Harun'un ölümü Gazneli Devleti için bir askeri harekâtı engellediyse de Hârezm'in Gazneli hâkimiyetine yeniden girdiği anlamına gelmemekteydi. Çünkü

²²² Beyhakî, 929; İbn'ül-Esir, IX, 386.

²²³ Hârezm'in Ceyhun sahilinde yer alan Merv yolu üzerindeki ilk büyük şehridir. Ancak sonradan önemini kaybetmiştir bkz: G. Le Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia, and Central Asia, From The Moslem Conquest To The Time Of Timur)*, Newyork 1905, 451.

²²⁴ Beyhakî, 933.

²²⁵ Beyhakî, 932.

²²⁶ Beyhakî, 935; Mevdûdî, 100.

Hârezm çok karışık bir halde ve ahali si birçok parçaya bölünmüş durumdaydı. Şehrin idaresi, Şeker Hadım tarafından kontrol altına alınmaya çalışılırken, Abdülcabbar saklandığı yerden çıktı. Abdülcabbar emaret sarayını elde etmek için Şeker Hadım ve Harun'un kardeşi İsmail'in taraftarlarına saldırdı. Şehirde kontrolü bir müddet Abdülcabbar eline aldıysa da karışıklıklar devam etti ve Altuntaş taraftarları tekrar kuvvet kazandı. Nitekim Altuntaş efradı bir müddet sonra emaret sarayını bastı ve Abdülcabbar'ı öldürdü. Hârezm'in dışında olan İsmail'e haber göndererek, idareyi eline alması istendi. Buna sevinen İsmail, Altuntaş taraftarları ve halkın önde gelenleriyle bir nevi anlaşma yaparak 9 Cemazeyilahir 426/21 Nisan 1035'de törenle emirlik makamına oturdu.²²⁷

Harun'un ölümü ile başlayan karışıklıklar ve Gazneli Devleti'nin teşebbüsleri böylece sona ererken, Hârezm'de 1041 yılına kadar devam edecek olan İsmail dönemi başladı. Gazneli Mesud, durumdan haberdar olunca, Hârezm meselesinde artık bir tasarrufunun kalmadığı kanaatine vardı. Hârezm'den gelen haberler "*işin çığrından çıktığı ve buranın kılıcsız düzelmeyeceği*" yönündeydi.²²⁸ Hârezm'in bu hali bölgedeki dengeleri tamamen değiştirirken, Gazne sarayının siyasetinde buraya yönelik manevra alanı da daraldı. Şöyle ki, Ali Tegin oğulları ve Selçukîler, Harun ile ittifak etmişti. Harun ile ittifaklarının getirmiş olduğu tarafgirlik ve bölgedeki karışıklıklar, Hârezm'i etkilemekle kalmıyor, Horasan ve Mâverâünnehir siyasetini de yeniden şekillenmeye sürüklüyordu. Belki de Selçuklular devrinin hazırlayıcısı olan bu yeni durum, hiç olmazsa istikrarı bozmakta ve bölgedeki eski güç merkezlerinin dirayetsizliği ile de yeni bir düzen kurucuya ortam hazırlamaktaydı.

Bu karmaşadan faydalanmak isteyen diğer bir kişi ise Şah Melik idi. Şah Melik yukarıda gördüğümüz haliyle Harun'dan korkmuş ve bölgede Selçuklularla olan düşmanlığından dahi vazgeçerek geri çekilmişti. Ancak Harun'un ölümü dengeleri alt üst ederken, Şah Melik için de yeni fırsatlar doğmaktaydı. Öteden beri Hârezm'de gözü olan Şah Melik, Gazne tasarrufundan tamamen çıkan bu bölgeye, Gazne Devleti'nin Horasan, Rey ve Hindistan'daki meselelerinden dolayı müdahale şansının olmadığını da bilmekteydi. Bu durumda kendisine fırsat yaratmaktaydı ki bu fırsatı lehine kullanmak için öncelikle yeni Hârezmşâh İsmail'e elçi gönderdi.

²²⁷ Beyhakî, 936-937; İbn'ül-Esir, IX, 386.

²²⁸ Beyhakî, 939.

Hârezmşâh İsmail'e gönderdiği mektupta, Selçuklular ile olan düşmanlığını tekrar ederek, Harun'un onları koruduğunu ve bu yüzden bir anlaşma yapmak zorunda kaldığını ifade etmekteydi. Harun öldüğü için bu anlaşmanın bir hükmünün kalmadığını söyleyen Şah Melik, bundan sonra sözün "kılıç" üzerinden söyleneceğini ve Hârezm'i zapt edeceğini ifade etmekteydi. Bu zaptın kendi adına değil, bilhassa Sultan Mesud'a gösterilen nankörlüğe karşı kendisinin intikam almak için yapacağını da vurgulamaktaydı. Şah Melik'in bu kadar dirayetle ve cesurane tavrının sebebi, Vezir Ahmed Abdussamed idi. Ona mektuplar gönderen Vezir, Şah Melik'in Hârezm'i elde etmesi için her türlü hazırlığı yapıyordu. Şah Melik'in bu sözlerine, İsmail sert bir şekilde cevap verdi ve her ne zaman isterse Hârezm'in savaşa hazır olduğu cevabını verdi.²²⁹

Gazneli Devleti, Horasan'da Selçuklular ile olan mücadelelerinde başarısız olurken, Vezir Ahmed Abdussamed'in çalışmaları neticesinde Şah Melik'in devreye sokulması fikri kabul görmeye başladı. Vezire göre, Gazneli Devleti, Hârezm'i Şah Melik'e vererek, hem Hârezm meselesinden kurutulacak hem de Şah Melik'in Selçuklularla olan düşmanlığından faydalanarak, Selçuklu-Şah Melik mücadelesini başlatıp, böylece Selçuklu gaillesinden de kurtulacaktı. Sultan Mesud, vezirinin önerisiyle Hârezm'i Şah Melik'e verme fikrini kabul etti. Name ve menşur hazırlanarak, Şah Melik'e gönderildi. Şah Melik hemen harekete geçti ve Hârezm'e elçi gönderdi. Vilayetin kendisine verilmesini isteyen Şah Melik, olumsuz cevap alınca saldırıya başladı. İki taraf arasında yapılan savaş 6 Cemazeyilahir 432/11 Şubat 1041 tarihinde başladı. Üç gün süren savaştan sonra, Şah Melik Hârezm ordusunu mağlup etti. Şehre sığınan Hârezmliler on beş gün daha muhasaraya dayandırlarsa da sonra Şah Melik ile anlaşarak şehri ona teslim ettiler.²³⁰ Şah Melik, Hârezm vilayetini Gazneli Devleti adına yönetmeye başlamasıyla birlikte, Altuntaşlar dönemi son buldu. Şehirde İsmail taraftarları ikiye bölündü, bunu da Abdussamed'in adamları nüfuz alanlarını kullanarak yaptılar. Şah Melik yirmi gün daha şehirde olan karışıklıklardan ötürü şehre giremedi. İsmail ve Şeker Hadım gittikten sonra Şah Melik şehre girdi. Sultan Mesud ve kendi adına hutbe okuttu (12 Şaban 432/17 Nisan 1041). İsmail ve Şeker Hadım ise Selçuklulara sığındılar.

²²⁹ Beyhakî, 940.

²³⁰ Beyhakî, 942-943.

Selçuklular ilk başta onlara hürmet edip iyi ağırladıysa da sonra tutukladılar ve son Altuntaşlılar zelil ve hakir oldular.²³¹ Selçukluların bu tavrı belki Şah Melik'ten gelecek tehlikeden dolayıydı. Çünkü Şah Melik, bir bahane bularak Selçukluların üstüne gitmek için fırsat beklemekteydi. Hârezm'de Altuntaş'ın oğlu İsmail ile birlikte Altuntaşlar dönemi biterken, Hârezm'de Selçuklu idaresine kadar Şah Melik'in tasarrufunda tekrar Gazneli hâkimiyeti devam etti.

Hârezm'in coğrafi yapısı, bölgenin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatını hemen hemen her yönden belirlemekle birlikte, onun siyasî ve idari şekillenmesini de büyük oranda etkilemiştir.²³² Hârezm'in tarihî sürecinin Türk kültür evresine girdiği dönemin başlangıcı, Gazneli idaresinin Altuntaş tarafından yönetilmeye başlanmasıyla olmuştur. Bu yönüyle Hârezm'de Gazneli hâkimiyeti ve Altuntaşlar dönemi, bölgenin sosyal ve kültürel yaşamında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca, Ortaçağ'da Horasan ve Mâverâünnehir'in siyasî şekillenmesinde de bölgede meydana gelen bu değişim son derece önemlidir. Samanî Devleti'nden boşalan siyasî alan hem Karahanlı ve Gazneli gibi devletlerin yayılma alanı bulmalarına sebep olurken(oldu) hem de yerel hanedanlıklarında kendi bölgelerinde nüfuzlarını koruma çabalarını ortaya çıkardı. Siyasî ve idari alandaki böyle bir boşluk, Gazneli Mahmud gibi hırslı bir liderin gözünden kaçamazdı. Bu durumu değerlendiren Mahmud, Hârezm'i elde ederek, Ortaçağ İslam dünyası'nda ekonomik yönden Hindistan seferleriyle tesis ettiği gücünü perçinledi.

Her zaman yerel hanedanların rahat bir şekilde yaşam sürdüğü Hârezm de, Mahmud'un kurmuş olduğu siyasî yapı, başlangıçta yadırgandı. Ancak sonrasında Altuntaş'ın kişisel başarısı sayesinde, halk ve yönetim arasındaki ilişki büyük ölçüde tesis edildi. Nitekim Harun böyle bir gücün farkında olarak, Gazneli Devleti'ne karşısiyan etmişti. Hârezm'e Altuntaş'ın "Hârezmşâh" ünvanıyla görevlendirilmesi, yerel halkın alışagelmış olduğu idari yapının sürmesi demektir. Altuntaş, Gazneli Devleti'ndeki önemli komutanlardan biriydi ve kaynakların üzerinde birleştiği gibi akıllı, tecrübeli ve basiretli bir kişiliğe sahipti. Kendisinden sonra oğullarının Hârezm'de hükmetmesi için Gazneli sarayı ve dönemin diğer aktörleri ile olan

²³¹ Beyhakî, 944.

²³² V.V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, TTK, Ankara 2006, 115.

ilişkilerini bu yönde kurdu. Altuntaş, Hârezm'de kendi kulları sayesinde önemli bir güç oluşturdu. Bu güçle hem idari mekanizmayı güçlendirdi hem de sınır boylarından gelecek tehlikelere karşı önlemler aldı. Oğlu Harun, bu güç sayesinde bağımsızlığını ilan etti. Kardeşi İsmail'in idareyi ele alması da Altuntaş'ın Hârezm'de kurduğu yapılanmanın sonucuydu.

1.2. ALÂEDDİN MUHAMMED DÖNEMİNE KADAR HÂREZMŞÂHLAR DEVLETİNİN SİYASÎ GELİŞİMİ

1.2.1. Selçuklular Döneminde Hârezm ve Anuşteginogullarının Başlangıcı

Hârezmşâh Devleti, Ortaçağ tarihî açısından bir değerlendirmeye tabii tutulduğu vakit, ilk söylenmesi gereken ve bu devleti anlayabilmek için ilk araştırılması gereken olgu, Selçuklu Devleti'dir. Türk tarihinin en önemli dönemlerinden birini oluşturan ve ondan sonraki bütün Türk devletlerini siyasî, sosyal, kültürel ve yapısal olarak her yönden etkileyen Selçuklu siyasî ve idari yapılanmasıdır. Bu siyasî ve idari yapı, sıraladığımız özellikleri doğrultusunda, elbette ki en çok Hârezmşâh Devleti'ni etkiledi. Çünkü Selçuklu Devleti sonrası, Horasan, Mâverâünnehir, Irak, Azerbaycan ve Afganistan'a kadar olan tüm bölgelerin hâkimiyeti, Hârezmşâh Devleti'nin siyasî alanı oldu. Bu yönüyle doğal bir varis olan Hârezmşâh Devleti, zaten içinden çıktığı yapının bir devamı niteliğinde hareket etti. Hârezmşâh hükümdarları, kendilerini doğal bir varis olarak görmekte ve bu yüzden Selçuklu Devleti'nin zayıflamasından sonra parçalanmış devletin topraklarında hak iddia ederken bunu bir ayrıcalık olarak kullanmaktaydılar. İşte bu noktadan başlayarak, Hârezmşâh Devleti'nin siyasal analizini yapmak için Selçuklu Devleti'ni en azından Hârezmşâhlarla olan ilişkilerini ve bu yapının kısmen de olsa karakteristik özelliklerini açıklamak gerekmektedir.

Hârezm'de Altuntaş'ın oğlu İsmail ile birlikte Altuntaşlar dönemi biterken, Şah Melik'in idaresi de kısa sürdü. Nitekim Selçukluların kadim düşmanı Şah Melik'in üzerine yürünmesi, gücünü tesis eden Selçuklular için öncelikli durumdaydı. Selçukluların Hârezm'i zaptı hususunda kaynaklarda muhtelif bilgiler bulunmaktadır. Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye'ye göre, Çağrı Bey'e Nişâburdan

Ceyhuna kadar olan bölgeler verilmişti. Bu minvalde, bu sınırlar içersinde kalan Hârezm'i de Çağrı Bey fethetmiştir. Kaynağımıza göre, daha sonra Hârezm sahibinin isyan etmesinden dolayı Çağrı Bey, önce Hazaresb, sonrada Gürgenç ve diğer şehirleri tekrar ele geçirmiştir.²³³ Hândmîr'e göre ise, Çağrı Bey, Şah Melik üzerine gitmiş, fakat kaleye sığınan Şah Melik'e karşı başarı elde edemedi geri dönmüştür. Böylece, Çağrı Bey, Tuğrul Bey ile birlikte bahar ayında Hârezm üzerine tekrar sefere çıkarak, burasını Selçukluların tabiiyetine almışlardır.²³⁴ Daha açık olan İbnü'l-Esir'e göre ise Hârezmşâh İsmail ve Şeker Hadım, Şah Melik'ten kaçarak Selçuklulara sığınmışlardır. Çağrı Bey onlarla birlikte Hârezm'e gidip, Şah Melik ile savaşmış ise de yapılan savaşta Çağrı Bey ve İsmail yenilgiye uğramıştır. Ancak daha sonra Tuğrul Bey, Hârezm üzerine sefere çıkmış ve Şah Melik'in ordusunu Kyat'da yenilgiye uğratmıştır 1043(434). Böylece Selçukluların kadim düşmanı Şah Melik, Tuğrul Bey'in önünden kaçarak, Mekrân'a kadar gitmiştir. Burada kendini emniyette gören Şah Melik, İbrahim Yınal'ın kardeşi Ertaş tarafından yakalanmıştır.²³⁵

Selçuklu tabiiyetine giren Hârezm, tarihî kaynakların verdikleri tafsilata bakıldığında, Tuğrul Bey döneminde önemli olaylara sahne olmamıştır.²³⁶ Hârezm, Horasan ve Mâverâünnehir'de oluşan yeni siyasî düzenden dolayı ve olayların geliştiği sahadan uzak olmasından ötürü, Hârezm'in bu dönemi hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Sultan Tuğrul'un vefatı ile başlayan taht mücadelesinde Vezir Amîd

²³³ el-Hüseynî, 12,19. Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 35.

²³⁴ Hândmîr, Gıyas'el-din Hemam'el-din, *Tarihî Habib'el-Siyer Fi Ehbarı Efradı Beşer*, (Nşr. Muhammed Debir Siyaki), Hayyam, Tahran 1380, II, 484-485; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 36.

²³⁵ İbnü'l-Esir, IX, 386-387; Mîrhând, Muhammed bi Havendşah, *Ravzat us-Safâ*, (Nşr. Cemşid Keyanfer), Esatir, Tahran 1380, IV, 244-245; Cûzcânî, Minhâc Sirac, *Tabakât-ı Nasrî*, (Nşr. Abdullah Habîbî), Encümeni Tarihi Afganistan, Kâbil 1342, I, 251; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 35. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken, İstanbul 2008, 110; Mehmet Altay Köymen, Tuğrul Bey, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1986, 30; Abbas Perviz, *Tarihî Selacik ve Hârezşâhiyan*, İntişarat-ı Kûtub-î İran, Tahran 1351, 107; Malihe Sattarzade, *Selcukiyan (H. 431-590)*, Ulumî İnsanı, Tahran 1389, 45.

²³⁶ Hârez bölgesine ait Selçuklu dönemi bilgileri arasında kaynaklarda karışık bir bilgiye daha rastlanmaktadır. Hüseyini'nin vermiş olduğu bilgiye göre, Sultan Alp Arslan, Amîd ül-Mülk Kündürî'yi Hârezmşâh'ın kendisine nikâhlanması için vekil tayin etti. Ancak vezir, Sultana ihanet ederek kızı kendisine nikâhladı ve bu durum karşısında Sultan, onun bu ihanetini sakalının tıraş edilmesi ve tenasül uzvunun kesilmesiyle cezalandırdı (el-Hüseynî, 17). Sibt'da ise, bu kadın Tuğrul Bey'in karısı Altuncan Hatun olarak geçmektedir. Altuncan Hatun Hârezmşâh'ın eski karısı olup, Hârezmşâh'tan Enuşirvan adında bir oğlu vardı. Altuncan hakkında kısmen tafsilatlı bilgi veren Sibt, Vezir'in hadım edilmesi olayıyla ilgili bir kayıt vermez. (Sibt İbnü'l-Cevzî, 88). Tuğrul Bey'in veziri Amîd ül-Mülk Kündürî'nin İbnü'l-Esir'de ki kaydına göre de Sultanla arasında geçen bir kadın meselesinden dolayı Hârez'de hadım edildiği kayıtlıdır. (İbnü'l-Esir, X). Osman Turan, Hüseyini'de ki kaydı esas almakla birlikte, onu Tuğrul Beyin karısı Altuncan Hatun olarak verir (Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 140).

ül-Mülk, Süleymanı tahta çıkarmak istedi ve Rey'den Alp Arslan'a bir mektup yazdı. Mektupta, Tuğrul Bey'in kurmuş olduğu devlet nizamına göre Alp Arslan'ın kendi bölgesinde hükmünü devam ettirmesini ve hatta isterse boş olan Hârezm ve Nîşâbur'unda onun uhdesine verilebileceği ifade edilerek, Rey kalesinde bulunan paradan bir miktar da gönderilebileceği bildiriliyordu.²³⁷ Hârezm'in bu dönemde boş bir bölge olarak görülmesi, buranın hanedan ailesinden birinin uhdesinde olmadığı ve yerel bir valiyle devlete bağlı olduğu, yönünde bir durumu göstermektedir.

Sultan Alp Arslan tahta çıktıktan sonra, bölgede gelişen olaylardan dolayı, 1065-1066 yılında Hârezm'e sefer düzenlediği görülmektedir. Hârezm'den sürekli Türkmenlerin kâfirlerle birleşerek tacirleri yağma ettikleri ve ticaretin bu yüzden yapılmadığı haberleri gelmekteydi. Bunu üzerine Sultan Alp Arslan, Hârezm'e yürüdü ve burada bozgunculuk çıkaran, ticareti önlemeye çalışan ve fesat ehli diye tabir edilen bu gurupları berteraf etti.²³⁸ Buradan hareketle Cend'e geçen Alp Arslan, bir süre sonra tekrar Hârezm'e döndü ve Hârezm'in emirliğini kardeşi Arslan Ergun'a tevdi etti.²³⁹ Yapılan bu sefer ile kargaşa çıkaran göçebe boyların tabiiyete alınması hedeflenmekle birlikte, Doğu Avrupa ve Uzak Doğu'dan Asya ve İran'a uzanan ticaret yollarının güvenliğini sağlamak, bu seferin en önemli sebebiydi.²⁴⁰ Bu bilgiyle Selçuklu Devleti açısından Hârezm bölgesinin ehemmiyeti görülmektedir. Ayrıca Hârezm'in ticari önemi, yeniden siyasî istikrarı tesis etmek isteyen Selçuklu için önemli sayılmaktadır.

Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye'de ki bir bilgiye göre de Hârezm bölgesi, bir dönem Horsan Amid'liği²⁴¹ görevinde bulunan Muhammed bin Mansur Nesevî'ye

²³⁷ Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Terc. Ali Sevim, TTK, Ankara 2011, 126.

²³⁸ Sibt İbnu'l-Cevzî, 150; *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, (Çev. Ali Sevim), TTK, Ankara, 2014, 92; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamani)*, TTK, Ankara 1992, III, 41.

²³⁹ Sibt İbnu'l-Cevzî, 151; el-Hüseynî, 28; İbnu'l-Esir, X, 58-59; Mîrhând, Seyyid Muhammed b. Burhâneddîn Hâvendşâh, *Tarih-i Ravzâtü's-Safâ*, Hayyam Piruz, Tahran 1339, IV, 274-275; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 159; Kafesoğlu, 36.

²⁴⁰ Sergej, Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (Çev.: Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiev), Ötüken, İstanbul 2006, 144.

²⁴¹ Amid (عميد): kelime anlamı aşkın gönlünün kırılması, reis, lider, hâce olan Amid, ilk olarak Sâmânî devlet teşkilatında görülen bir memuriyettir. Dîvan-ı İnşâ, Dîvânü'r-resâil vazifesinde bulunanlara Hâce Amid denilmekteydi. Gaznelilerde de aynı haliyle görülen bu unvan, Selçuklu Devleti'nde Tuğrul Bey zamanından itibaren çeşitli görevlere sahipti. Eyaletlerin başında bir vali olarak görev yaptıkları gibi, sivil idarenin en büyük memurlarıydılar. Amidlik görevinin yetki alanı değişmekle birlikte, bazen buldukları bölgede siyasî, idarî, askerî ve mali konularla ilgilenmekteydiler. Selçuklu devrinde Irak, Horasan ve

verilmiştir. Muhammed Nesevî, Tuğrul Bey'in Ahur-î Sâlâr'nın nedimlerinden idi. Ahur-î Sâlâr ölünce yerine tayin edilen Muhammed Nesevî, kısa zamanda akli ve zekâsı ile Sultan Alp Arslan'ın gözüne girdi. Sultan Alp Arslan onun meziyetlerine değer vererek, en yakın adamları içine aldı ve ona Nişâbur bölgesinin haraç işlerini daha sonra ise Hârezm bölgesinin valiliğini verdi. Arslan Ergun hizmetinde bu bölgede görev yaptığı anlaşılan Horasan Amidi, vezir Nizâmü'l-Mülk ile bir dönem ters düştü. Nizâmü'l-Mülk, Hârezm valisini kıskanarak, onu küçük düşürmek için hadem ve haşem sahibi bir emir ile onun divana borçlu olduğuna dair senetler (vusul) gönderdi. Nizâmü'l-Mülk, Emirine, maiyetini de kullanarak, senetlerle onun hırsız olduğunu göstermesi ve onu rezil rüsva etmesi talimatını verdi. Ancak Hârezm valisi, Nizâmü'l-Mülk'ün oyununu farkettiler ve onun gönderdiği Emir'in bütün gulamlarının Ceyhun'a atılması emrini verdi. Daha sonra yüz köle satın alarak, her birinin beline yüz dinar bağlayıp, Sultana hediye etti. Aynı zamanda bir mektupla durumu Sultana bildirip, Sultanın malının tahkir ve terzil ile değil, memleketlerinde nizam ve intizamın hürmet ile temin olunacağını ve kendisinin elinden geleni sonuna kadar yapan biri olduğunu, buna da hürmet gösterilmesini bildirdi. Sultanda durumu anlayarak, onun haklılığını gördü ve kendisine ihsanlarda bulundu.²⁴² Bu vakıa önemli bir hadise olmakla birlikte, Hârezm vilayetinin önemini ve gelirinin fazlalığını göstermesi açısından da mühimdir.

Alp Arslan dönemine ait bir diğer bilgi ise *Buhara Fetihnâmesi* olarak bilinen metnin, Cândâr Akara'ya ve Hârezm'de Sa'du'd-dîn İspehbud'a gönderilmesidir. Bu fetihnamede zafer müjdesinin Hârezm'e, Türk ve Tacik bütün reâyâ'ya ulaştırılması emredilmiş, böylece onların devlete olan bağlılıkları arttırılmak istenmiştir. Fetihnamenin Hârezm'e gönderilmesi ve burada Sa'du'd-dîn İspehbud adında birine emredilmesi önemlidir. Bu kişinin bu dönemde Hârezm valisi olması muhtemeldir.²⁴³ Fakat Hârezm'de böyle bir kişinin faaliyetleri hakkında başka bir malumat kaynaklardamevcut değildir. Ayrıca Mâverâünnehir'in en önemli merkezlerinden bir olan Buhara'nın fethi, özellikle ticari açıdan Hârezm için mühim olduğu anlaşılmaktadır.

Hârez Amid'lerinin diğerlerine göre daha yüksek mertebede sayılmaktaydılar. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Medhal*, TTK, Ankara 1988, 42; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara 1999, 16-17, 33, 113, 121, 203; Erdoğan Merçil, "Amîd", *DİA*, III, 55. M.A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 204.

²⁴²el-Hüseynî, 28; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 173, 196.

²⁴³ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 143.

Alp Arslan'ın Hârezm seferinde, veliahdı Melikşah'da yanındaydı. Alp Arslan'ın ölümünden sonra tahta çıkan Sultan Melikşah dönemi, konumuz itibariyle bölgede ileride kurulacak olan Hârezmşâhlar Devleti'nin atalarına bu bölgenin verilmesinin başlangıç dönemidir. Melikşah döneminde Hârezm'in gelirinin sultanın *taştardar*'lık²⁴⁴ hizmetine verildiği görülmektedir. Sarayın bu bölümünün masraflarına karşılık Hârezm geliri kullanılırken, *taştardar* vazifesinde olan Nuş Tegin Garce,²⁴⁵ Hârezmşâh unvanını taşımaktaydı. Ancak Nuş Tegin, sarayda sultanın hizmetinde olup, bölge idaresi, atanan valiler tarafından yürütülmekteydi. Nuş Tegin Garce, Selçuklu emirlerinden Bilge Tegin tarafından Garcistan'dan satın alınan bir gulamdı. Nuş Tegin, kısa zamanda zekâsı ve maharetiyle yükseldi ve Selçuklu Devlet teşkilatında *taştardar* makamında Hârezmşâhlık unvanını aldı.²⁴⁶ Melikşah döneminde Nuş Tegin'in faaliyetleri hakkında geniş bilgiler elde mevcut değildir. Ancak onun Melikşah'ın ilk dönemlerinden itibaren faaliyette olduğu görülmektedir. Melikşah'ın tahta geçtiği sırada Gazneliler, Çiğilkent'e girip, Melikşah'ın amcası Osman'ı esir almışlardı. Onları takip eden Gümüş Tegin ve Bilge

²⁴⁴ Taştardar: Taşt, leğen manasında olup, sarayda sultan elini yıkadığı zaman ibrik ve leğen tutarak ona hizmet edenlerin başındaki görevliydi. Sonradan Abdâr, İbrikdâr isimleriyle de tesmiye olunmuştur. Taştardâr hakkında bkz: Ravendî, Muhammed bin Ali bin Süleyman, Râhat-Üs-Sudûr ve Ayet-Üs-Sürûr, (Çev. Ahmed Ateş), TTK, Ankara 1999, I, 144-145; Nizâmü'l-Mülk, 73-74, 85; Uzunçarşılı, 36; Köymen, 95.

²⁴⁵ Bu isim, Cüveynî'de نوشتكين غرجه ی، نوشتكين غرجه، نوشتكين غرجه، Reşîdüddin'de de نوشتكين غرجه ای، Ravzatu's-Safâ'da انوشتكين olarak yazılmıştır. *Nuş Tegin* veya *Anuş Tegin* olarak kaynaklarda geçen ismin anlamı ve Nuş Tegin'in nesebi hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Öncelikli olarak onun Selçuklu Emirlerinden Bilge Tegin tarafından Garcistan'dan satın alınan bir gulam olmasından dolayı, Barthold, Garce veya Garçe'den bu lakabı aldığını vurgulamaktadır. Ancak Barthold, Nuş Tegin'in soyu hakkında Reşîdüddin'in verdiği Oğuzların Begdili boyuna mensubiyeti hakkındaki bilgiyi önemsemez. Köprülü, Reşîdüddin'in kaydını aynen alarak, onların Oğuzların Begdili oymağına mensub olduklarını kabul eder. Z.V.Togan Umumi Türk Tarihine Giriş adlı eserinde Nuş Tegin sülalesinin Oğuzların Begdili aşiretine bağlı olduğunu kabul etmesine rağmen, daha sonraki eserlerinde Reşîdüddin'e yaptığı bu atıftan vazgeçmiştir. Ona göre Hârezmşâhların Kanglı, Kıpçak ve Yugur zümreleri ile çevrili olması ve bu yüzden "garçe" lakabının "Gur-Yugur" a da nisbet edileceğini savunmuştur. Kafesoğlu ise eldeki mevcut bilgilerle Nuş Tegin'in soyu meselesinin meçhul bir durum arzettiğini ifade etmekle birlikte, Hârezmşâhların Mâverâünnehir'de mevcut olan Çiğil'lerden, Karahanlıların dayandığı Karluk, Yağmalardan olabileceğini söyler. Kafesoğlu, ayrıca yeni bir nazariye ile Gur, Garcistan mntıklarında Gazneli ordusunda hizmetlerinin de olduğu tespit edilen Nuş Tegin'in Halaçlardan gelebileceğini de ortaya koyar. Bkz. Cüveynî, 343; İbnü'l-Esir, X, 223; Reşîdüddin Fazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, Tahsis. Muhammed Ruşen, Merkezî Pejuheşi Miras Mektub, Tahran 1389, 1-2; Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhânu'd-dîn Hândsâh, *Ravzatu's-safâ fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*, c. V, Tahran 1339, 356; İbn Haldun, *Tarih-i İbn Haldun*, IV, 48; el-Ömerî, Şihabeddin b. Fazlullah, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l Ebsâr*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, 231; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 345; Fuad Köprülü, "Hârizmşâhlar", MEB, *İA*, 5(1), 266; Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, 60; Z.V.Togan, "Hârizm", MEB, *İA*, 5(1), 250.

²⁴⁶ Cüveynî, Alaaddin Âta Melik Muhammed, *Tarih-i Cihangüşa*, tash. Muhammed Kazvini, Müessesesi-i İntişârât-ı Negâh, Tehran 1388, 343-344; Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1988, 5; İbnü'l-Esir, X, 223; Mîrhând, IV, 356; Zehebî, XXXIII, 46; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 346.

Bey ile beraber Nuş Tegin'de bulunmaktaydı.²⁴⁷ Selçuklu teşkilat yapılanmasında Hârezmşâh unvanının Sultanın bir gulamına verilmiş olması, Hârezm'de Gazneli idari yapısının devam ettirildiği kanısına bizi götürmektedir. Gazneli Mahmud'un kendisinden alt ve gulamlıktan gelen Altuntaş'a bu unvanı vermesi gibi, Selçuklularda kendi gulamlarından olan Nuş Tegin'e bu unvanı vermiştir. Nuş Tegin Garce hakkında kaynaklarda verilen bilgilerin ortak yönü onun bir Türk olduğu ve Garce'den²⁴⁸ satın alındığı yönündedir. Cüveynî ve Reşîdüddin, onun Selçuklu Devlet teşkilatındaki konumunu ve sonrasında devletleşme hikâyesini, benzerliği açısından Gazneli Devleti'nin kurucusu Sebük Tegin'e benzetmektedirler.²⁴⁹

Nuş Tegin'in Hârezm bölgesinde fiilen bir idaresi, tarihî kaynaklarda mevcut değildir. Selçuklu döneminde bu bölgenin idaresi, yerel valilerle ve kısmen Amid'lerin de hem mali hemde idari anlamda yönetimleriyle, Berkyaruk dönemine kadar geldiği görülmektedir. Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadelesinde Ekinci bin Koçkar²⁵⁰ isimli Hârezm valisi hakkında kaynaklar bilgi vermektedir. Bu

²⁴⁷ İbnü'l-Esir, X, 81-82; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, 20.

²⁴⁸ Bağdis ve Herat'ın doğusu, Muğrab nehrinin kaynak bölgesi olan Garcistan, Gur ülkesinin batısında, Toharistanın güneyindeki bölgedir. Coğrafi sınırları kesin olarak çizilemeyen bu bölge, İslam Coğrafyacıları tarafından Ğarcü'ş-Şâr olarak adlandırılan dağlık bölgedir. Ğarc, yerel ağızda "dağ" anlamında olup, Ğarcü'ş-Şâr, "Şâr'ın dağları" demektir. Bazı kayıtlarda Ğaristan şeklinde de geçen bu bölge, bazen doğusunda yer alan Gur ülkesi içerisinde de gösteriliyordu. Ğarc ahalisinin hükümdarına Melikü'l Ğarce denilmekteydi. Ğarcistan'ın sınırları kesin olarak çizilemeyen iki büyük şehri bulunurdu. Ebşîn, Muğrâb nehrinin doğu tarafında ve Mervü'r-Rûd'un (Mervverrûz) yukarısında yer alırdı. Şurmîn ise Herât'ın kuzey doğusundan olan Kerûh'dan dört mehale mesafesindeydi. Eski dönemlerde Ebşîn'den Belh'e pirinç, Şurmîn'den ise komuş şehirlere frenk üzümü götürülürdü. Mukaddesî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü'l Tekâsîm fî Mârifet'ül Kâlim*, Şirketü Müellifân ve Mütercimân, Tahran 1361, II, 451-452; Anonim, *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, el-Dâr el-Sekâfiye'l Neşr, Kahire, 1423, I, 118-119; Hâfiz Ebrû, Şihâbeddin Abdullah Hâfi, *Coğrafyây-ı Hâfizî Ebrû*, Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1375, I, 167; Guy LE Strange, *Doğu Hilafetinin Memlekeleri*, 503-504.

²⁴⁹ Tarihî Güzide'de Bilge Tegin'den sonra onun yerine Nuş Tegin'in geçmiş olduğunu yazar. Cüveynî, Bilge Tegin'in konumu hakkında, Samanîler dönemine ve Gazneli Devleti'nin kurucusu Alp Tegin'e atıf yaparak, onun Horasan askeri valisinin yetkilerinde olduğunu belirtir. Tarihî Güzide'de Taştdar'lık görevinin kastedildiği açıktır. Ancak Bilge Tegin'in aynı zamanda Taştdar'lık görevinin de olup olmadığı bu bilgilerden net bir şekilde ortaya çıkmamaktadır. Ayrıca Hârez'in Horasan'ın uhdesinde olarak idari yapılanma da derecelendirildiği bilgisi de pek açık değildir. Bkz. Hamdullah Müstevfî, *Tarihî Güzide*, haz. Abdul Hüseyin Nevaî, Müessesef İntişârat-ı Emir Kebir, Tahran, 1387, 380-381. Cüveynî, II, 5.

²⁵⁰ Cüveynî'de النجى, şeklinde verilen bu isimin okunuşu hakkında muhtelif görüşler mevcuttur. Minorsky "Ekinci (Ākinchi)" okurken, Barthold, "İkinci", Köprülü ise "İlkinci" şeklinde okumaktadır. Minorsky, Marvazi'ye dayanarak, bu dönemde Hârez bölgesine gelen yoğun göçün ancak oraya gelen göçebe Kıpçak, Kun, Peçenek ve Oğuz boylarına yakın bir lider tarafından kontrol edilebileceğini ve bu yüzden de Selçuklu için kısa bir süreliğine Hârezmşâhlık unvanını Ekinci b. Koçkara'a verdiğini söyler. Bkz. Cüveynî, Tarih-i Cihângüşa, 344; İbnü'l-Esir, X, 222; Marvazi, *Saraf Al-Zamân Tahir*, On Chine, The Turks and İnDIA (Tâba'i el-Hayvan), (Çev. V. Minorsky), London 1942, s.101-102; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 346; Fuad Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşesi Meseleleri", Belleten, VII, 28/2, Ankara 1943, 263; Fuad Köprülü, "Hârezmşâhlar", 266.

sırada Horasan'da taht kavgasının bir başka yönü olan Arslan Argun ve Berkyaruk mücadelesi, Arslan Argun'un ölümü ile savaşız neticelendi.²⁵¹ Ancak Arslan Argun'un Horasan hâkimiyetinde ona yardım edenlerden Emir Kodan ve Emir-i âhur Yaruktaş, kendilerini yinede tehlikede görerek, Hârezm'e gidip, bölgeye hâkim olmaya çalıştılar. Berkyaruk, Selçuklu sınırları içinde asayişî sağlamaya çalışırken, bu Emirlerinde kendisine katılmalarını istedi. Ancak Kodan, hastalığını bahane ederek Merv'de kaldı. Sultanın çağrısı üzerine Hârezm valisi Ekinci b. Koçkar, on bin askeriyle Sultana katılmak için Merve geldi. Ekinci b. Koçkar, burada içki âlemindeyken ani bir baskınla Emir Kodan ve Yaruktaş tarafından öldürüldü. Daha sonra bu adı geçen emirler Hârezm'e giderek, şehri Sultan adına teslim aldıklarını ilan ettiler (490/1097). Bu esnada Sultan Berkyaruk, Irak tarafında asi Emir Üner ve Müeyyidül-mülk b. Nizâmülmülk ile mücadele etmekteydi. Hârezm'de meydana gelen bu olayın haberini alan Sultan, asi emirlerin te'dibi için Emir-i dâd Habeşî'yi²⁵² Hârezm'e gönderdi.²⁵³ Tam salâhiyetle görevlendirilen Habeşî, Herat'a doğru yola çıktı. Ceyhun kıyılarında Emir Kodan ve Yaruktaş kendisine saldırdı. İlk saldırıda bozulacağını anlayan Habeşî geri çekilerek, Ceyhun'un karşı kıyısına geçti. Onu takip eden Yaruktaş, Emir Kodan'ı beklemeden saldırmaya başladı ve mağlup oldu. Bu saldırı Habeşî'nin üstünlüğüyle neticelenince Kodan'ın askerleri ona isyan etti ve hazinelerini yağmaladılar.²⁵⁴ Böylece Emir-i dâd Habeşî, bölgede meydana gelen bu hadiseleri kontrol altına aldı.²⁵⁵

Emir-i dâd Habeşî, Horasan valisi olduktan sonra, Yaruktaş'ın tutsak edilmesi ve Kodan'nın da bir süre sonra ölümüyle bölgedeki hareketlilik sakin bir seyre girdi. Hârezm, tarihsel süreç içerisinde çoğu zaman değerlendirildiği gibi yine bu dönemde de Horasan bölgesi idaresinde olduğu görülmektedir. Nitekim Horasan, Taberistan ve Cürcan hâkimi olan Habeşî, Nuş Tegin'in oğlu Emir Muhammed'i Hârezm valiliğine

²⁵¹ İbnü'l-Esir, X, 221; Hüseyinî, 60; Müstevfî, 441; Râvendî, 140.

²⁵² Emir-i Dâd müessesesi için bkz. Erdoğan Merçil, "Selçuklular'da Emir-i Dâd Müessesesi", Belleten, c. LIX, Ankara 1995, 327-340; Aydın Taneri, "Emir-i Dâd", *Makaleler II*, Berikan Yayınevi, Ankara 2004, 87-91.

²⁵³ Fahreddin er-Râzî, *Câmiu'l-ulûm (Settini)*, (Nşr. Seyyid Alî Âl-i Dâvud), Tahran 1394, 182.

²⁵⁴ İbnü'l-Esir, X, 222-223; Cüveynî, II, 6; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 37-38; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İÜEFY, İstanbul 2001, 52-53; Abdülkerim Özeydin, "Berkyaruk", *DİA*, İstanbul 1992, V, 515; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012, 72.

²⁵⁵ Fahreddin er-Râzî, *Câmiu'l-ulûm (Settini)*, 182.

tain etti (490/1097).²⁵⁶ Hârezm'de devletin temellerinin atıldığı dönem olarak da değerlendirilebilecek olan Kutb'ed-din Muhammed dönemi, Selçuklu Devleti'ne sadakatle geçtiği düşünülse de Muhammed'in kendi mevkiini sağlamlaştıracak icraatlar da bulunduğu görülmektedir. Hârezmşâhınvanlıyla bölgeye hâkim olan Muhammed, tarihçilerin ittifakıyla iyi bir ilim tahsili görmüş ve adaletli bir yöneticiydi. Âlim ve şairlerin koruyucusu olarak övülen işler yapan Hârezmşâh Muhammed, kendi hâkimiyeti süresince Selçuklu Devleti nezdine bir yıl kendisi bir yıl oğlu Atsız'ı göndererek bağlılığını göstermekteydi.²⁵⁷ Bu rehine yöntemiyle Selçuklunun bu sınır bölgesinden gelebilecek tehlikelere karşı önlem alıyor olması, bu karışık dönemde büyük önem arz etmekteydi. Nitekim bozkır hattında bulunan bu bölgenin sükûneti, Selçuklu Devleti için Batıda elinin rahatlamasını sağlamaktaydı.²⁵⁸ Muhammed'in idaresi altında Hârezm'de büyük olaylar olmadı.²⁵⁹ Bir dönem Hârezm'de hakim olan Ekinci b. Koçkar'ın oğlu Tuğrul-Tigin, babasının ölümünden bir süre sonra Sencer nezdinden ayrılarak, Hârezm'i ele geçirme hevesiyle harekete geçti. Kısa zamanda bir güç oluşturan Tuğrul-Tigin, Hârezmşâh Muhammed'e saldırdı. Hârezmşâh Muhammed, bu saldırı karşısında Sencer'den yardım istedi. Ancak Sencerin kuvvetleri gelmeden Tuğrul-tigin ve maiyetindeki bozkırlı Türkmenler, Mankışlag ve Cend tarafına sürüldü.²⁶⁰ Hârezmşâh Muhammed'in tarihî kayıtlarda zikredildiği bir diğer yer ise Sultan Sencer'in, Irak Selçuklu Devleti tahtına oturan Mahmud üzerine gittiği seferdir. Bu seferde, Sultan Sencer'in maiyetinde Sızicstan hâkimi Ebû'l Fazl, Emir Üner, Emir Kumac ve Hârezmşâh Muhammed'in olduğu görülmektedir.²⁶¹

²⁵⁶ Cüveynî, II, 6; İbnü'l-Esir, X, 223; Mîrhand, 357; Fahreddin er-Râzî, *Câmiu'l-ulûm (Settini)*, 182; İbn Haldun, *Tarih-i İbn Haldun*, II, 800; IV, 48; İbrahim Kafesoğlu, "Kutbeddin", *İA*, VI, 1048-1049.

²⁵⁷ Mîrhand, 357; Kafesoğlu, 44. Yukarıda da belirtildiği üzere Hârezmşâh Kutbeddin Muhammed hakkında kaynaklarda çok sınırlı bilgi mevcuttur. Onun hakkında 504 yılında Hârezm'e gelip burada Hârezmşâhlar Devleti bünyesinde hizmet etmeye başlayan İsmail İbn Hasan el-Cûrcânî'nin *Zâhireyî Hârezmşâhî* adlı eserinde çok az bilgi vardır. Ona göre, Kutbeddin Muhammed, adil, merhametli ve hayırsever bir kişiliğe sahipti. el-Cûrcânî, Kutbeddin'i bağımsız bir padişah olarak anlatmaktadır. Aslen İsfahan'lı olan Hekim el-Cûrcânî, 504 senesinde İsfahan'dan gelerek, Kutbeddin'in hizmetine girmiş, adı geçen eserini ona sunmuştur. Muhammed'in ölümünden sonra Atsız döneminde de hizmette bulunmuş olan el-Cûrcânî, 531 tarihinde Merv'de vefat etmiştir. el-Cûrcânî, İsmail İbn Hasan, *Zâhireyî Hârezmşâhî*, Edt. İrec Afşâr, Daniş Pejuh, Tahran 1965, 1-5.

²⁵⁸ Agacanov, *Selçuklular*, 275.

²⁵⁹ Reşîdüddin Fazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 1-2.

²⁶⁰ İbnü'l-Esir, X, 225-226; İbn Haldun, *Tarih-i İbn Haldun*, IV, 48; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 42.

²⁶¹ İbn Haldun, *Tarih-i İbn Haldun*, II, 770.

Hârezmşâh Muhammed, 32 seneye yakın Hârezm'e hâkim oldu (490-522/1097-1128). Hârezmşâh Muhammed döneminde özellikle Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu karışıklıklar dolayısıyla ve Hârezmşâh'ın suhuletli tavrından dolayı, bölgede dikkate değer başak olaylar olmadı.²⁶² Kutbeddin Muhammed'in merkeze olan bağlılığı, Selçuklu Devleti bünyesinde konumunu güçlendirdiği gibi, ondan sonraki neslinin bölgeye hâkimiyetine giden yolda da bu kritik dönemleri sorunsuz atlatmasını sağladı.

1.2.2. Hârezmşâh Atsız Dönemi (1128-1156)

Hârezmşâh Muhammed'in ölümünden sonra yerine oğlu Alâü'd-din Atsız geçti (1128-1156). Atsız, 1099'da doğmuş ve babası gibi iyi tahsil görmüştür. Şiirle de ilgilenen Atsız, ilmi ve edebi hasletleriyle de zamanın şairleri tarafından övülmüştür.²⁶³ Atsız, Selçuklu Sultanı Sencer'in menşuru ile Hârezmşâhlığına tayin edilerek, babası gibi aynı statüde onun mevkiini devralmıştır. Sonrasında Sencer döneminin mühim meselelerinden bir haline gelecek olan Atsız, bu ilk dönemlerinde Sencer'in takdir ve övgüsünü kazanmıştır. Nitekim Atsız zamanını Kafesoğlu iki döneme ayırır. İlk dönemini Selçuklu Devleti'ne bağlılıkla geçen 1135'e kadar olan dönem, ikinci dönemini de artık isyan sürecinin başlaması ve yer yer geri adım atmalarla da olsa Selçuklu idaresine karşı asi olduğu dönemdir.²⁶⁴

1135'e kadar geçen süreçte Atsız tam bir sadakatle Selçuklu Sultanı Sencer'e bağlı kalarak, Sencer'in 1130 Mâverâünnehir seferine ve 1132'deki Irak Sultanı Mesud'a karşı yaptığı seferlerde büyük yararlılıklar gösterdi.²⁶⁵ Atsız'ın Sencer nezdindeki kıymeti, bir süre sonra devlet erkânından bazı emirleri rahatsız etti ve onun aleyhinde Sultana telkinlerde bulunmaya başladılar. Gazne seferi (1135) ve sonrasında Belh'e yapılan seferde bu durumu anlayan Atsız, Sencer'den müsaade alarak, Hârezm'e

²⁶² Çin kaynaklarında Kutbeddin Muhammed dönemiyle tarihlenen 1124 yılında meydana geldiği kaydedilen bir olaydan bahsedilir. Buna göre, Hitay (K'i-tan) hükümdarı Ta-shi'nin batı seferinde Hu-rh-shan'a (Horasan) geldiği ve burada Hui-hui'nin Müslüman hükümdarının kendisine biat ederke vergi vermeyi kabul ettiği yazıldır. Burada kastın kim olduğu net bir şekilde verilmemektedir. Ancak, Kürşat Yıldırım, bunun Hârezmşâh ünvanını ilk olarak kullanan Kutbeddin Muhammed olduğunu tahmin etmektedir. bkz. E. Bretschneider, "Moğol İmparatorluğu Devri" *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, 325, dipnot. 543.

²⁶³ Reşidüddin Fazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 2; Avfi, Muhammed, *Lubâb al-albâb*, tashih, Seyyid Nefisi, Tahran 1389, 36-37; Cüveynî, II, 6; Fuad Köprülü "Hârizmşâhlar", *İA*, 5(1), 266.

²⁶⁴ Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 44.

²⁶⁵ Cüveynî, II, 7; İbnü'l-Esir, X, 534; el-Hüseynî, 70; el-Bundârî, *Zubdat al-Nusra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (Çev. Kıvameddin Burslan), TTK, Ankara 1999, 149.

döndü.²⁶⁶ Hârezmşâh Atsız'ın bir dönem Melik Davud, Zengî ve Halife Raşid arasındaki Sultan Mesud'a karşı olan ittifakta yer aldığı görülmektedir. Bu ittifak doğrultusunda Atsız, Irak'a gitti. Ancak Sultan Mesud, yaptığı girişimlerle Halife etrafında toplanan emirleri dağıtınca, Atsız'da Hârezm'e geri döndü.²⁶⁷

Hârezmşâh Atsız'ın kendi bölgesine döndükten sonra, Selçuklu Devleti içerisinde yıldızı parlayan bu yeni Emire karşı muhalefet iyice arttı. Atsız aleyhine Selçuklu Devlet görevlilerinin yapmış olduğu hareketlerin Sencer'i etkilemesinin yanı sıra, Atsız'ın Hârezm bölgesinde giriştiği bir kısım seferler ve bölge üzerinde yapmış olduğu icraatlar da Sultan Sencer'in Hârezm seferine çıkmasında etkin olmuştur. Atsız Hârezm'e döndükten sonra Cend ve Mankışlağ'a seferler düzenlemiş ve etki alanını bağımsız bir devlet gibi genişletmeye başlamıştır.²⁶⁸ Bu sebeplerle Sencer, Muharrem 533/Eylül 1138 tarihinde sefer hazırlıklarını tamamlayarak, Belh'den Hârezm'e hareket etti.²⁶⁹ Bu sırada Atsız, savunma tedbirleri alarak, Hezâresb²⁷⁰ mevkiinde askeri tertibat aldı.²⁷¹ Selçuklu ordusunun geçiş güzergâhını, su bentlerini açarak bataklığa çevirdi. Bu yüzden Sencer, çöl yolunu takip ederek Hezâresb'e ulaşabildi.²⁷² 10 Rebiülevvel/16 Kasım tarihinde iki taraf arasında savaş başladı. Atsız'ın kuvvetleri savaşın başından itibaren bozulmaya başladı ve Atsız, savaş meydanından kaçmak zorunda kaldı. Selçuklu askerleri Atsız'ın oğlu Atlığ'ı esir ederek Sultanın huzuruna getirdi ve Atlığ derhal öldürüldü.²⁷³ Esir alınan diğer Hârezm askerleri, biatları karşılığında affedildi. Sencer, asi Hârezmşâh yerine kardeşi Muhammed Tapar'ın oğlu Melik Gıyâseddin

²⁶⁶ Cüveynî, II, 7; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 2; Mîrhand, 358.

²⁶⁷ İbn Haldun, *Tarih-i İbn Haldun*, II, 794.

²⁶⁸ Sencer'in Hârezm seferine çıkma sebepleri hakkında seferden sonra zamanın hâkimiyet sembolleri açısından her devlete gönderilen fermanla bu sebepleri izah etmiştir. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*, TTK, Ankara 1991, V, 316; Kafesoğlu, 47; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, Münşeat Mecmuâları", *DTCFD*, XIII/4, 1951, 587-588;

²⁶⁹ Cüveynî, II, 7; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 2; Kafesoğlu, 48;

²⁷⁰ Farsça'da yüz "yüz al" manasına gelir. Ceyhun'un sol kıyasına yakın Hive bölgesine paralel olarak Hârezm'in aşağı mecrasında yer alır. X. yy'da büyük bir yerleşim yeri olan Hezâresb, zengin ticari hayata, bol çeşitli pazarlara ve geçiş yolu üzerinde olması bakımından hayli muhkem bir yapıya sahipti. Gürgenç'ten tek bir yolla geçilebilmesi dolayısıyla hem Hârez için hem de diğer bölgeler için büyük bir öneme sahipti. İstâhrî, Ebû İshak İbrahim bin Muhammed el-Fârsî, *Mesâlik el-Memâlik*, (Nşr. Dar-ı Sâdr), Leyden Beyrut, 2004, 301-302; Kâzvinî, *Asârü'l Bilad ve İhbârü'l İbâd*, 647; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 544-545.

²⁷¹ Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 48;

²⁷² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 347.

²⁷³ Cüveynî, II, 7; İbnü'l-Esir, XI, 67.

Süleymanşah'ı bölgenin idaresine atadı.²⁷⁴ Süleymanşah'ın yanına vezir, atabeg ve Hâcib tayin eden Sencer, Cemâziyelâhir 533/Şubat 1139'da Merv'e geri döndü.²⁷⁵ Süleymanşah'ın bölgedeki hâkimiyeti fazla sürmedi. Nitekim Atsız, Hârezm bölgesinde yapmış olduğu icraatlarla güçlü bir idare kurmuş, halkı da yanına çekmeyi başarmıştı. Böylece Atsız bir süre sonra şehre geldi ve halkında desteğiyle şehrin idaresini tekrar ele geçirdi. Süleymanşah'da amcasının yanına kaçmak zorunda kaldı.²⁷⁶

Hârezm'de tekrar idareyi eline alan Hârezmşâh Atsız, 534/1140 tarihinde Buhara'ya hücum ederek, Sultan Sencer'in fermanıyla Buhara valisi olan Emîr Zengî b. Ali'yi hapis ve sonrasında da idam etti. Buhara kalesi harap edildi ve iki yıl viran bir şekilde kaldı.²⁷⁷ Sencer'in Hârezm'e olan seferi Atsız'ı pek de emellerinden vazgeçirtecek gibi olmadı. Nitekim Atsız, iyi bir siyasetçiydi ve Buhara'ya yaptığı seferin karşılıksız kalmayacağını biliyordu.²⁷⁸ Ancak bu sırada Sevgend-nâme'de yer alan Atsız'ın Sultan Sencer'e bağlılık yemini, bu dönemde Maverainnehir'de cereyan eden ve Katvan Savaşı ile neticelenecek olan siyasî kargaşa ile ilgili olması hasebiyle özellikle dikkat çekicidir.²⁷⁹ Sultan Sencer, Hârezmşâh Atsız meselesinden dolayı Maverainnehir'deki olaylara müdahaleyi bir süreliğine ertelemek zorunda kalmıştır. Hârezmşâh Atsız, Mâverâünnehir'de ortaya çıkan Kara Hıtay tehlikesine yönelik Sencer'e bağlılık bildirmesi, Sultanın kendini güvende hissetmesini sağlamıştır. Atsız'ın bu bağlılığının sebebi hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak Kara Hıtay tehlikesini kendi üzerine çekmeme düşüncesi ve bu tehlikenin bertaraf edilmesini kolaylaştırmak fikri akla gelmektedir.²⁸⁰

²⁷⁴ Cüveynî, II, 7; İbnü'l-Esir, XI, 67; Hândmir, 631; ; Mîrhând, 358; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 48; Köprülü, "Harizmşâhlar", 266-267; Afâf Seyyid Sabre, *et-Târihü's-siyâsî li'd-devleti'l-Hârezmşâhiyye*, Kahire 1407/1987, 39-40; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, (Yay. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000, 120; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi-I (Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2014, 247.

²⁷⁵ İbnü'l-Esir, XI, 67; Reşîdüddin Vatvât, *Nâmejhâ-yi Reşîdüddin Vatvât*, (Nşr, Kâsım Tuyserkânî), Tahran 1383, 155.

²⁷⁶ Cüveynî, II, 7; İbnü'l-Esir, XI, 67; Reşîdüddin Fazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 2; Hamdullah Müstevfî, *Tarihî Güzide*, (Nşr. Abd'ül Hüseyin Nevaî), Emir Kebir, Tahran 1387, 481; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 48-49.

²⁷⁷ En-Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târîh-i Buhârâ*, (trc. Erkan Göksu), Ankara 2013, 39.

²⁷⁸ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, İSAM Yay., İstanbul 2013, I, 269.

²⁷⁹ Abbas İkbâl, "Se Sened ez Esnâd-i Târîhî-yi Dîvân-i Hârezmşâh be Kalem-i Reşîdüddin Vatvât", *Mecelle-i Ârmağân*, 19/2, 1317, 75-78; Hüseyin Hatîbî, *Fenn-i Nesr der Edeb-i Fârsî*, Tahran 1366, 393-394; vesikanın muhteviyatı hakkında bkz: Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I" 580-581.

²⁸⁰ Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 50.

Mâverâünnehirdeki karışıklıkların sebebi, aslında Karahanlı iç siyasetinin bir sonucu oldu. 1130 yılında Sencer tarafından Karahanlı tahtına oturtulan Muhammed Arslan Han'ın oğlu Nasr Han'a yönelik devlet ileri gelenlerinin ve Karlukların muhalefeti, Nasr Han ve isyancıların lideri Hasan-ü's-Şerif'in ölümleriyle sonuçlandı. Karluklar'ın bir türlü memnun edilememeleri, iç siyasette Karahanlı idarecilerin basiretsizliği ve nihayetinde Gür Han ünvanlı Kara Hıtay²⁸¹ hükümdarı Yeh-lü Ta-shin'in bölgeye müdahale etmesini sağladı. Gür Han, önce Doğu Karahanlılar'ın elinde olan Balasagun ve sonrasında Kaşgar ve Hoten şehirlerini hâkimiyeti altına aldı.²⁸² Kara Hıtay yayılımını engelleme girişimi olarak Karahanlı hükümdarı II. Mahmud b. Muhammed'in Hocend'de yenilmesi, bölge halkını derin bir korku ve dehşete düşürdü. Ramazan 531/Mayıs-Haziran 1137.²⁸³ Bu yenilgiden sonra Mahmud Han, Sultan Sencer'den yardım istedi ve Karlukları şikâyet ve savaşta Müslümanların mağlubiyetini bildirdi.²⁸⁴ Karahanlı ülkesinde karışıklıklar aratarak devam ederken, Karluklar, Mahmud Han'a karşı isyan etti 535/1141. Sultan Sencer, doğudaki gelişmeleri önceden beri yakinen takip etmekteydi. Hârezmşâh Atsız'ın da kendisine biatı ve arkasını böylece sağlama almasından sonra, Sencer doğuya yöneldi.²⁸⁵ Sultanın yanında Gazne, Gur, Sîsatan ve Mâzenderan bölgelerinden kendisine bağlı hükümdar ve mahalli hâkimler toplandı. Böylece Sencer, 100.000'den fazla ordu ile Mâverâünnehir'e hareket etti.²⁸⁶

²⁸¹ K'i-tan olarak Çin kaynaklarında geçen Kıtayların M.S. IV. yy'dan beri asıl yerleşim bölgeleri Güney Manchurya bölgesidir. Kara Hıtay devleti, Çin'de hüküm süren Kitan (Liao) devletine Tunguz asıllı Cürcetler tarafından son verilmesiyle birlikte batıya göç eden Kıtaylar (Kitan-Chitan- Ch'i-tan) tarafından kurulmuştur. İslam kaynaklarında Hıtay ismi Batı'da Cataya-Catai olarak isimlendirilmiştir. Başlangıçta Kıtayların çoğunluğu Cürcetlere tâbii olmuştur. Ancak Yeh-lü Ta-shin etrafında birleşen Kıtaylar, Kuzey Rükistan dağlarını geçerek, Uygur ve Kırgız topraklarına ulaşmış ve 1128 yılında bugünkü Çoğucak yakınlarındaki İmil şehri çevresine yerleşmişlerdir. Bkz: Zehebî, XXXVI, 449; Karl August Wittfogel, *Chia-shêng Fêng*, History of Chinese Society: Liao (907-1125), New York 1949, 621-622; Henry H. Howorth, History of the Mongols, 5-6; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK, Ankara 2007, 243. Barthold, *Orta Aya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 164-165; Michal Biran, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History*, Cambridge 2005, 38; Barthold, "Kara-Hıtaylar", *İA*, IV, 273-276; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 192-195; István Vásáry, 180-188; *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, (Çev. Yusuf Ziya Yörükân), 320-321; Defterdâr Seyfî Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, 25-32.

²⁸² Cüveynî, II, 71; Karl August Wittfogel, *Chia-shêng Fêng*, *History of Chinese Society: Liao (907-1125)*, 622-636.

²⁸³ İbnü'l-Esir, XI, 83; Hasan-ı Yezdî, *Câmiü't-tevârih-i Hasenî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 4307, vr. 219^a; Kâdî Ahmed-i Gaffârî, *Târîh-i Cihânârâ*, Tahran 1343, 166; Michal Biran, *The Empire of the Qara Khitai In Eurasian History between China and the Islamic World*, 41.

²⁸⁴ İbnü'l-Esir, XI, 83; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 53.

²⁸⁵ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, 272.

²⁸⁶ İbnü'l-Esir, XI, 83; Hasan-ı Yezdî, *Câmiü't-tevârih-i Hasenî*, vr. 219^a.

Tarihî açıdan bir devrin seyrini değiştirecek olayın arifesinde Sultan Sencer ve ordusu Semerkant'a vardı. Sultan, Mahmud Han'ın şikâyetleri doğrultusunda Karlukları itaate alma faaliyetlerine başladı. Zor durumda kalan Karluklar, Sultana 5000 at, 5000 deve ve 50.000 koyun vermeyi teklif ettiler.²⁸⁷ Bu teklifle Karlukların itaati anlaşılmış olsa da bir süre sonra Karluklar'dan bir gurup Gür Han'a giderek yardım istedi. GürHan, bölge siyasetinde müdahale için kendine meşruiyet zemini oluşturmaya çalışırken, bu olay onun için bir fırsat olarak değerlendirildi. Sultana mektup gönderen Gür Han, Karlukların suçsuz olduklarını ve onların Sultan tarafından affedilerek yurtlarına dönemlerine izin verilmesini istedi. Sultan Sencer, mektuba sert bir şekilde cevap vererek, ordusunun çokluğundan, savaşçılıklarından söz etti. Ayrıca Gür Han'ı İslamiyet'e davet ederek, tehditlerde bulundu. Bunun üzerine Gür Han, büyük bir ordu topladı ve iki ordu Katavan'da 5 Sefer 536/9 Eylül 1141 tarihinde savaştı.²⁸⁸ Savaşta Selçuklu ordusu muhasara altında kaldı ve bir müddet sonra mağlup oldu. Sultan Sencer, savaş meydanından yarma harekâtıyla çıkmayı başardı.²⁸⁹ Önce Ceyhun'a sonrada Belh şehrine geldi ve burada arta kalan askerlerini toplamaya başladı.²⁹⁰ Çok sayıda askerin öldüğü bu savaşta, Sultan Sencer'in zevcesi, birçok emir ve din adamı da esir edildi.²⁹¹

Katavan Savaşı ile Selçuklu idaresinin bölgede zayıflaması, Moğol istilâsına giden sürecin önünün açılmasındaki ilk olaydır. Bu savaşın oluşturduğu siyasî ve idari boşluk Atsız tarafından da değerlendirilmeye müsait durumdaydı. Nitekim Selçuklu ordusunun büyük bir kısmı imha edilmiş ve Sultan Sencer baş şehre bir yıl dönememiştir.²⁹² Atsız, Horasan hâkimiyetini ele geçirmek için vakit kaybetmeden Serahs'a yürüdü(536/1141). Serahs'ı karşılık göremeden alan Atsız, Merv'e yöneldi

²⁸⁷ReşîdüddinFazlallah, *Câmi' Al-Tevârih: Selçuklular Tarihi*, (Nşr. Ahmed Ateş), II/5, Ankara1999, 85; el-Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Çev. Kıvameddin Burslan), Ankara 1999, 248; Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hândşâh, *Ravzatü's-safâ*, IV, Tahran 1339, 312; Hândmir, Gıyâseddin b. Hüsâmeddin, *Habîbü's-siyer fi ahbârî efrâdi beşer*, (Nşr. Muhammed Debir-i Siyâkî), II, Tahran 1353, 509.

²⁸⁸ İbnü'l-Esir, XI, 84.

²⁸⁹ReşîdüddinFazlallah, *Câmi' Al-Tevârih: Selçuklular Tarihi*, 86; ; Mîrhând, IV, 313; Hândmir, II, 509; Abû'l-Farac, *Gregory (Bar Hebraus), Abû'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, II, 376.

²⁹⁰ Zahîrüddin-i Nişâbüri, *Selçuknâme*, (Nşr. Kâlî Hâverî), Çaphâne-i Hâverî, Tahran 1332, 48; Hasan-ı Yezdî, vr. 222^a-223^a.

²⁹¹ İbnü'l-Esir, XI, 84; Cüveynî, II, 7; ReşîdüddinFazlallah, *Câmi' Al-Tevârih: Selçuklular Tarihi*, 86; el-Hüseynî, s.66; Ravendî, s.168-169; el-Bundârî, 249; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 2011, 205.

²⁹² Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157)*, c.I, İSAM Yayınları, Ankara 2013, 275.

fakat bu şehri savaşla ele geçirebildi.²⁹³ Hârezmşâh Atsız, Merv'den dönerken birçok âlimide Hârezm'e getirdi.²⁹⁴ 1142 yılında Atsız, Nîşâbur'a yöneldi. Nîşâbur âlim ve fakihlerinden bir grup onu karşıladı ve şehrin yağmalanmasını önleyerek, Nîşâbur'u Atsız'a teslim ettiler.²⁹⁵ Ayrıca hutbe 1 Zilkade 536/ 28 Mayıs 1142 tarihinden itibaren Atsız adına okunmaya başladı. Ayrıca Atsız, kardeşi Yınal Tegin'i Beyhak tarafına göndererek Beyhak-Feryûmez çevresini yağmalattı ve bölgede birçok tahribat yaptı.²⁹⁶

Sultan Sencer, Katavan Savaşı'ndan sonra toparlanmak için bir müddet beklemesinin ardından tekrar Horasan'a hâkim olmaya başladı. Atsız'ın Sultana karşı bölge hâkimiyetini eline geçirme çabaları, Sultan Sencer için uğraşması gereken en önemli meselelerden biriydi.²⁹⁷ Nitekim hem asi Hârezmşâh'a kini vardı hem de sarsılan prestijiniyeniden tesis etmeye çalışacaktı. 538/1143 tarihinde harekete geçen Sultan Sencer, savaşı göze alamayan Atsız'ın sığındığı Gürgenç'i muhasara etti. Ancak yoğun kuşatmaya rağmen Selçuklu ordusu, Atsız'ın yoğun müdafaası karşısında şehre giremedi. Bu sırada Atsız'ın elçiler göndererek, bağlılık bildirmesi üzerine onun Merv'de ele geçirdiği Sultanın tüm hazinesini iadesi şartıyla anlaşma yapıldı. Sultan Sencer, anlaşmanın ardından Merv'e geri döndü.²⁹⁸

Hârezmşâh Atsız ve Sultan Sencer arasındaki bu anlaşma kesin bir netice ortaya koymamıştı. Çünkü Atsız, tekrardan Selçuklu aleyhinde çalışmalara başladı. Sultan

²⁹³ İbnü'l-Esir, XI, 85; el-Bundârî, 251; Ebü'l-Hasan Ali el-Beyhakî, *Lübâbü'l-ensâb*, (Nşr. Seyyid Mehdî Recâî), c. II, Kum 1410, 576; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 206; Mîrhând, 358; Reşîdüddin Vatvât, s.155; Reşîdü'd-din Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih*, (*Zîkr-i Târih-i Âl-i Selçûk*), (Çev. Erkan Gökso - H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, 119.

²⁹⁴ İbnü'l-Esir, XI, 85; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 55; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, V, 337.

²⁹⁵ Atsız'ın Nîşâbur seferinden önce bölge halkına göndermiş olduğu mektup, önemli bir vesika olup, kendi hakimiyet telakkisi, dönemin siyasal üstünlük vaziyetinin almış olduğu durum ve Atsız'ın siyasi kendi siyasî tavrı hakkında bilgiler içermektedir. Bu vesika için bkz. Ali Müeyyed Sabitî, "Namehay-i Tarihî", *Ferhengî İrani Zemin*, c. 5, Tahran 1336 Hurşidî, 16-22; Abbas İkbâl, "Se Sened ez Esnâd-i Târihî-yi Divân-i Hârezmşâh be Kalem-i Reşîdüddin Vatvât", *Mecelle-i Ârmağân*, 19/2, 1317, 80-81; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, 339-341; Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I", 587; Kafesoğlu, 55.

²⁹⁶ İbnü'l-Esir, XI, 85; Ebü'l-Hasan Ali el-Beyhakî, *Lübâbü'l-ensâb*, 271-272; İbn Funduk, Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, neşr: Ahmed Behmenyâr, Mukaddime; Mîrzâ Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvîni, Tahran, 1307, 371.

²⁹⁷ Zâhîrüddin-i Nîşâbüri, *Selçuknâme*, (Nşr. Kolale-i Hâver), Çâphane-i Hâver, Tahran 1332, 46.

²⁹⁸ İbnü'l-Esir, XI, 92; Cüveynî, II, 9; el-Bundârî, 251; Hândmir, 631; ; Mîrhând, 359; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 350; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, V, 344; Ziya Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Enuştikinler Devleti*, (Çev. Tural Rızayev), Derin Yay., İstanbul 2003, 14; Afâf Seyyid Sabre, 43-44.

Sencer, elçilik vazifesiyle Edip Sabir'i²⁹⁹ Hârezm'e gönderdi. Edip Sabir, burda bulunduğu sürede Atsız'ı yakından takip etti ve onun Sencer'i öldürmek için gönderdiği iki Bâtını mülhidinin haberini Sultan'a ulaştırdı. Sultan bu haberi alır almaz mülhidleri yakalattı ve öldürttü. Bu durumu öğrenen Atsız, Edip Sabir'i Ceyhun nehrine attırdı.³⁰⁰ Sultan Sencer, ahdin bozulmasına ve elçisinin öldürülmesine kızarak, 542 (1147) yılında üçüncü Hârezm seferine çıktı. Sultan Sencer, Atsız'ın müstahkem bir kale olarak sığındığı Hezâresb kalesini iki aylık bir kuşatmadan sonra alabildi.³⁰¹ Ezilen Hârezm ordusu ve Atsız, başkent Gürgenç'e kaçtı. Sultan, bu şehri de kuşattı ve muhasaraya başladı. Atsız, durumun vahametinin farkına vararak, bu sefer de Sultanın kendisini affetmesini istemesinden başka çare yoktu. Atsız, Ahû-pûş (ceylan derisi giyen) bir zahid aracılığı ile sulh istedi. Sultan Sencer, Atsız'ı gelip yer öpmesi şartıyla affetti. Ancak Atsız, Seyhun nehri kenarında Sencer'in yanına gelmesine rağmen yer öpmedi. Sultan buna rağmen Atsız'ı affetti ve Merv'e geri döndü.³⁰²

Sultan Sencer ve Atsız arasında, Sencer döndükten sonra da elçiler gidip geldi ve Atsız, Sultan Sencer'e birtakım hediyeler sundu. Bu durumu takiben Atsız, Cüveynî'ye göre, bir müddet küffarla savaştıktan sonra Cend ve havalisine yöneldi.³⁰³ Bu sırada Cend, Arslan Han Mahmud'un oğlu Kemâleddin'in elindeydi. Öncelikle Cend havalisini ele geçiren Atsız, 547 (1152) yılı Muharrem ayında Sıknak üzerinden Cend'e yürüdü. Hârezm ordusunu gören Kemâleddin, korkup kaçsa da Atsız onu buldurdu ve getirip hapsetti. Atsız, Oğlu İl-Arslan'ı Cend valisi olarak görevlendirdi.³⁰⁴ Hârezmşâh Atsız'ın Cend ve çevresini işgali, yine Selçuklu İmparatorluğuna yönelik bir hareketti. Ancak Sultan Sencer bu harekete yönelik bir taarruza geçmedi. Selçuklu Devleti'nin büyük Sultanı Sencer, 548 (1153) tarihinde Oğuzlarla yapmış olduğu savaşta esir düştü

²⁹⁹ Edip Sabir hakkında bilgi için bkz: Devletşah, *Şair Tezkireleri*, (Çev. Necati Lugal), İstanbul 2011, 145-147;

³⁰⁰ Cüveynî, II, 9; Hamdullah Müstevfî, 482-483; Hândmir, 519, 631; Mîrhând, 359.

³⁰¹ Bu kuşatma sırasında Enverî ve Reşîdüddin Vatvât arasında geçen şiirleşmeler tarihi vesika açısından önemlidir. Yine devrin edebi hayatının siyasî alandaki etkisi bu savaşta görülmektedir. Bu konu için bkz. Âfan Selçuk, "Tarih-i Selçukiyan ve Şüeray-ı An Zeman", Vâhid, Tahran 1352, sayı: 121, 1039-1049;

³⁰² Cüveynî, II, 9-11; Mîrhând, 360; Hândmir, 631-632; Hamdullah Müstevfî, 484.

³⁰³ Cüveynî, II, 11.

³⁰⁴ Cend, bu tarihten itibaren Hârezmşâhlığının taht varisleri için tahta çıkmadan önce atandıkları merkez olmuştur. Cüveynî, II, 11-12; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 3; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 345; Bünyatov, 19; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 60-61; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, V, 350-352. Cend Fetihnamesinde Hârezmşâh Atsız, artık bundan sonra Cend ile Hârezm bir memleket olarak tanınacağını söylemektedir. Fetihname için bkz. Kasım Toserkanî, 71-73.

ve Selçuklu iradesi artık kesin bir akamete uğradı.³⁰⁵ Oğuzlar, Sultana hürmet gösterdilerse de Sencer Oğuzların elinde gündüz Sultan gece esir muamelesi gördü. Oğuzların Sultana bu şekilde davranmalarının sebebi, kendilerine düşman Selçuklu emirlerinden Sultanı kurtardıkları ve onların nüfuz ve etkisinden Sultanı kendi lehlerine çevirdiklerini söylüyorlardı.³⁰⁶ Oğuz isyanı ve Sencer'in esareti sonrasında Atsız, önceki hareketleri gibi isyan eden bağlı bir emir değilde, Selçuklu mirasçısı gibi davranma yolunu tercih etti.³⁰⁷ Bu doğrultuda kendi sınır hudutlarını korumak için Amûy³⁰⁸ Amuy'u fethetmeye kalkıştı. Kaleyi zapt yerine kumandanın kaleyi kendisine teslim etmesini istedi. Fakat kale kumandanı direndi. Bunun üzerine Sultan Sencer'e başvuran Atsız, Amûy kalesinin kendisine verilmesini istedi. Sencer, Atsız'ın bu talebine karşılık, kendisine oğlu İl-Arslan ile bir askeri birlik göndermesini ve kurtulmasına yardım etmesini istedi. Atsız, bu teklifi kendi lehine değerlendirmemiş olacak ki Amûy kalesini fethetmekten vazgeçip geri döndü. Gürgeç'e dönen Atsız, burada kâfir Kıpçaklarla mücadele etti.³⁰⁹ Ayrıca Atsız, kardeşi Yınal Tegin komutasında göndermiş olduğu askeri birliklerle Beyhak ve çevresini muhasara ettirdi (548-549/153-1154).³¹⁰

Hârezmşâh Atsız, Oğuzların isyanı ve neticesinde oluşan yeni durumu, kendi lehinde bir siyasî şekle getirememişti. Bu yüzden Atsız'ın kâfir Kıpçaklara karşı yapmış olduğu fetihlerden döndükten sonra, Selçuklu hâkimiyetini yeniden tesis maksadıyla bölgesel yöneticilerle mektuplaşmaya başladığını görmekteyiz. Bu doğrultuda,

³⁰⁵Bündârî, 252-253; İbnü'l-Esir, XI, 154-155; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, V, 413; Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İstilasası", *DTCFD*, V/2 1947, 159-173; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007, 23. İbn Haldun, Sultan Sencer'in Oğuzlara yenilmesinin en önemli sebebi olarak, Atsız'ın muhalefetini göstermektedir. Ona göre, Hârezşâh Atsız bir dereceye kadar Sultan Sencer'i yenilgiye uğrattığı için Sultanın sarsılmasına sebep oldu. İbn Haldun, *Tarih-i İbn Haldun*, II, 801.

³⁰⁶ Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İstilasası", 1172-1173.

³⁰⁷ Sultan Sencer'in Oğuzlar elinde esir olduğu sırada, Köymen'e göre, Bâvendiler elinde olan Süleymanşah'ı, Selçuklu emirleri getirerek, onun etrafında birleşip adına hutbe okuttular. İbn Haldun, Sultan Sencer'in esareti sırasında Süleymanşah'ın etrafında birçok askeri ümerânın toplandığını ve bunların arasında Hârezmşâh Atsız'ın da olduğunu ifade eder. Atsız ve Süleymanşah'ın bir araya gelerek ittifak yaptıkları bu zamanda, Hârezmşâh, kardeşinin kızını da (büyük bir ihtimalle kardeşi Yusuf'un kızı) Süleymanşah'a verdi. İbn Haldun, *Tarih-i İbn Haldun*, II, 801.

³⁰⁸ Âmul: Buharanın güney batısında ve Amu derya nehrinin sol sahiline 5 kilometre mesafede bir kasabadır. Bu kasaba ve müstahkem kalesine Amûl ya da Amûy denilmektedir. Bkz. Guy Le. Strange, 403; Streck, "Âmül", *IA*, I, 428.

³⁰⁹ Cüveynî, II, 12-13; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 3; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 66-67.

³¹⁰ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, 271.

Semrkand Hanı Kök-Sagun, Sîstan Meliki Tâc'üd-din Ebû'l-Fazl,³¹¹ Gur hükümdarı Alâü'd-din Cihansûz, Mâzenderân Meliki Ebû'l-Feth Rüstem'e³¹² mektuplar yazdı.³¹³ Bu mektuplarla Atsız, civar hükümdarlarını Oğuz istilâsına karşı kendi insiyatifi altında bir birleşmeye çağırıldı. Bunu yaparkende Horasanda meydana gelen bu kargaşanın bitirilmesi ve Selçuklu nizamının yeniden tesisi için çalışılması gerektiği fikriyle meşruiyet oluşturmaya çalıştı. Böylece Atsız'ın yerel hanedanlıklar üzerinde bir hâkimiyet oluşturmaya çalıştığı ve ayrıca çökmekte olan Selçuklu Devleti'nin mirasçısı konumuna girmeye çalıştığı düşünülebilir.

Hârezmşâh Atsız, bu ilişkiler içerisindeyken Horasan'da Selçuklu ordusu tarafından Rüknu'd-din Mahmud Han'ın sultan ilan edildiği bilgisi geldi. Mahmud Han Sencer'in nazik durumuna karşılık ordu ve halk tarafından meşru hükümdar olarak kabul edildi ve adına hutbe okutuldu 549/1154.³¹⁴ Atsız, onun Sultanlığını tebrik etti ve her daim huzuru sağlamak için yardım edeceğini bildirdi.³¹⁵ Bu sırada Oğuzlar, Herat'ı kuşattı. Mahmud Han, Herat üzerine gitti ve Oğuzlarla yapılan savaşlarda birçok kez yenilgiye uğradı. Ancak bir süre sonra Herat'dan kuşatmanın kaldırıldığını görüyoruz. Daha sonra Oğuzlar Merv'i kuşattı 550/1155. Nîşâbur'a giden Mahmud Han, Oğuzlara elçi gönderdi ve aralarında anlaşma imzalandı.³¹⁶ Mahmud Han Oğuzları oyalamak ve bu süre içerisinde de hazırlıklar yaparak, onlara karşı hareket etmenin yollarını aramaktaydı.³¹⁷ Bu minvalde bir süre sonra Mahmud Han, elçiler göndererek Atsız'dan Oğuzlara karşı yardım istedi.³¹⁸ Mahmud Han'ın yardımını tereddütsüz kabul eden Atsız, oğlu Hıtay Han'ı Hârezm'de naib olarak bıraktıktan sonra, diğer oğlu İl-Arslan

³¹¹ Toyserkânî, *Nâmeyahî ReşîdüddinVatvât*, 117-118.

³¹² Toyserkânî, *Nâmeyahî ReşîdüddinVatvât*, 119-121.

³¹³ Atsız dönemi sair hükümdarlara gönderilen mektuplar hakkında bkz. Toyserkânî, *Nâmeyahî ReşîdüddinVatvât*, 98-144.

³¹⁴ İbnü'l-Esir, XI, 159; Cüveynî, II, 13; Mîrhând, 363; Hândmir, 631-632

³¹⁵ Toyserkânî, *Nâmeyahî ReşîdüddinVatvât*, 107-108.

³¹⁶ İbnü'l-Esir, XI, 159.

³¹⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, V, 452.

³¹⁸ Bu yardım talebini Cüveynî, Atsız ile Mahmud Han'ın eskiden beri olan dostluklarına bağlar ve "Oğuzların baskısından kurtulmak" için olduğunu söyler. Bkz: Cüveynî, II, 13; Kafesoğlu bu yardım talebini zorunluluk hali olarak, Mahmud Han'ın mecbur kaldığını ifade eder. Bkz: Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 69; bu noktada hem en sarîh hemde Mahmud Han'ın Selçuklu idarecileri arasındaki yerini belirlemesi açısından Köymen'in izahatı ilginçtir. Köymen'e göre Mahmud Han'ın örneğin, Nîmrûz Meliki Tacü'd-din gibi Sultan Sencer'in en sadık dostlarından değil de, Atsız'dan yardım istemesini dikkat çekici bir nokta olarak görmekte ve bunun Mahmud Han'ın hâkimiyet telakkisi ile alakalı olduğunu söylemektedir. Bkz: Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, V, 452-453.

ile birlikte harekete geçti. Horasan'a inen Atsız, Şehristâne'de³¹⁹ konakladı ve Muhammed Han'dan haber bekledi.³²⁰ Atsız'ın öteden beri planlamakta olduğu siyasî emelleri bu şekilde hayata geçmeye başlamıştı.³²¹ Nitekim yukarıda mektuplar gönderip Selçuklu hâkimiyetini tekrardan tesis için ittifak talep ettiği hükümdarlara yeniden mektuplar gönderdi. Ancak bu sırada Müeyyed Ayaba tarafından Sultan Sencer Oğuzların elinden kurtarıldı ve Tirmiz'e getirildi 551/1156.³²²

Sultan Sencer'in kaçıışı ile ortaya çıkan yeni durum, hem Muhammed Han hem de Hârezmşâh Atsız için beklenmedik bir gelişmeydi. Muhammed Han ve Atsız, Hubûşân'da bir araya geldiler ve Cüveynî'ye göre, burada üç ay kalıp birlikte etraf işlerini düzenlediler ve dostluklarını pekiştirdiler.³²³ Esirlikten kurtulan Sencer, devletini yeniden tesis etmek için “işe baştan başladı”.³²⁴ Bu doğrultuda kendisine tabi olan,- olmayan tüm devletlere mektuplar göndererek, hareket yönünü de belirlemek istedi. Sultan Sencer, Nesa'da bulunan Hârezmşâh Atsız'a Necmü'l-mülkî Levhî ile bir mektup gönderdi.³²⁵ Atsız mektubu aldıktan sonra, sultanı kurtuluşundan dolayı tebrik etti ve kendisinin yapması gerekenler hakkında bilgi istedi.³²⁶

Hârezmşâh Atsız, son gelişmeler ışığında bakıldığında ve Selçuklu Devleti olan mektuplaşmalarından da anlaşıldığına göre, artık zayıflayan Selçuklu idaresinin de etkisi ile mühim bir konum elde etmiştir. Onun Hârezmşâh Devleti'nin müessisi olduğu iddiası³²⁷ doğru kabul edilebilir. Nitekim elimizde bulunan ve Köymen tarafından tetkiki yapılan Tufî Bey ile olan mektuplaşması ve diğer hükümdarlar ile olan ilişkileri bunu desteklemektedir. Hârezm'de yeniden bir yerel valinin güçlenmesi dönemini

³¹⁹ Horasan'ın kuzeybatısında Nesâ şehri yakınında, Karakum çölü sınırındadır. Bkz: V.F. Büchner, “Şehristân”, *İA*, XI, 392; Ömer Faruk Harman, “Şehristân”, *DİA*, XXXVIII, 467.

³²⁰ Reşîdüddin Fazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 3

³²¹ Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 69.

³²² İbnü'l-Esir, XI, 179-180; Ravendî, 179; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 352; Sultan Sencer'in kaçırılma tarihi ve esirlik süresi hakkında çelişkiler vardır. Bkz: Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, V, 454.

³²³ Cüveynî, II, 13.

³²⁴ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, V, 460.

³²⁵ Toyserkânî, *Nâmeyahî Reşîdüddin Vatvât*, 98-100; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 70

³²⁶ Toyserkânî, *Nâmeyahî Reşîdüddin Vatvât*, 101-102; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 70; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, V, 461.

³²⁷ Barthold, 354; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 72.

başlatan Hârezmşâh Atsız, Hubûşân'da iken felç geçirdi. Bir süre sonra hastalığı ağırlaşan Atsız, 9 Cemaziyelâhır 551/30 Temmuz 1156 tarihinde 61 yaşında öldü.³²⁸

1.2.3. Hârezmşâh İl-Arslan Dönemi (1156-1172)

Hârezmşâh Atsız, hâkim devlet olan Selçuklu payitahtı ve çevre hükümdarlarla kurmuş olduğu siyasî münasebetler sayesinde, dönemin şartlarını ve olayların getirmiş olduğu imkânları elinden geldiğince iyi kullanarak, Hârezmşâh Devleti'nin kendini ispat etmesini sağlamıştı. Bu doğrultuda onun ölümüyle başlayan taht mücadeleleri ve bölgesel ilişkiler, bu durumutarihî açıdan da desteklemektedir. Atsız'ın ölümü sırasında yanında bulunan oğlu Ebû'l Feth İl-Arslan, hemen Hârezm'e hareket etti ve ilk iş kardeşi Süleyman Şah'ı tevkif etmek oldu. Muhalefeti tedib için Süleyman Şah'ın Atabeyi Oğul Beg'i de öldürttü. Hârezmşâh devlet ricalinde kendisine muhalefet edenleri tutuklatan İl-Arslan, babasının ölüm haberinin de dört gün saklanmasını sağladı.³²⁹ Ayrıca İbnü'l-Esir, İl-Arslan'ın amcalarından birini öldürdüğünü ve kardeşinin gözlerine de mil çektirdiğini söyler.³³⁰ Muhalefetin sesinikismen kesen İl-Arslan, ordunun maaşı ve kumandanların iktâ'larında artış yaptı. Böylece İl-Arslan, 3 Receb 551/22 Ağustos 1156'da Hârezmşâh tahtına oturdu.³³¹

Hârezmşâh İl-Arslan, devlet içerisinde düzen ve intizamı sağlayarak tahtını sağlamlaştırınca, Sultan Sencer'de ona menşur ve hil'atler göndererek mevkiini onayladı.³³² Mahmud Handa İl-Arslan'ın tahta geçişini tebrik ve babasının ölümünden dolayı taziyelerini bildirdi. Sultan Sencer, Hârezmşâh Atsız'dan bir yıl sonra 26 Rebiülevvel 552/8 Mayıs 1157 tarihinde öldü. İl-Arslan, Sultanın ölüm haberi üzerine Hârezm'de üç gün yas ilan etti.³³³ Büyük Sultanın vefatı, belli bir seyir içerisine giren Horasan ve Mâverâünnehir mıntkasında yeni siyasî olayları da beraberinde getirdi. Mahmud Han, taht iddiası ile kendini Selçuklu varisi ilan etti. Kadim dostu olan İl-

³²⁸ Cüveynî, II, 13; İbnü'l-Esir, XI, 179; ReşidüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 4.

³²⁹ Cüveynî, II, 13; Mîrhând, 364; ReşidüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 4; Hândmir'e göre ise Atsız döneminde Cend ve Sıknak valisi olan İl-Arslan, babasının ölüm haberini alarak Hârezm'e süratle geçmiştir. Bkz. Hândmir, 633.

³³⁰ İbnü'l-Esir, XI, 179; Kafesoğlu, 73.

³³¹ Cüveynî, II, 13; İbnü'l-Esir, XI, 179; ReşidüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 4; Mîrhând, 364; Hândmir, 633.

³³² İbnü'l-Esir, XI, 179.

³³³ Cüveynî, II, 13.

Arslan da onun tahta geçişini tebrik etti.³³⁴ Fakat Selçuklu tahtının asli varisi olarak Irak Selçuklu hükümdarı Gıyâsü'd-din Muhammed, İl-Arslan'a elçiler göndererek, hem onun kendisini tanıması hemde doğuya yapacağı seferde ona destek verip vermeyeceği noktasında düşüncesini öğrenmek istedi. İl-Arslan, onun bu teveccühüne karşılık verdi ve hatta kendisine doğu seferi için destek verdi. Nitekim Halife, kendi dünyevi ilişkilerini genişleterek, siyasî manada hâkimiyeti tesis etmek istemekteydi. Bu cihette, Gıyaseddin Muhammed, İl-Arslan'dan Halifeye yönelik telkinlerde bulunmasını istedi.³³⁵ İl-Arslan, Halifeye yazdığı mektupta Gıyaseddin Muhammed'in emellerini anlattı ve Horasan'da asayişin bozuk olduğunu, Mâverâünnehir'in de kâfirlerin hâkimiyeti altında bulunduğunu söyledi. Bu yüzden böyle bir durumda Halifenin Sultana karşı olan düşmanlığından vazgeçmesini istedi.³³⁶

Mâverâünnehir'de yer yer baş gösteren ayaklanmalar neticesinde Semerkand Hanı Celâleddin Ali b. El-Hüseyin'in (Kök Sagun-Sagır) Karluk liderlerinden Bigu (Yabgu) Han'ı öldürmesinden sonra bir kısım Karluk bakiyesi, Han'ın oğullarından Laçin Bey idaresinde Hârezm'e sığındılar.³³⁷ Mâverâünnehir'de cereyan eden olayları değerlendiren ve çıkarları doğrultusunda hareket etmek isteyen İl-Arslan, Temmuz 553/1158 tarihinde Mâverâünnehir'e doğru harekete geçti. Bunun üzerine Semerkand Hanı, bir kısım göçebe Türkmenleri yanına aldı ve Kara Hıtaylardan yardım istedi. İlig Türkmen idaresindeki onbin kişilik yardım gönderen Kara Hıtaylarla İl-Arslan, Soğd Irmağı'ı civarında karşı karşıya geldi. Ancak İlig Türkmen, Hârezm ordusu ile savaşı göze alamadı. İki taraf arasında anlaşma yapıldıktan sonra İl-Arslan Hârezm'e geri döndü.³³⁸

Sultan Sencer sonrası Selçuklu Devleti'nden kalan boşluk, bu dönemin parlayan yıldızı ve teşkilatlı yapısı olan Hârezm Devleti tarafından doldurulmalıydı. Ancak, Sencer'in ölümüyle boşalan Horasan ve Mâverâünnehir'e birçok talipli çıktı ki bunlar Oğuzlar başta olmak üzere, Halife, Atabegler ve Karahanlı bakiyeleri idi. İl-Arslan, Horasan idaresine el atmak için ve dönem dönem ilerleyip gerileyen Oğuz istilâsı için yerel unsurlarla da ilişkilere girdi. Bu sırada Dihistan hâkimi ve Türk komutanlarından

³³⁴ Barthold, 354.

³³⁵ Barthold, 355; Kafesoğlu, 75; Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, V, 468-469.

³³⁶ Reşîdüddin Vatvât, Umdetü'l-bülegâ ve Uddetü'l-füsahâ, Ayasofya, Nr: 4150; vr., 8^a-10^b.

³³⁷ Cüveynî, II, 14; Mîrhând, IV, 364.

³³⁸ Cüveynî, II, 15.

Sencer'in eski bir gulamı olan Aytak³³⁹ ile Yağmur Han arasında savaş vuku buldu. Aytak ile Yağmur Han arasındaki bu husumetin sebebi ise Yağmur Han üzerine baskı yapan Hârezm ordularını, Aytak'ın kışkırttığı düşüncesiydi.³⁴⁰ Yağmur Han, baskıların neticesi olarak Oğuzlardan yardım istedi. Aytak ise Mâzenderân hâkiminden yardım aldı ve iki ordunun savaşında Aytak yenilgiye uğradı. Bunu üzerine Aytak, Hârezm'e sığındı. Yağmur Han ve Oğuzlar, Dihistan'ı yağmaladı ve daha sonra Horasan'a geri döndüler.³⁴¹ Hârezm'den Hilafet merkezine yazılan bir mektuptan anlaşıldığı kadarıyla, Aytak Hârezmşâh'ın yardımı ile Oğuzların geri dönmesinden sonra kendi bölgesinde tekrardan hâkimiyet tesis etmiştir.³⁴²

Selçuklu bakiyesinin kargaşa ortamı ve Oğuz istilâsının kontrol altında tutulmaya çalışıldığı bu dönemde Müeyyed Ayaba, önemli bir kişilik olarak Horasan bölgesinde karşımıza çıkmaktadır. Onun ilk başta tabii metbu ilişkisi içinde gördüğümüz Mahmud Han'ı bertaraf etmesi ve Horasan'ın batı kanadında Nîşâbur ve Tus merkezli hâkimiyetini kurması, bölgedeki dengeler açısından mühimdir.³⁴³ Müeyyed Ayaba'nın, Nesa üzerine 560/1165 tarihinde hareketine karşılık İl-Arslan, Ayaba üzerine ordu gönderdi. Hârezm ordusu buradan Dihistan'a ilerleyerek buraya bir vali atadı. Dihistan hâkimi Aytak ise Müeyyed'e sığındı.³⁴⁴ Horasan'da vuku bulan olaylar, Atabeg İl-Deniz idaresindeki Selçuklu ve Hârezmşâh İl-Arslan arasında iktidar mücadelesine dönüşmüş durumdaydı. Ayaba'nın Hârezmşâh ile anlaşmaya varması ve ona tabiiyetini bildirmesinin³⁴⁵ ardından Kafesoğlu'nun da belirttiği üzere, bu olay, Hârezmşâh Devleti'nin Selçuklu Devleti ile tabî-metbû ilişkisinin kesilmesi olarak görülebilir.³⁴⁶ Hârezm Devleti'nin artık Horasan bölgesinde Selçuklu bakiyesine alternatif olarak, yükselen, tercih ve kabul edilebilir yönetim olarak görüldüğü dönem başlamaktadır.

³³⁹ İbn İsfendiyar'a göre, İsfehbed Gazi Rüstem, Cürcân civarını Aytak'a vermiştir. İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan* 613/1216, tashih. Abbas İkbâl, c. I/II, Kitabhane-i Haver, Tahran, II, 94; Kafesoğlu, *Umdetü'l-bülegâ*'daki Halifenin vezirine yazılan mektuba dayanarak, Aytak'ın Sultan Sencer'in gulamlarından biri olduğunu kaydeder. Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi* s. 77; Reşîdüddin Vatvât, *Umdetü'l-bülegâ ve Uddetü'l-füsahâ*, Ayasofya, Nr: 4150; vr., 12^a-19^b.

³⁴⁰ İbnü'l-Esir, XI, 214.

³⁴¹ İbnü'l-Esir, XI, 215-216.

³⁴² Reşîdüddin Vatvât, *Umdetü'l-bülegâ ve Uddetü'l-füsahâ*, Ayasofya, Nr: 4150; vr., 10^b-12^a.

³⁴³ İbnü'l-Esir, XI, 215-216.

³⁴⁴ İbnü'l-Esir, XI, 256-257; Barthold, 358.

³⁴⁵ el-Hüseynî, 115.

³⁴⁶ Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 79.

Mâverâünnehir’de İl-Arslan’ın Karluk bakiyeleri üzerinden hâkimiyet mücadelesine girişmesi ve Karahitalar’ı bir süreliğine telkin etmesinden sonra, Kara Hitaylar, Hârezmşâh’ın nüfuzunun bulunduğu Buhara’ya yönelik, tazyikte bulunmaya ve İl-Arslan aleyhine harekete geçmeye başladılar. Bunun üzerine Hârezm ordusu, Amuye geldi. İl-Arslan Karluk emirlerinden Ayyar Bey komutasında bir orduyu Kara Hitaylar üzerine sevk etti. Ancak Ayyar Bey yenildi ve tutuklandı. Bu sırada hastalığı sebebiyle ilerleyemeyen İl-Arslan, Hârezm’e geri döndü ve bir süre sonra öldü (19 Recep 567/ 19 Mart 1172).³⁴⁷

1.2.4. Hârezmşâh Tekiş Dönemi (1173-1200)

Hârezmşâh İl-Arslan döneminde Selçuklu Devleti, Hilafet makamı ve diğer bölge hükümdarları ile olan münasebetler, artık Hârezmşâhların hâkim unsur olma yolunda ilerleyişinin çok daha belirginleştiği dönem oldu. İl-Arslan ve sonrasında Sultanşah ve Tekiş³⁴⁸ dönemleri ve bu süreçte meydana ilişkiler ağı Hârezmşâh hâkimiyetinin perçinleştiği süreçlerdir. İl-Arslan dönemiyle Hârezmşâh Devleti, Horasan ve Mâverâünnehir’deki siyasî yapı içerisinde artık kendini ispatlamış olmasından sonra, Tekiş dönemiyle devletin ihtişam ve güç unsurunu eline alma ve kurumsal kimliğini bölgeye hâkim kılma sürecine girdi. Tezimizin konusu olan Hârezmşâh Muhammed dönemi, arka planında getirmiş olduğu siyasî ve sosyal meselelerle hem Hârezmşâh Devleti’nin zirve noktasına ulaşmasının hem de yapısal olarak Moğol baskısıyla çözülmeye başlamasının sebeplerini, işte bu İl-Arslan ve Sultanşah-Tekiş dönemlerinden sorgulamaya başlamak yerinde olacaktır. Bu bağlamda Muhammed

³⁴⁷ İbnü’l-Esir, XI, 301; Cüveynî, II, 15; Reşîdüddin Fazlallah, *Cami’ü’t-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 5; Mîrhând, IV, 365-366.

³⁴⁸ Nesevî, Cüveynî, Reşîdüddin, gibi İslami kaynakların çoğunda “تكش” “Tekiş” olarak geçen bu ismin okunuşu ve anlamı çeşitli mülahazalar mevcuttur. Köprülü, ismin “Töküş” şeklinde olması gerektiği yönünde açıklama yapmaktadır. Ona göre, dönemin bazı kaynaklarında geçen bu şekli, dövüş, mücadele, savaş anlamlarına gelmektedir. Bazı şiiirlerde “Töküş, Töküş” şeklinde geçmiş olması onun şiiirin fonetik yapısına uygulama noktasında ortaya çıkan bir durum olduğunu ifade eder. Biz ismin genel kabul gören ve Kafesoğlu tarafından da kabul edilen şekliyle kullandık. Köprülü, Barthold’un eserinin Almancasına atfen bu ismin Takaş şeklinde olduğunu kaydetmektedir ki *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* adlı eserin Türkçe çevirisinde de Tekiş şekliyle iktiza edilmiştir. İsmi yazılış hakkında bkz. Şehâbü’l-Dîn, Nesevî, Sîret-i Celâlî’l-Dîn Mengübernî, Neşt. Mucteb Monevî, 1344 Thran, İntişârât-ı Bengâh ve Tercüme ve Neşr-i Kitâb, 4; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ, Muhammed Kâzvinî*, 343; Reşîdüddin Fazlallah, *Cami’ü’t-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 5; Avfî, *Lubâb al-albâb*, 41; Devletşah, Şair Tezkireleri (Tezkiretü’ş-Şuara), 167; Fuad Köprülü, “Uran Kabilesi”, *Belleten*, c. VII, sayı: 27, 1943, 232; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 350; Kafsoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 84.

döneminin mimarı niteliğinde ki bilhassa Tekiş dönemi, mevzumuz açısından ayrıca önemlidir.

İl-Arslan'ın vefatı sırasında Tekiş, Cend valisi olarak görevdeydi.³⁴⁹ Merkezde bulunan ve annesi Terken Hatun'un devlet ricalini ikna ederek tahtta oturttuğu Sultanaşah, İl-Arslan'ın küçük oğluydu. Sultanaşah tahta çıkarıldıktan sonra Tekiş'e elçi gönderip biatını talep ettiler. Ancak Tekiş, elçileri geri çevirdi. Bunun üzerine Tekiş'in yakalanıp öldürülmesi için üzerine ordu sevk edildi. Tekiş Cend'den ayrılarak, Kara Hitaylarla anlaşmak için Han'ın kızına başvurdu. Tekiş, kendisine yardım edildiği ve Hârezm tahtını ele geçirdiği takdirde, yıllık vergi ve Hârezm hazinelerini vadetti.³⁵⁰ Bu dönemde Kara Hitay tahtında Gürhan'ın kızı bulunuyordu ve devlet idaresini kocası Fuma'ya³⁵¹ vermişti. Böylece Kara Hitayların desteğini alan Tekiş, Hitay askeri kıtalarıyla birlikte Hârezm'e doğru harekete geçti. Hârezm'e giden Tekiş ve Melike'nin ordusu karşısında Sultanaşah ve Terken Hatun mukavemet gösteremedi. Sultanaşah ve annesinin Hârezm'i terk etmesinin ardından Tekiş, 22 Rebiülahir 568/11 Aralık 568 tarihinde Hârezm tahtına oturdu.³⁵²

Terken Hatun ve oğlu Sultanaşah, Harezim'i terk ettikten sonra İbn İsfendiyar ve Ma'raş'i'deki kayıtlara göre, İsfehbed Hüsâm'üd-devle Erdeşir bin Alâ'id-devle Hasan'a müracat ederek, yardım talebinde bulunmuşlardır.³⁵³ Ancak Horasan hâkimi Müeyyed Ayaba bu durumdan istifade etmeye yöneldiği için Sultanaşah ile karşılıklı çıkarları doğrultusunda anlaştilar. Müeyyed Ayaba ve Sultanaşah öncelikli olarak Mâzenderân Sâri'ye³⁵⁴ bölgesine geldiler. Bâleman kalesini ele geçirdiler.³⁵⁵ Tekiş

³⁴⁹ Şehâbü'd-Dîn, Nesevî, 43; Cüveynî, II, 15; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 6; Mîrhând, IV, 365; İbnü'l-Esir, XI, 303.

³⁵⁰ Cüveynî, II, 15-16; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 6; İbnü'l-Esir, XI, 303; Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, (Çev. Mustafa Uyar), TTK, Ankara 2015, 14.

³⁵¹ Fuma, Fermay, ya da İbnü'l-Esir'de geçtiği haliyle Koma, Çince damat demektir. Kara Hitaylar, Çince birçok unvan ve idari esaslarını kullanmaktaydılar. V.V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Kâzım Yaşar Koprâman-İsmail Aka, TTK, Ankara 2006, 102.

³⁵² Cüveynî, II, 16; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 6.

³⁵³ Mar'aşî, Mir Seyyid Zayirüddîn bin Seyyid Nasirüddin, *Târih-i Taberistan ve Rûyân ve Mâzenderân*, (Nşr. M. Hüseyin Tesbihi), Mukad. Muhammed Cevad Meskur, İntişârat-ı Şerkî, Tahran 1966, 111; İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan* 613/1216, tashih. Abbas İkbâl, c. II, Kitabhane-i Haver, Tahran, 113.

³⁵⁴ Taberistan bölgesinin mühim şehirlendir. Âmul'un doğusunda olup Abbasiler döneminde bir süre Taberistan bölgesinin başkenti olmuştur. Bak. G.Le. Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, London 1966, 370.

³⁵⁵ İbn İsfendiyar, 128-129.

üzerine harekete geçen Müeyyed Ayaba ve Sultanaşah birlikleri, Suburni³⁵⁶ kasabası yakınlarında bekledi. Daha sonra çölü küçük birlikler halinde geçmek zorunda kalan Müeyyed Ayaba, Tekiş'in kendilerini karşılayacağını farkında değildi. Bunun üzerine Hârezm birliklerinin saldırısıyla karşılaşan Ayaba'nın ordusu dağıldı. Müeyyed Ayaba esir düştü ve kellesi vuruldu 569/1174.³⁵⁷ Sultanaşah ve annesi Terken Hatun ise savaş esnasında kaçmayı başardılar ve Dihistan'a doğru ilerlediler. Sultan Tekiş, onları takip etti ve Terken Hatun yakalanarak öldürüldü. Sultanaşah, önce Müeyyed Ayaba'nın oğlu Togan Şah'ın yanına geldi. Ancak daha sonra ondan yardım almayacağını anlayınca dönemin diğer bir yükselen gücü Gur Sultanı Gıyaseddin'in yanına gitti.³⁵⁸

Tekiş dönemi ve sonrasında en mühim problemi olan Sultanaşah meselesinin devletlerarası ilişkilerde derinden etki etmesi, Selçuklu gücünün zayıflaması sonrası başlayan hâkimiyet telakkilerinde, bir denge ve avantaj elde etme durumuna gelmiş oldu. Nitekim Gur Devleti'nin Hârezmşâh Devleti'ne yönelik bu aşamada bir taarruzu olmasa da Sultanaşah'ı himaye etme ve ondan ileride faydalanma yoluna gitti. Sultanaşah, Gur himayesinde bir Sultan gibi muamele görmüş ve hürmet edilmiştir.³⁵⁹ Sultanaşah'ın Gur ülkesinde kaldığı süreçte geçici bir iktaya sahip olduğu, ancak Gur hükümdarı ile Hârezmşâh Tekiş arasındaki anlaşmadan dolayı, ona bir askeri destek verilmediği görülmektedir.³⁶⁰ Ancak bu sırada Sultanaşah lehine bir olay gerçekleşmekte idi. Hârezmşâh Tekiş, hükümdarlığını elde etmede kendisine yardım eden Kara Hıtaylarla anlaşmazlığa düştü. Bu durum Kara Hıtaylar tarafından Hârezm'e gönderilen adamların Harezim'i kendi malları gibi görmeleri ve Sultan Tekiş'e kendilerine tabi bir hükümdar olarak davranmaları neticesinde meydana geldi. Cüveynî, Tekiş'in bu konudan rahatsızlığını ve onun psikolojik durumunu ifade eden, "*Hür bir insanın tabiatına, gurur hâkimdir*" sözünü nakleder.³⁶¹ Tekiş ve Kara Hıtaylar arasındaki ilişki,

³⁵⁶ Barthold bu kasabayı Süberli diye okumuştur. Kasaba bir müddet sonra sel basmıştır. Hârezm şehirlerinden olan bölge, Ceyhun'dan gelen kanallarla beslenen kurak bir şehirdir. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 360; Ayrıca *Subarlu, Severni, Suburni* okunuşları da mevcuttur. İbnü'l-Esir, Hârezm'e yirmi fersah uzaklıkta küçük bir belde olduğunu söylemektedir. İbnü'l-Esir, XI, 303.

³⁵⁷ Cüveynî, II, 17; ReşidüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 6; İbnü'l-Esir, XI, 303; İbn İsfendiyar, 116.

³⁵⁸ Cüveynî, II, 17; ReşidüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 6-7; İbnü'l-Esir, XI, 303; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 360; Şîrin Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, 14.

³⁵⁹ Cüveynî, II, 17; ReşidüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 7; İbnü'l-Esir, XI, 303; Cüzcânî, I, 302.

³⁶⁰ Cüzcânî, I, 302-303.

³⁶¹ Cüveynî, II, 17

nihayetinde Tekiş'in Hitay elçilerinden birini öldürtmesi neticesinde tamamen bozuldu. Gelişen bu olaylar neticesinde Sultanşah'ın istediği bir durum ortaya çıktı. Kara Hitaylar, Tekiş ve Sultanşah arasındaki taht mücadelesini kendi lehlerine kullanmak için Sultanşah'ı Tekiş'e karşı kendi yanlarına davet ettiler. Böylece Sultanşah da Kara Hitaylardan kendisine yardım talep etti. Fuma komutasında Sultanşah'a verilen ordu ile birlikte Sultanşah, Hârezm'e hareket etti. Tekiş, ilk önce bentlerin açılmasını ve güzergâhın su altında bırakılmasını istedi. Nihayetinde iki taraf arasında vuku bulan mücadelede Hârezmlilerin de dirençli mukavemeti ile Sultanşah ve Kara Hitay birlikleri geri çekilmek zorunda kaldı.³⁶²

Sultanşah, bu yenilgiden sonra Hârezm'den bir kısım Kara Hitay birlikleriyle beraber Melik Dinar'ın hâkimiyetinde bulunan Serahs'a saldırdı. Halk kılıçtan geçirildi ve Melik Dinar kendisini bir kuyu içerisine atarak kurtulmak istediye de başarılı olamadı. Sultanşah burdan sonra Merv'e yöneldi. Merv'de birçok ganimet elde ettiği anlaşılan Sultanşah, Kara Hitay birliklerini geri gönderdi.³⁶³ Bu sırada Melik Dinar, Togaşah'a Serahs ile Bistam'ı değiştirmeyi teklif etti. Bu teklifi Togaşah kabul etti. Ancak Sultanşah, Emir Kara Kuş idaresindeki Serahs'a saldırdı. Togaşah bu saldırıya karşılık iyi teçhizatlandırılmış bir orduyla harekete geçtiyse de 26 Zilhicce 576/13 Mayıs 1181'de vuku bulan savaşta Togaşah, yenilgiye uğradı. Böylece Tus ve Serahs'a hâkim olan Sultanşah, yeniden Hârezm tahtındaki iddiasını devam ettirecek gücü kendinde buldu. Togaşah, Tekiş ve Gur sultanına yardım için başvurmasına rağmen, bir netice alamadı. Togaşah'ın birçok askeri Sultanşah tarafına geçti. Nihayetinde Togaşah öldü ve onun yerine Sencerşah geçtiyse de idari ve askeri ricalin çoğu Sultanşah'ın yanına geçmiş ve Togaşah'ın hâkim olduğu bölgeler, Sultanşah'a intikal etmiştir.³⁶⁴

Kara Hitayların baskısından kurtulmasından sonra bu yönde gelebilecek tehlikelere karşı da önlemler almaya çalışan Tekiş, Cend bölgesinin önemini

³⁶² Cüveynî, II, 17-18; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 7; İbnü'l-Esir, XI, 304; Hândmir, 635; Mîrhând, Muhammed b. Hondşâh Belhî i Ravzat es-Safâ, Neşr ve Telhis. Abbas Zeryab, Çaphane-i Meharat, Tahran, 707.

³⁶³ Sultanşah'ın Merv'i ele geçirdikten sonra burayı başkent yaptığına yönelik bilgi sadece Cûzcânî'de mevcuttur. bkz. Cûzcânî, I, 302-303; Ayrıca Kafesoğlu, Merv'in alınmasıyla birlikte Sultanşah'ın birçok ganimet elde edip Kara Hitay askerlerine ihtiyacı kalmadığını ve böylece gücünü büyük ölçüde güçlendirdiğini belirtir. bkz. Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 90.

³⁶⁴ Cüveynî, II, 18-19; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 7; İbnü'l-Esir, XI, 304-305.

bilmektedir ve bu yüzden buraya oğlu Nâsîrüd'din Melikşah'ı atadı.³⁶⁵ Ayrıca Sırderya ötesine yönelik sınır bölgelerini de güçlendirmeye çalışan Tekiş,³⁶⁶ Barçınlık-Kend hududuna kadar hâkimiyetini ulaştırdı. Buraya da diğer oğlu Tacü'd-din Alişah'ı görevlendirdi.³⁶⁷ Bu sınır boylarının ve Sır Derya ötesi fetihlerinin amacı, öncelikli olarak bölge hâkimiyetini sağlamak ve ticari güvenliği güçlendirmek içindi. Ancak Tekiş'in 576/1181 tarihli Gur hükümdarına gönderdiği mektuptan³⁶⁸ anlaşıldığı üzere Tekiş, bu fetihlerin dini boyutuna vurgu ile kâfirlere karşı savaşmakta olduğunu belirterek meşruiyet zeminini de oluşturmaktaydı. Ayrıca bu fetihlerle Hârezmşâh Tekiş, Sır Derya ötesinde yerleşen birçok Kıpçak ve diğer Türk kabilelerinden birçoğunu himayesi altına almış bulunmaktaydı.³⁶⁹ Bölgenin yükselen değeri olan HârezmDevleti, artık demografik açıdan sınırlarına ve hatta Hârezm'in içine yerleşen dinamik unsurlara ev sahipliği yapmaktaydı.

Tarihî seyir açısından Hârezmşâh Devleti'ni Sır Derya, Mâverâünnehir ve Horasan doğrultusunda her yönden hâkimiyetine alma telakkisi ile hareket eden Tekiş, bu minvalde Mâverâünnehir'e yöneldi. Buhara Fetihnamesinde belirtildiği üzere zalim ve mürtetlere karşı yapılan Buhara seferinde³⁷⁰ ilk olarak şehrin zaptının halkın ıstırabına mahal vermemek üzere yapılması için şehrin teslimi istendi. Ancak daha sonra şehirdeki fesatçı ve küstah zalimlerin ısrarı neticesinde şehir zapt olundu. Sultan Tekiş, artık gerçek bir hami olarak fetihlerine girişirken, halkın memnuniyetini sağlamaya da dikkat etmekteydi. Bu doğrultuda ordusunu şehrin dışında konuşlandırdı. Buhara zalimlerinden 1000 civarında bir grup, Sultan Tekiş'in huzuruna getirildi. Buhara'da hutbe Abbasi halifesinin isminden sonra Sultan Tekiş adına okunmaya başladı ve adına para bastırıldı.³⁷¹ Buhara'nın fethinin tarihi hakkında Barthold, 12 Cemâziyelâhir 578'i kabul etmekte olup, Kafesoğlu Atabey Pehlevan'a yazılan bir mektuba binaen Recep 578/ Kasım 1182 tarihine atıfta bulunmaktadır.³⁷²

³⁶⁵ Bağdadî, Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed, *et-Teveşşül ile't-teressül*, (Nşr. Ahmed Behmenyar), Şirketî Sehâmî Çap, Tahran 1315, 12-29.

³⁶⁶ Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 93.

³⁶⁷ Bağdadî, 38-43.

³⁶⁸ Bağdadî, 148.

³⁶⁹ Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 93-94; bu konu hakkında Kıpçak Uran kabilesi resi Alp Kara'nın Hârezmşâh Tekiş'e olan hizmetini Bağdadî de kaydedilmektedir. Bağdadî, *et-Teveşşül ile't-teressül*, 174-175.

³⁷⁰ Bağdadî, 125-131.

³⁷¹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 364-365.

³⁷² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 364; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 97.

Sultan Tekiř döneminin en mühim olayı olan kardeşi Sultanřah ile mücadelesinde yukarıda belirtildiği üzere Sultanřah'ın gücü, Merve ve Serahs'ın ele geçirilmesiyle artmıştı. Niřapur hâkimi Togaňah'ın ölümü ve sonrasında Sencerřah'ın dirayetsizliği ile Atabeyi Mengli Bey'in idareyi ele alması neticesinde halka zulmetmeye başlaması, Sultan Tekiř'in bölgeye hareketine sebep oldu.³⁷³ Aslında genel olarak bir Horasan zaptı hazırlığı gibi görünen ve Tekiř'in bu hareketini fark eden Sultanřah, öteden beri emeli olan Hârezm'i ele geçirme hevesine tekrar kapılarak, Harezim'edoğru hareketeyeğti. Ancak Harezimliler, Sultanřah'a karşı sert bir mukavemet gösterdiler.³⁷⁴ Sultanřah, Tekiř'in güzergâhını Merv üzerine çevirdiği haberini de alınca hemen Merv'egeri dönmek zorunda kaldı. Sultanřah, askerlerinin çoğunu Amuye'de bırakarak, geceleyin Merv'e girmeyi başardı. Bu durumu öğrenen Tekiř, burada vakit kaybetmeden şadyah'a yöneldi.³⁷⁵ Aslında Sultanřah'ın Merv mukabilinde dönüp şehre hâkim olmasının asıl sebebi, Hârezm halkından gördüğü mukavemet idi. Nitekim kendisinin başından beri Hârezm halkına olan güveni ve inancıbu seferden sonraartık tamamen ortadan kalkmış oldu. Bu yüzden Merv'in de elden çıkması onun başka bir hâkimiyet sahasının kalmaması demektir.³⁷⁶

Hârezmşah Tekiş, asıl maksadı olan Nişâbur'a yönelerek, şadyah önünde iki ay şehri kuşattı 582/1186.³⁷⁷ Kuşatma neticesinde anlaşma talebiyle vergi verme ve tabiiyeti kabul şartlarıyla Tekiş, Nişâbur'dan geri döndü. Tekiş, Hârezm'e döndükten sonra barış şartlarını görüşmek ve vergi miktarını belirlemek için Hâcib şihabü'd-din Mes'ud, Hânsalar³⁷⁸ Seyfü'd-din Merdanşir ve Münşi Bahâe'd-din Muhammed Bağdadı'yi Nişâbur'a gönderdi. Ancak Atabey Mengli Bey, gelen elçileri tutuklatarak, Sultanşah'ın yanına gönderdi.³⁷⁹ Bu olayların arefesinde Sultanşah, Nişâbur'u ele geçirmek için harekete geçti. şadyah önünde halkın direnişi ile karşılaşan Sultanşah, geri dönmek zorunda kaldı. Cüveynî, Sultanşah'ın burada yenildiğini belirterek, sonrasında Sebzevar'a yöneldiğini söyler. Sultanşah burayı ele geçirmek için

³⁷³ İbnü'l-Esir, XI, 305.

³⁷⁴ Hândmir, II, 636.

³⁷⁵ Cüveynî, II, 19; Reşidüddin Fazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 8.

³⁷⁶ Gülseren Ceceli, *Hârizmşah Hükümdarı Sultaşah Mahmud*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, 61.

³⁷⁷ Cüveynî, II, 19; İbnü'l-Esir, XI, 305; Mîrhând, 707.

³⁷⁸ Hânsalar, aşçıbaşi, sofracıbaşi anlamına gelip, hükümdarın sofrasının kurulması ve mutfak için erzak temini gibi görevleri mevcuttur. bkz. Aydın Taneri, "Hansalar", *İA*, XVI, 47-48; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Methal*, TTK, Ankara 1988, 36;

³⁷⁹ Cüveynî, II, 19; Mîrhând, 707.

mancınıklar³⁸⁰ kurdu ve şehri bir süre muhasara etti. Durumun kötü olduğunun farkına varan şehir halkı, Şeyh Ahmed Be'dilî'yi elçi olarak gönderdiler. Sultanaşah'a karşı yapılan kötü ithaflardan dolayı şehir ahalişi adına af dileyen Şeyh Ahmed'i, Sultanaşah iyi karşıladı ve bölge halkını affettiğini söyledi.³⁸¹ Sultanaşah şehre girdi, halka iyi davrandı ve sonra Merv'e doğru hareket etti.³⁸²

Yukarıda da bahsi geçen Mengli Bey'in hareketleri sonucu Sultan Tekiş, Nîşâbur'a sefer yapmak için harekete geçti. 583/1187 tarihinde Şadyah önüne gelen Tekiş, şehri muhasara etti. Mengli Bey'in mukavemeti, son neticesine varınca anlaşma talep etti ve Tekiş şehri teslim aldı. Şehirde Mengli'nin yaptığı zulüm ve haksızlıklara son veren Tekiş, adil davranarak ahaliye iyi muamele etti. Mengli, huzura getirildi ve fakihlerin fetvasına dayanarak kısas neticesinde öldürüldü. Hârezmşâh Tekiş, Nîşâbur ve Togaşahlar'a ait olan diğer bölgeleri, oğlu eski Cend valisi Nâsirü'd-din Melikşah'a vererek Gürgeç'e geri döndü.³⁸³ Sadece İbnü'l-Esir'de olan bir kayda göre, Tekiş geri dönerken yanında Sencerşah'ı da getirmiş ve ona iyi davranmıştır. Ancak Sencerşah Nîşâbur'a gizlice haberler gönderip halkı kendi lehine harekete geçirmeye çalışmıştır. Bunu öğrenen Tekiş, onun gözlerine mil çektirmiştir. Sencerşah 595/1198 yılına kadar Hârezm'de kalmıştır.³⁸⁴

Nîşâbur'un Müeyyed Ayaba mülükünden Togaşahların bölgesinin Hârezmşâh Tekiş'in eline geçmesi, bölgedeki dengeleri Sultanaşah aleyhinde değiştirmiş bulunmaktaydı. Bu yüzden Tekiş'in bölgeden ayrılmasından sonra, öteden beri Nîşâbur'u ele geçirmek isteyen Sultanaşah, tekrar hareket geçti. Tekiş'in oğlu Melikşah ile mücadele sırasında Sultanaşah, Nîşâbur ahalisine büyük sıkıntılar yaşattı. Tekiş, büyük mancınıklarla teçhiz edilmiş ordusuyla Nesa önlerine geldiği sırada, haberi alan Sultanaşah, kaçarak Merv'e çekildi. Tekiş de Nîşâbur'u tekrar tahkim ettikten sonra kışlamak üzere Mâzenderân'a hareket etti.³⁸⁵ Tekiş'in Mâzenderân'da kışlama sebebi,

³⁸⁰ Ortaçağ muhâsara aletlerinin başında gelen mancınık, ilk olarak M.Ö. 5-4. Yüzyılda Çin'de ortaya öiktiği ve buradan Türkler ve Müslüman Araplar aracılığı ile Ön Asya ve Avrupa'ya ulaştığı bilinmektedir. Mancınık, hem Hârezmşâh ordu teşkilatında hem de Moğolların İslam ülkelerini işgali sırasında yoğun bir şekilde kullanılmış savaş aracıdır. Bu yüzden bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, 280-306.

³⁸¹ Cüveynî, II, 20.

³⁸² Hândmir, II, 636.

³⁸³ Cüveynî, II, 21; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 8-9.

³⁸⁴ İbnü'l-Esir, XI, 305.

³⁸⁵ Cüveynî, II, 21; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 9; Mîrhând, 708; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 106.

Mâzenderân bölgesindeki İsfehbed Hüsamü'd-devle Erdeşir ile olan dostluk münasebetlerindendi. Sultan Tekiş ile İsfehbed arasında daima elçiler gidip gelmekte ve hediyeler sunulmaktaydı.³⁸⁶

Bu dönemde Melik Dinar, Mâzenderân'ın sınır boylarında yağmalarda bulunup, İsfehbed ile mücadeleye başladı. Tekiş'den yardım isteyen İsfehbed, Melik Dinar'ı kuşatarak onu ele geçirmek istiyordu. Ancak Melik Dinar kaçmayı başardı.³⁸⁷ Bunun üzerine Tekiş, bu yağmaların önüne geçmek ve sınırlarını da tahkim ettirmek maksadıyla Cürcan bölgesini talep etti. Bölgeyi Dihistan'a bağlayan Tekiş, burayı oğlu Alişah hâkimiyetine tevdi etti.³⁸⁸

585/1189 baharında Tekiş, Sultanaşah meselesi yüzünden tekrar Horasan'a hareket etti ve bir süre Tus'un Redekan bölgesinde ikamet etti. Sultanaşah, Sultan Tekiş'e elçiler göndererek anlaşma teklifinde bulundu.³⁸⁹ Bu suretle Tekiş'in Horasan'a tekrar hareketi neticesinde yerel unsurların tabiiyeti sağlandı ve Horasan Hârezmşâh Devleti'nin hâkimiyet sahası oldu. Horasan üzerinde emelleri olan ve Hindistan tarafıyla o zamana kadar meşgul olmuş olan bir Gur tehlikesi her zaman vardı. Gur Devleti'nin Sultanaşah'a destek vermesi tehlikesi de düşünülerek, iki taraf arasında yapılan anlaşma yapıldı. Tekiş, Cam, Baherz ve Zir-i Pil'i Sultanaşah'a verdi. Sultanaşah ise Mengli Bey'in tutuklatarak Sultanaşah'a gönderdiği Hâcib Şihabü'd-din Mes'ud, Hânsalar Seyfü'd-din Merdanşîr ve Münşî Bahâe'd-din Muhammed Bağdadî'yi Tekiş'e gönderdi ve iki taraf arasında barış tesis edilerek, Hârezmşâh Tekiş, 18 Cemaziyevvel 585/24 Temmuz 1189'da saltanat tahtına oturdu.³⁹⁰ Kaynaklar, Sultan Tekiş'in saltanat tahtına oturması hakkında ittifak halindedir. Böylece Hârezmşâhlar Devleti'nde yeni bir durum ortaya çıktı. Sultanaşah'ın Tekiş'e bağlılık bildirmesi sonucunda, Tekiş, Sultanaşah'a bahşettiği bölgelerde idarede bulunmasına izin vermekteydi. Böylelikle Hârezm tahtındaki iddiasından vazgeçmek zorunda kalan Sultanaşah, kendi lehine genişlemek maksadıyla Gur Devleti'ne yönelik tazyike başlayarak, kendisine Herat, Buşenc³⁹¹ ve Bagdis'in³⁹²

³⁸⁶ İbn İsfendiyar, II, 130.

³⁸⁷ İbn İsfendiyar, II, 137; Mar'aşî, 254.

³⁸⁸ İbn İsfendiyar, II, 138.

³⁸⁹ Cüveynî, II, 21; Reşîdüddin Fazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 9

³⁹⁰ Cüveynî, II, 21; Reşîdüddin Fazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 9; Hasan-ı Yezidî, *Câmiu't-tevârih-i Hasenî*, vr. 257a.

³⁹¹ Herat bölgesinin mühim şehirlerinden biridir. Herat nehrinin sularıyla beslenen bölge, Herat'a iki fersah mesafededir. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, Dar-ı Sadr Leyden, 1938 Beyrut, II, 457; İbn Havkal, 10.

verilmesini istedi. İki taraf arasında süren uzun savaş halinden sonra, *Pencdih Savaşı*'nda Sultanaşah yenilerek, Merv'e döndü.³⁹³ Tekiş, durumdan haberdar olunca hem kardeşinin Kara Hitaylarla bağlantıya geçmesini önlemek hem de Sultanaşah'ın bu durumundan faydalanmak için onun üzerine harekete geçti. Geçit güzergâhlarını tahkim eden Tekiş, Serahs'a vardı ve kaleyi zapt etti.³⁹⁴ Sultanaşah, Kara Hitaylarla bağlantıya geçemeyince bir müddet önce savaştığı Gur Sultanına sığınmak zorunda kaldı. Elbette ki bu durum Gur Sultanının aradığı bir fırsattı. Gur Sultanı, Sultanaşah'a hürmet gösterdi. Daha sonra Tekiş'e onu himaye ettiğini ve Hârezm tahtında Sultanaşah'ın hakkı olduğunu ilettili.³⁹⁵

Bu sırada Hârezmşâhın dikkatini çekecek olan bazı hadiseler Selçuklu idaresindeki Irak'ta cereyan etmekteydi. Sultan Tuğrul, Atabey Kızıl Arslan ve muhaliflere karşı harekete geçmiş ve kendisine muhalif kanadı tedibe başlamıştı. Sultan, Azerbaycan üzerine harekete geçtiğinde Kızıl Arslan durumdan istifade edip, Sultan'a saldırmıştır. Hemedan'a gelen Kızıl Arslan idareyi ele geçirmeyi başararak, Tuğrul'u hapsedmiştir. Böylece Halifenin desteğini de alarak, kendisi bizzat saltanat tahtına oturmuştur. Ancak bir süre sonra Kızıl Arslan, çadırında boğularak öldürülmüştür (587/1191).³⁹⁶

Irak'taki bu karmaşa, mühim bir noktaya gelmiş bulunmaktaydı. Sultan Tuğrul, hapisten çıkarıldıktan sonra Kazvin'de muhalifleri yenerek tekrar tahta oturdu.³⁹⁷ Sultan Tuğrul'un muhaliflerinden Kutluk İnanç, kendisi lehinde tahtı elde etmek için Tekiş'den yardım istedi. Hârezmşâh Tekiş, olayları kendi cihetinden değerlendirerek, Rey üzerine harekete geçti ve Taberek Kalesi'ni zapt etti.³⁹⁸ Fakat bu sırada kardeşi Sultanaşah'ın Hârezm'e doğru hareket ettiği haberini aldı. Gur Sultanı'nın desteğiyle bu harekete

Asırda İslam Coğrafyası, terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe, İstanbul 2014 333; el-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, *İslam Coğrafyası Ahsenü't Tekâsîm*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2015, 318.

³⁹² Bagdis, Buşenc'den daha küçük Herat bölgesinde bir eyalettir. En önemli şehri Dihistan olup, bölge kuru bir iklime sahiptir. İbn Havkal, *Süretü'l-arz*, 458; İbn Havkal, *10.Asırda İslam Coğrafyası*, 334; el-Mukaddesî, 318.

³⁹³ İbnü'l-Esir, XI, 305-307.

³⁹⁴ İbnü'l-Esir, XI, 307.

³⁹⁵ İbnü'l-Esir, XI, 307-308

³⁹⁶ Ravendî, II, 331-333;

³⁹⁷ el-Hüseynî, 128; el-Bundârî, 269.

³⁹⁸ Ravendî, II, 336.

yönelen Sultanşah, Tekiş'in geldiğini öğrenince geri döndü. Tekiş, kışı hazırlıkla geçirerek, Sultanşah meselesini tamamen halletmek istiyordu.³⁹⁹

Sultan Tekiş, hazırlıklarını sürdürürken bu sefer kesin bir netice almak için bölgesel temaslarda bulunup bir dizi önlemler aldı. Tekiş, İsfahbed Erdeşir'e yönelik Kebudcâme ve Hümâyün beldelerini alarak Esterâbâd'a saldırdı. Bistam ve Dâmegân bölgelerini de alarak buralarda birlikler yerleştirdi. Ancak İsfahbed, Tekiş'e karşı Irak Selçuklu Sultanı, müttefik Gur hükümdarı ve Sultanşah ile ittifaka girdi.⁴⁰⁰ Kardeşinin tam anlamıyla tenkil edilmesi için son kez sefere çıkan Sultan Tekiş, Ebiverd bölgesine geldi. Burda elçilerin gidip gelmesine rağmen bir anlaşmaya varılamadı. Cüveynî'ye göre, bu sırada Serahs valisinin daveti üzerine Tekiş buraya gelmiş ve Bedreddin Çağır, kalenin anahtarlarını ona teslim etmiştir.⁴⁰¹ Sultanşah Mahmud bu duruma içerlemiş ve üzüntüyle geçen iki günden sonra Ramazan ayının son günü 589/1193 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁰² Hârezmşâh Devleti tarihînin en mühim taht mücadelesi olan Sultanşah meselesi nihayete erince, Tekiş, Hârezmşâh Devleti'nin önündeki büyük bir engeli ortadan kaldırmış oluyordu. Böylece artık devlet en ihtişamlı günlerine ulaşmaya başlayacaktır.

Hârezmşâh Tekiş, Sultanşah meselesi ile uğraşırken bunu fırsat bilen Sultan Tuğrul, Rey üzerine sefer yaptı ve Taberek Kalesi'ni zapt etti. Emir Tamgaç'ı öldüren Tuğrul, Bistâm ve Dâmegân bölgesine girdi. Hârezm birliklerini dağıtarak, birçoğu Sultan tarafından esir edildi.⁴⁰³ Tekiş ise zaten Rey bölgesine sefer niyetindeyken kardeşinin gaileleriyle uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu sırada Kutluk İnanç'ın daveti ve Selçuklu Sultanı ile hâkimiyet mücadelesine giren Halife en-Nâsır Lidînillâh'ın⁴⁰⁴ elçilerle Sultan Tuğrul'dan şikâyetlerde bulunması, onun bu düşüncesine meşruiyet oluşturdu. Halife, Tekiş'e Selçuklu hâkimiyetindeki bölgelerin iktâsına dair bir menşur dahi gönderdi.⁴⁰⁵ Ancak Hârezmşâh Tekiş, Sîmnân'da Kutluk İnanç ve diğer muhalif güçlerle birleşti. Kutluk İnanç'ı beraberinde bir birlikle Rey'e gönderdi ve kendisi de

³⁹⁹ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 10.

⁴⁰⁰İbn İsfendiyar, II, 158; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 121.

⁴⁰¹Cüveynî, II, 24.

⁴⁰²Cüveynî, II, 24; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 9; Mîrhând, 708;

⁴⁰³Ravendî, II, 336.

⁴⁰⁴Abbas İkbâl, "Zendedgân-ı Acibî Yekî ez Hulefâyî Abbas (el-Nâsır Lidinillah)", Şerk (Edebiyat ve Zebanhâ), sayı: 6, 1310, 329-352; İbrahim Bâ'vefa, "Menasebetü Siyasî-i Hârezmşâhiyan ve Abbasiyan", *Tarihî İslam*, sayı: 25, Bahar 1385, 101-142.

⁴⁰⁵İbnü'l-Esir, XII, 92-93.

arkasından harekete geçti. Tekiş, Sultan Tuğrul ve efradı tarafından yapılan barış ve geri çekilme tekliflerini reddetti. Büyük bir cesaretle çarpışan Sultan Tuğrul savaş meydanında Kutluk İnanç tarafından başı kesilerek öldürüldü (29 Rebiülevvel 590/25 Mart 1194). Sultan Tuğrul'un başı halifeye gönderildi.⁴⁰⁶ Böylece Irak Selçuklu Devleti, son padişahı ile birlikte tarih sahnesinden çekildi.

Sultan Tekiş, artık Selçuklu Devleti'nin varisi ve bölgelerinin hâkimi olarak payitaht Hemedan'a geldi. Burada devletin idari yapılanmasını yeniden tanzim etti. Bir köşk yaptırdı ve Irak tahtının hâkimi olarak büyük bir merasimle köşke oturdu.⁴⁰⁷ Bu esnada Halife en-Nâsır Lidînillâh, Vezir İbn ü'l-Kassâb ile birlikte hilat ve hediyeler gönderdi. Vezir beraberinde on bin kadar Kürt ve bedevi kuvveti ile Esedâbâd'a geldi. Burada Sultan Tekiş'e tüm memleketlerin işini tanzim eden Divan-ı Aziz'i ve Halifenin Saltanat ahd ve teşrifini karşılama için küçük bir kuvvet ile yaya olarak karşılama gelmesini isteyen bir haber gönderdi. Ancak Sultan Tekiş, bu durumun kendisi için ağır geleceğini düşünerek, Halife elçisini karşılama bir ordu gönderdi. Vezir İbn ü'l-Kassâb, Hâzrem birliklerinin eline düşmemek için kaçtı. Tekiş, onu Dinever'e kadar takip etti. Ancak daha sonra Hemedan'a geri döndü ve devletin tanzimine başladı. Irak idaresinden vergi toplama için memurlar görevlendiren Tekiş, İsfahan'ın idaresini Kutluk İnanç'a, Hemedan idaresini Karakız-ı Atabeki'ye,⁴⁰⁸ Rey'i de ona Atabeg olarak tayin ettiği Mayancuk ile birlikte Melik Yunus Han'a tevdi etti.⁴⁰⁹

Tekiş Irak meselesini hallettikten ve bölgeyi tanzim ettikten sonra, oğlu Muhammed ile birlikte Hâzrem'e geri döndü.⁴¹⁰ Tekiş'in bu dönemde Sırderya ötesinde Katır Buku⁴¹¹ ile olan mücadelesine sadece Cüveynî'de rastlamaktayız. Bu bilgi ışığında Tekiş, 591/1195 tarihinde Sıknak'a bir sefer düzenlemiştir. Katır Buku, Cend'e gelen Tekiş önünden geriye hareket etti. Tekiş, Katır Buku'yu takibe başladı ve

⁴⁰⁶ Cüveynî, II, 25-26; İbnü'l-Esir, XII, 93; Ravendî, II, 341-342; el-Bundârî, 269-270; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hâzrem)*, 11-12; *Cami'ü't-Tevârih, (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, (Çev. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş), 177; el-Ömerî, 323. İbn Haldun, Sultan Tuğrul'un bizzat Hâzremşâh Tekiş tarafından öldürüldüğünü kaydetmektedir. Ancak muasır kaynaklar böyle bir bilgi vermemektedir. İbn Haldun, *Tarih-i İbn Haldun*, II, 800.

⁴⁰⁷ Ravendî, II, 345.

⁴⁰⁸ Bu bilgi sadece Râvendî'de mevcuttur. Cüveynî ve Reşîdüddin, Hemedan için bilgi vermemektedir. Kafesoğlu ise Emir Karagöz'e Hemedan'ın verildiğini ifade eder.

⁴⁰⁹ Cüveynî, II, 25-26; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hâzrem)*, 11-12; Ravendî, II, 345.

⁴¹⁰ Cüveynî, II, 27; İbnü'l-Esir, XII, 94.

⁴¹¹ Katır/Kayır/Kadır gibi açıklamalarla izahat verilen bu kelime, Köprülüye göre, "kuvvetli, büyük" manasında bir ünvandır. M.Fuad Köprülü, "Uran Kabilesi", 232.

Uran'ların⁴¹² ihaneti neticesinde Hârezm ordusu yenilgiye uğradı. Birçoğu da çölde telef olan Hârezm birlikleri ve Tekiş, ancak 18 gün sonra Hârezm'e dönebildiler.⁴¹³ Tekiş'in bu doğu seferinin sınır güvenliği ve asi Kıpçak birliklerinin tecavüzlerine karşı olduğu sonucu çıkarılabilir.⁴¹⁴ Tekiş'in tahta çıkmadan önce Cend valiliği sırasında bu bölge ile ilgili kanaati doğrultusunda yapmak istedikleri, kardeşi Sultanşah ve Irak meseleleri yüzünden gecikmiş bir niyetin göstergesi olabilir. Katır Buku meselesinin halli ise 1197 senesinde Katır Buku'nun akrabası Alp Direk sayesinde oldu. Cend'e gelen Alp Direk, Katır Buku'yu yakalayıp Sultan'a teslim edeceğine dair yardım istedi. Tekiş, oğlu Muhammed'i derhal Horasan'dan çağırdı ve Alp Direk ile birlikte asi Kıpçaklar üzerine gönderdi. Muhammed ve Alp Direk, Katır Buku ile yaptıkları mücadelede onu esir ederek, Sultan Tekiş'e getirdi (Rebiülâhir 594/Şubat 1198). Alp Direk'in bu durumu, bir müddet sonra kendi hâkimiyetini tesis etme şekline çevirince, Sultan Tekiş, esir Katır Buku ile anlaşıp Alp Direk üzerine seveketti. 595/1199 senesinde iki Kıpçak emirinin çarpışmasından Hârezmşâhlığı ile anlaşılan ve tabiiyeti kabul eden Katır Buku, zafer kazandı.⁴¹⁵ Böylece doğu sınırı kısmen güvenliğe alınmış bulunuyordu. Nitekim bu süreçte ortaya çıkan diğer bir sorun, Halifenin Sultanlık iddiası, Hârezmşâh Tekiş'in bu yöne dönmesini gerektirdi.

Sultan Tekiş, Irak'tan döndükten sonra burada kendi lehlerine çalışmaya başlayan Halife ve Selçuklu bakiyeleri faaliyete geçti. Karışıklıklar, Melikü'l-ümeradan Uluğ Bâr-bek Ayaba'nın Ferrazin kalesini eline geçirme teşebbüsü ile başladı. Kale komutanı Karakızı da Yunus Han'a isyan etmeye teşvik etti. Bu sırada Kutluk İnanç, isyan etti ve Hemedan'a yürüdü. Irak'ın Hârezm kuvvetleri, Mayancuk liderliğinde Kutluk İnanç'a karşı harekete geçti. Muhammedî ve Sâmin köyleri arasında vuku bulan savaşta Kutluk İnanç yenilgiye uğrayarak, Bağdat'a kaçtı.⁴¹⁶ İdari yetkileri genişletilen Vezir İbn ü'l-Kassâb, Halifenin siyasî emelleri doğrultusunda Huzistan'ı ele geçirdi.⁴¹⁷ Kutluk İnanç, Vezir İbn ü'l-Kassâb tarafından iyi karşılanarak, Bağdat'ta hazırlanan orduyla birlikte Hemedan'a yürüdüler. Yunus Han ve Atbegi Mayancuk, Rey istikametine çekilmek

⁴¹² Cüveynî'de Acemiler yani gayri Müslimlerden devşirilen askerler olarak da geçen Uranlar hakkında geniş bilgi için bkz. M.Fuad Köprülü, "Uran Kabilesi", 227-243.

⁴¹³ Cüveynî, II, 28; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 13.

⁴¹⁴ Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 129.

⁴¹⁵ Cüveynî, II, 231-32; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 14-15; Mîrhând, 709;

⁴¹⁶ Ravendî, II, 345-346.

⁴¹⁷ İbnü'l-Esir, XII, 94.

zorunda kaldılar. Hemedan, Hilafet ordusu tarafından 591/1195 tarihinde işgal edildi.⁴¹⁸ Vezir, buradan Rey üzerine hareket etti ve ağır yağmalarda bulundu. Rey'de tutunamayan Hârezm birlikleri, Cürcân istikametine ilerlediler.⁴¹⁹ Kutluk İnanç'ın takibi devam ederken, Vezir İbn ü'l-Kassâb, Rey'de Halife hâkimiyetini tesise başladı.⁴²⁰ Ancak Vezir ve Kutluk İnanç arasında ihtilaf çıktı. İbnü'l-Esir, bunun sebebinin Rey ve çevresine Kutluk İnanç'ın tamahı yüzünden olduğunu belirtir. Fakat Vezir, onları muhasara edince kaçmak zorunda kaldılar. Kerec mevkiinde konaklayan Kutluk İnaç ve birlikleri Hilafet ordusu tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldı. Kutluk İnanç kaçtı ve Vezir Hemedan'a gelerek burada üç ay kaldı.⁴²¹

Hârezm birliklerinin başında olan Mayancuk, bu sırada Hilafet güçleriyle ihtilafa düşen Kutluk İnanç'ı hile ile öldürdü.⁴²² Sultan Tekiş'in doğuda olan hadiseler yüzünden Irak'a müdahalesi gecikse de Vezir İbn ü'l-Kassâb'a elçi gönderip, Hârezm arazisinden alınan yerlerin geri verilmesini ve sulh yapılmasını istedi. Ancak Vezir şartları kabul etmeyince Sultan Tekiş, Hemedan üzerine sefere çıktı. Bu sırada Vezir İbn ü'l-Kassâb vefat etti. Hilafet ordusu ve Hârezmşâh Tekiş arasında meydana gelen savaşta Hârezm ordusu galip geldi 592/1196.⁴²³ Sultan Tekiş, şehre girdi ve şehrin ileri gelenleri onun köşküne gelip itaat ve özürlerini bildirdiler. O da Hemedan halkına iyi davranarak şehrin memnuniyetini kazanma yolunu seçti. Ayrıca bu dönemdeki karışıklıklar sırasında Hârezm külâhının kullanılmasını yasaklattı. Çünkü Hârezm külâhı takip yağma ve talan yapıyordu.⁴²⁴ Savaş sonrası Halifenin elçi heyeti, Mücîrüd-din Ebû'l Kasım başkanlığında Hemedan'a geldi. Tekiş, onları saygıyla karşıladı. Ancak Halife, yine Irak bölgesindeki emellerinden vazgeçmiyordu. Hârezmşâh Tekiş, Halife elçilerine cevaben; *"Hüküm Emîrû'l-mü'minîn'e aittir, ben onun Şihnesiyim. Pek çok düşmanın vardır ve ben hepsinden daha kuvvetliyim, fakat ordusuz kalamam. Arz Divan-ı maiyetimizde 170 bin süvari kaydetmiştir. Bu ordunun*

⁴¹⁸ İbnü'l-Esir, XII, 96.

⁴¹⁹ Ravendî, II, 347-348.

⁴²⁰ İbnü'l-Esir, XII, 97.

⁴²¹ İbnü'l-Esir, XII, 97.

⁴²² Bu olay Ravendî'de Yunus Han'ın eşi Sultan Tuğrul'un kızı tarafından tertip edilerek öcünü alması şeklinde anlatılmaktadır. Ravendî, II, 350, fakat Cüveynî ise Kutluk İnanç ve Mayancuk'un bir süre dost olduklarını, ancak Kutluk İnanç'ın yine bir isyan hazırlığı içinde olduğunu farkedince öldürüldüğünü ifade etmektedir. Cüveynî, II, 30.

⁴²³ Ravendî, II, 352; İbnü'l-Esir, XII, 97; Hinduşah b. Sencer b. Abdullah Sâhiî Nahcivânî, *Tecaribü's-Selef: der Tevarih-i Hulefâ ve Vüzera-yı İşân*, tsh. Abbas İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran 1357, 332.

⁴²⁴ Ravendî, II, 354.

ihtiyacı o nân-pâre ile karşılanamaz. İhsan buyurup Hûzistan'ı bana lütfetse de maiyetimizin ihtiyaçları karşılanırsa"⁴²⁵ diyerek, Halifenin isteklerini reddediyor ve üstüne Huzistan'ı istiyordu. Elçi heyetini gönderdikten sonra Sultan Tekiş, oğlu Yunus Han'ı Hemedan,⁴²⁶ torunu Er-Boz b. Togan-togdi'yi de İsfahan valiliğine getirdi. Yunus Han, bir süre sonra gözlerinden rahatsızlanınca, Hemedan, Atabeg Özbek'e verildi.⁴²⁷

Hârezmşâh Tekiş, Hârezm'e döndükten sonra oğlu Melikşah'a Horasan işlerini verdiyse de Melikşah, av merakından dolayı ayrılamadığı Merv'de 9 Rebiülâhîr 593/ 1 Mart 1197 tarihinde öldü. Melikşah'ın oğlu Hinduşah bir süre sonra yanına topladığı bir grupla kendi lehinde davranmaya başladı. Tekiş, Vezir Nizâmü'l-Mülk Sadrü'd-din Mesud Herevî'yi çıkması muhtemel karışıklıkları önlemesi ve bölgede devlet nizamını kurması için Şadyah'a gönderdi. Vezir, buradaki olayları hallederek Hinduşah'ı Hârezm'e gönderirken, Horasan'da asayişî tesis etti. Tekiş, bir süre sonra oğlu Kutbeddin Muhammed'i Horasan'a görevlendirerek orada hâkim olmasını istedi.⁴²⁸

Hârezmşâh Devleti'nin yeni ve en mühim sorunlarından biri olan Halife ile hâkimiyet mücadelesi, Halifenin Irak'a yönelik emelleriyle birlikte tekrar başladı. Halife bu süreçte Hârezmşâh'ın bölgeyi terk etmesinden sora onun bıraktığı idarecileri kendi yanına çekme politikasına girişti. Bu doğrultuda ilk olarak Hemedan'ı tasarruf eden Özbek'e karşı Irak Selçuklu Devleti'nin Pehlevan bendelerinden Nureddin Gökçe etrafında adamlar toplayarak yağma ve çapula başladı. Özbek, Gökçe'ye karşı harekette bulunarak onu bölgeden çıkardı.⁴²⁹ Buradan Rey'e geçen Gökçe, daha sonra İsfahan'a yöneldi. Burada Halifenin kumandanı Seyfü'd-din Tuğrul'a tabiiyetini bildirdi.⁴³⁰ Hârezmlileri bölgeden çıkarmaya çalışan Gökçe, Halifeye elçi göndererek, Irak'ın taksimini teklif etti. Bu minvalde İsfahan, Hemedan, Zencân, Kazvin Halifeye; Hâr-ı Rey, Sâve, Kum, Kaşan ve Mezdekan bölgeleri de kendisine kalıyordu. Bu taksimatı ve tabiiyeti kabul eden Halife, Gökçe'ye hilat ve menşur gönderdi.⁴³¹ Bu sırada Özbek,

⁴²⁵ Ravendî, II, 355.

⁴²⁶ Ravendî, II, 355. Bu bilgi Cüveynî'de farklı olarak, kardeşinden kaçan Özbek'e Hemedan'ın verildiği yönündedir. Cüveynî, II, 30.

⁴²⁷ Cüveynî, II, 30.

⁴²⁸ Cüveynî, II, 31; İbnü'l-Esir, XII, 112.

⁴²⁹ Ravendî, II, 358.

⁴³⁰ İbnü'l-Esir, Halifenin kumandanı Seyfü'd-din Tuğrul'un 1195'de İsfahan'ı zapt ettiğini yazmaktadır.

⁴³¹ İbnü'l-Esir, XII, 101.

Hemedan'da işleri yoluna koymaya başlamış ve Melikü'l-ümera Cemâlû'd-in Ayaba'nın atabeyliği sayesinde konumunu güçlendirmişti.⁴³²

Halifenin bu sırada Mısır emirlerinden Kudüs iktâsının eski varisi Ebû'l-Heycâ'yı Hemedan'ı tasarruf için gönderdiği görülmektedir. İbnü'l-Esir'e göre, Özbek ve Hemedan ümerasası, zaten Halifeye bağlılık bildirmişti. Ancak, Ebû'l-Heycâ'nın Özbek'i tevkif etmesiyle aralarında husule gelen anlaşmazlık neticesinde oradan ayrılmışlardır. Buna karşın Ravendî, Ebû'l-Heycâ ve Özbek arasında 9 Cemâdalâhire 593/29 Nisan 1197'de şiddetli bir savaş meydana geldiğini ifade eder.⁴³³ Halife, bu olay üzerine Ebû'l-Heycâ'nın bu hareketini tasvip etmediğini bildirerek Özbek'in taltif edilip, makamına oturtulmasını istemiştir. Ebû'l-Heycâ, bu olaydan sonra Erbil'e gitmek için yola çıkmış ama oraya gelmeden vefat etmiştir.⁴³⁴

Oldukça karışık bir tafsilatın yer aldığı bu dönemde Mayacuk'un Halife kuvvetleriyle mücadeleye giriştiği görülmektedir. Ravendî'ye göre Mayacuk, Hemedan'a geldi ve iki gün Ebû'l-Heycâ ile mücadele ettikten sonra, onların firar etmesini sağlamıştır. Gökçe, bu arada Rey'e yönelmiş ve Mayacuk'un hazinelerini talan etmişti. Ancak Mayacuk, buraya gelince onlar, tekrar kaçmak zorunda kalmışlardır.⁴³⁵ Yıldızı gün geçtikçe parlayan Mayacuk, İsfahan ve oradan Keşân üzerine yürüdü. Nureddin Gökçe, Özbek ve diğer Halife yandaşları Mayacuk ile savaşmak için Kazvin'e geldiler. 21 Rebiülâhir 594/2 Mart 1198'de yapılan savaşta özellikle Hârezm kadınları ve Mayacuk'un karısının yapmış olduğu saldırılar neticesinde Mayacuk onları geri püskürttü.⁴³⁶ Böylece Mayacuk, Irak-ı Acem bölgesinde kendi hâkimiyetini kuvvetlendirdi.

Selçuklu bakiyesinin Halife ve Hârezmşâh arasında çekişmelere sahne olduğu bu dönemde hâkimiyet, Halifeye karşı Hârezmşâh'ın buraya göndermiş olduğu emirler tarafından tesis edilmeye çalışılıyordu. Halife, kendi gücünün yükselen Hârezmşâh Devleti'ne karşı ne ölçüde olduğunu bildiği için bu emirleri kendi tarafına çekmek ve onlara bölgesel meşruiyetler sunarak kendi lehine kullanma yoluna gitmekteydi. Nitekim bölge, karışıklar içinde yeni kurulacak düzenin sancılarını çekmekteydi. Bu

⁴³² Ravendî, II, 358.

⁴³³ Ravendî, II, 359.

⁴³⁴ İbnü'l-Esir, XII, 108.

⁴³⁵ Ravendî, I, 360.

⁴³⁶ Ravendî, II, 363-364.

karışıklıklar arifesinde yukarıda gördüğümüz yıldızı parlayan Mayacuk da kendi hesabına işler görmeye başladı. Mayacuk'un bölgedeki başarıları, yine elde etmek amacıyla Halife tarafından takdir edilmekteydi. Halife onu “*Melik-i Muazzam İskender-i Zaman*” gibi iltifatlarla yüceltiyordu.⁴³⁷ Bu sırada Hemedan'a hâkim olan Mayacuk, artık Halifenin de verdiği taltifler neticesinde, bu dönemden itibaren iktidar hırsıyla hareket etmeye başladı.⁴³⁸

Mayacuk, Kirmanşah, Ebher ve Zengan sınırlarına kadar gitti. Bölgedeki halkı zelil eden Mayacuk, zulüm ile tüm halkın elinde ne var ne yok topluyordu. Bu zulümlere karşılık Cemâleddin Ayaba ve Emir-i Âlem, Mayacuk'a karşı harekete geçtiler. Onu bir ara yenilgiye uğratsalar da kışın gelmesi ve Hârezmşâh Tekiş'in Irak üzerine sefere çıktığı bilgisinin gelmesi sonucu, Azerbaycan'a çekildiler.⁴³⁹ Hârezmşâh Tekiş, Irak bölgesinin bu karışıklık içindeki haline tekrar müdahale etmek ve Mayacuk'un isyanına karşılık vermek için 594/1198 yılında Irak doğru harekete geçti. Tekiş'in hareketini haber alan Mayacuk, Hârezm orduları önünden kaçmaya başladı. Tekişe elçiler gönderip affını dilemesine rağmen, dinlenilmeyen Mayacuk, Erdehn⁴⁴⁰ Kalesi'ne sığındı. Ancak Tekiş kaleye gelerek Mayacuk'u yakaladı ve onu tevkif ettirdi.⁴⁴¹

Sultan Tekiş, Irak meselesini böylece halledip, asayişini temin ettikten sonra Bâtıniler üzerine *Arslan Gûşâ* diye anılan kale üzerine asker sevk etti. Dört aylık bir muhasaradan sonra içeridekilere dokunulmaması şartı ile burayı alabildi. Sultan Tekiş, burdan Alamuta ilerleyerek bölgede yine Bâtınilerle mücadeleler yaptı. Birçok Melâhid öldürüldü. Oğlu Alişah'ı İsfehan'a gönderen Tekiş, Gürganc'a doğru 596 tarihinde yola çıktı. Bu sırada Bâtıniler, Sultanı kışkırttığını düşündükleri Vezir Nizâmü'l-Mülk Mes'ud'u öldürdüler. Bu duruma çok üzülen Tekiş, derhal oğlu Kutbü'd-din Muhammed'i Bâtıniler üzerine büyük bir orduyla gönderdi.⁴⁴² Veliâht Muhammed, Toşriz Kalesi'ni dört ay kuşattı. Sultan Tekiş ise bizzat Melâhideler üzerine sefere çıkacağı sırada nefes darlığı çekmeye başladı ve boğazından kan geldi. Buna rağmen yola çıkan Tekiş, Çah-ı Arap mevkiinde vefat etti. Oğlu Muhammed, babasını

⁴³⁷ Ravendî, II, 365-366.

⁴³⁸ Cüveynî, II, 32.

⁴³⁹ Ravendî, II, 368.

⁴⁴⁰ Cüveynî'de Mayacuk'un sığındığı kale Fîrûzkûh olarak verilmektedir. Cüveynî, II, 32-33.

⁴⁴¹ Cüveynî, II, 32-33; Ravendî, II, 368-369.

⁴⁴² Cüveynî, II, 34-36; İbnü'l-Esir, XII, 129.

Hârezm'de yapılan türbeye defnettirdi.⁴⁴³ Dönemin kaynaklarında adil ve ahlaklı bir hükümdar olarak bahsedilen Sultan Tekiş, devletin en ihtişamlı dönemlerinin zemini hazırlamış, dâhili ve harici birçok sorunla uğraşmasına rağmen, Hârezmşâh Devleti'ni bölgenin en güçlü devleti haline getirmiştir.

⁴⁴³ Cüveynî, II, 36; İbnü'l-Esir, XII, 133.

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN MUHAMMED DÖNEMİNİN BAŞLANGICI VE İLK İCRAATLARI

2.1. KUTBEDDİN MUHAMMED'İN ŞEHZADELİK HAYATI VE VELİAHTLIK DÖNEMİ

2.1.1. Kutbeddin Muhammed'in Şehzadelik Dönemi

Kutbeddin Muhammed, Hârezmşâh Devleti'nin atası Anuştegin'den itibaren Hârezmşâh Devleti'nin beşinci hükümdarı Alâeddin Tekiş ve Kanglı-Kıpçak Türklerinden Terken Hatun'un⁴⁴⁴ ikinci oğludur. Kaynak eserlerde onun doğumu, çocukluğu ve eğitimi hakkında hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak Hârezmşâhların Selçuklu medreselerinde eğitim aldığı bilinmektedir. Kutbeddin Muhammed'in de yine bu sistem üzere ve dönemin müderrisleri tarafından bir eğitime tabii tutulmuş olduğu aşikârdır. Kutbeddin Muhammed'in eğitime dair sadece Menakıbü'l Arifin'de bir kayda rastlanır. Eflaki'ye göre, Hârezmşâh Muhammed, Fahreddin Râzi'den eğitim almıştır ve Mevlana'nın babası Bahâ Vele'd'in mürididir.⁴⁴⁵

Hârezm bölgesi yöneticilerinin ilk dönemlerden itibaren bir unvan olarak zaten Hârezmşâh unvanı ile anıldıkları bilinmektedir.⁴⁴⁶ Ancak Anuşteginin sülalesinin bir

⁴⁴⁴ Terken, Tergen, Türkan, olarak kaynaklarda geçen Türk Hakanlığında bayanlara verilen bir unvandır. Kaşgarlı Mahmud'da bir ülke ya da il üzerinde hâkimiyet sahibi olan kadınlara söylenen "Ey sen itaat edilen" anlamına gelmektedir. (bkz. Mahmûd El-Kâşgarî, *Dîvanü Lugâti't-Türk*, (Çev. Serap Tuba Yurtsever-Seçkin Erdi), Kabalcı Yay., İstanbul 2007, 555). Sultan Tekiş, Gurlularla mücadelesinde Kanglı Kıpçaklardan destek aldı. Bu ittifak bağlamında Yimek (Kimek), Bayaut (Beyat) kabilesinden Terken Hatun ile evlendi. Terken Hatun'un nesebi hakkında kaynaklarda Kıpçak olduğuna yönelik ittifak olmakla birlikte, babası hakkında Cuveynî, Kanglı kabilesinden olduğunu (Cuveynî, II,162) Cûcânî, onu bir Kıpçak prensesi olarak yazmakla birlikte Kadir Han'ın kızı olduğunu. (Cûcânî, I, 306) Nesevî'ye göre, Yimek kabilesinin dallarından Bayavut boyuna mensuptu. Nesevî, Babası Cengşî Han adınada biri olan Türkan Hatun'un bir kadın olarak aldığı son ünvanın "Hüdavend-i Cihan", yani Cihanın sahibi ünvanı olduğunu ifade eder. (Nesevî, 62) Z.V. Togan, Terken Hatun'un babası ve soyu hakkında Marquart ve Pelliot'a atfen yapmış olduğu izahatta, bu kelimenin Hint hududunda yaşayan Türk boylarından Dib Yabgu unvanlı Döger kabilesi hükümdarının vezirinin lakabı olduğunu ifade eder. (Reşîdüddin, *Oğuz Destanı Reşîdüddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, Z. V. Togan, İstanbul 1972, 143.) Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Paul Pelliot-Louis Hambis, "Histoire des Campagnes de Gengis Khan", say: I, Leiden 1951, 90-92; Fuad Köprülü, "Uran Kabilesi", 227-243; Fuad Köprülü, "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, say:1, Matbaayı Âmire, İstanbul 1925, 185-211.

⁴⁴⁵ Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkabeleri*, (Çev. Tahsin Yazıcı), Kabalcı, İstanbul 2012, 70.

⁴⁴⁶ Gazneli Mahmud bölgeyi fethettikten sonra, Hârezmşâh unvanını gulamlıktan yetişen ve en iyi komutanlarından biri olan Hâcib Altuntaş'a verdi. Sultan Mahmud, bölgede hüküm sürmüş hanedanlıkların hâkimiyet sembolü olarak kullandıkları bu unvanı kendine ancak gulamlık seviyesinde bir konuma sahip kişiye tevdi etmiştir. Böylece Gazneli Mahmud kendi konumunun ne kadar yüksek

devlet olarak, kendi adına güçlenmesinden sonra Hârezmşâh unvanına ek olarak kendi lakaplarını kullandıkları görülmektedir.⁴⁴⁷ Bu doğrultuda çalışmamızın mevzuu olan Alâeddin Muhammed Hârezmşâh, şehzadelik ve veliahtlık döneminde “*Kutbeddin*” lakabını kullandı. Bu lakabı, HârezmşâhDevleti’nde ilk kullanan Anuştegin’in oğlu Kutbeddin Muhammed Hârezmşâh’dı. Merv’de tahsil gören Anuştegin’in oğlu Kutbeddin Muhammed,⁴⁴⁸ adaletli, ilim sahibi ve ilim adamlarını muhafaza eden biri kişiliğe sahipti.⁴⁴⁹ Kutbeddin lakabının buradan Tekiş’in oğlu Muhammed’e gelişi onlar arasında atasının lakabını kullanmanın yanı sıra, almış olduğu eğitimin ve kişisel özelliklerinden gelen bazı benzeşmelerinden dolayı olması da muhtemeldir.⁴⁵⁰ Ancak, Hârezmşâh Muhammed, tahta oturduktan sonra “*Alâeddin*” lakabını kullanmaya başladı. Hârezmşâh Muhammed’in bu lakabı alışı, babasının devleti ulaştırdığı sınırlar ve içinde bulunulan güç telakkisinin devamına yönelik görülebilir. Ayrıca Tekiş’in askeri gücü, dönemin devletleri içerisinde en üst seviyedeydi. Bu askeri gücün ve idari nizamın babası dönemindeki gibi aynı cihette devam ettirileceği imajına yönelik bir girişim olarak da algılanabilir. Nitekim HârezmDevleti’nin Kanglı-Kıpçak unsurları bünyesinde taşıyor olması, onların her zaman memnun edilmesi ve bağlılıklarının sağlanması gerekmektedir. Tekiş dönemi siyasî gücün devam edeceği Hârezmşâh’ın ilk

olduğunu vurgulamak istemiştir. Coşkun Erdoğan, “Hârez’de Gazneli Hâkimiyetini Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi (1017-1041), *AÜEFSBD*, Haziran 2013, 143.

⁴⁴⁷ Hârezmşâh idarecileri olarak Anuşteginli’ler bu unvanın yanı sıra devletin gücünün tedricen yükselmesi ile birlikte başka unvan ve lakaplarda kullanmaya başladı. Reşidüddin’e göre, Atsız, “*Hüdâvend-i âlem, Padişâh-ı benî Adem, Hârizmşâh-ı muazzam, Alâü’-d-dünya ve’-d-din, Melikü’ş şark ve’-l-garb, Emîrü’-l-mü’minîn*” gibi unvanlar kullanmıştır. ReşidüddinVatvât, *Ebkârü’-l-efkâr*, İ.Ü. Kütüphânesi, Nr: F 424, vr.1^b; Toyserkânî, *Nâmeyahî ReşidüddinVatvât*, 68-69. İl-Arslan, kaynaklarda “*Ebü’-l-feth*”, “*Taceddin*”, *el-Melikü’-l-a’zam İl-Arslan Bürhanü-Emîri’-l-mü’minîn, el-Melikü’-l-a’zam Tâcü’-d-dünya ve’-d-din Ebü’-l-feth İl-Arslan b. Hârizmşâh*” unvanlarıyla anılmaktadır. Cüveynî, II, 20; M. A. Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmûaları, Atebetü’l-Ketebe’nin Neşri Münasebetiyle”, *AÜDTCFD*, c: VIII’den ayrı basım, 571; ReşidüddinVatvât, *Umdetü’l-bülegâ*, Ayasofya, Nr:4150, vr.1^b; ReşidüddinVatvât, *Umdetü’l-bülegâ*, vr.28^a-28^b. Sikkelere bakıldığında “Sultan” unvanını kullanan ilk Hârezmşâh, Sultan Tekiş’tir. Tekiş, “*Melik-i Hârizm Hüdâvend-i Âlem Pâdişâh-ı Benî Âdem Fermandih-i şark ve garb Alâüddünya ve’-d-din Kutbü’l-İslâm ve’-l-Müslimîn Nusretü’l-Mülûk ve’s-Selâtîn, Nâsır-ı İbadullah, Hafız-ı Bilâdullah, Bahâüddeve el-Kahire, Gıyâsü’l-milleti’z-Zâhire, Tacü’l-Ümmeti’l-Bâhire İhtiyârü’l-İmâm, İftihârü’l-Enâm Seyyidü’l-Hilafe, Seyyid-ü Mülûki’ş-Şark ve’-l-Garb, Şehriyâr-ı İnan ve Tûrân Ebü’l-Muzaffer Tekiş b. el-Melikü’-l-a’zam İl-Arslan Bürhanü Emîri’-l-Mü’minîn*” unvanlarını kullanmıştır. İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katalogu*, c: I, Ankara 1974, 429; ReşidüddinVatvât, *Umdetü’l-bülegâ*, vr. 27^b-28^a.

⁴⁴⁸ Cüveynî, II, 6.

⁴⁴⁹ İbnü’l-Esir, X, 223.

⁴⁵⁰ Cûzcânî, Sultan Muhammed’in meziyetlerini sıralarken ve onun ilk dönemleri hakkında bilgi verirken, Muhammed’in lakabının babası tarafından dedesi Kutbeddin’in lakabının verildiğini ifade eder. Cûzcânî, Sultan Muhammed’i büyük padişah, âlim, cesur, şefkatli, aliimleri seven, cihangir, adil ve büyük padişahların safından olarak tarif etmektedir. Cûzcânî, I, 306.

icratlarıyla da zaten ortaya konulacaktı. Hârezmşâh Devleti'nde tahta çıkınca lakap değişimi, sadece Muhammed Hârezmşâh'ta görülmektedir. Ünvanları artırılrsa da lakaplar genellikle aynı kalmıştır. Nitekim bu durum, eski Türk Oğuz ve Karahanlı devletlerinde görülen bir durumdur.⁴⁵¹

Sultan Alâeddin Muhammed, Hârezmşâh Devleti'nin en ihtişamlı unvan ve lakaplarını kullanan hükümdardır. O, gösterişli lakaplarıyla anılma hususunda oldukça gayretkeş olarak görülmektedir. Nitekim bu durumun sebebi, dönemin koşulları göz önüne alındığında, Halifeden alamadığı meşruiyeti bir nevi kapatmak gibi bir ihtiyaçtan olabileceği gibi, İskender-i Sâni ve Sencer unvanlarıyla da kendisinden önce bölgede yâd edilen hükümdarlara gönderme yaparak, onların bir devamı izlenimi vermek isteği idi. Alâeddin Muhammed'e ait sikkeler üzerinde “*es-Sultanü 'l-a'zam, Alâü'dünya-ve'd-din, Ebü'l-feth*”⁴⁵² unvanı görülmektedir. Gelişen olaylar ve kendi hâkimiyet sınırlarının gelişmesine paralel olarak Sultan Muhammed, Kara Hitaylar'ı 1210 tabiyete aldıktan sonra “*İskender-i Sâni*”⁴⁵³ unvanını almıştır. Sultan Muhammed'in kullandığı bir diğer ilginç unvan ise “*Sencer*” unvanıdır. Bu unvanı kullanma sebebi, Sultan Sencer'in hâkimiyet süresinin uzun olması idi.⁴⁵⁴ Ayrıca Sultan Muhammed, Kazvini'de kâfir Kara Hitaylara karşı başarısından dolayı “*Zillullah fi'l-arz*” lakabını da kullanmıştır.⁴⁵⁵ Yine Nesevî aynı lakabı vermekle birlikte Sultanın “*Ebü'l-Feth ve Burhanü'l-Emirü'l-Mü'minîn*”⁴⁵⁶ lakaplarını verir.

Mevlana Celâleddin, Hârezmşâh Muhammed'in lakabı olarak bir Türk unvanı olan “*Alp-Uluğ*” lakabını verir. Bu unvanların haricinde sadece *Devletşah Tezkiresi*'nde rastlanılan “*Hüdâvend*”⁴⁵⁷ unvanı da görülmektedir. Hârezmşâh Muhammed'in bu unvan ve lakapları dönemin en gösterişli lakaplarıydı. Bu unvan ve lakaplarla Hârezmşâh Devleti dönemin en güçlü devleti olduğunu da göstermekteydi.

Kutbeddin Muhammed hakkında, tarihî kaynaklarda, ağabeyi Melikşah'ın ölümüne kadar çok az bahsedilmiştir. Onun şehzadelik dönemine ait bu kifayetsizliğin

⁴⁵¹ V.V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tahi Hakkında Dersler*, 103.

⁴⁵² İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, I, 429-431.

⁴⁵³ Avfi, 43; Şebânkârî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'u'l-ensâb*, Tahran 1343, 138; Mîrhând, IV, 391.

⁴⁵⁴ Mîrhând, IV, 391.

⁴⁵⁵ Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, (Nşr. Abdul Hüseyin Nevâî), Emir Kebir, Tahran 1387, 491;

⁴⁵⁶ Nesevî, 215.

⁴⁵⁷ Devletşah, *Şair Tezkireleri (Tezkiretü'ş-Şuara)*, (Çev. Necati Lugal), Pinhan, İstanbul 2011, 191.

sebebi, kendisinin veliaht olarak babası tarafından gösterilmemesidir. Nitekim Nâsırüddin Melikşah'ın ölümü, ikinci oğul olan Kutbeddin Muhammed'in veliaht gösterilmesine neden olmuştur.

Hârezmşâh Devleti'nin sınırları ve bulunduğu stratejik konumu itibariyle doğu hududuna büyük önem verilmekteydi. Bu ehemmiyetin göstergeleri olarak Sultan Tekiş'in tahta oturmadan önce Cend valisi olması ve buranın kâfir boylara karşı mücadele alanı olarak görülmesi gösterilebilir. Bu doğrultuda Tekiş, oğlu Melikşah'ı Cend valisi yaptı⁴⁵⁸. Büyük evlatların ve veliahtların bölgesi olan Cend'e onu atamakla Melikşah'ı veliaht tayin etti.⁴⁵⁹ Bu sırada Muhammed, Hârezm'de bulunuyordu. Melikşah'ın daha sonra Müeyyed Ayaba'nın oğlu Togaşah'a ait olan toprakların⁴⁶⁰ Hârezm'e bağlanmasıyla Nişâbur valisi olarak tayin edildiğini görmekteyiz.⁴⁶¹ Sultan Tekiş, diğer oğlu Alişah'ı İsfahbed'in ülkesinden Melik Dinar'ın tecavüzlerine önlem olarak aldığı Cürcan bölgesini, Dihistan'a bağlayarak buraya görevlendirmişti.⁴⁶²

Melik Kutbeddin Muhammed'in ilk görevlendirilmesi, ancak Sultaşah-Tekiş mücadelesinin neticelendiği sırada görülmektedir. Sultaşah, Hârezm Devleti'nin en büyük ve uzun süreli taht mücadelesine sebep olmuş ve Tekiş'in özellikle Horasan mıntıkasında bu meseleyle uğraşmasına sebep olmuştu. Ancak onun 589/1193 tarihinde ölmesi ile birlikte Tâlekan⁴⁶³-Mevirûd-Herât hattına kadar tüm Horasan bölgesi Hârezm devletine intikal etmiştir.⁴⁶⁴ Sultan Tekiş, Nişâbur valisi olan Melikşah'ın av merakı ve şahinle avlanmayı sevdiği için kendisinin Merv'e görevlendirilmesini istemesi üzerine, Melik Kutbeddin'i Hârezm'den çağırarak, Nişâbur bölgesine tayin etmiştir(Zilhicce

⁴⁵⁸ Bağdadî, 15, (12-29).

⁴⁵⁹ Kafesoğlu'nun belirttiği bu husus önemlidir. Cend bölgesinin sürekli Sır Derya boylarından demografik yapıyı değiştirecek şekilde taarruzda bulunması hem de Hârez'e gelen ticaret yolları üzerinde konumlanması bu düşünceye itibar edilmesi açısından önemlidir. Kafesoğlu, 91-92.

⁴⁶⁰ Kazvini, Kadı Ahmed Gıfari. *Tarih-i Cihân-Âra*, haz. Muctebî Minovî, Kitabfuruşî Hafız, Tahran, 131-132.

⁴⁶¹ Cüveynî, II, 21; Reşidüddin Fazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 8-9;

⁴⁶² İbn İsfendiyar, II, 138.

⁴⁶³ Serah kentine dört menzil uzaklıkta, iki büyük dağın arasında bir kasabadır. Yakubî, büyük bir camisinin olduğunu ve Cuma günleri civardan herkesin oraya toplandığını söyler. Ayrıca büyük bir pazara sahip olan Tâlekan, Toharistan bölgesinin önemli kasabalarından biridir. Yakubî, 62; El-Makdisî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Beşşari, *Ahsenü'l Tekâsim fi Mârifet el-ekâlim*, terc. Şirket-i Müellifan ve Müterciman, c. I, Tahran 1361, 71-72.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Esir, XII, 90.

589/Kasım-Aralık 1193).⁴⁶⁵ Cüveynî’de bu olay anlatılırken, Tekiş’in “*Muhammed’in emrine Nîşâbur bölgesi verilerek, oğullarının yetkilerini artırdı*”⁴⁶⁶ denilmektedir. Burada bu ifadenin kullanılması, Melik Kutbeddin’in görev ve sorumluluğunun derece olarak yükseltildiğine vurgu yapıldığını göstermektedir.⁴⁶⁷ Nitekim bundan önce Melik Muhammed’in mühim bir görevde olmaması neticesi de ortaya çıkmaktadır.

Hârezmşâh Tekiş, Sultan Tuğrul ile 29 Rebiülevvel 590/25 Mart 1194 tarihinde yapmış olduğu savaştan sonra Irak Selçuklu Devleti tarih sahnesinden silindi.⁴⁶⁸ Bu savaştan sonra bölgenin hâkimiyetini büyük ölçüde eline geçiren ve Selçuklu varisliğini ilan eden Sultan Tekiş, payitaht Hemedan’a geldi.⁴⁶⁹ Sultan Tekiş, bölgeyi yeniden tanzim etti ve İsfehan’ın idaresini Kutluk İnanç’a, Hemedan idaresini Karakız-ı Atabeki’ye ve Rey’i de ona Atbeg olarak tayin ettiği Mayancuk ile birlikte Melik Yunus Han’a tevdi etti.⁴⁷⁰ Bu tanzimi Cüveynî anlattıktan sonra, Sultan Tekiş’in Hemedan’dan dönerken yolda oğlu Melikşah’ın havasının kötü olması sebebiyle Merv’de hastalandığı haberini aldığını söyler. Bunun üzerine Melikşah’ın Tus’a gitmesini ve sağlığına kavuştuktan sonra tekrar Melik Muhammed’in tasarrufuna verilmiş olan Nîşâbur’a dönmesini emreder. Burada geçen ve bizim konumuz ile ilgili olan kısım ise Melik Muhammed’e Horasan’dan toprak verildiği ve Tekiş’in onu kendine yardımcı yaptığı bilgisidir.⁴⁷¹ Sadece Cüveynî’de bulunan bu bilgi, Melik Kutbeddin’in Melikşah’ın hastalığı göz önünde bulundurularak, artık veliaht adaylığında ön plana çıkmış olduğu anlamına gelmektedir. Nitekim ikinci erkek evlat

⁴⁶⁵ Cûzcânî, I, 306; Cüveynî, II, 25; ReşîdüddinFazlallah, *Cami’ü’t-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 11; İbnü’l-Esir, XII, 93.

⁴⁶⁶ Cüveynî, II, 25.

⁴⁶⁷ Cûzcânî, Kutbeddin Muhammed’in kardeşi Melikşah (Melik Han)’ın ölümünden sonra babası tarafından Nîşâbur valiliğine tayin edildiğini ve onun atabeyliğine Mülük-ş-Şerefeddin Mes’ud Hasan’ın verildiğini bildirir. Cûzcânî, Muhammed’in bir süre sonra Hârez ordu komutanlığına getirildiğini ifade eder ve bunun sebebine yönelik annesi tarafından Kıpçaklardan Kadir Han’ın soyundan olmasına gönderme yapar. Hârez ordusunun Kanglı-Kıpçak Türk unsurlarından meydana gelmiş olması, bu görevlendirilmenin yapılmış olması ihtimaline bizi götürse de başka hiçbir kaynaktan böyle bir bilgi bulunmamaktadır. Cûzcânî, I, 306.

⁴⁶⁸ Cüveynî, II, 25-26; ReşîdüddinFazlallah, *Cami’ü’t-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 11-12; İbnü’l-Esir, XII, 93; Ravendî, II, 341-342; el-Bundârî, 269-270;

⁴⁶⁹ Ravendî, II, 345.

⁴⁷⁰ Cüveynî, II, 25-26; ReşîdüddinFazlallah, *Cami’ü’t-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 11-12; Ravendî, II, 345. İbn Haldun, Sultan Tekiş’in Hemedan’ı aldığı zaman Melik Muhammed’i İsfehan’a gönderdiğini kaydeder. Tekiş’in Irak bölgesinde yaptığı fetihler sırasında oğlunun da yanında olduğunu kaydeden İbn Haldun, İsfehan halkının daveti neticesinde Hilafet ordusunun şehre gelmesiyle Hârezm askerlerinin İsfehan’dan ayrıldığını bildirir. Bu sırada Sultan Tekiş’in Horasan’a döndüğü ve bu askerlerinde onun yanına gittiğini ifade eder. İbn Haldun, *Tarih-i İbn Haldun*, II, 820-821.

⁴⁷¹ Cüveynî, II, 25.

olarak Kutbeddin Muhammed, veliahtlık için ilk adaydı. Kesin bir kaydın bu konuda mevcut olmamasının sebebi ise Melikşah'ın sağlık durumunun net olmamasıdır. Ancak buna rağmen Cüveynî'de ki bu bilgi, Hârezmşâh Devleti'nde veliahtlık kurumunun şansa bırakılmayacak kadar mühim olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Reşîdüddin'de geçen kayıta da yukarıdaki bilgi doğrulanmakla birlikte, Sultan Tekiş'in Horasan'ı iki oğluna birden, yani ortak bir yönetim tarzında, verdiğini ifade etmektedir. Reşîdüddin'de Nîşâbur'un Melik Muhammed'e verildiğini söyler ve aralarında ihtilaf çıktığını ifade eder.⁴⁷² Melikşah ve Muhammed arasında ihtilaf olduğuna dair bir diğer kayıt ise İbnü'l-Esir'de geçmektedir. Hatta ona göre, aralarında büyük bir düşmanlık olduğunu ve Melikşah'ın oğlu Hinduhan'ın Muhammed tahta çıkınca bu yüzden kaçtığını ifade eder.⁴⁷³ Yine Lübâbü'l-elbâb'da "*Muhammed'in gençlik yıllarında, daha olgunlaşmamış döneminde bazılarının içinde düşmanlık arzusu ve onun karşısına çıkma hevesi vardı*"⁴⁷⁴ denmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda da Horasan'ın iki kardeşe ortak verilmesinin sebebi anlaşılammakla birlikte, Merv ve Nîşâbur taksimatı da kayıtlarda ortaya çıkmamaktadır. Ancak Nîşâbur'un ikinci kez Melikşah'a tevdi edilmesinden sonra da Sultan Tekiş tarafından Melik Muhammed'in bölgede kalmasının istendiği görülmektedir.

2.1.2. Kutbeddin Muhammed'in Veliahtlık Dönemi

Türk devlet geleneğinde veliahtlık müessesesi, kimin veliaht tayin edileceğine yönelik katî kurallara bağlı değildi. Veliaht olabilmek için güçlü kişisel özellikler, şehzadelik dönemi başarılar, bazen büyük evlat olma avantajları, devlet erkânının ve Vâlîde Sultanın iç siyasette lehte tavrı gibi ortalama sebepler görülebilirse de bunlar dahi dönem dönem kesin olarak belirleyici faktörler değillerdi. Fakat bunların hepsinden öte Sultanın veliaht olarak bir şehzadeyi tayini, kendi inisiyatifinde idi. Böylece yer yer iç siyasetten ötürü, yanlış tercihler görülmekteydi. Hârezm Devleti de bir Ortaçağ Türk devleti olarak aynı sistem ve inanç üzerine işlemekteydi. Hârezm hanedanından Nâsireddin Melikşah, hayatta olduğu müddetçe veliaht olarak tayin edilmişti. Cüveynî'de ki kayda göre, Sultan Tekiş üçüncü Irak seferinden döndüğünde,

⁴⁷² Reşîdüddin Fazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 11.

⁴⁷³ İbnü'l-Esir, XII, 112

⁴⁷⁴ Avfî, 44.

oğlu Melikşah'a Horasan emirliğinin beratını gönderdi. Bu beratla birlikte Sultan Tekiş oğluna onun birdaha Merv'e gitmemesini ve av merakından vazgeçmesini de öğütlemişti. Fakat Melikşah, av merakından dolayı tekrar Merv'e gitmiş ve bir süre sonrada hastalığı ilerleyince Nîşâbur'a geri dönmüştür. Hastalığı ilerleyen Melikşah, Nîşâbur'da 9 Rebiülâhir 593/ 1 Mart 1197 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁷⁵

Sultan Tekiş, büyük oğlunun ölüm haberinden müteessir oldu. Melikşah'ın ölümünü müteakip onun oğlu Hindu Han, etrafına topladığı kuvvetle bölgede kendi istikbali için çalışmaya başladı. Bunun üzerine Sultan Tekiş, bölge nizamının sağlanması ve Nîşâbur'un işlerinin düzene sokulması için Veziri Nizâmü'l-Mülk Sadrüddin Mesudî Herevî'yi oraya gönderdi. Vezir, bölgenin asayişini sağlayarak, gereken tedbirleri aldı ve Hindu Han'ı⁴⁷⁶ merkeze gönderdi.⁴⁷⁷ Melikşah'ın ölümü ile birlikte artık tahtın yasal varisi konumuna gelen Melik Muhammed, Sultan Tekiş tarafından veliaht ilan edilerek⁴⁷⁸ Horasan bölgesinin yönetimiyle görevlendirildi. Veliaht tayin edildikten sonra Nîşâbur'a gelen Kutbeddin Muhammed, Horasan işleriyle artık tek hâkim olarak ve tam bir keyfiyetle uğraşmaya başladı.⁴⁷⁹

Kutbeddin Muhammed, bundan sonra babasının doğu seferi için onu Herzm'e çağırması sırasında görülmektedir. 1197'de ki bu seferin sebebi ise Tekiş'in, 591/1195 tarihinde Sıgnak'a düzenlemiş olduğu seferdir. Bu savaşta, önce Katır Buku, Cend'e gelen Tekiş önünden kaçmıştır. Ancak daha sonra Uran'lar,⁴⁸⁰ Katır Buku'ya haber göndererek eğer savaştan kaçmaz, döner savaşır ise onların Katır Buku tarafına geçeceklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine Katır Buku geri dönmüş ve yapılan savaşta

⁴⁷⁵ Cüveynî, II, 25; ReşidüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 14; İbnü'l-Esir, XII, 112

⁴⁷⁶ Abu'l-Farac tarihinde Hindu Han, Melikkşah'ın kardeşi olarak yanlış gösterilmiş. Hatta tahtın varisi olarak onun hakkı olduğu ifade edilmiştir. Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1999, II, 469.

⁴⁷⁷ Cüveynî, II, 31; ReşidüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 14; İbnü'l-Esir, XII, 112

⁴⁷⁸ Kaynaklarda Hârezmşâhlar Devleti'nde veliaht ilan edilmeye dair bir merasim veya nişaneye rastlanmamaktadır. Ancak, sadece Celaleddin Hârezmşâh'ın Alaaeddin Muhammed tarafından Abeskun adası'ndayken onu kendi eliyle kılıç kuşatarak veliaht ilan etmesi olayı vardır ki bu da münferit bir olay olarak genel bir kanaate yol açmamaktadır. Bkz. Nesevî, 84. Selçuklu dönemindeki merasim ve unvan usullerinden kaynaklarımızda rastlamadık. Hârezmşâhlar halife tarafından onaylanmadıkları için Selçuklu dönemindeki gibi sultanın kendi adından sonra hutbelerde veliahdın adını okutmasına rastlamak zaten mümkün değildir. Bu uygulama için bkz. İbnü'l-Esir, X, 439; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İmparatorluk Devri)*, c.V, 10,166.

⁴⁷⁹ Cüveynî, II, 31; ReşidüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 14.

⁴⁸⁰ Cüveynî'de Acemiler yani gayri Müslimlerden devşirilen askerler olarak da geçen Uranlar hakkında geniş bilgi için bkz. M.Fuad Köprülü, "Uran Kabilesi", 227-243.

Uran'ların ihaneti neticesinde Hârezm ordusu yenilgiye uğramıştır. Birçoğu çölde telef olan Hârezm birlikleri ve Tekiş, ancak 18 gün sonra Hârezm'e dönebilmişlerdir.⁴⁸¹ Tekiş'in bu doğu seferinin sınır güvenliği ve asi Kıpçak birliklerinin tecavüzlerine karşı olduğu sonucu çıkarılabilir.⁴⁸² Böylece kalan doğu hududu sorunu, 1197 yılında Katır Buku'nun akrabalarından Alp Direk'in Katır Buku'ya karşılık yardım istemesi neticesinde halledilmiştir.

Alp Direk'e yardımı olumlu karşılayan Sultan Tekiş, hemen Şadyah'dan oğlu Kutbeddin Muhamed'i çağırttı. Hârezm birlikleri Rebiülevvel 594/ Ocak-Şubat 1198 tarihinde harekete geçtiler. Sultan Tekiş, oğlu Kutbeddin Muhammed ile birlikte, Cend önünde Alp Direk'le birleştiler. Yapılan savaşta, mağlup olan Katır Buku, kaçmaya başladı. Kutbeddin Muhammed onu takip ederek yakaladı ve Sultana getirdi. Sultan Katır Buku'yu tevkif ederek, Hârezm'e gönderdi.⁴⁸³

Kutbeddin Muhammed'in veliaht olarak son icraatı ise babasının son döneminde karar verdiği Bâtıniler üzerine olan seferdir. Sultan Tekiş devletin genel olarak nizam ve asayişini sağladıktan sonra, Bâtıniler üzerine sefere çıkmaya karar vermiştir. İbnü'l-Esir, bu seferin sebebinin Halife tarafından Sultan Tekiş ve oğlu Kutbeddin Muhammed'e gönderilen hilat ve hâkimiyetini onaylayan belgeler olduğunu belirtmektedir.⁴⁸⁴ Tekiş, ilk olarak Arslan Gûşâ diye bilinen Bâtını kalesine saldırmış, burayı dört ay muhasara etmiştir. Bâtıniler ile yapılan anlaşmadan sonra Tekiş, bir diğer Bâtını yuvası olan Alamut'u muhasara etmiştir. Fakat bu sırada Bâtıniler, Hârezmşâh nezdinde itibarlı olan Rey şehrindeki şâfilerin reisi Sadreddin Muhammed b. el-Vezzan'ı öldürmüşlerdir. Yine dâiler, Cemaziyelâhir 596/ Şubat-Mart 1200 tarihinde Sultanın veziri Nizâmü'l-Mül Mes'ud'u öldürdüler. Bu olaylar üzerine Tekiş, Bâtıniler üzerine sefere çıkması için Kutbeddin Muhammed'i hemen görevlendirdi. Muhammed'e orduyu düzene sokarak, Kuhistan'dan işe başlamasını emretti. Kutbeddin Muhammed, büyük bir ordu ile Torşiz'e geldi, burayı dört ay kuşattı ve kalenin etrafındaki hendekleri doldurtmaya başladı. Muhammed, bu muhasara sırasında babasının durumu

⁴⁸¹ Cüveynî, II, 28; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Hârezm)*, 13.

⁴⁸² Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 129.

⁴⁸³ Cüveynî, II, 31-32.

⁴⁸⁴ İbnü'l-Esir, XII, 129.

hakkında gelen haber üzerine, Bâtınilerle yüz bin dinar vergi karşılığında anlaşarak hemen Şehristane'ye hareket etti.⁴⁸⁵

2.1.3. Kutbeddin Muhammed'in Tahta Çıkışı ve İlk İcraatları

Türk devlet geleneği açısından tahta geçme usulü, Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak “*kut*” sahibi olan kişiye aittir. Ayrıca hanedan ailesi kutsaldır ve hanedanın her üyesi tahta geçme hakkına sahiptir.⁴⁸⁶ Velihtlık, bir avantaj olmasının haricinde kesin bir kural değildir. Nitekim Türk tarihinde bunun birçok örnekleri mevcuttur ve güçlü olanın tahta oturduğu görülmektedir.⁴⁸⁷

HârezmDevleti'nin altın çağının başlangıcı olarak tanımlanması mümkün olan Sultan Tekiş dönemi, devletin sınırlarını doğuda Kanglı-Kıpçak bölgesinden başlayarak Horasanın büyük bir bölümü ve Buhara'ya kadar ulaştırmıştır. HârezmDevleti, dönemin özellikle insan kesafeti açısından bölgenin stratejik konumuna bağlı olarak, en düzenli ve organize askeri güce sahip olmuştur. Doğudan gelen demografik baskı, Hârezm sınırında devlet açısından dönem dönem sorunlara neden olmuş olsa da bu hareketli ve dinç insan gücü, HârezmDevleti için özellikle askeri açıdan önemli faydalar sağlamıştır. Tekiş, bu insan unsurunu kendi lehine maharetle kullanarak büyük bir devletin temellerini atmıştır. Fakat Tekiş'in bu gücü ve yaptığı icraatlara rağmen, Ortaçağ meşruiyet kuralları gereği Halifeden yetki alamamış olması, onun eylemlerinin bir meşru zeminde görülmesine engel teşkil etmiştir. Halife en-Nâsır Lidînilâh ile olan hâkimiyet mücadelesinde Halife Hârezmşâh'a dünya işlerini teslim etmemiştir. Bunun aksine olan tek bir bilgi, İbnü'l-Esir'de geçmektedir.⁴⁸⁸ Ancak bu bilgide büyük bir ihtimalle kısmen şartlara göre, batınilerle mücadele için verilmiş bir hilat ve teşekkür mahiyetindeydi.

⁴⁸⁵ Cüveynî, II, 36; ReşidüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 16-17; İbnü'l-Esir, XII, 130. Cûzcânî, Sultan Tekiş'in ölümü sırasında Kutbeddin Muhammed'in Cend taarfinda olduğunu kaydeder. Tekiş'in öldüğü haberi ona Cend ve Türkistan taraflarında bulunduğu sırada gelir ve Muhammed, buradan hareketle hemen Hârez'e dönerek Hârezşah tahtına oturur. Cûzcânî, I, 306.

⁴⁸⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara 1979, 220

⁴⁸⁷ Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İ.Ü.S.B.E., İstanbul 2005, 23.

⁴⁸⁸ İbnü'l-Esir, XII, 129.

Sultan Tekiş, batınılere karşı sefere çıktığı zaman 19 Ramazan 596/4 Temmuz 1200 tarihinde ah-ı Arap⁴⁸⁹ bölgesinde nükseden hastalığından dolayı vefat etti.⁴⁹⁰ Melik Muhammed bu sırada yukarıda da bahsedildiği gibi Torşiz’de Bâtiniler ile mücadeledeydi. Babasının durumu hakkında Cüveynî, Muhammed’e ölüm haberinin ulaştığını ve bunun üzerine Muhammed’in durumu askerden saklayarak Bâtinilerle de anlaşma yapıp Şehristane’ye doğru süratle yola çıktığını söylemektedir.⁴⁹¹ Ancak İbnü’l-Esir, Muhammed’e gönderilen haberin ölüm haberi değil, babasının hastalığının ilerlediği yönünde bir haber olduğunu ifade eder ve Muhammed gelmeden Tekiş’in vefat ettiği söyler.⁴⁹² Bu sırada kaynaklarımızın ittifaken bildirdiğine göre, devlet erkân ve ümerası toplanıp, devletin ışığına kim tarafından devam ettirileceğine karar verirler ve Melik Muhammed’e haberci gönderdiler.⁴⁹³ Zaten Melikşah’ın ölümünden sonra veliaht ilan edilen Melik Muhammed, Torşiz kuşatmasındayken babasının durumu hakkında gelen bu haber üzerine Bâtinilerle yüz bin dinar vergi karşılığında anlaştı. Hızla Şehristane’ye geldi. Burda Sultan Tekiş’in cenaze merasimi tertip edildi. Duruma hâkim olan veliaht Muhammed, törenden sonra Hârezm’e hareket etti.⁴⁹⁴

Hârezm tahtının yasal varisi olarak devlet erkânının onayı ile Hârezm’e gelen yeni Sultan Muhammed, düzenlenen merasimlerle⁴⁹⁵ 20 Şevval 596/ 4 Ağustos 1200 tarihinde Hârezm tahtına oturdu ve Ortaçağ devletlerinde gelenek olduğu üzere ülkenin dört bir yanına Aalâeddin Muhammed’in Hârezmşah tahtına çıktığını müjdeleyen müjdeciler gönderildi.⁴⁹⁶ Kutbeddin Muhammed’in lakabı Hârezm tahtına oturduktan

⁴⁸⁹ Bugünkü Bezercan şehrinin güneybatısında yer alan bir köydür. Hârez sınırında bulunur. Burada su kıtlığından ve halkının sıtma gibi hastalıklara çok yakalandığından bahsedilir. Bak. Ali Ekber Dehhoda, *Logatname-i Dehhoda*, c. 17, Tahran 1332, 89; Hândmir, II, 638.

⁴⁹⁰ Cüveynî, II, 36; Reşidüddin Fazlallah, *Cami’ü’t-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 17; İbnü’l-Esir, c.XII, 133; el-Ömerî, 332.

⁴⁹¹ Cüveynî, II, 36.

⁴⁹² İbnü’l-Esir, XII, 133.

⁴⁹³ Cüveynî, II, 36; Reşidüddin Fazlallah, *Cami’ü’t-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 17; İbnü’l-Esir, XII, 133; Hândmir, 642; Mîrhând, 381.

⁴⁹⁴ Cüveynî, II, 36; Mîrhând, IV, 381; Hândmir, II, 642.

⁴⁹⁵ Devlet geleneğinde tahta çıkma töreni, hükümdarlığın ilanıdır. Bu törenlerle hükümdar, kendi şahsında topladığı yönetme yetkisini ilan ile kamuoyu önünde ortaya koyar. Gürbüz, 52. Sultan Muhammed’in tahta çıkma merasimi hakkında kaynaklarda tafsilatlı bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Cüveynî’de içki meclisinin kurulduğunu, dönemin ve memleketin yüzünün onun makamıyla süslendiğini ifade etmektedir. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, Muhammed Kâzvinî, 378; Reşidüddin’de ise tören hakkında, devlet erkânının ve ümeranın toplandığını, yemin ederek Muhammed’i tahta çıkardıklarını söyler. Reşidüddin Fazlallah, *Cami’ü’t-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 18;

⁴⁹⁶ Cüveynî, II, 37; Reşidüddin Fazlallah, *Cami’ü’t-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 18; İbnü’l-Esir, XII, 133; Mîrhând, 381; Şebânkâreî, 138; el-Ömerî, 333; Vassâf, Şihâbu’d-din ‘Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Pejuheşgâh-ı Ülümî İnsanî ve Mütalât-ı Ferhengî, yay. ‘Abdu’l-

sonra, “*Alâeddin*” olarak değiştirildi.⁴⁹⁷ Alâeddin Muhammed, Sultanaşah meselesi istisna bırakılırsa Hârezmşâh Devleti’nin altıncı hükümdarı olarak tahta geçmiştir. Anuştegin evladından gelen bu hükümdarlık, Türk tarihî için siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik gibi yönlerden ehemmiyet arz etmesinin yanı sıra, özellikle Hârezmşâh Muhammed ve sonrası gelişen olayların Türk tarihînin seyrini derinden etkilemiş olması açısından çok mühimdir.

Alâeddin Muhammed’in Hârezm tahtına oturmasında annesi Terken Hatun’un da büyük bir rolü olduğu görülmektedir. Nesevî’ye göre Sultan Muhammed, tahta oturduktan sonra, Terken Hatun’un akrabaları olan Yimeklerin tüm kabilelerinden askeri güç getirterek Sultanın etrafında topladı. Böylece, Sultanın askeri gücünü tesis ederek, etrafındakilerin isyanlarını engelledi.⁴⁹⁸

Sultan Muhammed, Hârezmşâh Devleti’nin yükselme döneminde tahta oturmuş ve devletin “*Cihan Hâkimiyeti*” düşüncesine ulaşma noktasına kadar, devleti getirmiş bir hükümdardır. Ancak aynı zamanda bu zirve noktadan ani bir düşüşle devletin çöküş aşamasına geçmesine de sebep olan kişidir. Konumuzun bu bahsinden sonra ele alınacak muhteva, işte tamda tarihsel seyir içerisinde nadir örneklerden biri olan böyle bir durumun nasıl ve neden bu hale geldiğinin sorularına cevap bulunması için katkı sağlamaya yöneliktir.

2.2. ALÂEDDİN MUHAMMED’İN İLK DÖNEMİNDE DÂHİLİ VE HARİCİ MESELELER

2.2.1. Devletin Tanzimi ve Hinduhan Meselesi

Alâeddin Muhammed döneminin ilk yılları, iç nizamın sağlanması, taht kavgaları ve buna bağlı olarak da bölgede Tekiş sonrası hâkim olmak isteyen Gur’lu Devleti’yle mücadeleler gibi sorunlarla geçmiştir. Sultan Muhammed tahta oturduktan sonra kardeşi Alişah’ı İsfahan’dan yanına çağırıldı. Taceddin Alişah buradan ayrılırken, İsfahan halkı

Muhammed Âyetî, Tahran 1383, 317. Cûzcânî, Sultan Tekiş’in ölümü sırasında, Kutbeddin Muhammed’in Cend bölgesinde Hârezm ordusu başında savaş halinde olduğunu kaydeder. Muhammed, Cend’deyken babasının ölüm haberi üzerine Hârez’e geldi ve tahta oturdu. Cûzcânî, ayrıca tahta oturuş tarihini de 595 olarak vermektedir. Cûzcânî, I, 306. Ayrıca Hândmir, Sultanın tahta çıkış tarihini şevval ayının 8’i Perşembe günü olduğunu kaydeder. Hândmir, 642.

⁴⁹⁷ İbnü’l-Esir, XII, 133; Hândmir, II, 642; Zehebî, 42, 234-235; Abbas İkbâl Aştîyâî, *Tarihî İrân Pes ez İslam*, Kitaphâne-yî Milli-yî İrân, Tahran 1389, 339.

⁴⁹⁸ Nesevî, 62.

isyan ederek, onun hazine ve mallarını yağmaladılar. Sultan Muhammed, Devletin tanzimi doğrultusunda mühim bir bölge olan Horasan emirliğini kardeşine vererek, onu Nişâbur'a gönderdi.⁴⁹⁹

Sultan Tekiş döneminde Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılışı ve sonrasında burada meydana gelen olaylar hakkında yukarıda tafsilatıyla bilgi vermiştik. Tam bir sükûnet ve düzene kavuşmayan Irak,⁵⁰⁰ Tekiş'in ölümünün ardından tekrar hareketlenmeye başladı. Hârezmlilere saldırılara başlayan Özbek ve Gökçe, onları bölgeden çıkardılar. Atabek Ebubekir, Azerbaycan'dan buraya gelerek, zaten doğal olarak taksim edilmiş olan bölgeyi tekrar üleştirdi. Kendisi İsfahan'a gitti ve Özbek'i de Hemedan'a memur etti. Gökçe zaten Rey'de bulunuyordu ve aslında Atabeyi de pek dikkate almıyordu. Hatta Gökçe'ye göre artık Selçuklulardan sonra padişahlığın kimsede olmadığını, bu yüzden de kendince bağımsız bir tutumunun meşru olduğunu ifade ediyordu.⁵⁰¹ Atabek Ebubekir, güçlenen Gökçe'den çekindiği gibi aslında askeri açıdan da kendisinin bu kadar gücünün olmadığını biliyordu. Onun güvencesi bu manada Özbek idi. Ancak Özbek'de Gökçe ile mücadeleye girişmedi. Atabek, bir süre sonra tekrar Azerbaycan'a döndükten sonra, Irak askerlerinin birçoğu Gökçe'ye katıldı.⁵⁰² Irak'da böylece Gökçe, büyük bir güç haline gelmiş ve Özbek ise Hemedan'da tasarruf etmiştir. Sultan Muhammed'in ilk döneminde Irak işleri işte böyleydi ve Muhammed'in buraya yönelmesi çok sonra mümkün olacaktı.

Bu sırada Sultan Muhammed, kardeşi Melikşah'ın oğlu Hinduhan ile uğraşmaktaydı. Hinduhan'ın babasının ölümünden sonra isyan ettiğini ve Tekiş'in veziri tarafından Hârezm'e getirildiğini görmüştük. Sultan Muhammed tahta çıkınca Hinduhan, hem Sultanın kendisine kötülük yapmasından korktuğu için hem de tahtta olan hakkını talep etmek için Gürgenç'ten kaçtı. Hinduhan'ın emeli öteden beri Horasan üzerinde idi. Ancak burada Alişah'ın olmasından dolayı Merv'e gitti. Avfî'ye göre, Sultan Muhammed ile Hinduhan arasında olan eski düşmanlıktan ötürü, Hinduhan Horasan bölgesinin kendisine ait olduğunu söylüyordu. Babasının hakkını taleple

⁴⁹⁹ İbnü'l-Esir, XII, 134; Cûzcânî, I, 306.

⁵⁰⁰ Cûzcânî, I, 306; Ravendî, Hârezmşâh Tekiş'in ölümünün Irak için hayırlı bir durum olarak tarif etmekle birlikte, onu isyan eden ve efendisine karşı gelen bir asi olarak tanımlamaktadır. Ayrıca ona göre Hârezmşâh Tekiş, Irak'ın ganimetlerini yağmalamış ve Irak'da huzuru bozmuştur. Ravendî, II, 368-369.

⁵⁰¹ Ravendî, II, 369.

⁵⁰² Ravendî, II, 370-371.

Hinduhan, Nîşâbur'u ele geçirmek hevesindeydi. Avfi'de yer alan bir rubaide⁵⁰³ Hinduhan, ülkenin ikiye bölünmesini istiyor ve Horasan'ın kendisine verilmesini talep ediyordu. Ancak Hârezmşâh Muhammed, hemen harekete geçerek Hinduhan üzerine ordu sevketti.⁵⁰⁴ Çakır et-Türkî kumandasında ki Hârezm ordusunun geldiğini duyan Hinduhan, Merv'den kaçtı. Çakır, Merv'i ele geçirdi ve Hinduhan'ın annesi ve çocuklarını Hârezm'e Sultanın yanına gönderdi. Bu sırada Hinduhan, Merv'den kaçıp, Gur Sultanlarına sığındı⁵⁰⁵

2.2.3. Gurluların Horasan'ı İşgali

Hinduhan'ın Gur⁵⁰⁶ Sultanına sığınması ile Hârezmşâh Muhammed döneminin büyük ve zorlu dönemlerinden biri, artık başlamak üzereydi. Gur Devleti ile zaten geçmişten gelen rekabet bu dönemde Gur sultanlarının da Horasan emelleriyle

⁵⁰³ Avfi'de yer alan bu rubayı şöyledir: Emir verme sana kesici hançer bize/ Saray sana at ve meydan bize/ Eğer husumetlerin aradan kalkmasını istiyorsan/ Ey şah, Hârez sana Horasan bize. Avfi, 44.

⁵⁰⁴ Hinduhan'nın yukarıdaki rubaisine karşılık olarak Sultan Muhammed'in de şu güzel dizeleri Avfi'de yer almaktadır. Ey yeğeni, bu istek bir hayal yoludur/Bu çare ne sana ne de bana fayda verir/Bakalım kimin kılıcının kabzası kanlar dökecek/Bakalım kimin ikbal ateşi alevlenecek. Avfi, 44.

⁵⁰⁵ İbnü'l-Esir, XII, 134.

⁵⁰⁶ Gur Devleti ile Hârezmşâhlar arasındaki ilişkinin ilk dönemleri hakkında yukarıda bilgiler verilmişti. Gur bölgesi bugünkü Afganistan'ın merkezinde sarp bir dağın adıdır. Helmand vadisini çevreleyen ve Herat Gazne arasındaki bölge tarihsel olarak Gur ülkesi olarak bilinirdi. Garcistan, Cûzcan, Ferahrûd, Herîrûd ve Murgap bölgelerini kapsar. Gurluların soyu hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmış ve ilk dönem Avrupa tarihçiliğinde Afgan olarak yanlış bilgilere teveccüh edilmiştir. Gurluların menşei hakkında Cûzcânî'de ki Varmış, Vermişan/ ورمشان /ورمش gibi isimlerden yola çıkarak Yusuf Hikmet Bayur Türk olabileceklerini ifade eder. Şensâbânî soyundan gelen Gurlular, Şansâb'ın efsanevi Zahhâk olduğuna inanırlar ve bunun büyük bir İran sülalesi olmasıyla övünürlerdi. Mîrhând eserinde tarihçilerin Gur hanedanının Zahhâk soyunda geldiğinde ittifak ettiklerini söyler. Cûzcânî, Şensâbânî hükümdarlarını; Fîrûzkûh, Bâmyân, Gazne ve Hindistan Sultanları olarak dört gruba ayırır. İlk tarihi bilgi olarak Cûzcânî'de onların atasından Karnak'ın oğlu Emir Polad'ın Abbasiler adına Emevilere karşı Gur ordusunu yardıma göndermesinden bahsedilir. Gur melikleri hakkında daha sonra Emir Bancî, Harun Reşîd'den Gur emirliğini almıştır. Gazneli Mahmud'un Gur'a düzenlediği seferler sonrasında Gazne hâkimiyetine geçen Gurluların, Mîrhând gibi bazı tarihçilere göre, bundan sonra Müslüman olduklarını ifade ederler. Cûzcânî, I, 302,305-313; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, Nuhzetü'l Kûlûb, edit. G.Le. Strange, E. J. Brill, London 1915, 418-420; Halil Halilî, *Saltanat-ı Gaznevîyân, Matbâ-yı Ümûmî*, Kâbil 1333, 38-43; Muhammad Abdul Ghafur, 15-17; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, TTK 1946, I, 249-252; Esger Ferruği Ebrî, *Tarihî Guriyan*, Tahran 1387; Abbas Perviz, "Guryan", Berresihayî Tarihî, sayı: 31, Tahran 1350, 143-176; Zohreh Asâdî, "Study of Ghurids Situation in Sultan Mohammad Khwarezm Shah Period", Doğu Araştırmaları, sayı: 5, İstanbul 2010, 91-96; Muhsin Rahmetî, "Costarî der Revendî Peydayeş ve Çegunkî Kudretyâbî Guryan", Nâmeyî Taarihî Pejuhân, sayı: 3, Tahran 1384, 60-79; Zohre Esedi, "Munasebetî Siyasi Guryan ba Sultan Muhammed Hârezmşâh", Meskubei Danişgahî Azadî, sayı: 7, Rey 1386, 8-31; Esger Ferruği Ebrî, *Tarihî Guriyan*, Tahran 1387; Nizami, K. A., *History of Civilization of Central Asia*, ed. M. S. Asimov and C. E. Bosworth, UNESCO Publishing, France 1998, IV, 182-196; İqtidar Husain Siddîqui, "Gurlular", *DİA*, XIV, 207-211. C.E. Bosworth, *The Medieval History of İron, Afganistan and Central Asia—"The Early İslamic History of Ghûr"*, London 1977, 116-133 (Bu makalenin Türkçe çevirisi için bkz. Adulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2004, 233-261.

birleşince mücadele safhasına nihayet ulaştı. Cüzcanî'de mevcut olan kayda göre, Sultan Muhammed, kendisine yönelik Gur tehlikesine karşı Gıyaseddin'e elçiler gönderdiğini ifade eder. Bu kaynağa göre, Sultan Muhammed, Gur hükümdarına sulh istemekte, kendisini onun bir kulu ve evlatlığı olarak görmesini istemiştir.⁵⁰⁷ Bu hususta Cüzcanî, bu mektupları görenlerden duyduğunu söylese de başka hiçbir kaynakta bu mektuplardan ve böyle bir durumdan bahsedilmemektedir.

Gur Sultanı Gıyaseddin Muhammed⁵⁰⁸, Sultan Tekiş'in ölümü üzerine üç gün nevbet vurdurmamış ve taziye oturmıştır. Hinduhan'ın Gur ülkesine sığınmasına kadar Hârezmşâh Muhammed döneminde Hârezm ülkesine bir müdahale görünmemektedir. İbnü'l-Esir'e göre, Gıyaseddin, Hârezmşâh'ın gücünün zayıf olduğuna kanaat getirdikten sonra, Hârezm ülkesini ele geçirme hırslarının arttığını ifade eder.⁵⁰⁹ Hinduhan'ın yardım talebi ve Gur ülkesinin taabiyetini kabulü, Gurluların Horasan üzerindeki emelleri için büyük bir fırsat olarak algılandı. Hinduhan'ı kabul ile Gıyaseddin, hemen harekete geçerek Telekan emiri Muhammed b. Cerbek'e Merv'e hareket etmesini ve Çakır'ı tehdit etmesini istedi. Cerbek Mevrî Rûd ve Pençdih bölgelerini ele geçirdi. Çakır'a haber göndererek, Gur hükümdarı adına hutbe okutup teslim olmasını, aksi halde şehri terk etmesini istedi. Çakır, Cerbek'e biri açık diğeri gizli haber gönderdi. Açık haberinde tehditler savurarak bunu kabul etmemesine karşılık, gizli mektubunda Gıyaseddin'in himayesini talep ediyordu. Cerbek, Gıyaseddin'e haber göndererek durumu bildirdi ve Gıyaseddin bunun üzerine Hârezmşâhların gücünün zayıflığına kanaat getirerek, Hârezm ülkesini istilâya başlamaya karar verdi.⁵¹⁰

Gur Sultanı Gıyaseddin, Hind seferinde olan kardeşi Şihabeddin'e haber göndererek, onu Gazne'ye çağırды. Horasan seferine karar veren Gurlular, sefer için

⁵⁰⁷ Cüzcanî, I, 306; ayrıca bu durumu Gur tarihi üzerine çalışan Muhammed Abdul Ghafur'da kabul etmektedir. Ona göre, Hinduhan meselesinde Sultan Muhammed'in elçiler göndererek tâbiyet bildirdiğini ve kendisini yatıştırmaya çalıştığını ifade eder. Cüzcanî'den naklederek, Gıyâseddin'in *Hüdâvend*, Sultan Muhammed'in ise bir *Hüdâvendzâde* olduğunu söyler. Bkz. Muhammed Abdul Ghafur, *The Gorids History, Culture and Administration (543-612/1148-1215-1216)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Philosophischen Fakultät der Universität Hamburg, Hamburg 1960, 77.

⁵⁰⁸ Muhammed b. Bahaüddin Sâm Kasım-i Emirü'l-Müminin, Gur hanedanının ve annesi tarafından Şensebanî soyundandır. Habeşî lakabıyla da anılır. Kardeşi Şihabeddin ile birlikte bir dönem amcaları tarafında hapse atılan Gıyâseddin, Alaeddin Hüseyin döneminde serbest kaldı. Alaeddin'in ölümünden sonra tahta çıkan Gıyâseddin, Gur hanedanlığının mühim hükümdarlarından biridir (1163-1203). Cüzcanî, I, 353.

⁵⁰⁹ İbnü'l-Esir, XII, 134.

⁵¹⁰ İbnü'l-Esir, XII, 134.

hazırlıklara başladı. Fillerle tahkim edilmiş ve teçhizatlı bir orduyla Gazne'den hareket eden Gıyaseddin, Herat hâkimi el-Mergani'yi yanına çağırıp, Horasan seferini anlattı. Kendisine muhalif görüş beyan el-Mergani'ye rağmen harekete devam etti. Kardeşi Şıhabeddin, Sicistan bazı diğer bölge emirleriyle birlikte Gıyaseddin'in yanına geldi (Cemazieylevvel 598/Şubat 1201). Telekan bölgesindeyken Merv'den Çakır'ın mektubu geldi. Mektupta Çakır Merv'in kendisine verilmesini istiyordu. Gur hükümdarı Gıyaseddin'e danışarak Şıhabeddin, bu isteğe olumlu cevap vererek, Merv'e hareket etti. Ancak Merv halkı şehri teslimde direndiler ve Çakır ile mücadele etmeye başladılar. Şıhabeddin bu durum üzerine askerlerine şehre girmesini emretti. Halk bir süre direndiyse de ağır fillerle surlara yanaşan Gur ordusu karşısında halk aman diledi. Şıhabeddin Huzura gelen Çakır'a iyi davrandı ve ona vaatler verdi. Ancak Gıyaseddin şehre gelince, Çakır'ı yakalattı ve Herat'a gönderdi. Merv şehrini de Hinduhan'a verdi.⁵¹¹

Gıyaseddin, Horasan hâkimiyetini elde etme yolunda Merv'den Serahs'a doğru ilerledi ve burayı alıp, amcasının oğlu Emir Zengi b. Mesud'a verdi. Daha sonra Tus'a yönelen Gıyaseddin burada direnişle karşılaştı. Tus halkının baş gösteren kıtlık sonucu isyanı ile Tus emiri, Gıyaseddin'den aman diledi. Gıyaseddin onun teklifini kabul ederek hilat kuşatıp Herat'a gönderdi.⁵¹² Gıyaseddin bu bölgede yaptığı faaliyetlerde her daim Herat merkez olarak hareket ediyordu. Bu yüzden bölgede gelişen olaylarda Herat'ın Gur ülkesi için ehemmiyeti her seferinde görülmektedir. Bu ilerleme sonucu Nîşâbur bölgesi son ve alınacak en müstahkem bölgelerden biriydi. Gıyaseddin, Nîşâbur hâkimi Sultan Muhammed'in kardeşi Alişah'a haber gönderdi ve şehri teslim etmesini istedi. Nîşâbur halkı ve Hârezm kuvvetleri Gurlu ordusuna karşı savaşıma kararı aldı. Gıyaseddin şehri kuşattı. İki kardeş her yönden şehrin surlarını yıktı ve bir süre Nîşâbur düştü. Şehre giren Gur ordusu yağma ve talana başladı. Ancak Gıyaseddin bunu önlemeye çalışarak, öncelikle ileri gelen âlim ve zahidlerin evlerine adamlar gönderdi. Daha sonra yağmayı yasaklattı ve Nîşâbur halkına güven vermek için "*Kim bir şeyi yağmalar veya birine işkence ederse onun kanı helaldir*" hükmünü verdi.⁵¹³

⁵¹¹ Cüveynî, II, 36; İbnü'l-Esir, XII, 139; Mirhând, IV, 382; Hândmir, II, 642.

⁵¹² İbnü'l-Esir, XII, 139; Mirhând, IV, 382.

⁵¹³ İbnü'l-Esir, XII, 140; Cüveynî, II, 37; Mirhând, IV, 382; Hândmir, II, 642-643.

Şehir halkının bir kısmı camiye saklanmıştı. Bunları dışarı çıkarırken Alişah'da içlerinde yakalandı ve eziyetler yapılarak Gıyaseddin'in huzuruna getirildi. Buna karşılık halk bu muamelelere tepki gösterdi ve hatta Alişah'ın dadısı Gıyaseddin'e "*Hükümdar evladına böyle mi yapılır*" diyerek karşı çıktı. O da gönlünü almak için "*hayır yapılmaz*" diyerek, Alişah'ı alıp yanındaki tahta oturttu. Fakat daha sonra Gıyaseddin, Alişah ve bazı Hârezmlileri Herat'a gönderdi.⁵¹⁴ Sultan Gıyaseddin, Bistam ve Gûrgân'a fermanlar göndererek bu bölgeleri kendisine bağladı.⁵¹⁵ Daha sonra Gur hükümdarı, Nîşâbur merkez olarak Horasan emirliğine Gur hanedanından Ziyaeddin Muhammed b. Ebû Ali el-Guri'yi tevdi etti. Ona "*Alâeddin*"⁵¹⁶ lakabını vererek yanına Gur birlikleriyle ileri gelen devlet adamlarını bıraktı.⁵¹⁷

Gur sultanı Gıyaseddin, Horasan fethiyle bölgede yaptığı düzen ve intizamı kurgulamaya başladı. Bu doğrultuda bir İslam Devleti olarak halkın ve özellikle de halifenin önünde bu fetihlerine bir meşruiyet kazandırması gerekmektedir. Ortaçağın klasik düşman ve günah keçisi olan Bâtıniler, bu iş için önceden beri saldırılması gereken bir güçtü. Gıyaseddin'in kardeşi Şıhabeddin, bu doğrultuda Bâtıniler üzerine sefere çıktı ve Kuhistan bölgesinde, Kenabâd şehrinde batini köylerini tahrip ve mallarını yağma etti.⁵¹⁸

2.2.4. Sultan Muhammed'in Horasan Seferi

Gur hükümdarı Herat'dan başlayarak, Nîşâbur ve Bistam'a kadar Horasan arazisini kendi hâkimiyetalanı içerisine almıştı. Ayrıca Sultan Horasan'a hâkim olan Gur hükümdarı Gıyaseddin, Gazne'ye döndü. Kardeşi ihtilaf neticesinde Şıhabeddin, Hindistan'a gitti. Bunlar olurken, Sultan Muhammed'in Hârezm'de ne ile meşgul olduğu noktasında sarih bilgiler yoktur. Ancak Gıyaseddin'e gönderdiği mektuptan naklen, İbnü'l-Esir'in verdiği bilgiye göre, bu sırada Sultan Muhammed, başkentte bir

⁵¹⁴ Cüveynî ve bazı diğer kaynaklar, burada Alişah'ın Gur ülkesine gönderildiğini söylemektedir. Gur ülkesinden kasıt Herat'tır. Gurluların Horasan ve Mâverâünnehir'e müdahaleleri sırasında Herat'ı üs olarak kullandıkları görülmektedir. Cüveynî, II, 38; ; Mirhând, IV, 382.

⁵¹⁵ Cüveynî, II, 36; Mirhând, IV, 382.

⁵¹⁶ Bu lakabın özellikle mi verildiği noktasında bir mamulat kaynaklarda mevcut değildir. Ancak, Sultan Muhammed'in ve babası Tekiş'in lakabı olan *Alâeddin* lakabının verilmiş olması ayrıca ilginçtir.

⁵¹⁷ İbnü'l-Esir, XII, 140; Cüveynî, II, 38; Cûzcânî, I, 360.

⁵¹⁸ İbnü'l-Esir, XII, 141.

takım işlerinden, devleti tanziminden ve babasının taziyesinden bahsetmektedir.⁵¹⁹ Bu dönemde doğu sınır boylarında çeşitli hadiselerin olmuş olması da muhtemeldir.

Sultan Muhammed, nihayet 1201 yılında Horasan'da ki Hârezm hâkimiyetini tekrar tesis için harekete geçti. İlk önce Gur hükümdarına yolladığı mektupta, onu tahrik eder şekilde azarladı. Sultan Muhammed, Gur hükümdarına hitaben, kâfir Kara Hıtay boylarına karşı kendisine yardım edeceğini sandığını, ancak onunaksine Hârezm memleketlerini işgale kalktığını söyleyerek, bunu yapmaması gerektiğini, şimdi Hârezm topraklarının geri verilmesini, aksi halde kendisinin Hıtaylardan ve diğer Türk boylarından ordu kurarak, harekete geçeceğini bildiriyordu. Buna karşılık Gur hükümdarı Gıyaseddin, kardeşi Şihabeddin'in Hindistan'dan gelmesini beklemek için oyalayıcı cevaplar verdi. Kendisi Nikris hastası olduğu için hareket etmekte zorlanıyordu. Hârezmşâh Muhammed, Gur'dan gelen mektuptan sonra, elçi gönderip Horasan naibi Melik Ziyaeddin'in Horasan'ı terk etmesini istedi. Durumu Gur hükümdarına bildiren Melik Ziyaeddin, hakkında Hârezmşâhlardan yana olduğunu da bildirdi. Buna rağmen Gıyaseddin, direnmesini ve kendisine yardım edileceğini söyledi.⁵²⁰

Gurlu hâkimiyetinde Horasan bölgesinde halkın büyük sıkıntılar çektiği görülmektedir. Sultan Muhammed, bölge halkının ıstırabını dindirmek için Nişâbur'dan gelen haberler üzerine topladığı güçlü orduyla 17 Zilhicce 597/ 18 Eylül 1201 tarihinde ilk Horasan seferine çıktı. Nişâbur'a gelen Muhammed, Melik Ziyaeddin'e haber göndererek şehri teslim etmesini istedi. Şehri teslim etmekte direnen ve Gazne'den yardım bekleyen Melik Ziyaeddin, direndi. Hârezm ordusu şehrin önüne mancınıklar kuarark, surları yıkmaya başladı. Şehrin etrafındaki hendekler dolduruldu. Yoğun bir halde devam eden kuşatma yaklaşık iki ay sürdükten sonra, Gurlular, esir edileceklerini anlayınca teslim olmaya karar verdiler. Gur umerâsı, Sultanın nezdine alim ve şeyhlerden oluşan bir heyet gönderdi ve af edilmelerini talep etti. Melik Ziyaeddin'in isteğini kabul eden Muhammed, ona ve erkânına iyi davrandı, onları affetti ve hediyelerle Gur ülkesine gönderdi.⁵²¹ Sultan Nişâbur'un kalan surlarının da yıkılmasını

⁵¹⁹ İbnü'l-Esir, XII, 145.

⁵²⁰ İbnü'l-Esir, XII, 145.

⁵²¹ İbnü'l-Esir, XII, 146; Cüveynî, II, 38; Mirhând, IV, 382; Hândmir, II, 633.

emretti.⁵²² Cuveynî'ye göre, Sultan Muhammed buradan amcazadesi Hinduhan'ın bulunduğu Merv'e yöneldi. Ancak asi Hinduhan buradan kaçarak, Gur ülkesine gitti.⁵²³ Sultan Muhammed, Serahs'a geldi ve şehrin hâkimi Emir Zengî'yi kırk gün muhasara altında direndi. Emir Zengî, muhasaradan dolayı yiyecek ve özellikle hayvanların ot kıtlığına maruz kaldı. Bunun üzerine Hârezmşâh'a elçi gönderip, muhasara kaldırılır ve uzaklaşırsa şehri teslim edeceğini bildirdi. Hârezmşâh Muhammed, önce Emir Zengî'nin gelmesini istedi. Ancak Zengî, bunu yapamayacağını, çünkü kendisinin Gur hükümdarının akrabası olduğunu ileri sürdü. Sultan Muhammed, muhasarayı kaldırdı. Emir Zengî hile ile yaptığı bu girişimle şehirden çıkıp ihtiyaçlarını görüp, tekrar şehre döndü. Hârezmşâh hileye kandığına pişman olursa da elinden bir şey gelmedi.⁵²⁴

Bu sırada Telekan hâkimi Muhammed b. Cerbek, yardım için Serahs'a hareket etti. Zengî'ye haber gönderdi ve muhasaraya teslim olamamasını söyledi. İki taraftan sıkıştırılmamak için Sultan, Serahs'dan ayrıldı. Burada, dayısı kumandasında olan 9 bin kişilik bir birliği, Cerbek ve Zengî üzerine gönderdi. Yapılan savaşta Cerbek, Hârezm birliğinin sancaktarını öldürdü ve davullarını parçaladı. Davul sesi duymayan askerler, yenilginin olduğunu düşünerek dağıldı. Dağılan Hârezm ordusundan bir kısmı kaçarken, bir kısmı da Cerbek tarafından takiple öldürüldü. Bunun üzerine Hârezmşâh Muhammed, hemen Hârezm'e döndü.⁵²⁵

Sultan Muhammed, Hârezm'e döndükten sonra orduyu güçlendirmek ve gerekli tedbirleri alarak yeni bir sefere çıkmak için hazırlandı. İbnü'l-Esir'de geçen bir kayda göre, Sultan Muhammed, Hârezm'e gelince Gur Sultanına elçi göndererek, barış yapılmasını teklif etti. Ancak daha sonra Sultan Muhammed'in Gur elçisi Hüseyin el-Merganî'yi tutuklattığını ifade eder.⁵²⁶ Kaynaklarda sadece İbnü'l-Esir'de var olan bu bilgi, tutarsız olmakla birlikte, ilk sulh teklifinin Sultan Muhammed tarafından vakit

⁵²² Sultan Alâeddin Muhammed'in özellikle Horasan ve Mâverâünnehir'de ele geçirdiği şehirlerin surlarını yıktırması, ilerde de göreceğimiz gibi, Moğol istilası sırasında şehirlerin kolayca düşmesine sebep olmuştur. Bu minvalde Sultan Alâeddin'in belki ordusuna güvenerek ilk başta ailerin yuvanlamarına engel olmak adına yaptığı bu icraat, daha sonra kendisinin ve devletinin kaderini derinden etkileyecektir. Ayrıca akla gelen bir diğer soru ise Moğol istilası karşısında müstahkem mevkiileri yıkılmış olan bir ülkeyi neden şehir savunma sistemiyle karşıladığı ve böyle bir mücadeleyi tercih ettiği meselesidir? Kaynakların genel olarak, Sultanın şahsi basiretsizliğine bağladığı bu tercihin sebebi, kanaatimizce de Sultanı saran korku ve dehşet buhranı içerisinde olmasıdır.

⁵²³ Cuveynî, II, 38; Mirhând, IV, 382.

⁵²⁴ İbnü'l-Esir, XII, 146;

⁵²⁵ İbnü'l-Esir, XII, 146-147; Mirhând, IV, 383.

⁵²⁶ İbnü'l-Esir, XII, 147.

kazanmak için yapıldığı düşünülebilir. Fakat Gur hükümdarının elçisinin tutuklatılma sebebi ve orada neler görüldüğü hakkında bilgi verilmemektedir.

Sultan Muhammed, 598/1202 tarihinde Herat'ı almak için Radekan bölgesine gelerek, burada Türk ve Tacik askerlerinden müteşekkil bir ordu ile birleşip yola çıktı.⁵²⁷ Hârezmşâh Muhammed'in Herat seferi⁵²⁸, Gur hükümdarlarının bölgeden uzak olduğu bir dönemde yapılmış olması ve Herat'ın Gur için büyük bir öneme haiz olması dikkat çekicidir. Nitekim Herat düşürülürse bölgenin Gur için en müstahkem konumu elde edilmiş olacaktı. Sultan Muhammed Herat'ı muhasara etti ve mancınıklarla dövmeye başladı. Şehrin kumandanı İzzeddin Merganî, aman dileyip şehri teslim etmek zorunda kaldı. Sultana vergi ödemek ve oğlunu rehine göndermekkoşullarına bağlı olarak yapılan anlaşmayla Herat emiri affedildi.⁵²⁹ Cüveynî, daha sonra Gur ordusunun Hârezm'e doğru ilerlediğini ve ordunun Gürgeç'i istilâ teşebbüsü için harekete geçtiğini ifade eder. Ona göre Hârezmşâh Muhammed, bunu öğrenince derhal geri döner ve Gur ordusuyla Mervî Rud bölgesinde karşı karşı gelirler. Bir süre tereddüt haliyle iki ordu savaş yapmadan bekledikten sonra, Sultan Muhammed savaşmadan Serahs'a doğru yola çıktı. Burada iki taraf arasında elçiler gidip geldi. Gurlu'ların Horasan bölgesinin bazı yerlerini istemeleri neticesinde anlaşma sağlanamadı ve Sultan Hârezm'e döndü.⁵³⁰

İbnü'l-Esir'deki bilgi bundan farklı olarak, Sultan Muhammed'in Heratkuşatmasını yaptığı, ancak burayı alamadığı yönündedir. Ona göre Herat kuşatması sırasında, Gur hükümdarı derhal Alp Gazi'yi buraya sevk etmiş ve kardeşini Hindistan'dan çağırıştır. Alp Gazi, Herat'a beş fersah mesafede konakladı ve Hârezm birliklerinin iase yollarını kesti. Hârezmşâh Muhammed'in Talekan'a

⁵²⁷ Cüveynî, II, 39; Mirhând, IV, 383.

⁵²⁸ Herat seferinin sebebi hakkında İbnü'l-Esir, değişik bir bilgi vermektedir. Ona göre Sultansâh döneminden iki esir Hârez emiri burada Gur'a intisap etmişti. Ancak bu iki emir Sultansâh'ın ölümünden sonra, Hârezmşâh için çalışmaya başlamışlardır. Emirlerden el-Haccî lakaplı olan Sultan Muhammed'e haber göndererek, Herat'a sefer düzenlemesi için teşvik etmişlerdir. Ancak bu durum daha sonra Hârezmşâh'ın esir ettiği Hüseyin el-Merganî tarafından bir mektupla Herat Emiri olan kardeşi Ömer'e durumu bildirmiş ve gereken önlemler alınmıştır. İbnü'l-Esir, XII, 147.

⁵²⁹ Cüveynî, II, 39; ReşîdüddinFazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 18; Mirhând, IV, 383.

⁵³⁰ Cüveynî, II, 39; Mirhând, IV, 383. Mirhând, Sultan Alâeddin'in Merv-i Rud Nehrini sınır kabul ederek, Gur ordusu ile savaş yapmak niyetinde olduğunu ifade eder. Ancak orduda bu sırada baş gösteren fikir ayrılığından dolayı Hârezmşâh, savaş yapmaktan vazgeçerek, Merve'e doğru harekete karar verdiğini kaydeder. Ayrıca bu olay, Kafesoğlu tarafından da kabul edilmemektedir. Kafesoğlu genel olarak İbnü'l-Esir'in bilgilerini kabul etmekte olup, özellikle iki kaynağın kesiştiği bölümleri kullanmıştır.

gönderdiği birlikleri ise Cerbek yenilgiye uğrattı. Bu sırada Gıyaseddin'de Herat'a yakın bir mevki olan Ribât-ı Rezin'e geldi. Ancak askerinin azlığından dolayı Hârezmşâh'a saldıramadı. İbnü'l-Esir'e göre Hârezmşâh, kırk gün Herat önlerinde kaldı. Sultan Muhammed, Gur Sultanı Gıyaseeddin'in kardeşi Şıhabeddin'in Hindistan'dan geldiğini ve Alp Gazi ve diğer Gur birlikleri tarafından giderek kısıpaca aldığını anlayınca, Hârezm'e hareket etti. Gazne'de Şıhabeddin, Horasan'ın zaptını duyunca Belh, Bamiyan ve Merv yönünde harekete geçerek, geri dönüş yolunda olan Hârezmşâh Muhammed ile Merv önlerinde savaşa tutuştu. İki taraf arasında yapılan savaşta tam bir netice hâsıl olmamış olsa da Hârezmşâh ağır kayıplarla Hârezm'e döndü.⁵³¹

Şıhabeddin bölgede bu işleri yaparken bir Hârezm birliği Merv'i istilâ için harekete geçti. Merv hâkimi Cerbek'e karşı gönderilen Berfür et-Türkî⁵³² adlı bir kumandan hâkimiyetindeki birlikler, Merv yakınlarında savaştı. İki tarafta ağır kayıplar verdi. Ancak sonunda Gur birlikleri dağıldı ve Cerbek Merv kalesine sığındı. Hârezm ordusu gelip kaleyi onbeş gün kuşattı ve nihayetinde Cerbek öldürüldü. Cerbek'in öldürülmesi, Gur hükümdarı nezdinde büyük bir üzüntüye sebep oldu. Çünkü Cerbek, Gur devletinin en önemli komutanlarından biriydi. Merv'in ele geçirilmesi ile birlikte Cerbek'in kesilen başı Hârezm'e gönderildi.⁵³³

Hârezmşâh Muhammed'in Herat seferi, kesin bir netice ile sonuçlanmamıştır. Nitekim Sultan Muhammed, Gur mücadelesinde kendi gücünün yetersiz olduğunun farkına varmıştır. Bundan sonraki mücadele sürecinde Hârezmşâh, daha etkin askeri güç ihtiyacını kapatmaya çalışacaktır. Kaldı ki bu sırada Gur Devleti hem Hindistan hem de Horasan bölgesinde iki koldan mücadele vermekteydi. Bu seferde de görüldüğü gibi, özellikle Şıhabeddin'in Hindistan'dan dönüşü tüm dengeleri bozmuştur. Bu seferin özellikle sonucu hakkında Cüveynî ve İbnü'l-Esir'in birbirine zıt bilgiler vermesi ve diğer kaynaklarda da farklı bir bilginin bulunmayışı, konunun açıklığa kavuşmasını engellemektedir. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi, Sultan Muhammed'in uzun süreli kuşatma ve Gur ordusunun askeri gücüne karşı kısmen kifayetsizliği, seferin

⁵³¹ İbnü'l-Esir, XII, 148.

⁵³² Bu isim sadece İbnü'l-Esir'de geçmektedir.

⁵³³ Cüveynî, II,40; İbnü'l-Esir, XII, 150. Cerbek olarak İbnü'l-Esir'de, Herengî olarak Cüveynî'de ve Çerik olarak Mirhând'da geçen bu güçlü kumandan, kaynaklarda Gur Devleti'ni en büyük ve en güçlü kumandanı olarak geçmektedir. Cüveynî ve diğer kaynaklar, Cerbek'in gücünü anlatırken her türlü hayvanla gürleşen ve hepsini yenen bu komutanın bir keresinde "*daha ne kadar köpek ve domuzla gürleşcem*" diyerek yanında bulunan 3 yaşındaki atın bacaklarını birbirinden ayırdığını aktarır. Mirhând, onu Rüstem ve İsfendiyar'a benzeterek, methiyeler dizer. Cüveynî, II,40; Mirhând, IV, 384.

HârezmşâhDevleti için kayıplarla neticelendiği sonucuna götürmektedir. Ayrıca, Gur Devleti bölgeye yakınlığı ile de avantajlı durumda idi. Hârezmşâh Muhammed ise daha çok Gur emirlerinin yağmalarına karşılık, halkın HârezmşâhDevleti'nin düzen ve intizamını tercih etmelerine dayanıyordu.

2.2.5. Sultan Muhammed'in İkinci Horasan Seferi Ve Gürgeç Muharebesi

Hârezmşâh Muhammed ülkesine dönerken, Şıhabeddin, Tus'a yöneldi ve bölge halkını işkence ve eziyetlerle usandırdı. Gur ordusuna erzak temini için halkı zorlayan Şıhabeddin, o kadar ileri gittiki Meşhed türbesi için ayrılan zahireyi almak için Meşhed-i Tus'a adamlar gönderdi. Bu hareketler neticesinde halk, zaten vaki olan Hârezmşâh memnuniyetleri, gittikçe daha da arttı. Şıhabeddin, bunları yaparken kardeşi Gıyaseddin'in ölüm haberi kendisine ulaştı. Hemen Herat'a hareket eden Şıhabeddin, Merv'de İbn Cerbek'i bıraktı. Ebiverd'e yönelen Şıhabeddin, buradaki Hârezm emirlerini bir kısmını esir etti ve bir kısmını da öldürttü. Buradan hareketle Tark ve Marga bölgelerini istirdad ederek, onların oğullarını rehin göndermeleri neticesinde tasallutta bulunmadı.⁵³⁴

Gıyaseddin'in ölümü üzerine tahtı ele geçiren Şıhabeddin, ülkenin taksimatını yaptı. Kız kardeşinin oğlu Alp Gazi'yi Herat'a, Alâeddin Muhamemd b. Ebû Ali el-Gurî'yi Firuzkuh'a vali tayin etti ve el-Gurî'ye tüm Horasan işlerini verdi. Gıyaseddin'in oğlu Mahmud'a ise Bust ve İsfirar bölgelerinin hâkimiyetini verdi.⁵³⁵

Gur sultanı Gıyaseddin'in ölümü, Gur ülkesinde birçok ihtilaflara sebep olmuştur. Ayrıca son Merv muzafferiyeti ve Cerbek'in ölümü, Sultanın etrafındakiler tarafından Sultanı ikinci bir Horasan seferine ikna için mühim sebepler olarak görülmekteydi. Bu durum üzerine Sultan Muhammed, Cemaziyelevvel 600/Ocak 1204 tarihinde büyük bir ordu ile Herat üzerine sefer düzenledi. Alp Gazi, var gücüyle savunmaya çalıştıysa da mancınıklar onun bütün savunma direncini kırdı. Alp Gazi bir süre sonra kuşatmaya dayanamayarak, Hârezmşâh'a elçi gönderdi. Yapılan anlaşma ile Alp Gazi Gur Sultanından tam yetkiyle, bir daha Horasan bölgesine saldırı düzenlenmemeyi ve yüklü bir miktar vergi ödemeyi kabul ediyordu. Sultan Muhammed, bu anlaşma şartları ile

⁵³⁴ Cüveynî, II,40; İbnü'l-Esir, XII, 150.

⁵³⁵ İbnü'l-Esir, XII, 150.

Alp Gazi ve Herat halkını bağışladı.⁵³⁶ Alp Gazi Hârezmşâh'ın önüne gelerek yeri öptü. Sultanda onu tekrar şehrin hâkimi olarak görevlendirdi. Vadedilen vergiyi toplamak için Alp Gazi halka eziyetlerde bulununca, Sultan Muhammed, vergi gelirinden vazgeçti ve halkın memnuniyetini kazandı. Bu sırada Hârezm birliklerinden biri, Badgis'i yağmaladı. Merv'e Hârezmşâh hamisi olarak görevlendiren Alp Gazi ise Şihabeddin tarafından görevinden alındı ve bir süre sonra hastalığının artması sebebiyle öldü.⁵³⁷ Alp Gazi'nin ölümüyle, yapılan anlaşmanın şartlarının geçerliliğini yitirmesi neticesinde bu durum, Gur hükümdarının zaten öteden beri düşündüğü sefer için de bir bahane teşkil etti.⁵³⁸

Şihabeddin Gurî, Herat'ın intikamını almak ve Hârezmşâh'ı Hârezm'de kuşatmak için Hind seferi dönüşü harekete geçti 600/1204. Bu sefer çok büyük bir ordu düzenledi. Meymend'e gelen Şihabeddin, buradan hareketle Hârezm'e yöneldi. İki taraf arasında geçen mektuplaşmada Muhammed, “*Dön de savaşalım, aksi halde ben Herat'a oradan da Gazne'ye yürüyeceğim*” dedi. Şihabeddin cevabında “eskiden olduğu gibi belki yine mağlup olursun, fakat Hârezm bizi bir araya toplar”⁵³⁹ diyerek niyetinin açıkça Hârezm olduğunu ifade etti.

Cüveynî'nin bildirdiğine göre Gur ordusu çekirge ve karıncalar kadar çoktu.⁵⁴⁰ Sultan Hârezmşâh, derhal Serahs'dan Merv'e geldikten sonra, burada askerlerini dağıtarak, hızlıca Hârezm'e hareket etti. Şihabeddin'den önce davranıp yolu kesti ve su kanallarını açarak Gur ordusunun geliş yollarını tıkadı. İbnü'l-Esir, Gur ordusunun bu durumdan dolayı, kırk gün kaybettiğini ifade eder. Hârezmşâh Muhammed onun Hârezm bölgesine gelmesini engellemek için onu Karasu⁵⁴¹ mevkiinde karşıladı. İki ordu arasında geçen savaşta, iki tarafta büyük kayıplar verdi. Bu savaşta, eski Herat hâkimi, el-Hüseyn Merganî ölmüş ve Hârezm ümerasından esirlerde Şihabeddin'in emriyle katledilmiştir.⁵⁴²

⁵³⁶ Cüveynî, II,41; İbnü'l-Esir, XII, 154; Mirhând, IV, 384.

⁵³⁷ Cüveynî, II,41; Mirhând, IV, 384.

⁵³⁸ Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 157.

⁵³⁹ İbnü'l-Esir, XII, 155.

⁵⁴⁰ Cüveynî, II,42; Mirhând, Casuslar Şihabeddin'in ordusu hakkında Sultana heberler getirirken, ordu sayısının “*Hârezm çöllerinin taşlarından daha fazla sayıda*” diye bahsettiklerini kaydetmektedir.

⁵⁴¹ Gürgeç'in doğu tarafında Ceyhun'un kanallarının olduğu bölge. İsim hakkında bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 372.

⁵⁴² İbnü'l-Esir, XII, 155.

Bu sırada Hârezm'de korku ve karışıklık baş gösterdi. Endişeye kapılan halkı dönemin büyük din âlimlerinden İmam Şihabeddin Hivekî, yaptığı hutbelerde cesaretlendirmeye çalıştı. Hivekî, “*Canını ve malını korurken ölen kimse şehittir*” fetvasıyla halkın kenetlenmesini sağladı. Böylece başlayan vatan müdafaası hissiyatı, herkesi kenetlendirmiş ve halk neyi var neyi yok her şeyiyle savunma nizamına girmişti.⁵⁴³ Ayrıca, Terken Hatun şehrin müdafaası için bütün ahalinin silahlanması emrini vermiş ve kale surlarına kâğıttan miğferler koydurarak, düşmana içerde ordunun var olduğu düşüncesini vermek istemiştir.⁵⁴⁴

Sultan Muhammed, Gur ordusu önünde onların gelmelerini geciktirirken, bir yandan da Horasan'a haber gönderip birliklerin gelmesini sağladı. Fakat bu kuvvetlerle Gur ordusuna karşı koymak imkânsız olduğu için Hârezmşâh, Hitay Han'ından yardım istedi. Hitay Hanı, bu isteği kabul etti ve Tayangû Taraz komutasındaki orduyu, yanlarında Semerkant hükümdarı Sultan Osman ile birlikte yardıma gönderdi.⁵⁴⁵ Sultan Muhammed, Gur ordusunu 1 Sefer 601/28 Eylül 1204 tarihinde karşıladı. Hitay birliklerinin gelişini haber alan Şihabeddin, şehir muhasarasından vazgeçip meydan savaşını tercih etti.⁵⁴⁶ Karşılaşan iki ordu arasında yapılan savaşta, Gur ordusu büyük bir bozguna uğradı. Aniden dağılan Gur ordusuna Şihabeddin, çekilme emri verdi. Askerler, ağırlıklarını ve hatta bazı hayvanları itlaf ederek kaçmaya başladılar. Hârezmşâh Muhammed, Gur sultanını Hazaresb'e kadar takip ettikten sonra Hârezm'e geri döndü.⁵⁴⁷

Ancak önü alınamayan ve savaştan ganimet elde etme derdinde olan Hitay birlikleri, Şihabeddin'i takibe devam ettiler. Endhod⁵⁴⁸ mevkiinde Gur ordusu, Hitay

⁵⁴³ Cüveynî, II,42; Mirhând, IV, 385.

⁵⁴⁴ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 372.

⁵⁴⁵ Cüveynî, II, 42; Cûzcânî, I, 308; Hârezmşâh ordusunun sayısı hakkında sadece Mirhând'da kısmi bir bilgi vardır ona göre, Hitay askeri kıtalarında gelenlerle birlikte Hârezm ordusunda 70 bin süvariye sahip idi. Mirhând, IV, 385; Hândmir, II, 633.

⁵⁴⁶ İbnü'l-Esir, XII, 155. Savaşın yapıldığı yer hakkında karışık malumatlar vardır. İbnü'l-Esir'e göre Sultan Muhammed, Gur ordusunu Endhud'da karşılaşmıştır. Mirhând ise Sultan Muhammed'in ordu merkezini Nur Irmak'ı kenarı olarak vermekte ve Gur ordusunun Hitaylarla karşılaştığı yer olarak da Endihud'u göstermektedir.

⁵⁴⁷ Cüveynî, II,43; Mirhând, IV, 385; Hândmir, II, 633; Muhammed Abdul Ghafur, *The Gorids History, Culture and Administration*, 97-98.

⁵⁴⁸ Endhod/اندخود/ اندخود gibi okunuşları olan bu yer, Gûrgân bölgesinde çöl içeriisinde küçük bir şehirdir. Tarihi Herat'da Endhayî اندخای diye geçer. Strange, Endhoy olarak vermektedir. Kendisine bağlı yedi köyü bulunan bu küçük şehir, X. yy'da koyun ve deve yetiştiriciliği ile uğraşan halkın yaşadığı bir beldedir. Bkz. İbn Havkal, *10.Asırda İslam Coğrafyası*, 336; el-Herevî, Muhammed b. Yakub, *Tarihnameyi Herat*, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1383, 298; Guy Le Strange, 515.

taaruzuna uğradı. Büyük kayıplar vererek iki gün direnen Gur hükümdarı, beraberinde yüz kişi ile Endhod Kalesi'ne sığındı. Burayıda zapt eden Hıtay birlikleri, Şıhabeddin'i teslim almak üzereyken Semerkand Han'ı Osman geldi. Semerkand Han'ı bir İslam padişahının kâfirler elinde mahvolmasının doğru olmadığını düşündüğü için, Şıhabeddin'e “*elinde neyin var neyin yok verirsen, seni bırakmaları için onlara aracı olacağını*” söyledi. Şıhabeddin'i teklifi kabul ederek elindeki bütün hazinelerini, fillerini, atlarını verdi ve hayatını kurtardı.⁵⁴⁹ Şıhabeddin'in ülkesinde türlü tevatür söylentiler ortaya çıktı. Onun öldüğü haberi tüm Gazne'ye yayıldı. Bunun üzerine ülkenin birçok yerinde bozguncu ve fırsatçılar türedi. Bunlardan biri, Şıhabeddin'in gulamlarından Yıldız idi. O, Gur sultanının öldüğü şaiyesini duyunca, Gazne kalesi'ni ele geçirmeye çalıştı. Ancak kale kumandanı, ona izin vermedi. Şıhabeddin geri dönünce onu öldürmek istediye de şefaatçiler sayesinde kurtuldu. Şıhabeddin, Gur ülkesinde düzeni kurmak için tüm fesatçılara karşı harekete geçti ve bir diğer isyancı olan Aybeg Balter'a yöneldi. Aybeg Balter, Hârezm savaşından sağ kurtulmuş ve Multan'ı zapt etmişti. Aybeg ve yanında onun istekleri doğrultusunda hareket ettiği Ömer b. Yezân, Sultanın tüm hazinelerini ele geçirdiler. Sultan Şıhabeddin, bunu üzerine Hind'e sefere çıktı Cemaziyelâhir 631/ Ocak 1205. Aybeg ayrıca halka da tasallut edip, yolların emniyetini bozunculara verdi. Şıhabeddin, Aybeg ve Ömer'i yakalattı ve onları feci bir şekilde öldürdü.⁵⁵⁰

Sultan Hârezmşâh, bu zaferden sonra Hârezm'de ziyafet tertip etti. Şıhabeddin'in durumu netleştikten sonra, ona gönderdiği Hâcib ile “*Saldırgan, en zalim olandır. Savaşı siz çıkardınız. Şimdi tartışma yolunu kapatma ve anlaşma yolunu açma zamanıdır*” diye haber gönderdi.⁵⁵¹ Sultanın anlaşma teklifini kabul eden Şıhabeddin, gerektiği takdirde onun yardımına hazır olacağını bildirdi. Ancak anlaşmadan iki ay sonra, Belh valisi Taceddin Zengî ve birkısım Gur birlikleri, Merv-i Rud hâkimini öldürüp şehri ellerine geçirdiler. Kendi adına para bastırmaya dahi kalkışan Zengî'ye

⁵⁴⁹ Cüveynî, II, 44; Mirhând, Gur ordusunun Endhud'a kaçıışı sırasında Şıhabeddin'in yanında 50 bin askerinin kaldığını kaydeder. Gur ordusunun sayısı hakkında kesin bir bilgi elde mevcut olmamasına rağmen, kaynağımızın “*sadece 50 bin kişi kalmış*” ifadesi ordunun ne kadar büyük olduğunu ima eden bir ifadedir. Mirhând, IV, 386.

⁵⁵⁰ İbnü'l-Esir, XII, 156.

⁵⁵¹ Cüveynî, II, 44. Hândmir, II, 633. Mirhând, Sultan Muhammed'in mesajını şöyle verir. “*Fitnenin önce senden başladığı herkes tarafından malumdur ve bu konuda cezalandırılması gereken kişi sensin. Ancak en doğrusu bundan sonra anlaşma yapmak, dostane ilişkiler kurmak ve iki tarafın arasındaki düşmanlığı berteraf etmektir.*” Mirhând, Sultan Şıhabeddin'in bu anlaşmayı içi kan ağlayarak ve çaresizlik içerisinde kabul ettiğini ifade eder. Mirhând, IV, 386.

karşılık Sultan Muhammed, Merv hâkimi Çakır ve Abıverd Emiri Taceddin Ali'yi, Zengî üzerine görevlendirdi. Zengî, yapılan savaşta esir edildi ve zincire vurularak, Sultan'a gönderildi. Sultan Muhammed, bu asinin kellesinin vurulmasını emretti.⁵⁵² Hârezmşâh Muhammed'in bu savaştan sonra Horasan bölgesinde hâkimiyetini tesis ettiği ve Gur Devleti'ne büyük bir darbe vurduğu aşikârdır. Ancak aynı zamanda bu savaş, muharebede yardımını talep ettiği, Kara Hitay birliklerinin ilerde kendisi için yaratacağı problemlerin de başlangıcıdır.

2.2.6. Horasanda Hârezmşâhlar Hâkimiyetinin Tesisi

Gur ve Hârezmşâh Devleti mücadelesinde her ne kadar Gur Devleti büyük bir darbe almış olsa da Şihabeddin, tekrar mücadele için hazırlanmaktaydı. Gur devletinin en büyük imkânlarından biri, Hindistan mıntikasından elde ettiği zenginlik ve insan gücüydü. Şihabeddin hem askeri ve ekonomik güç elde etmek hem de bu sırada bölgede Kevkeroğulları meselesi gibi meydana gelen birtakım düzensizlikleri yoluna koymak için Hint seferine çıktı.⁵⁵³ Gur hükümdarı burada düzeni sağladıktan ve hazinesini doldurduktan sonra, Gazne'ye geri dönme yolunda öldürüldü.⁵⁵⁴ Şihabeddin'in ölümü, Gur ülkesinde taht mücadelelerine sebep oldu ve devlet artık Sultan Gazi Şihabeddin'den sonra toparlanamadı.⁵⁵⁵

Şihabeddin öldükten sonra Vezir Müeyyedü'l-Mülk b. Hoca, umera ile birlikte sükûneti çalışmaya sağladı ise de mühim bir sonuç elde edilemedi. Şihabeddin'in abisi Gıyaseddin Muhammed Sâm'ın oğlu, Gıyaseddin Mahmud, iktidarı ele geçirecek güç ve kudrete sahip değildi. Yıldız, Gazne'ye hareketle orayı ele geçirmeye başladı. Aybek, Lahor ve Multan'a tasallut etti. Nasuriddin Kabaca, Zebulistan'ı elde etti. Gıyaseddin Mahmud ise ancak önceden kendi uhdesinde olan Firûzkûh ve Herat'a hâkim olmaya çalıştı.⁵⁵⁶

Hârezmşâh Muhammed, Gur Devleti'nin içinde bulunduğu bu karışık dönemden faydalanmak için harekete geçecek bir fırsat bekliyordu. Herat hâkimi Hüseyin b.

⁵⁵² Cüveynî, II, 44; Mirhând, IV, 386.

⁵⁵³ İbnü'l-Esir, XII, 155.

⁵⁵⁴ Onun ölümü hakkında bazı kaynaklarda bir Hint'li, bazılarında bir İsmailî melâhide tarafından öldürüldüğü yönünde bilgiler mevcuttur. Bkz. Cüveynî, II,45; İbnü'l-Esir, XII, 174-175; Cûzcânî, 373.

⁵⁵⁵ Gur Devleti'nde Sultan Şihabeddin'den sonraki dönem için bkz. İbnü'l-Esir, XII, 174-185; Cûzcânî, c. I, , 370-374.

⁵⁵⁶ İbnü'l-Esir, XII, 181-185; Cüveynî, II,47.

Harmil, Gur ülkesinin halini görmekte ve bir süreden beri Gıyaseddin Muhammed'e itaat etmeyi geciktirmekteydi. Harmil, HârezmşâhDevleti'ne bağlanma düşüncesini etrafındakiler ile paylaştı, birkaç emir istisna, hepsi HârezmşâhDevleti'ne hizmeti kabul etti. Bunun üzerine Harmil, Sultan Muhammed'e elçiler gönderip tabiyetini bildirdi. Sultan Muhammed ondan, oğlunu önce Hârezm'e rehin olarak göndermesini istedi. Nihayetinde Hârezmşâh Muhammed, Horasan ordusunu ve Herat'ın ona verildiği menşurunu Harmil'e gönderdi. Harmil'in bu durumunu Gıyaseddin Mahmud öğrenmiş olmasına rağmen, müdahale edecek durumda değildi.⁵⁵⁷

Hârezmşâh Muhammed, Horasan'daki Gur topraklarını ele geçirmek ve kesin bir hâkimiyet tesisi sağlamak istiyordu. Ayrıca, Belh bölgesi yakınlarında Hitay tehlikesi de baş göstermekteydi. Nitekim artık bir İslam hükümdarı olarak bu bölgelerin kâfirlerden korunması görevi kendisindeydi. Bu yüzden ilk önce Belh' yöneldi. Belh emiri Gur Devleti'ne bağlı İmadeddin Ömer idi. Belh'e doğru yola çıkan Hârezmşâh Muhammed, Herat'a geldi ve şehri Harmil'den teslim aldı. Sultan, zaten kabul etmiş olduğu Harmil itaatini ödüllendirerek, onu Herat'a tekrar tayin etti. Buradan Belh'e doğru hareket eden Sultan Muhammed, şehir hâkimi Bamiyan emirleri tarafından karşılandı. Şehrin teslimini önce kabul eden İmadeddin Ömer, daha sonra erzak ve zahire temini yapıp, Hinduvan kalesinde savunma kararını verdi. Sultan kaleyi kuşattı ve mancınıklarla dövmeye başladı. Ancak İmadeddin Ömer, kırk gün direndi ve kaleyi teslim etmedi.⁵⁵⁸ Bu sırada Herta'da Harmil, bu olay üzerine Hârezmşâh'a yüz çevirdi. Böylece Herat'da Gıyaseddin taraftarlarından Kadı Said ve İbn Zeyyad, Harmil'emuhalefetlerini artırmışlardı. Harmil, önce halkın muhalefetini kırmak için onlara kendisinin Gıyaseddin'e itaat ettiğini söyledi. Bu sırada Hârezmşâh Herat'a ordu sevk etti. Harmil'deHârezmşâh askerlerine elçi gönderip acele gelmelerini istemişti. Hârezm askerleri Herat'a geldi ve Kadı Said şehirden kaçtı ve İbn Zeyyad'ın gözleri oyuldu. Harmil, Hârezm askerleriyle buradan Firuzkuh'a Gıyaseddin üzerine yürüdü. Harmil, Gıyaseddin'e baskınla onu bozguna uğrattı. Ancak tüm Gur ordusunun yok olmasına yine gönlü razı olmadı ve askerlerini geri çekti. Malları alınan Gıyaseddin ve birçok askeri kaçmaya başladı. Harmil, buradan Bagdis ve civarını işgal etti.⁵⁵⁹

⁵⁵⁷ İbnü'l-Esir, XII, 185; Cüveynî, II,47-48.

⁵⁵⁸ Cüveynî, II, 48-49; Mirhând, IV, 387-388.

⁵⁵⁹ İbnü'l-Esir, XII, 187.

Bu olaylar olurken Hârezmşâh Muhammed, Belh muhasarasına devam ediyordu. Daha fazla dayanamayacağını anlayan Ömer, şehri istemeyerek de olsa Hârezmşâh'a teslim etti. Sultan Muhammed, öncelikle onu affettiyse de daha sonra, onun Sultanı yeren bir mektubunu muhafızların bulması ile Ömer'i tevkif edip Hârezm'e gönderdi (30 Rebiülâhir 603/ 4 Kasım 1206).⁵⁶⁰ Hârezmşâh Muhammed, buradan hareketle Gıyaseddin Mahmud'a bağlı Ali b. Ebû Ali'nin hâkimiyetindeki Gürbazkan bölgesine fethetmeye gitti. Ona Ali b. Beşir'i göndererek Gıyaseddin'den umut kesmesini söyledi ve bölgenin teslimini istedi. Ali b. Ebû Ali, yoğun baskıdan sonra şehri teslim edip Firûzkûh'a gitti.⁵⁶¹

Belh'i tasarruf eden Sultan Muhammed, Belh hâkimi İmadeddin Ömer'in oğlunun bulunduğu Termiz kalesi'ne hareket etti. Ali b. Beşir ile ona haber göndererek, "*Baban, bana itaat etti, hoş olmayan işler yapmasına rağmen, hediyelerle onu Hârezm'e gönderdi. Sana gelince sende yanımda kardeş kalırsın*" dedi. Ali b. Beşir sonunda onu ikna etti ve kaleyi teslim aldı. Sultan Muhammed, kaleyi Hıtalılara verdi. İbnü'l-Esir'in verdiği bilgiye göre, kalenin Hıtalılara teslimi halk tarafından kötü karşılandı. Ancak Hârezmşâh Muhammed'in geçici olarak Termiz'i onlara verdiği ve asıl amacının bu taktikle Kara Hıtalıların tamamen hâkimiyet altına almak olduğunu bildirmektedir.⁵⁶²

İbnü'l-Esir'de ki bilgiler doğrultusunda Termiz sonrası Hârezmşâh'ın Talekan hâkimi Sevinç'i tabiiyete aldığı görülmektedir. Sultan Muhammed, Ceyhun'un diğer yakasındaki Termiz'i zapt işini hallettikten sonra Meymana ve Endhoy'a gitti. Buradan Sevinç'e mektup göndererek onun kendi tarafına geçmesini istedi. Ancak Sevinç bunu kabul etmedi ve Hârezmşâh ile savaş hazırlıklarına başladı. Hârezm ordusu ile Talekan yakınlarında karşı karşıya gelen Sevinç, savaşın başlamasından bir süre sonra kendini yere, silahını da uzağa fırlatarak, Hârezmşâh'dan af diledi. Hârezmşâh Muhammed onun sarhoş olduğunu sandı. Ancak sarhoş olmadığını anlayınca, onun basiretsiz ve dengesiz biri olduğuna kanaat getirdi ve onu kötüledi.⁵⁶³ Sultan Muhammed, bir bir Gur bölgesini ele geçirirken, bu fetihlerindeki güzergâh göz önüne alındığında, Belh ve havalisinden Herat istikametini güvence altına almak ve Gıyaseddin'in hâkim olduğu kaleleri zaptetmek amacını güttüğü görülmektedir. Talekan'ın son nokta olduğu

⁵⁶⁰ Cüveynî, II,49; Mirhând, IV, 388.

⁵⁶¹ İbnü'l-Esir, XII, 188.

⁵⁶² İbnü'l-Esir, XII, 189; Cüveynî, II,49; Mirhând, IV, 388.

⁵⁶³ İbnü'l-Esir, XII, 200; Zehebî, 43, 14-15.

anlaşılmaktadır. Nitekim buradayken Gur Sultanı Gıyaseddin'e Talekan'ın hazineleriyle birlikte elçi göndermiştir. Daha sonra Hârezmşâh, buradan Herat'a geçmek için hareket etti.⁵⁶⁴ Sultan Muhammed, Herat'a gelmeden önce halk ve esnaf şehrin sokaklarını süsleyerek, Sultanı gösterişli bir ihtişamla karşıladılar. Böylece Sultan Alâeddin Muhammed, Horasan tahtına oturdu ve bölgenin diğer yöneticilerini kendi merhamet çadırı altına aldı.⁵⁶⁵

Sultan Muhammed, Belh, Herat ve civar bölgelerde yaptığı fetihlerle, Gıyaseddin Mahmud'un elini kolunu bağlamıştı. Böylece Gur Sultanlarının en aciz döneminin hükümdarı olarak Gıyaseddin, Sultan Muhammed'in gönderdiği elçiyi ve onun tüm şartlarını kabul etti. Hârezmşâh'ın elçisi Allâme Kirmanî'ye teveccühle Gıyaseddin'in, sadece Firûzkûh'un emirliğinin kendisine bırakılmasını talep etti. Sultan Muhammed, Firûzkûh'un emirliğini Gıyaseddin Mahmud'a bırakarak, onu kendi adına para bastırma ve hutbe okutabilme yetkileriyle de şereflendirdi. Cüveynî, Sultanın bu hareketiyle bölge halkından büyük takdir ve dua aldığını ifade eder. Horasan bu doğu sınırında Gurlu Devleti'nin halk nezdinde hala önemli olduğu bu hadiseden de ortaya çıkmaktadır. Gur Sultanı'nın tabiiyete alınmasıyla bölgede işleri tanzim eden Muhammed, Herat'da İbn Harmil'i bıraktı ve Harmil'in her sene Horasan malından 250 bin kırmızı altını vergi olarak Hârezm'e göndermesini emretti.⁵⁶⁶ Bu tanzimden Sultan, Hârezm'e geri döndü. Hârezmşâh Muhammed, Gur ülkesine ait olan Horasan'ın doğu sınırlarında büyük ve mühim başarılar elde etmiş oldu. Böylece Gur Devleti büyük kayıplar vermiş, bölgenin hâkimi konumuna Hârezmşâh Muhammed oturmuştur.

Hârezm Devleti hâkimiyetinde Herat'da bırakılan İbn Harmil, Sultan dönüş yoluna girdikten sonra, tekrar harekete geçmiş ve İsfizar'ı işgal ile Sicistan hâkimi Tâcüddin Harb b. Muhammed'e Hârezmşâh'a itaati için haber göndermiştir. Tâcüddin Harb, Hârezmşâh adına hutbe okutmayı ve tabiiyeti kabul etti. Ayrıca bu sırada Kadı Said'in, tekrar Herat'a geldiği görülmektedir. Harmil, bu kişinin hala Gıyaseddin'e meyli olduğunu sultana söyledi. Said'in Gıyaseddin'e olan meylinde ötürü, Sultan,

⁵⁶⁴ İbnü'l-Esir, XII, 200.

⁵⁶⁵ Mirhând, IV, 388. Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 317.

⁵⁶⁶ Cüveynî, II,50; Mirhând, IV, 388.

onun tevkif edilerek Zevzen kalesi'ne gönderilmesini istedi. Herat kadılığına ise es-Sâfi Ebû Bekrî Serahsî görevlendirildi.⁵⁶⁷

2.2.7. Mâzenderân'ın İlhakı

Sultan Muhammed Hârezmşâh, Gur iradesinin zaafa uğratılması ve Horasan'ın kısmen sulh içerisine girmesinden sonra, Mâverâünnehir'e yönelecektir. Ancak İsfahbed'ler ülkesi Mâzenderân'ın⁵⁶⁸ ilhakını sağlayan tarihsel olaylar meydana geldi. Mâzenderân'da hâkim olan Hüsâmü'd-devle Erdeşîr uzun bir hâkimiyet sürecinden sonra ölünce, oğulları arasında taht mücadelesi baş gösterdi. Erdeşîr'in büyük oğlu Şemsü'l-mülûk Rüstem İsfahbed ülkesinde tahta oturdu. Ancak küçük kardeşi Rüknu'd-devle Kârın, Hârezmşâh Muhammed'e sığındı. O sırada Bistam ve Damgân hâkimi olan Alışah'ın yanın gelen Kârın, ağabeyisin kendisini ülkesinden çıkardığını söyleyerek yardım talep etti. Kendisine yardım edildiği takdirde bazı beldeleri ele geçirip, Hârezmşâh'a tabi olacağı sözünü verdi.⁵⁶⁹

Hârezmşâh Muhammed, bu sırada Mâverâünnehir meselesi ile alakadardı. Alışah, durumu kendisine bildirince, Kârın'a yardım etmesini ve onunla birlikte giderek, Mâzenderân'ı ele geçirip kendi adına hutbe okutması emrini verdi. Alışah, İsfahbed şehzadesi ile birlikte Cürcan'dan yola çıktı. Kârın, İsfahbed Erdeşîr'in ortanca oğluydu.⁵⁷⁰ İsfahbed, Alışah ve Kârın'dan korkarak Kûrâ kalesi'ne kaçtı. Alışah, Usâmey-i Sâriye, Amûl ve diğer bazı kaleleri ele geçirdi. Sultan Hârezmşâh adına hutbe

⁵⁶⁷ İbn İsfendiyar, II, 172; İbnü'l-Esir, XII, 200-201.

⁵⁶⁸ Hazar Denizi kıyısından el-Brûz dağlarına kadar, dağlık ve engebeli bir arazi olan Mazenderan, Taberistan olarak da bilinen bölgedir. XII. yy'dan itibaren Mazenderan olarak anılmaya başlamıştır. Mazenderan hakkında bkz. İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan 613/1216*, tsh. Abbas İkbâl, c. I/II, Kitabhane-i Haver, Tahran. ; Zahirüddî-i Mârâşî, *Târîhî Tberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, İntişârât-ı Şark, (Nşr. Hüseyin Tebihî), Tahran 1368; G.Le. Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, 368-376; H. L. Rabino, *Mazandaran and Astarabad*, London 1928, 71-77; Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", *TDVİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 322-323; Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, Yayınlanmamış doktora tezi, 1998, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 19-156; M. Hasan Han, *Târîh-i Taberistân: et-Tedvîn fi ahvâli cibâli Şervîn*, (Nşr. Mitrâ Mihrâbâdî), Tahran 1373, 116, 223-229, 252-265; V. V. Barthold, *Tezkire-yi Coğrafyâ-yi Târîhî-yi İrân*, trc. Hamza Serdâdver, Tahran 1372, 140-143, 235-244; V. Minorsky - [C. E. Bosworth], "Mâzandarân", *EI*², VI, 935-940; R. Vasmer - C. E. Bosworth, "Mâzandarân", *EI*², VI, 940-942.

⁵⁶⁹ İbnü'l-Esir, XII, 204.

⁵⁷⁰ Burada İbnü'l-Esir, İsfahbed olan ağabeyi Rüstem'in öldüğünü ve küçük kardeşinin İsfahbed olarak tahta çıktığını söylemektedir. Ancak İbn İsfendiyar ve Cüveynî'de böyle bir bilgi mevcut değildir. İsfahbed olarak yine ilerde Şemsü'l-mülk'ü göreceğiz.

okutan Alishah, bölgeyi Kârın'a teslim ederek geri döndü. İsfahbed Kârın, kardeşinin ikamet ettiği Kûra kalesi hariç tüm bölgelere hâkim oldu.⁵⁷¹

⁵⁷¹ İbnü'l-Esir, XII, 204-205

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂREZMŞÂH MUHAMMED'İN MÂVERÂÜNNEHİR VE İSLAM ÜLKELERİNDE HÂKİMİYETİNİ TESİS ETMESİ

3.1. MÂVERÂÜNNEHİR OLAYLARININ BAŞLANGICI VE GELİŞEN OLAYLAR

3.1.1. Mâverâünnehir'de Siyasî Durum

XII. yy Mâverâünnehir'in siyasî tarihî hakkında kaynaklarda tafsilatlı bilgi bulunmamaktadır. Bölgenin idaresi bu dönemde Buhara'da Hân İbrahim b. Hüseyin, Semerkand'da İbrahim'in hâkimiyetinde olduğu görülmektedir. Hârezmşâh Muhamed döneminde İbrahim'in oğlu olan Batı Türk Hakanlığı'nın hakani Kılıç Arslan Han Osman'ın Gurlu mücadelesinde Kara Hıtaylarla birlikte Hârezmşâh'a yardıma geldiğini yukarıda görmüştük. Bu sırada Buhara'da “*Sadr-ı Cihan*”⁵⁷² unvanı taşıyan hatip ve reis sülalesi vardır. Kara Hıtayların idarecileri tarafından yönetilen bölgede, yerli hanedanlarla dönem dönem mücadeleler görülmektedir. Hıtaylar, tüm Mâverâünnehir'i hâkimiyetleri altına almışlardır.⁵⁷³ 1165 tarihlerinde Kılıç Tamgaç Han'ın bölgedeki hâkimiyetinden sonra Buhara'da tekrar Hân İbrahim sülalesinin hâkim olduğu görülür. Ancak Avfi'den anlaşıldığına göre bir süre sonra Sadr sülalesinin tekrar hâkim olduğu görülür.⁵⁷⁴ İbnü'l-Esir'den rivayetle 604/1207'de Burhâneddin Muhammed b. Abdülaziz'in Buhara Hanefilerinden olup Hac sebebiyle Bağdat'a geldiği anlaşılır.⁵⁷⁵ Barthold, Nizâmî Arudî'ye atfen bu kişinin İmam Ahmed b. Abdülaziz'in oğlunun bu olabileceğini ifade eder. Şehrin gerçek hâkimi bu kişidir. Abdülaziz, Kara Hıtaylar adına haraç toplar ve onların bölgedeki temsilcisi olarak idarede bulunurdu. *Sadr*

⁵⁷² Âlî Burhan ailesi hakkında bkz. en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, (Çev. Erkan Göksu), 4 -5; Cüveynî, II, 59-60,72-73; Nesevi, 309-311; Omelyan Pritsak, “ Âl-i Burhan”, *Der İslam*, 1952, XXX, 81-96; Pritsak, “Karahanlılar”, *IA*, 1997, 266-269; Ali Öngül, “Burhan Ailesi”, *TDVİA*, İstanbul 1992, VI, 430-432;

⁵⁷³ Reşîdü'd-din Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh* (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk), trc. Erkan Göksu – H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2010, 118

⁵⁷⁴ Avfi, 45.

⁵⁷⁵ İbnü'l-Esir, XII, 209.

lakabıyla önceleri büyük ihtiram gören bu şahıs, daha sonra şaşalı hayatından ötürü “*sadr-ı cehennem*” lakabıyla anılmıştır.⁵⁷⁶

Hârezmşâh Muhammed’in bölgeye gelme sebebi, bu dönemde Buhara’da meydana gelen bir isyandır. Buhara’da türeyen Sencer⁵⁷⁷ isimli bir asi, şehrin ileri gelenlerine hakaret ediyordu. Sadr’lar durumdan şikâyetle Kara Hıtaylara başvurmuş, ancak bir netice alamamışlardı. Hârezmşâh’a başvuran Buhara ileri gelenleri, Muhammed’in bölgeye gelip bu asi ve onun etrafındaki ayak takımını tard etmesini istediler.⁵⁷⁸ Netice itibariyle Hârezmşâh Muhammed, öteden beri Gur Devleti ile olan mücadelesinden ötürü Mâverâünnehir ve Kara Hıtay hudutlarına yapmak istediği müdahaleyi geciktirmekteydi.

Sultan Muhammed Hârezmşâh, Buhara’ya 604/1207 yılının yazında sefer düzenledi. Melik Sencer olarak ismini değiştiren Sencer’i tutuklattı ve Hârezm’e gönderdi. Sencer’in burada uzun yıllar kaldığını, Hârezm’de nevbet çalan yirmi yedi hükümdardan biri olduğunu Nesevî’den öğrenmekteyiz.⁵⁷⁹ Ayrıca Târih-i Buhârâ’da Sultan Muhammed’in Hıtayları yendiğini ve onun Buhara’yı fethinden sonra yıkılmış olan Buhara Kalesi’nin surlarını tekrardan yaptırıldığını kaydedilir.⁵⁸⁰ Muhammed Hârezmşâh, Buhara’yı bu asiden kurtardıktan sonra, bölgede hâkimiyetini tesis için Semerkand Hanı Osman’a elçi gönderdi. Kılıç Arslan Han Osman, öteden beri Kara Hıtay hâkimiyetinde olmaktan rahatsızdı. Çünkü etrafındakiler tarafından kâfir Kara Hıtaylara tabiiyeti, ayıplanmaktaydı.⁵⁸¹ Ayrıca Gür Han’ın kızı ile evlenmek isteyen Osman, red cevabı aldığından beri, bu durum iyice ortaya çıkmıştı.⁵⁸² Hârezmşâh’ın elçilerini memnuniyetle kabul eden Osman, hemen hazırlıklara başlayarak hutbeyi de

⁵⁷⁶ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 376-377.

⁵⁷⁷ Mîrhând’da *مجان پسر* olarak geçer. Meccan parasız, bedavacı manasında olup, serkeş ve başıbozuklar için kullanılırdı. Sencer, bazı kaynaklarda ise “*pathcan satan çocuk*” olarak geçmektedir. Mîrhând, IV, 390; Hândmir, II, 633-634.

⁵⁷⁸ Cüveynî, II, 59; Mîrhând, IV, 390.

⁵⁷⁹ Nesevî, 38; Mîrhând, IV, 390; Hândmir, II, 633-634.

⁵⁸⁰ Narşâhî, Ebû Bekr Muhammed b. Câfer, *Târih-i Buhârâ*, trc. Ebû Nâsr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, thk. Muhammed Takî, Tahran 1363, 35; (Çev. Erkan Göksu), 52.

⁵⁸¹ Semerkant Hanı Osman’ın Hârezmşâh Muhammed’e gönderdiği bir mektupta Kara Hıtaylardan duyduğu rahatsızlığı ifade ederek, “Allah’ın sana vermiş olduğu büyük bir Saltanat ve devletin şükranesi olmak üzere kâfirlere karşı savaşa çıkarak, onları İslam diyarından kovup, İslam topraklarını küfrün tahakkümünden kurtarman, Müslümanları başlarına gelen musibetlerden uzaklaştırman, mallarını koruman icap eder. Bunun içinde biz sana Kara Hıtaylar’a karşı girişeceğin savaşta yardım edeceğiz. Onlara vermekte olduğumuz vergileri, sana ödeyecek ve bu savaş için her türlü yardımı sana yapacağız. Ayrıca adına hutbeler okutup, sikkelerimize yazdıracağız” diyordu. Sultan Muhammed’i bölgeye çeken bir diğer sebep ise işte bu şekilde bir davettir. İbnü’l-Esir, XII, 211.

⁵⁸² Cüveynî, II,102.

Sultan Muhammed adına okutmaya ve onun adına para bastırmaya başlamıştır. Sultan ile aralarındaki bu samimi ve küffara karşıkarşılıklı anlaşma, bölgede Hârezmşâh hâkimiyetini tesis etmiş bulunuyordu. Cüveynî'ye göre iki sultan, Osman'ın tabiiyetini bildirmesinden sonra bir araya gelerek, Kara Hitaylara karşı birlikte mücadele etmek hususunda anlaştılar.⁵⁸³ Sultan Hârezmşâh, Osman'ın yanına annesinin akrabalarından Saltanat naibi sıfatıyla Emir Bürtana'yı⁵⁸⁴ gönderdi.

Sultan Muhammed, Mâverâünnehir'e böylece hâkim olma teşebbüsüne girişirken HârezmşâhDevleti'nin tarihsel açıdan kaderini de değiştirmiştir. İlerde görüleceği gibi Mâverâünnehir'in fethi ile birlikte başlayan Kara Hitay savaşları ve onların yenilgiye uğratılması, Moğol istilâsına giden yolu açmıştır. Tarihsel sürecin bu şekilde tecellisinin ilk merhalesi Mâverâünnehir'e HârezmDevleti'nin müdahalesiyle başlamıştır.

3.1.2. Hârezmşâh Muhammed'in Kara Hitaylara Yenilmesi⁵⁸⁵

Hârezmşâh Devleti ile Kara Hitaylar arasında meydana gelen bu dönemdeki olayların en önemli sebebi, Sultan Muhammed'in Mâverâünnehir'deki faaliyetleridir. Semerkant ve Buhara'nın Kara Hitay hâkimiyetinden çıkması ve Semerkant Hanı Osman ile Hârezmşâh'ın ittifakı, Gür Han'ın harekete geçmesine sebep oldu.⁵⁸⁶ Sultan Muhammed, Kara Hitay seferine çıkmadan önce İbnü'l-Esir'e göre, Semerkant ve Buhara emirlerinden yemin ve rehineler alarak onların tam bağlılığını sağladı. Ayrıca, ülkenin diğer bölgelerine görevlendirmeler yaparak arkasından emin bir şekilde Kara Hitaylar üzerine sefere çıkmak istedi. Bu doğrultuda, kardeşi Alişah'a, Gûrgân'a ek

⁵⁸³ Cüveynî, II,60; Mirhând, IV, 390.

⁵⁸⁴ Bu isim Cüveynî'de ترتبه şeklinde mevcuttur. İsim hakkında Barthold Bürtana olarak iktifa eder. Kafesoğlu ise ismin, Börü Tana olabileceği noktasında görüş belirtir. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, Muhammed Kâzvinî, 401; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 379; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 176.

⁵⁸⁵ Bu konu hakkında kaynaklarımızda oldukça karışık ve tafsilatı zor bilgiler mevcuttur. Hârezmşâh Devleti tarihinin temel kaynaklarından olan Cüveynî, bu konuda hakkında tarihsel sıralamayı karıştırarak, Sultan Muhammed'in esir edilmesini Kara Hitaylarla olan ikinci sefer içerisinde vermektedir. Aynı zamanda Mirhând ve Hândmir'de Cüveynî gibi bu olayı daha sonraki bahiste konu edinirler. Barthold, Cüveynî'yi esas alarak aşağıda bahsetmeye çalışacağımız konu hakkında bilgi vermez. Yine Abbas Perviz, sadece Mâverâünnehir'in zapt edilişi kısmıyla Barthold'u takip eder. Ancak İbnü'l-Esir, bu olayı kısa bilgiler vermesine rağmen kısmen açıklamaktadır. Kafesoğlu ise konuyu İbnü'l-Esir zaviyesinden ele alarak, bu dönem olayları içerisine yerleştirir. İbnü'l-Esir ve ondan faydalanan Kafesoğlu'nun izahatları kanaatimizce de doğrudur. Nitekim dönemin tarihsel olaylarına kronolojik olarak da bakıldığında, böyle bir olayın bu dönemde meydana gelmesi gerekir. Çünkü Mâverâünnehir, olaylarının akabinde Horasan'da karışıklıklar meydana gelmiş, devlet içerisinde isyan hareketleri başlamıştır.

⁵⁸⁶ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 378-379.

olarak Taberistan'ı, Terken Hatun'un akrabasından olan Kezlik'e Nîşâbur'u, Emir Celdek'e el-Hâm'ı ve Emir Emînuddin Bekre'de Zevzen'i verdi. Gur bölgesinde ise Gıyaseddin'e elindeki bölgelerin haricinde Germsir, Emir el-Hüseyn'e de Herat'ı tevdi etti.⁵⁸⁷

Sadece İbnü'l-Esir'deki kayıtlarda yer alan bu dönem hakkında, oldukça sarıh bilgiler yoktur. İbnü'l-Esir'e göre Sultan Muhammed, Buhara ve Semerkant'ı hâkimiyetine aldıktan sonra Gür Han ile savaşmaya hazırlandı. Gür Han'da hâkimiyet bölgesine giren Hârezmşâh'a karşı birtakım bölgesel ilişkiler ve askeri hazırlıklara başladı. Gür Han, daha önce görmüş olduğumuz üzere, Semerkant'a Saltanat naibi olarak görevlendirilen Burtan'a⁵⁸⁸ ve Kebûdcâme İsfehbed'i ile ilişki kurma ve onları kendi tarafına çekme yoluna girdi. Taraflar arasında yapılan anlaşma ile Hârezmşâh yenildiği takdirde, onun bölgelerini kendi aralarında paylaşacaklardı. Horasan İsfehbed'e, Hârezm Burtana'ya verilecekti. Böylece Hârezmşâh Muhammed, sefere çıktı. Kara Hitay ordusu ile karşılaşınca, Hitay ordusunun sol kanadı, Hârezmşâh birliklerinin sağ kanadına saldırdılar. Bu sırada İsfehbed ve Burtana, ordunun merkez kısmında yer alıyordu. Savaş başladıktan sonra yapılan anlaşma gereği, İsfehbed ve Burtana, ihanetle saf değiştirdiler. Böylece savaş meydanı karıştı ve Hârezm ordusu dağılmaya başladı. Büyük bir istek ve iradeyle bir süre daha direnildiyse de Kara Hitay ordusu üstün geldi. Hatta Hârezmşâh Muhammed, karşı tarafın askerleri içerisinde kaldı.⁵⁸⁹

Kara Hitaylarla yapılan bu savaşın sonucunda Sultanın esir düşüp düşmediği noktasında kaynaklarda ihtilafli bilgiler mevcuttur. Cüveynî, savaşın neticesi hakkında Hârezmşâhların yenildiğini kabul etmiş olsa da Hârezmşâh Muhammed'in esir düştüğünü söylemez. Ona göre, Sultan Muhammed, savaş esnasında her zaman karşı tarafın elbisesini giyerek, savaşa giderdi. Bu yüzden savaşta Kara Hitay birlikleri arasında kalınca, Sultan Muhammed'i kendilerinden biri sandıkları için kurtulabildi ve bir süre saklandıktan sonra Hârezm'e geri döndü.⁵⁹⁰

⁵⁸⁷ İbnü'l-Esir, XII, 212.

⁵⁸⁸ Burtana olarak yukarıda bahsettiğimiz bu kişiyi Cüveynî Semerkant Şihnesi olarak ifade eder. Bu kişinin Moğol idari yapılanması içerisinde gördüğümüz, Baskak mevkiinde olduğu anlaşılmaktadır. Burtana, Hitay devleti adına Mveraünnehr'de vergi tahsilatlığı yapmaktaydı. Baskak hakkında bkz. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, 303-304, 341,352; bu isim

⁵⁸⁹ Cüveynî, II, 67; Mirhând, IV, 393.

⁵⁹⁰ Cüveynî, II, 67; Mirhând, IV, 393; Hândmir, II, 645.

Fakat İbnü'l-Esir, Sultanın ve Hârezm Emirlerinden Hilal b. Şehâbeddin Mesud'un savaşta Kara Hitay askerlerinden biri tarafından esir alındığını ifade eder. İkisinde tek bir Hitay askeri esir almıştır. Sultan ve arkadaşı Mesud, esir alındıktan sonra yolda giderken, Mesud, Sultana bir çare düşündüğünü ve bu sayede Sultanı kurtaracağını söyler. Mesud, Hârezmşâh'a "Hemen bundan sonra saltanattan kendini uzak tutup, hizmetçi kılığına girmen gerekiyor" der. Böylece Hârezmşâh Muhammed, Mesud'a hizmet etmeye başlar. Onun bir kölesi gibi hareket eder. Bir süre sonra, Hitay askeri Mesud'a sen mühim birisin galiba diyerek kim olduğunu sorar. Mesud, kendisinin Hârezmde önemli ve zengin biri olduğunu bu kişinin de kendisinin kölesi olduğunu söyler. Kara Hitay askeri ile Mesud arasında sıcak ilişkiler kurulduktan sonra, Mesud, Kara Hitay askerine, "Şimdi memlekette öldüğümü düşünüp akrabalarım yas tutar, taziye ve mateme başlarlar, sonrada mallarımı varislerim paylaşıp beni malsız mülksüz bırakır. Bu yüzden eğer güvenilir bir adamla onlara haber gönderilirse kendisine yüklü bir miktar para vereceğini" söyler. Hitay askeri bu duruma sıcak bakarak kabul eder. Ancak Mesud, onun göndereceği adamları akrabalarının tanıyamayacağını, bu yüzden kölesini de birlikte götürmelerini söyler. Hitay askeri birkaç adamla Hârezmşâh Muhammed'i gönderir. Hârezm'e geldiklerinde adamlar şehrin dışında bekler ve Sultan Hârezm'e girer. Halk onu görünce sevinir ve hemen Sultanın döndüğü müjdelendir.⁵⁹¹

İki kaynaktan da anlaşılacağı üzere Sultanın bir süre ya esir olduğu ya da bir yerlerde saklanma ihtiyacı hâsıl olduğu görülmektedir. Çünkü her iki kaynaktan da Sultanın geri dönüşüyle, Hârezm'in bayram yerine döndüğü ve tebşirciler salınarak durumun müjdelendiği⁵⁹² ortaktır. Sultanın ne kadar esaret altında kaldığı bilinmemektedir. Ancak Sultanın dönüşüne kadar olan sürede meydana gelen olaylara bakıldığında bir yıla yakın bir süre olması muhtemeldir.

⁵⁹¹İbnü'l-Esir, XII, 216-217: Mesud, Hârezmşâh'ı gönderdikten sonra bir süre daha esir kalmış, daha sonra bir gün Hitay askerinin Hârezmşâh'ın öldürüldüğü hussunda haberler var, sen ne düşünüyorsun diye sormuş, o da sen Hârezmşâh'ı tanımıyor musun o benim yanımdaki köle idi. Hitay askeri neden bunu söylemedin, eğer söyleseydin ona itaat edip emrine girerdim demiştir. Bu olaydan sonra ikisi birlikte Hârezmşâh'ın yanına gelmişler ve Hârezmşâh ikisine de ihsanlarda bulunup, Mesud'a çokça izzet ve ikram göstermiştir. İbnü'l-Esir, XII, 218-219.

⁵⁹²Hârezmşâh Muhamed'in geri dönüşü ve bu olayın müjdeciler aracılığıyla her tarafa duyurulması diğer kaynaklarımızda da ortak bilgidir. Mirhând, IV, 393; Hândmir, II, 645.

3.1.3. Harmil ve Rindi İsyanı

Olayların cereyan ediş şekilleri ve tarihsel sıralamaları noktasında, mevzumuzun iki kaynağının düştüğü ihtilafli hadiselerden biri de Harmil ve Rindi isyanıdır. Bu isyan, yine kaynaklarımızda farklı şekillerde anlatılmaktadır. Cüveynî'ye göre Sultan Muhammed, Harmil'i Herat'a görevlendirdikten sonra, Hârezme dönmüş ve Harmil'in bölgedeki nüfuzunu tesis etmişti. Sultan döndükten sonra yukarıda da gördüğümüz üzere bazı faaliyetlerde bulunup fetihlere girişti. Ancak Sultanın Hitay ordusu karşısında yenildiği haberleri bölgede dolaşmaya başlayınca, Harmil, zaten içinde Hârezmşâh Devleti'nden ayrı hareket etme isteği olduğu için, Gıyaseddin Mahmud'a haber gönderip, Gur hâkimiyetini kabul ettiğini bildirdi. Gur Devleti adına hutbeyi değiştirip para bastırdı. Herat'da bulunan Sultan Hârezmşâh'ın adamlarını yakalatıp tevkif ettirdi. Fakat Sultanın geri dönüp Hârezm'de tekrar devleti tesis ettiğini duyunca, yaptığı işten kurtulmanın çarelerini aradı. Yaptığının telafisi için Sultana başvuran Harmil, özürlerle Muhammed'in tekrar güvenini sağlamaya çalıştı. Cüveynî'ye göre Sultan onu affetti ve yaptıklarına göz yumdu.⁵⁹³ Bu anlatımda tamamlanması gereken nokta, Sultanın onu affetmesidir ki büyük bir ihtimalle ve İbnü'l-Esir'de geçen bilgilerden de anlaşıldığı üzere Sultan, Hitay yenilgisinin yaralarını sarmakla meşgul olduğu için Horasan üzerine yürüyecek durumda değildi.

Cüveynî, bu olayın akabinde Gur ülkesinde genel olarak, Harmil'in bu ikiyüzlü tavırlarına karşı tepki ve öfkenin oluştuğunu ifade eder. Bu yüzden Harmil'in öldürülmesi için Gur halkı birlikte hareket etti. Harmil, bu durumu öğrenince hemen Hârezmşâh'ın Horasan'daki emirlerinden yardım istedi. Ancak onlara da güveni yoktu. Bu yüzden onlardan kendisine dokunmayacaklarına dair söz aldıktan sonra, şehrin dışına çıktı ve onları karşıladı. Gur halkı, Hârezm komutanlarını görünce dağıldı ve olay böylece yatıştırıldı. Fakat Hârezm ülkesinde Harmil'e karşı bir güvensizlik ve her an bir ihanet beklenmekteydi. Sultanın yanındakiler Harmil hakkında, onun yaptıklarının ve her an ihanete hazır olduğunu sürekli söylüyorlardı.⁵⁹⁴ Sultan'da öteden beri güvenmediği bu komutanın işini bitirmek için emir verdi. Sultanın komutanları Harmil'i bir gece eğlence meclisine çağırıp sohbetler ettiler. Dahası Zevzen hâkimi

⁵⁹³ Cüveynî, II,51; Mirhând, IV, 394.

⁵⁹⁴ Horasan emirlerinin Sultan Muhammed'e Harmil hakkında gönderdikleri mesajda şu ifadeler yer almaktaydı: "Herat şehri aslanların şehridir. Hüseyin Harmil gibi tilkilere burada yer yoktur ve eğer bu işin çaresine bakılmazsa ortalığın karışması her an için mümkündür." Mirhând, IV, 395.

Kıvameddin⁵⁹⁵, onu ertesi gün evine davet etti. Fakat Harmil ona güvenmedi ve türlü bahanelerle davete gitmedi. Harmil'in gelmeyişi üzerine hareket geçen komutanlar, onu yakalayıp Salumid Kalesi'ne kapattılar. Mallarına el koyan Kıvameddin ve diğer komutanlar, bir süre sonra Harmil'in başını kesip, Hârezm'e gönderdiler.⁵⁹⁶

Bu olay hakkında İbnü'l-Esir'de geçen kayıt ise şöyledir: Sultan Muhammed, Kara Hitay Savaşı'yla meşgulken, Harmil, Herat'da Hârezmşâh askerlerinin şehirdeki kötü davranışlarından ve halkın mallarına tecavüzlerinde dolayı onları yakalayıp hapsedti. Ancak bir süre sonra Sultana mektup yazıp, özür beyan ederek affını istedi. Sultan, bu sırada Kara Hitay savaşı'nda olduğu için onun bu davranışına karşılık harekete geçemiyordu. Sultan, Harmil'e mektup yazıp davranışını isabetli olduğunu ve o askerlere Hitaylarla mücadelede olduğu için ihtiyacı olduğunu, bu yüzden onları Hârezm'e göndermesini bildirdi. Ayrıca Harmil'e yardım etmesi için İzzeddin Celdek'i gönderdiğini söyledi. Ancak Sultan, öte yandan İzzeddin Celdek'e haber göndererek, Harmil'i yakalaması emrini verdi. Celdek, bu haber üzerine Sultan Sencer döneminde Herat valisi olan babası Tuğrul'dan dolayı bu bölgeye karşı ayrı bir isteği olduğu için hemen Herat'a doğru hareket etti. Harmil'in yanında veziri Rindi adında kurnaz ve zeki birisi vardı ki ona Celdek'e karşı ihtiyatlı olması yönünde uyarılarda bulundu. Ancak Harmil bunları önemsemedi ve Celdek'i karşılamak için şehirden çıktı. İki Emir karşılaşınca atlarından inip birbirlerine yürüdükleri sırada, Celdek'in askerleri baskınla Harmil'i yakaladı. Herat askerleri geri şehre yönelip Vezir Rindiy'e durumu bildirdiler.⁵⁹⁷

Buraya kadarki olaylar farklı anlatılsa da bundan sonra Rindi'nin isyanı hakkında kaynaklarda daha yakın bilgiler mevcuttur. Rindi, Harmil'in yakalandığı duyunca hemen Herat Kalesi'ne hareketle direnişe başladı. Cüveynî, Rindi'nin bu isyanı karşısında emirlerin elçiler gönderdiğini ifade eder. Ancak Rindi, Sultana bağlı olduğunu, fakat bu kaleyi sadece Sultana teslim edeceği cevabını verir. Sultan ki Horasan seferine çıktığı zaman- Herat'a gelir ve Rindi'den kaleyi teslim almak ister. Ancak Rindi yine direnmeye devam eder. Sultanın askerleri önce şehre giren suların önüne bentler kurdular ve bir süre sonra da bu bentleri açıp, şehri sular altında bıraktılar.

⁵⁹⁵ Bu sim İbnü'l-Esir'de Emînüddin Ebû Bekr olarak geçmektedir. İbnü'l-Esir, XII, 214.

⁵⁹⁶ Cüveynî, II, 51-52; Mirhând, IV, 395.

⁵⁹⁷ İbnü'l-Esir, XII, 212-213.

Kaleye giren Hârezm askerlerini gören Rindi, sûfi elbisesi giyinip kaçıma çalışsa da yakalanarak Sultana götürülür. Rindi'nin tüm mallarına el konulur ve Herat düzene kavuşturulmuş olur.⁵⁹⁸

İbnü'l-Esir, bu olayları biraz daha tafsilatı ile anlatarak bazı mühim bilgiler verir. Ona göre Rindi'ye Harmil'in esir edildiği haberi geldikten sonra kaleye sığındı. Celdek, onu muhasara edip teslim olmasını isteyince, kaleyi Gur hükümdarı Gıyaseddin Mahmud adına muhafaza ettiğini söyleyerek teslim etmedi. Hatta bir ara Harmil'i Herat surları önüne getirdiler ve o da şehri etmesini söylediye de Rindi yine teslim olmadı. Bunu üzerine Celdek, Sultan Muhammed'e mektup gönderdi. Sultan Nîşâbur valisi Közlük ve Zevzen Emiri Emînüddin Ebû Bekr'e haber göndererek, derhal Herat'a yardıma gitmelerini emretti. Bunlar bir süre Herat geldiler ve Celdek ile birlikte şehri kuşatmaya başladılar. Ancak Rindi, direnmeye devam etti.⁵⁹⁹

İbnü'l-Esir'de Herat'da bundan sonra cereyan eden olayları, Cüveynî gibi Hârezmşâh Muhammed'in Horasan seferi sonra gelişiyile verir. Horasan seferi'ne çıkan Hârezmşâh Muhammed, aşağıda anlatacağımız gibi Nîşâbur meslesi ve kardeşi Alişah olayını hallettikten sonra Herat'a geldi. Sultan, Herat'a gelince Rindi'ye haber gönderip “*Kaleyi sadece Hârezmşâh'a teslim edeceğine söylemiştin, işte geldim kaleyi bana teslim et*” diyerek, teslim olmasını istedi. Ancak asi Rindi, bu seferde Hârezmşâh'ın vermiş olduğu sözlerden caydığı ve kaleyi Gur hükümdarı Gıyasedin Mahmud adına zapt ettiğini için teslim etmeyeceğini söyledi. Hârezmşâh Muhammed, bunun üzerine derhal şehre saldırı emrini verdi ve bütün ordusuyla şehre hücum etti.⁶⁰⁰

Bu süreç içerisinde herat halkı çok büyük sıkıntılar yaşamakta ve bu durumdan kurtulmanın bir yolunu bulmaya çalışmaktaydı. Bir grup halk, şehri bir şekilde Hârezmşâh'a teslim etmenin yollarını ararken, Rindi durumu öğrendi ve şehrin ileri gelenleri üzerine saldırdı. Şehride çıkan kargaşa ortamı Hârezmşâh'a bildirilince, Hârezmşâh oldukça iyi müstahkem edilmiş bu kaleye tekrar hücum ederek şehre girdi. Vezir Rindi, tutuklandı. Hârezmşâh Muhammed, bu asi vezirin derhal öldürülmesini emretti ve yakıp yıkılan şehrin onarımına başladı. Daha sonra şehri devletin üstü düzey

⁵⁹⁸ Cüveynî, II,52-53; Mirhând, IV, 396.

⁵⁹⁹ İbnü'l-Esir, XII, 213-214.

⁶⁰⁰ İbnü'l-Esir, XII, 217.

emirlerinden ve aynı zamanda dayısı olan Emir Melik' verdi. Emir Melik Hârezmşâh hayatta olduğu süre içerisinde Herat'da vali olarak kaldı.⁶⁰¹

Herat seferinin tarihi noktasında Cüveynî, belli bir tarih vermemektedir. İbnü'l-Esir ise 604 yılının sonları olarak vermektedir. Olayın çıkma zamanı 603 yılının sonları olması gerekir. Ancak Sultanın buraya gelişi 604 yılındadır. Nitekim Cüveynî, bu tarihte Hârezm'de çok büyük bir deprem meydana geldiği için aynı bahiste bu olaydan bahsederek, Közlük isyanını bastırmak için Sultanın Nîşâbur'a geliş tarihini 11 Ramazan 604/31 Mart 1208 olarak verir. Sultanın Nîşâbur sonrası Herat'a geldiği bilindiği için tarihin 604/1208 yılı olması doğrudur.

3.1.4. Közlük ve Alishah İsyaları

Kara Hıtaş yenilgisinin ülke içerisinde çıkardığı bir diğere mesele ise Közlük isyanıdır. Közlük, Terken Hatun'un akrabalarından olup Kanglı Türkmenlerindedir. Sultan Muhammed, yukarıda da gördüğümüz üzere Kara Hıtaş (S)savaşı'na gitmeden önce ülkenin çeşitli bölgelerine görevlendirmeler yapmıştı. Bu görevlendirmelerden biride Nîşâbur'a Közlük'ün gönderilmesidir.⁶⁰² Közlük Han, sultanın Gur Devleti'nden alıp, surlarını yıktığı bu şehrin tekrar surlarını tahkim etti. Şehrin ileri gelenleri durumdan şüphelenmesin diye de Sultanın emriyle bunu yaptığını söylemişti.⁶⁰³ Daha sonra Sultan, Kara Hıtaş savaşı'ndayken Celdek'den gelen haber üzerine Herat işine Horasan valilerinden Közlük'ü de tayin etti. Közlük, Herat'a geldi ve Celdek b. Tuğrul ile birlikte Herat kuşatmasına katıldı.

Kara Hıtaş savaşı'nda Hârezm ordusu dağılıp Sultan esir düştükten sonra, Hârezm birlikleri Gürgeç'e döndü. Bir süre sonra Sultanın esir düştüğü anlaşılınca, o sırada Hârezm sarayında olan Közlük'ün kızkardeşi durumu süratle kardeşine haber etti. Közlük, bu sırada Herat kuşatmasındaydı ve haberi alır almaz kendi istiklali adına mücadele etmek için Nîşâbur'a doğru harekete geçti. Bu durumu öğrenen Emînüddin Bekr ve diğere kumandanlar, Közlük'e engel olmaya çalıştılsa da Herat muhasarasının terk etmelerinin doğuracağı tehlikeli durumdan ötürü onu takibe koyulamadılar.⁶⁰⁴

⁶⁰¹ İbnü'l-Esir, XII, 218.

⁶⁰² İbnü'l-Esir, XII, 212.

⁶⁰³ İbnü'l-Esir, XII, 215.

⁶⁰⁴ İbnü'l-Esir, XII, 215.

Közlük, Nîşâbur'a gelip isyan etti ve şehri tahkimle yiyecek depolamaya başladı. Cüveynî, Közlük, eğer bir direniş gösterdiği takdirde Hârezmşâh'ın bu bölgeyi ona bırakmak zorunda kalacağını düşündüğünü ifade etmektedir.⁶⁰⁵

Közlük'ün bu düşünceleri, aynı zamanda kardeşi Alişah'ın da ilerde göreceğimiz üzere isyan etmiş olması ve Herat meselesi, Kara Hitay yenilgisinin ülkeyi ne kadar büyük bir sıkıntıya soktuğunu göstermektedir. Ayrıca Sultan Muhammed'in ilk yenilgisinde hemen ülkede bu tür olayların baş göstermiş olması, hala daha özellikle Horasan bölgesinde güçlü bir nizamın kurulamadığını göstermektedir.

Sultan Hârezmşâh, Kara Hitay askerlerinin elinden kurtulup, Hârezm'e döndükten sonra Horasan'daki olaylar kendisine anlatıldı. Bunu üzerine Muhammed Hârezmşâh, Horasan seferine çıkma kararı alarak bir bir isyanları bastımaya başladı. Devletin yeniden tanzim edilemesinin gerekliliğini görmüş bulunuyordu. Sultan, önce Közlük'e haber gönderip, teslim olmasını istedi. Közlük oyalayıcı cevaplarla şehrin tahkim ve depolama işlerine devam etti. Közlük'ün elçisi Hârezm'e geldikten sonra durumun müdahale ile sonuçlanacağını anlayan Sultan, Şadyah'a hareket etti. Bu sırada Sultanın elinde kaçan Közlük'ün elçisi, durumu Közlük'e haber verdi. Közlük, Sultanın büyük bir orduyla⁶⁰⁶ geldiğini duyunca korkarak kaçtı. Ailesini yanına alan Közlük, bu sırada şehirde bulunan Vezir Şerefü'l-Mülk ve Seyyid Alâeddin Alevî'yi de zorla yanında götürdü. Torşiz'e gelen Közlük, burada İsmailî muhteşeminin isteğiyle vezir ve devlet adamlarını burada bırakarak, Kirman'a doğru yol aldı.⁶⁰⁷

Sultan Muhammed, Nîşâbur'a geldi ve burada tekrar düzeni kurarak, güvenilir kişileri şehre vekil bıraktı ve Herat'a gitti 11 Ramazan 604/ 31 Mart 1208. Bu sırada Kirman'a giden Közlük, Sultanın Herat'a gittiğini duyunca tekrar Nîşâbur'u ele geçirmek için yola çıktı. Önce Tabes'e dahasonra Torşiz'e geldi. Torşiz'de Közlük'ün oğlu karışıklık çıkarttı. Torşiz halkı kale kapılarını kapatarak, Közlük'ün oğluna direnmeye başladı. Bu olaylar olurken Kebûdcâme İsfahbed'inin Tus'a geldiği haberi alındı. Vezir Şerefü'l-Mülk, İsfahbed'ten Közlük ve oğlunun şehirden atılması için

⁶⁰⁵ Cüveynî, II, 54.

⁶⁰⁶ Cüveynî bu orduyu Bisutun dağına benzetir. Bisutun dağı Kirmanşah'ın kuzeyinde ünlü Ahamenid yazıtlarının olduğu dağdır. Cüveynî, II, 54.

⁶⁰⁷ Cüveynî, II, 54.

istekte bulundu. İsfehbed, bunun üzerine Torşiz'e bin kişilik bir birlik gönderdi. Közlük ve İsfehbed askerleri arasındaki savaşta Közlük taifesi dağıldı ve kaçmaya başladılar.⁶⁰⁸

Közlük, Sultanın Herat işlerini hallettiğini, İsfehbed'in Şadyah'a vardığını öğrenince, ne yapacağını bilemeden pişmanlık içerisindeydi. Yakın adamları ile istişare ederken hayat korkusuyla psikolojisi bozulmuş durumdaydı. Onun taifesinden bir grup, Sultanın annesi Terken Hatun'dan onlara yardım etmesi için şefaata dilemeye karar verdiler. Hârezm'e yola çıktıktan sonra içlerinde bulunan Yazır Türklerinden biri, Yazır'a gidip oranın kalesini ele geçirmeyi teklif etti.⁶⁰⁹ Hatta kendisinin önden gidip bir şekilde kaleye hâkim olabileceğini söyledi. Bunu üzerine Közlük, onun yanına bir grup adam verip gönderdi. Ancak Yazır erbabları onların niyetini anladı ve onları tutuklayarak sultana gönderdi.⁶¹⁰ Közlük bu durum üzerine iyice endişelendi ve oğlu dâhil kendi aralarında ihtilafa düştüler. Közlük, Terken Hatun'a gidip af dilemeyi istiyor, oğlu ise Hıtay hanının yanına gidilmesini teklif ediyordu. Bunun üzerine Közlük'ün oğlu, hazineleri yağmalayarak Hıtay hanının yanına gitmek için yola çıktı. Ancak o, Ceyhun'u geçtikten sonra Hârezm'e dönüş yolunda olansultanın emirleri tarafından yakalandı. Bunlardan çoğusunun kelleleri kesilip Hârezmşâh'a gönderildi. Közlük ise Terken Hatun'a başvurarak ondan kendisine Sultan nezdinde şefaata olmasını istedi. Terken Hatun ona sûfi⁶¹¹ elbisesi giyip, Sultan Tekiş'in türbesinde oturmasını, ancak böyle kendisinin sultan tarafından af edileceğini söyledi. Fakat bir müddet sonra Sultanın askerlerine bu durum haber verildi ve onlarda Közlük'ü yakalayarak, öldürdüler.⁶¹²

Sultan Muhammed'in kardeşi Tacüddin Alişah'da Horasan'a yayılan Sultanın esir düştüğü haberi sonrası isyan etmiştir. Gûrgân ve Mâzenderân hâkimi olan Alişah'ın bu isyanı hakkında İbnü'l-Esir'de kısa bir tafsilat mevcuttur. Ancak bu hanedan üyesinin isyanı, Gur hükümdarına sığınması açısından mühimdir. Sonuç itibarıyla yukarıda da

⁶⁰⁸ Cüveynî, II, 55.

⁶⁰⁹ Bahsi geçen bu Türk boyu hakkında Necib Bekran "*Türklerin bir kolu olan Yazırlar, Balhan ve onun dağ eteklerine geldiler. Daha sonra onlara Mangışlak ve Horasan'dan kavimler katılarak güçlendiler*" der. Bekran, onların daha sonra Şehristan ve Feravâ'ya geldiklerini ve Tak kalesine yerleştiklerini ifade eder. Közlük taifesinde olan Yazır Türkünün elde etmeyi teklif ettiği kalenin Bu tak kalesi olması gerekir. Muhammed b. Necib Bekran, Cihan-nâme, (Nşr. Muhammed Emin Riyahi), Çap-ı Tâban, Tahran 1342, s.73; V.V. Barthold, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay. , İstanbul 2010, 298.

⁶¹⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, Muhammed Kâzvinî, 398.

⁶¹¹ ...صلى الله عليه وسلم... سلطان تکش مجاور کرددر لباس حرقه بر تربت... Kazvinî hâşiyesinde bu şekilde iktifa edilen durum, Sultan Tekiş'in türbesinde bulunup bir hırkayı giymesini ve orda ömrünü geçirmeye başlamasını ifade eder.

⁶¹² Cüveynî, II, 55-56.

görüldüğü üzere Horasan işlerini tanzim maksadıyla Nîşâbur'a hareket eden Sultan Muhammed, kardeşini de cezalandırmak için harekete geçti. Sultanın Horasan'a indiğini duyan Alishah, Kuhistan üzerinden Firuzkuh'da bulunan Gıyaseddin Mahmud Gurî'ye sığınmak üzere yola çıktı. Gıyaseddin Muhammed, onu ihtişamla karşıladı ve onu Firûzkûh'da misafir etti.⁶¹³

Sultan Muhammed, Horasan işlerini kısmen tanzim etmekle birlikte, devlet bünyesinde meydana gelen sarsıntıyı gidermiş ve HârezmDevleti'nin parçalanmasını önlemiştir. Kardeşi Alishah meselesinin nihayeti hususunda ise ilerde Gur hükümdarlığı bahsinde bilgiler verilecektir. Alishah isyanını, Sultan, Hıtay ülkesindeki meseleler sonrası, Firuzkuh'u ele geçirdiği zaman halledecektir. İsyandar sürecini başlatan ve devleti dağılma noktasına getiren Kara Hıtaylarla savaş, Hârezmşâh Muhammed döneminin sultanlığının ilk döneminin en mühim meselesidir. Ancak Hârezmşâh, kısa sürede toparlanmayı bilerek, iktiza ettiği icaraatlar neticesinde yeniden hâkimiyetini tesis edebilmiş ve hatta çok daha büyük bir güç ve azimle dönemin en güçlü sultanı noktasına gelmiştir. Hârezmşâh bu ilk döneminde gördüğümüz üzere, ilk iş olarak Gur Devleti'ni zayıflatmış hatta yıkılma noktasına getirmiş, sonrasında şark hudutlarında, Mavraünnehr ve Mâzenderân bölgelerini tabiyetine alma yoluna gitmiştir. Hârezmşâh'ın bu icraatlarını ilerde de bahsedeceğimiz üzere, askeri gücüne ve şahsi kabiliyetlerine borçlu olduğu görülmektedir.

3.1.5. Mâzenderân'ın Tâbiyete Alınması ve Irak'daki Siyasî Durum

Sultan Muhammed'in Kara Hıtay Seferi'ne hazırlanırken gördüğümüz üzere Mâzenderân Alishah inisiyatifine Hârezm hâkimiyetini tanımıştı. HârezmDevleti'nde meydana gelen karşılıklar sonrası isyan eden Alishah'ın Gur ülkesi sığınması ve ondan sonra bölgeye tam bir iştiyakla müdahale edilmemesi, Mâzenderân bölgesini savunmasız bir şekilde bırakmıştır. Bu yüzden de Irak'daki siyasî çekişmelerde bölgeye tecavüzlere sebep olmuştur.

İsfahbed Şemsü'l-mülk Rüstem hakkında ilk bahiste gördüğümüz üzere, müstahkem Kûra kalesi'ne sığınmıştır. İsfahbed'in çocuğu olmadığı için yanında yetişen komutanlarından güvendiği Ebû Riza Hüseynü'l Alevi'ye üst düzey görevler

⁶¹³ İbnü'l-Esir, XII, 217; Mîrhând, IV, 396.

verdi, kardeşine nikâhladı ve hatta kendine ortak yaptı. Bir süre sonra Ebû Rıza, tek başına devleti elde etmek ve padişah olmak sevdasıyla, İsfahbed'i av yerinde öldürdü. İsfahbed'in kız kardeşi, yani Ebû Rıza'nın karısı, bu olay üzerine devletin hâkimiyetini eline alarak Rıza'yı işkencelerle öldürdü.⁶¹⁴ Böylece Mâzenderân'da İsfahbed'in kız kardeşi hüküm sürmekte idi.

Bu dönemde Irak bölgesinde Nureddin Gökçe, yukarıda da bahsi geçtiği üzere, Rey ve Hemedan bölgelerinde hâkimiyet tesis etmişti. Gökçe, Aydoğmuş adındaki Gulamını yüksek mevkilere getirerek itibar kazandırdı. Gökçenin çok güvendiği Aydoğmuş, bir süre sonra kendisi gibi memlukları da yanına alarak Gökçek'e isyan etti. İki taraf karşı karşıya geldi ve yapılan savaşta Gökçek öldürüldü. Aydoğmuş, Gökçek'in sahip olduğu tüm bölgeleri eline aldı. Kendisi bir Gulam olduğu için Melik unvanlı Özbek b. Pehlivan'ı yanına alarak bu bölgeleri idare etmeye başladı.⁶¹⁵

Aydoğmuş'un Hârezmşâh Devleti ile ilişkisine dair diğer bilgi ise 602/1206 senesindeki bir olaydır. Hârezm bölgesinde takriben on bin kişi aileleri ile birlikte el-Cibal bölgesinde Zencan'a gitti. Bu sırada bu bölgenin hâkimi olan Aydoğmuş, Erbil Meraga şehirleri ile uğraştığı için başlangıçta müdahale edemedi. Bunu fırsat bilen Hârezmliler, Zencan'ı kuşatmaya karar verdiler. Ancak Aydoğmuş, Meraga meselesini halledip, hemen bölgeye müdahale etti ve yapılan savaşta birçok Hârezmli aileleri ile birlikte öldürüldü.⁶¹⁶ Bu Hârezmlilerin kimler olduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. İbnü'l-Esir, bunların yağma ve talanda bulunduğunu söyler. Kafesoğluna göre bunlar, Sultan Muhammed'in Gur savaşı esnasında Irak bölgesine inen Türkmenler yada Gökçek'in harekâtı sırasında yurtlarından edilen Hârezmli askerler olabilirler.⁶¹⁷

Irak bölgesinde bu dönemde bendelerin birbirleriyle olan mücadeleleri sonucu, o bölgeleri elde edişleri görülmektedir. Aydoğmuş cesur ve atik biri olmasına rağmen, zalim bir kişiliğe sahipti. Bir süre sonra ona isyanla, etrafına birçok Pehlivan bendesi toplayan, yine kendisi gibi memluk kökenli Mengli, Aydoğmuş'a üstün gelerek onun bölgeden kaçmasına sebep oldu. Aydoğmuş, Halife nezdinde itibar gördü ve büyük

⁶¹⁴ Cüveynî, II, 57.

⁶¹⁵ İbnü'l-Esir, XII, 162.

⁶¹⁶ İbnü'l-Esir, XII, 194-195.

⁶¹⁷ Kafesoğlu, *Hârezmşâh Devleti Tarih*, 181.

törenlerle karşılandı.⁶¹⁸ Ancak bir süre sonra Aydoğmuş, Mengli tarafından öldürüldü.⁶¹⁹

Mengli'nin hâkimiyeti ele geçirdiği bu dönemde, onun iştahını kabartan Mâzenderân bölgesine hâkim olmak istedi. Böylece harekete geçen Mengli, İsfehbed ülkesine saldırdı ve hazinelerini ele geçirdi. Ayrıca Mâzenderân yöneticisi ve İsfehbed'in kız kardeşi olan kadınla evlenmek istedi. Ancak bu durumu kabul etmeyen İsfehbed hakimesi,⁶²⁰ bir süre sonra Sultan Muhammed'e başvurdu ve kendisini de Melike olarak sundu. Bunun üzerine Sultan Muhammed, hem kendisiyle evlenmek isteyen İsfehbedin kızkardeşini getirmek hem de ülkeyi kendi nezdine katmak için bir naibini gönderdi. Hârezm'e gelen Melike, Sultanın emirlerinden biriyle evlendirildi. Ayrıca Mâzenderân bölgesi savaş yapılmadan Hârezmşâh topraklarına ilhak etmiş oldu. Hârezmşâh Muhammed bu bölgeyi Emineddin Dihistan'a verdi.⁶²¹

3.2. MÂVERÂÜNNEHİR HÂKİMİYETİ VE KARA HITAY DEVLETİNİN YIKILIŞI

3.2.1. İlamış Savaşı ve Kara Hitayların Tâbiyete Alınışı

Cüveynî, Hârezmşâh'ın öteden beri kâfir diyarına yapmak istediği seferin sebebi hakkında, Sultan Muhammed'in Kara Hitayların mütecaviz davranışlarından usanmış olmasına yönelik bilgiler verir. Cüveynî de tarihsel süreçlerin karışık ve olayların birbiri yerine anlatılmasına rağmen, bu tür kanaatlerin satır aralarından ortaya çıkarılması mümkündür. Nitekim Sultan Muhammed dönemi Hârezmşâh Devleti ve Kara Hitay ilişkilerindeki en mühim olayların olduğu bu dönem, Sultan Tekiş zamanından gelen ve Muhammed döneminde de Kara Hitayların yardımlarına başvurmasından kaynaklanan ilişkiler örgüsünün bir neticesidir. Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra bölgede kendini onun varisi olarak addeden Hârezmşâhlar, Horasan, Mâzenderân, Irak, Irak-ı acem ve Mâverâünnehir gibi bölgelere hâkim olmak gayesini de doğal olarak taşımaktaydılar. Sultan Muhammed, zaten cihan fatihi olma düşüncesinden dolayı da böyle bir gayeyi hedef edinmekteydi. Ayrıca O, Selçuklu sonrası oluşan yapının

⁶¹⁸ İbnü'l-Esir, XII, 249.

⁶¹⁹ İbnü'l-Esir, XII, 253

⁶²⁰ Kaynaklarımızda bu kadının ismi geçmemektedir.

⁶²¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, Muhammed Kâzvinî, 399; Cüveynî, II, 57-58.

kendisine böyle bir sorumluluğu yüklediğini de düşünmekteydi. Bu yüzden Hârezmşâh'ın Mâverâünnehir ve hudut boylarındaki bu bölgelere akın yapması, devletin en mühim meselerinden biriydi.

Bu sırada Cend bölgesine yönelik olması muhtemel olan sefer hazırlığı, Kıpçakların sınır boylarındaki baskılarından dolayıydı.⁶²² Hârezmşâh Muhammed, Cüveynî'ye göre 1209 yılında Kıpçaklar üzerine bir sefer düzenleyeceği sırada Hıtay Hanı'ndan elçiler geldi. Cüveynî'ye göre Sultan, Hıtay Devleti'ne vergi ödemeyi⁶²³ kendi gururuna yediremiyordu. Ancak Kıpçaklar üzerine sefer düzenleyeceği bir sırada her iki tarafta da cephe açmak istemediği için şimdilik Gur Han'la ters düşmek de istemiyordu. Gür Han'ın elçisi ve veziri olan Mahmud Tay, Hârezm'e geldi ve Gür Han'ın mektubunu Hârezmşâh'a ilettiler. Muhammed bu mektuba çok sinirlenmesine rağmen, Vezir Mahmud Tay'ı annesine havale ederek, Kıpçak seferi'ne çıktı.⁶²⁴

Sultanın annesi Terken Hatun artık bu dönemde devlet işlerinde oldukça etkin bir durumda olduğu görülmektedir. Terken Hatun siyasî ilişkilerin nezaketine binaen Vezir Mahmud'a izzet ve ikramda bulundu. Tekiş döneminden beri ödenen vergiyi Vezire ödeyen Terken Hatun, verginin gecikmesinden dolayı özürlerini bildirerek, Hıtay heyetini sarayın ileri gelenleri ile birlikte Gür Han'a gönderdi. Mahmud Tay, Gür Han'a Hârezmşâh'ın gururu ve kibrini, kendisini annesi Terken Hatun tarafından ağırladığını ve kendi kanaatinde Sultanın artık vergiyi ödemeyeceğini söyledi. Gür Han, Mahmud Tay'dan durumu dinledikten sonra, Hârezm'den gelen elçilere ihtiram göstermedi ve onları bir süre sonra geriye gönderdi.⁶²⁵

⁶²² Kafesoğlu, *Hârezmşâh Devleti Tarihi*, 183.

⁶²³ Hârezmşâh Devleti'nin Gür Han'a yıllık vergi ödediği hususunda kaynaklarda bazı bilgiler mevcuttur. Sultan Muhammed dönemine kadar Hârezmşâh devleti, bölgenin en güçlü devleti olan Kara Hıtay devletine yıllık vergi vermektedir. Reşidüddin'e göre iki devlet arasında böyle bir anlaşma vardı ve bu Muhammed dönemine kadar devam etti. Anlaşmaya göre Hârezmşâhlar yıllık otuzbin dinar altın ödemekteydiler. Reşidüddin, Sultan Muhammed'in atalarının bu vergiyi aksatmadan ödemelerini ve Gür Han ile asla çekişmemelerini oğullarına nasihat etmişlerdi. Çünkü Hıtaylar, onların arakasındaki muazzam güçlere (Moğollar, Naymanlar, Türkler) bir baraj görevi görmekteydi. Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 335; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 229; E. Bretschneider, "Moğol İmparatorluğu Devri" *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, 321. Kutbeddin Muhammed döneminde bahsedildiği üzere Çin kaynağında geçen bir malumata göre, Hıtay devletin ilk vergi veren ve ona tabiiyetini bildiren Hârezmşâh, Kutbeddin Muhammed olduğu tahmin edilmektedir. E. Bretschneider, "Moğol İmparatorluğu Devri" *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, 325.

⁶²⁴ Cüveynî, II, 72.

⁶²⁵ Cüveynî, II, 72.

Sultan Muhammed, Kıpçak seferi sonrasında Mâverâünnehir meselesini ele alma ve bu bölgelerde hâkimiyetini tesis etme yoluna girişti. Buhara'ya giden Hârezmşâh, Sultan Osman'ın desteğini sağladı. Zaten Gür Han'ın bölgedeki uzun hâkimiyet süresi ve onun müteceviz hareketlerinden usanan Buhara halkı, Sultan Muhammed'e destek verdi. Hârezmşâh Muhammed, Ayrıca bölgede birtakım gizli anlaşmalar da yapıp yerel yöneticileri kendi yanına çekmeye çalıştı. Böylece Hârezmşâh sefer hazırlıkları yapmak için tekrar Gürgenç'e döndü.⁶²⁶ Ancak savaş için tarihî kaynaklarımızda görülen ve bazı tafsilatlarda olayın olma zamanı karıştırılmış olan Kara Hitay elçilerinin Hârezm'de öldürülmesi meselesi, bu savaş öncesi meydana gelmiş olması gerekir. Genel itibariyle gördüğümüz üzere, Kara Hitaylardan gelen elçiler, Sultana oldukça lakayt ve saygısız davranıyorlardı. Tekiş döneminden itibaren alınan yardımlar karşılığında vergi ödendiğini söyleyen Cüveynî, bu durumun 1209 tarihinde yine vergi almak için gelen Kara Hitay elçisi Tuşi'nin edepsiz davranışları sonucu, Sultanın onları nehre attırıldığını ifade eder.⁶²⁷ Cüveynî'de geçen bu olay, Sultanın artık kendi gücünü tesis ile Kara Hitay yardımlarına ihtiyacı olmadığı ve vergi ödemek gibi Ortaçağın tabilik göstergelerinden birini ortadan kaldırmak istediği görülmektedir.

Böylece Sultan Muhammed, İbnü'l-Esir'e göre, Ceyhunun karşı tarafına geçerek, büyük bir orduyla Kara Hitay seferi'ne çıktı. Hârezmşâh'ın bölgeye gelişini öğrenen Gür Han, kalabalık Hitay ordusunu, devletin en tecrübeli ve ileri gelen komutanlarından biri olan Tayangu komutasında Hârezmşâh'a karşı gönderdi.⁶²⁸ Sultan Muhammed, bu seferi kendisi için çok önemsemekteydi. Nitekim askerleriningeçişinden sonra Fenaket İrmak'ı üzerindeki köprüyü yıktırarak, onların geriye dönmelerini sağlamak istedi. Bu sırada Tayangu, muazzam bir ordu ile İlamış⁶²⁹ ovasına geldi. İki taraf arasında burada büyük bir muharebe oldu. Cüveynî, savaşın vaizlerin minbere çıkıp dua etmeleri

⁶²⁶ Cüveynî, II, 72-73.

⁶²⁷ Cüveynî, II, 60. Mirhând, Hitay devleti tarafından gönderilen vergi tahsildarının öldürülmesi olayını, Sencer denen asiye cezalandırmak için çıktığı ilk Semerkand seferi öncesine koyar. Ancak bu olay sonrası Hitaylarla yapılan savaşa ve Semerkant seferi sonrası Cüveynî ve Nesevî'nin verdiği bilgilere bakıldığında olayın bu zamana yerleştirilmesi daha doğrudur. Mirhând'da ittifaken Sultanın artık kafir Hitaylara vergi vermektен usandığı ve bir bahane ile bu durumdan kurtulmak istediğini aktarır. Ona göre, son gelen Hitay devletinin vergi tahsildarının yapmış olduğu saygısızlık netesinde, Sultanın emri ile bu görevliler, başları ezilerek, Ceyhun nehrine atılmıştır. Mirhand, IV, 390.

⁶²⁸ İbnü'l-Esir, XII, 219-220. Mirhând, gönderilen Hitay ordusu komutanının ismini تانگو طراز Tanku Taraz olarak vermektedir ve bu komutan, Hitay devletinin en güçlü komutanlarından biridir. Topladığı büyük bir ordu ile Hârezmşâh ordusuna karşı 607 senesinin Rebiülevvel ayında hareket etmiştir.

⁶²⁹ Andican kazasının kuzey kesiminde bugünkü Kuva köyü yakınlarında Talas/Taraz bölgesinde yer alan sahadır. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 172; Ahmet Taşağıl, "Kara Hitaylar", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 416;

anından sonra başlaması için Sultanın emir verdiğini söyler. Buradan savaşın Cuma günü olmuş olması muhtemel gözükmektedir. Ayrıca Sultan zaten ordularının motivasyonunu, yıllardır Müslümanların ellerinden eziyet gördüğü kâfirlere galebe çalmak olarak sağlamaktaydı. Rebiülevvel 607/ Ağustos-Eylül 1210 tarihinde vuku bulan savaş, gece dahi devam ederek ertesi sabah son buldu. İki tarafta büyük kayıplar vermesine rağmen, Hârezm ordusu galip geldi. Tayangu yaralı olarak yakalandı ve Hârezm'e gönderildi.⁶³⁰Gür Han'ın ordusu dağıldı ve kaçıma başladı. Hitay ordusu geri dönerken kendi ülkelerini yağmalıyordu. Geri dönen askerleri Balasagun halkı şehirden içeri almadı. Onlar, Sultanın askerlerinin peşlerinden geldiğine inanıyorlar ve bu yüzden şehri Sultana teslim etmek istiyorlardı. Kapıları kapatan halka karşı Vezir Mahmud Tay ve ümeradan birçok kişi nasihatler ettiyse de hiçbir fayda elde edemediler. Nihayetinde 15 gün sonra toplanan Gür Han ordusu, şehre girdi. Cüveynî, şehirde üç gün üç gece kan döküldüğünü ve 47 bin insanın öldürüldüğünü mübalağa ile ifade eder.⁶³¹

Savaşın neticesi, İslam âlemi adına bir zafer olarak tüm ülkede kutlanmaya başlamıştır. Habercilerin zafer haberleri gittiği her yerde kâfirlerin nasıl zelil edildiği anlatılıp, kutlamalar yapılmıştı. Bu haberleri veren Cüveynî, gerçekten önemli bir hususun altını çizerek, tarihsel bir gerçekliğin önemine vurgu yapmıştır. Zafer haberi Şadyah'a geldiğinde, Cüveynî halasının oğlu Şemseddin Ali b. Muhammed'den duyduklarından bahseder; “... *Gençler sokaklarda sevinç çılgınlıkları attılar. Yaşlılar ise birbirleriyle sohbet daldılar. Ben o sırada, Allah ondan Razi olsun, hocam Seyyid Murtaza b. Seyyid Sadreddin'in yanına gittim. Onu evinde üzgün ve düşünceli buldum. Bu mutlu günde onun bu şekilde üzgün ve düşünceli olduğunu sorduğum zaman, bana Ey akıldan yoksun adamlar, bu Türkler, öc alma ve kendilerini tehlikeye atma konularında inatçı olup, sayılarının çokluğu bakımından Yecüc ve Mecüc kavminden daha öndedirler. Aslında Hitay kavmi, bizimle Yecüc-Mecüc kavmi arasında Zü'l-Karneyn seddi gibiydi. Bu sed yıkıldığına göre, bu ülke barış yüzü görmeyecek, hiçkimse barış huzuru yeniden bulamayacaktır. Ben bugün İslamın düştüğü duruma acıyorum*”.⁶³² Naklen aldığımız bu olay, gerçekten tarihin en büyük hadiselerinden biri

⁶³⁰ Cüveynî, II, 61-62; Cûzcânî, I, 308; Mirhând, IV, 390; Hândmir, II, 644.

⁶³¹ Cüveynî, II, 74.

⁶³² Cüveynî, II, 63.

olan Moğol yayılmasının açıklayıcısı olarak görülebilir. Cüveynî bu hususu belirtirken Kara Hitayların bölgedeki tampon görevini gün yüzüne çıkarmaktadır.

Sultan Muhammed, Kara Hitay zaferinden sonra, Otrar üzerine yürüdü. Otrar Meliki, Sultanı bu zaferinden ötürü tebrik etmemiş ve Kara Hitaylarla birlikte hareket etmişti. Sultana ona elçiler gönderip, bağlılığını istedi. Ancak Melik bunu kabul etmedi. Sultan Muhammed, Otrar'a yürüdü. Otrar halkı Hârezm ordusunu görünce Melik'in yanına gitti ve inadından vazgeçip aman dilemesini istediler. Otrar Meliki nihayetinde aman dileyerek teslim oldu. Sultan Muhammed, Otrar halkını, Melik'in şehri terk edip, Nesa'ya yerleşmesi karşılığında affetti.⁶³³ Maveeraünnehr'e doğru hareketler bölgedeki tüm yerleri tabiiyetine aldı ve Özkent'e kadar geldi. Sınır bölgesinde güvenliği sağlayan Muhammed, Semerkant'a geldi ve aldığı tüm bölgelere valiler tayin etti. Daha sonra Semerkant Hanı Osman ile birlikte Hârezm'e dönen Sultan, eğlenceler düzenledi. Hârezmşâh kızını Sultan Osman ile evlendirdi. Hârezm'e getirilen Tayangu'yu, Ceyhun'a atılarak öldürdü.⁶³⁴

Savaş neticesinde Hârezm ordusu büyük ganimetler elde etti. Sultanın itibarı hem kendi tebaasında hem de İslam âleminde arttı. Bu savaştan sonra Sultan'a İskenderî Sâni olarak hitap ettiler. Ancak Sultan, saltanat süresinin uzunluğundan dolayı, Sencer lakabıyla hitap edilmesini istedi. Komşu meliklerden elçiler hediyeler getirdi. Sultanın tuğrasına bundan sonra *ظل الله في الأرض* yani “Allahın yeryüzündeki gölgesi” unvanı yazılmaya başlandı.⁶³⁵

⁶³³ Cüveynî, II, 63-64; Mîrhând, IV, 392.

⁶³⁴ İbnü'l-Esir, XII, 220; Cüveynî, II, 64; Mîrhând, VI, 391.

⁶³⁵ Cüveynî, II, 64-65; Mîrhând, IV, 391; Handmir, II, 644; Şebânkareî, 138; Vassâf, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 317. Bu fetih, kaynaklarımızın ittifak ile belirttiği gibi tüm İslam âlemi içerisinde övülmeye layık bir durumdu. Sultan Alâeddin'in Hitay zaferinden sonra İslam memleketlerinde itibar ve haşmeti arttı. Buna ve Sultanın bu savaştan sonra aldığı lakaplara örnek olarak İmam Ziyaeddin'in şu kasidesi gösterilebilir.

سلطان علا دنیا سنجر که ذوالجلال از خلق برگزیدش و جاه و جلال داد
شاه عجم سکندر ثانی که رای او بر فتح ملک ترک حشم را مثال داد
خورشیدوار تیغ تو از مشرق صواب آمد پدید و ملک خطا را زوال داد

O Dünya nuru olan Sencerdir ki celal sahibi Allah Onu seçip Ona güç ve kudret bağışlamıştır/Acem Padişahı İskender-i sâni ki Türk mülkünü fethetmek için ordusuna emretti/Senin kılıcın güneş gibi doğruluğun doğusundan ortaya çıktı ve hata mülkünü viran etti. Mîrhând, IV, 391.

3.2.2. Semerkand'ın Zaptı ve Sultan Osman'ın Hal'i Meselesi

Sultan Muhammed, zafer sonrasında Semerkant Hanı Osman'a kızını verdi. Bu yüzden Osman ile birlikte Hârezm'e döndüler. Hârezm'de hem Sultanın kız kardeşinin düğünü hem de Kara Hitay zaferinin kutlamaları yapıldı. Sultan Muhammed, Kılıç Arslan Han Osman'a, Sultan gibi teşrifat muamelesinde bulundu. Daha sonra Semerkand'a dönmek isteyen Osman'ı Terken Hatun, izzet ve ikra göstergesi gereğince bir yıl kız evinde misafir edeceğini söyleyerek izin vermedi.⁶³⁶

Sultan Muhammed, Cüveynî'ye göre, bir süre sonra Cend bölgesinde Kıpçak reisi Kadir Han'ın kalan adamlarının isyan ettiği haberini aldı. Hârezm'de fazla kalamayan Sultan, Cend asilerini nizam için harekete geçti. Kılıç Arslan Han Osman daha yeni evlendiği için Hârezm'de bırakıldı. Sultan Muhammed, Cend'e vardı ve asileri itaat altına aldı.⁶³⁷

Sultan Muhammed Cend bölgesinde iken Kara Hitay ordusu yenilginin vermiş olduğu hınçla tekrar toparlanıp, Mâverâünnehir'e geldi. Semerkand'ı kuşatan Hitay ordusu, büyük bir karşı dirençle karşılaştı. Bu sırada şehir halkı ve Semerkand Şihnesi, yaklaşık yetmişe yakın taarruzu, geri püskürttü. Cend hududunda asilerin başını ezerken, Semerkand kuşatmasının haberini alan Sultan Muhammed, hemen buraya hareket için yola çıktı ve komşu bölgelerden paralı askerler istedi. Gür Han, bu sırada Semerkand yakınında bir ırmak kenarında karargâh kurmuştu. Haberciler, Gür Han'a Hitay ordusunun sürekli yenilmekte olduğunu ve Sultan Muhammed'in harekete çıktığı haberini verince ve bu sırada kendi ülkesinde meydana gelen Güçlük isyanını da duyunca geri çekildi.⁶³⁸

Sultan Muhammed, Semerkand'a vardı ve etraftan çağırdığı tüm askerler de burada toplandı. Önceden birkaç kere Sultan tarafından tabiyet bildirmesi hususunda uyarılan İğnak⁶³⁹ valisine tekrar aynı minvalde haber gönderildi. Ancak vali yine

⁶³⁶ Cüveynî, IV,102; Mirhând, IV, 392.

⁶³⁷ Cüveynî, II, 66.

⁶³⁸ Cüveynî, II, 66; Mirhând, IV, 392; Hândmir, II, 645.

⁶³⁹ البوغنكى olarak Barthold'un mütala ettiği bölge, Semerkand civarında müstahkem bir kaledir. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 143.

tabiyeti kabul etmeyince, Sultan Muhammed, İğnak üzerine sefere çıktı. İğnak kısa zamanda elde edilirken, İğnak valisi, zincire vurulmuş halde sultana getirildi.⁶⁴⁰

Sultan Muhammed Semerkand'da iken bölge halkı, onun yanında Osman'ı göremeyince endişeye kapıldı. Şehirde şaiyalar dolaşmaya ve her kafadan bir ses çıkmaya başladı. Hakanları hakkında kaygılanan halkın endişesini gidermek için Sultan, Hârezm'e bir grup göndererek, kızkardeşiyle birlikte Osman'ı getirmelerini istedi. Hârezm'de bulunan Osman bunun üzerine uğurlanarak, Semerkand'a geldi. Bir süre sonra Sultan Muhammed Hârezm'e geri döndü ve Osman'a itibar göstermeye devam etti.⁶⁴¹

İbnü'l-Esir'e göre Osman, Semerkand'a döndükten bir sene sonra, şehirde bulunan Hârezmlilerin kaba ve çirkin davranışlarından bıkmış ve Kara Hitaylıların tabiyetinden çıktığına pişman olmuştu. Bu yüzden bir süre sonra Hârezmlilerin davranışlarından ötürü, Hitay Hanı'na başvurarak, şehri ona teslim etmek istediğini söyledi. Ayrıca Osman, şehirde yerleşen Hârezmlileri ve üst düzey komutanlarının öldürülmeleri için emir verdi. Gür Han'a tekrar tabi olan Osman, Hârezmlileri çok feci şekilde öldürmeye ve onları pazarlarda asmaya başladı.⁶⁴² Cüveynî ise Semerkand Hanının Hârezmşâh'dan yüz çevirmesini, Gür Han'ın kızını ona vermeyi kabul etmesi neticesinde olduğunu ifade eder. Öteden beri bu isteğini bilinen Osman, Gür Han'ın güzelliği ile nam almış kızına âşıktır. Böylece onunla dostluk bağları kurar ve Hitay tabiiyetine girer.⁶⁴³

Osman Han, Sultanın kız kardeşine de eziyet etmeye başlayarak, onu yeni zevcesi önünde hizmet etmeye zorlamaktaydı. Hatta bir süre sonra onu öldürmeye kalkar ve bunun üzerine Sultanın kardeşi kaleye sığınmakla canını kurtarır. Buradan Sultan Muhammed'e haberciler göndererek Osman'ın zulmünü ve kendisini öldürmek için kaleyi kuşattığını bildirir.⁶⁴⁴ Sultan, bunları duyunca ve Osman'ın tekrar Hitaylara sığındığını anlayınca, çok öfkelenerek, sarayda bulunan tüm yabancıların öldürülmesini emretmiştir. Ancak Teken Hatun, hiddetinden ne yaptığını bilmeyen Sultanı

⁶⁴⁰ Cüveynî, II, 66.

⁶⁴¹ Cüveynî, II, 67.

⁶⁴² İbnü'l-Esir, XII, 220.

⁶⁴³ Cüveynî, II, 103.

⁶⁴⁴ Cüveynî, II, 103.

sakinleştirecek, böyle bir kâtilin gerçekleşmesine izin vermemiştir.⁶⁴⁵ Sultan yine de kendi sarayında bulunan ve Osman'ın tahtına varis olan Semerkand Hanı'nın kardeşi Ötegin'i hapsedirdi. Sultan Muhammed, hemen harekete geçti ve çok sayıda ordusuyla Ceyhun'u aşarak Semerkand önüne geldi. Osman Han, sultanın ordusunu görünce aczini belirtmek üzere kefen elbisesi giyerek, sultanın önüne çıktı. Ancak Hârezmşâh, yine de kan dökülmesi emrini verdi. Şehirde kıyım başladı ve Cüveynî'ye göre on bin Müslüman bu savaşta öldü. Bu durumu gören Semerkand laim ve zahidleri, şefaahat etmesi için Sultan'a yalvarmaya gittiler. Elllerinde Kur'an-ı Kerim ile gelen gruba karşı yumuşak davranan Sultan, kıyımın durması emrini verdi. Sultan Muhammed, Osman'ı azarlayarak, *“benim yüzümden karını küçük görüyor ve kaba davranıyorsan, o artık senin karın değildir”* diyerek kız kardeşi Han Sultan'ı yanına aldı. Sultan, onun önce öldürülmesini istemedi, ancak Han Sultan Osman'ın öldürülmesini istemesi üzerine, bir gece Osman'ı öldürdüler (609/1212).⁶⁴⁶

Sultanın şehre gelişi ve olayların seyri İbnü'l-Esir'de biraz farklı şekilde anlatılır. Ona göre Sultan Semerkand'a gelince, Osman'ın teslim olmasını istemiş, ancak Osman ona *“elinden geleni ardına koyma”* diyerek diklenmiştir. Bir süre sonra şehri hızla fetheden Sultan, belli bir mahalledeki tüccarlar hariç Semerkand'da kıyım başlamıştır. Osman, iç kaleye sığınmış, ancak yapılan müdahale ile yakalanıp Sultanın önüne getirilmiştir. Sultan Muhammed, Osman'ı işkencelerle öldürtmüştür. Hatta onunla birlikte yanındaki hanedan grubunu da öldürtmüştür.⁶⁴⁷ Böylece Karahanlı Devleti'nin Batı Türk Hakanlığı kolu tamamen tarih sahnesinden silinmiş oluyordu.

Sultan Muhammed, Osman'ı öldürdüğü için Semerkand halkının gönlünü alıcı şeyler yaptı. Fergana ve Türkistan emirlerine haberler gönderip tabiyetlerini istedi. Cüveynî'ye göre Hârezmşâh buradan, bir birlik İsficab'a, bir diğer birliği de Gür Han üzerine gönderdi.⁶⁴⁸ Sultan Muhammed'e ihaneti neticesinde ölümüne sebep olan Semerkand Hanı Osman ve ailesi, böylece tarihe karışırken, artık Sultan Muhammed, Mâverâünnehir bölgesinin aracısız tek hâkimi konumuna geldi.

⁶⁴⁵ İbnü'l-Esir, XII, 221.

⁶⁴⁶ Cüveynî, II, 103-104: Henry H. Horwath, “The Northern Frontagers of China”, The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Cambridge University Press 1988, 500-502.

⁶⁴⁷ İbnü'l-Esir, XII, 221-222.

⁶⁴⁸ Cüveynî, II, 104.

3.2.3. Naymanlar ve Kara Hitay Devleti ilişkileri

Güçlük,⁶⁴⁹ Nayman⁶⁵⁰ boyunun reisi Tayang Han'ın oğludur.⁶⁵¹ Naymanlar, Altay ve Karakurum arasında, İrtiş Nehri ve Kırgız bölgelerine kadar olan bölgelerdeki boş arazilerde ve dağlarda yaşarlardı. Onların sınırları Moğolların bölgesine kadar uzanmakta olduğu için Kereyit hükümdarı Ong Han ile aralarında sürekli anlaşmazlıklar meydana gelirdi. Naymanlar, büyük ve güçlü bir orduya sahip olup, ücretli askerlerinin olduğuda bilinmektedir. Cengiz'in Kereyitlerle birlikte yerlerinden ettiği boylardandır. Cengiz Han, Kereyitleri yendikten ve onların mallarını dağıttıktan sonra, Kereyit Hanı Onghan, kaçarak Naymanların bölgesine geldi. Bir Nayman onu tanımayarak öldürdü.⁶⁵² Nayman hanı Tayang Han, Moğolların kendi bölgesine doğru yaklaşması üzerine, ittifak yapmak ve Moğolları alt etmek için Ongod'lu Alahu-şidigithuri'ye (Ala Kuş Tegin) elçi gönderdi.⁶⁵³ Ancak Ongodların reisi bu ittifakı kabul etmedi ve Cengiz'e Naymanlara karşı dikkatli olmasını bildirdi. Bunun üzerine Cengiz Han, orduyu hazırlamaya başladı. 1204 yılında Moğollar, Naymanlar üzerine harekete geçti ve karakolları basıp bir bir ele geçirmeye başlayınca, Tayang Han, oğlu Güçlük'e haber yollayıp Moğolların çokluğundan dolayı geri çekilmelerini istedi. Ancak Güçlük ve

⁶⁴⁹ Tâbakât-ı Nâsırî'de "Güçlük Han" كشلو خان (Cûzcânî, I, 309), Cihan Güşâ'da, "كوچلك" Küçluk; İbnü'l-Esir'de "Geşlü Kan", Moğolların Gizli Tarihi'nde "Guçuluk-han" (Moğolların Gizli Tarihi, 117), Reşidüddin'in İngilizce baskısında bu isim, "Güşlüg" şeklinde verilir. Bu ismin açıklamasında Türkçe "Güç" kelimesinden geldiği ifade edilir. Reşidüddin, bu ismin manasının "Güçlü ve Kudretli Hükümdar" anlamına geldiğini ifade ettikten sonra Naymanlar'ın eski krallarına verilen bu ismin neden bu anlama geldiğine dair bir hikâyeyi de nakleder. Hikâyeye göre, Naymanların eski krallarından Güçlük, hem insanların hem de Cinlerin hükümdarıydı. O, Cinlerin sütlerini saçar ve ondan içmek için, yoğurt, Peynir altı suyu (Lor veya Şüyük denilen şey ki İngilizce Whey) ve Kıymız yapardı. Ona Güçlük denilmesinin sebebinin Cinlerden sağdığı ve ondan yaptığı bu yiyecekleri yemesinden idi. Bu hikâye onun gücünün nereden geldiğine atfen hikâye edilmişti. Rashiduddin Fazlullah's, *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles (A History of the Mongols Part One)*, Translate. W.M. Thackston, Published at Harvard University 1998, 68.

⁶⁵⁰ Nayman soyunun Türk olduğuna dair bkz. Henry H. Howorth, *History of the Mongols*, Part I, London 1876, 694; Nikolay Aleksandroviç Aristov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2014, 119-122, 294-295; Abdulkadir İnan, "Nayman Boyunun soyu Meselesi", Belleten, TTK, Ekim 19860, XXIV(96), 539-545.

⁶⁵¹ Moğolların Gizli Tarihi, (Çev. Ahmet Temir), TTK, Ankara 2010, 117; Vassâf, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 293-294. Nesevî, Tayang Han'ın ismini Keşlü (Güçlük) olarak vermektedir ve oğlu Güçlük'ünde babasıyla aynı adı aldığını ifade eder. Nesevî, 11.

⁶⁵² Onu öldüren Naymanlar, Tayang Han'ın ordusundan ve en iyi adamlarından olan Kuru Subacju ve Titig Sa'al idi. Bunlar, Ong Han'ı öldürmüş ve onun başını Tayang Han'a getirmiştir. Reşidüddin, Tayang'ın bu hareketi hiç tasbip etmediğini ve Ong Han'a hürmetle onun başını gümüş bir sandık içerisine koyup, tahtının üstünde uzun bir süre tuttuğunu ifade eder. Rashiduddin Fazlullah's, *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 68.

⁶⁵³ Gönderilen elçi Reşidüddin'de "Buriyan elçi" olarak geçmekte, Moğolların Gizli Tarihi'nde, "Torbi Tashi (Torbitaş)" olarak geçmektedir. Rashiduddin Fazlullah's, *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 68; Moğolların Gizli Tarihi, 112.

babasının etrafındaki boy ileri gelenleri, onun bir kadın gibi korktuğunu ileri sürerek onu savaş için zorladılar. Cengiz Han ile Naymanlar arasında yapılan savaşta Cengiz Han'dan kaçıp Naymanlara sığınan Camuha'da vardı. Naymanlar büyük bir yenilgiye uğradıktan sonra Tayang Han esir edildi.⁶⁵⁴

Cengiz Han, daha sonra Merkitler üzerine yürüdü. Merkit ulusunun bir kısmı Taihal Kalesi'ne sığındı. Cengiz Han, bunların üzerine Çimba (Çelme)⁶⁵⁵ komutasında ordusunu gönderdi. Merkit ulusundan sadece Tohto ve iki oğlu Hudu ve Çıla kaçabildi.⁶⁵⁶ 1205 tarihinde Cengiz Han tekrar harekete geçti. Bu sırada Moğollar önünden kaçan Tohto ve Güçlük, Erdiş (İrtiş) boyundaki *Bundurma* mevkiinde asker toplamaktaydı. Cengiz Han, bölgeye gelerek onları tekrar yenilgiye uğrattı. Tohto, bu savaşta ölürken, oğulları ve Güçlük Moğol ordusu önünde daha fazla dayanamayarak kaçmaya başladı. Güçlerini birleştirerek Cengiz'e karşı mücadele etmeye çalışan Merkitler ve Naymanlardan Güçlük, Erdiş Nehri'nden geçerken bir kısım askerleri boğulurken, bir kısmını da onlardan ayırdılar. Bundan sonra Nayman boyundan Güçlük, Uygur ve Karluk memleketlerinden geçerek Gür Han'ın hâkim olduğu Hitay ülkesine geldi. Merkitlerin bu sırada Güçlük'den ayrıldığı görülmektedir. Tohto'nun oğulları Hudu, Hat ve Çıla ise Kanglı-Kıpçak ülkesine gittiler.⁶⁵⁷

Güçlük, Moğolların önünden kaçarak Kara Hitay Gür Han Ciluku'ya (Ejderha yılı) Recep 604/ Ocak-Şubat 1208 tarihinde sığındı.⁶⁵⁸ Cüveynî'ye göre Güçlük, Beş-Balık'dan Koca bölgesine geldi ve bir süre burda dağların arasında öylece yaşadı. Cüveynî, Güçlük'ün bir rivayete göre, dağların arasında gayesizce gezerken Gür Han'ın askerleri tarafından yakalanıp, Gür Han'a götürüldüğünü bildirir. Onun aktardığı bir

⁶⁵⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, 1112-123. Reşidüddin, Tayang'ın öldürüldüğünü ve eşi Gürbasu'nun Cengiz'e getirildiğini söyler. Ayrıca, Cengiz'in bu büyük zafer üzerine bölgede hâkimiyetini tesis ettiğini gösteren bir yemek tertip ederek, Onon ırmağı kenarında dokuz bacaklı beyaz sancağını diktiğini ifade eder. Rashiduddin Fazlullah's, *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 69.

⁶⁵⁵ Bu konu hakkında bkz. Sadettin Gömeç, "Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay", *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları*, Say.2/2, Erzincan 2007, 233-234.

⁶⁵⁶ Reşidüddin, bunların Tohto'nun oğlu değil, Güçlük'ün kardeşi olduğunu ifade eder ve Tohto'nun öldüğü savaşın sonra Güçlük ve kardeşi İrtiş nehri boyunca kaçarak, Gür Han'a sığınmışlardır. Rashiduddin Fazlullah's, *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 69.

⁶⁵⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, 125-126; Howorth, *History of The Mongols*, I, 64-65.

⁶⁵⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, 123; Howorth, *History of The Mongols*, I, 66; E. Bretschneider, "Moğol İmparatorluğu Devri" *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, 242. Reşidüddin, Naymanların Cengiz Han'a yenilmesinden, Tayang'ın ölmesinden sonra, Güçlük'ün Hitay ülkesine kaçma zamanı arasında dört yıl olduğunu bildirir. Yani Güçlük bu dört yıl zarfında kaçak hayatı yaşamıştır. Ayrıca Reşidüddin Güçlük'ün 11 yıl Hitay ülkesinde kaldığını kaydeder. *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 69, 228.

diğer rivayetse onun kendiliğinden Gür Han'a geldiği yönündedir.⁶⁵⁹ Gür Han, Güçlük'ü sıcak ve itibar vererek karşıladı. Bir süre sonra onu kızı ile evlendirdi. Gür Han, Güçlük'ü Hitay Devleti'nin en üst kademsinde bir değerle yanında tuttu. Yukarıda görüldüğü üzere Hitay Devleti, Hârezmşâh Muhammed tarafından zayıflatıldıktan sonra, Kara Hitay sınırları içerisinde karışıklıklar meydana geldi. Güçlük, Sultan ile Hitay Han'ı arasındaki mücadeleden faydalanmak için Gür Han'ı Hârezmşâh aleyhine kışkırtmaktaydı.⁶⁶⁰ Ayrıca özellikle Gür Han'ın doğudaki büyük emirleri, Cengiz Han'ın dünya fatihi sıfatıyla yaptığı faaliyetleri bahane göstererek, isyan halindeydiler. Güçlük de bu durumlardan faydalanmak için kendi lehine çalışmaya başladı.⁶⁶¹

Güçlük, Hitay Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan faydalanmak amacıyla harekete geçti. Amacı doğuya gidip kendi ulusundan ve isyancılardan kuvvet toplamaktı. Kara Hitay Han'na böylesi zor bir dönemde yardım etmek bahanesiyle “*gideyim, bizim Nayman kabilelerinin döküntülerini toplayıp geleyim*” diyerek, Gür Han'ın yanından ayrıldı. Gür Han ona güvendi ve hatta onu hediyelerle gönderdi. Güçlük, doğu hudutlarına geldiğinde Gür Han'a isyan eden asi emirler ona katıldı. Ayrıca babası Tayang Han'ın emirleri ve onalrın hizmetinde dağınık halde bulunan kuvvetleri Güçlük etrafında toplandı. Güçlük ayrıca, Moğol önünden kaçan Merkit reislerini ve Hitay hanına muhalif olanların hepsini etrafında toplamaya çalıştı. Güçlük, babasının kalan askerlerini toplarsa, eski otoritesini kurabileceğini düşünüyordu. Bu ordu ve Gür Han'ın isyancı emirleriyle Hitay Devleti'ni ele geçirebilecekti. İşler Güçlük'ün düşündüğü gibi olduktan sonra her yöne birlikelr sevk ederek, önce ganimet elde etti. Ordusunu silah yönünden güçlendirmeye çalıştı. Güçlük'ün bölgedeki faaliyetleri duyuldukça, Gür Han'a isyan eden ve ondan umdunu kesen, Cengiz Han'dan korkan ve ona boyun eğmek istemeyen herkes, Güçlük'e katıldı.⁶⁶²

⁶⁵⁹ Cüveynî, I, 122.

⁶⁶⁰ Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 294.

⁶⁶¹ Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 335; *Jami'ut-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 229; Mirhând, IV, 392; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 79.

⁶⁶² Cüveynî, I, 122; Reşîdüddin, Güçlük'ün gelişinden sonraki olaylardan bahsederken, Sultan Muhammed'in sınırlarını genişletip Gur, Gazne, Horasan, İran ve Türkistan'ın büyük bölümüne hâkim olduktan sonra, Hitay Devleti'ne karşı cephe almaya başladığını ifade eder. Sultan Muhammed'in Hitay Devleti'ne karşı taaruza geçmesinin en büyük sebebi olarak da ödenilen vergi olduğunu kaydetmektedir. Hârezmşâh kudret ve ihtişama sahip olduktan sonra, artık büyük bir devlet olarak vergi ödemek onun onuruna dokunmaktaydı. Elbette ki bu verginin ödendiği devletin kâfir bir devlet olmasında Sultan için ayrıca bir rahatsızlık sebebiydi. Nitekim Sultan Muhammed, artık İslam Dünyası'nın en büyük hükümdarı konumundaydı. Sultan, bir İslam fatihi sıfatıyla kâfirlerle vergi vermek değil onları tâbiyete almak

Güçlük, isyan ettikten sonra fetihlere başladı ve İmil, Kayalık sınırlarına kadar olan bölgeleri ele geçirdi. Bu sırada onun güçlenmesini gören ve Cengiz Han'dan kaçan Merkitler, ona katıldı. Böylece askerleri gün geçtikçe artan Güçlük, Hıtay ülkesine yöneldi.⁶⁶³ Gür Han'ın yaşlılığı, artık zayıflayan hâkimiyeti ve eğlenceye düşkünlüğü yüzünden ona muhalif olanlar, Özkent'de bulunan Hıtay hazinelerini yağmaladılar. Ancak Gür Han, hemen muhalifler üzerine yürüyerek onları bozdu. Bu bozgun sırasında Hıtay askerleri yağmalarda bulundu. Bu sırada Hıtay hazinelerinin yağma edilişi devleti ekonomik yönden sıkıntıya sokmuştu. Bu sırada büyük bir servete sahip olan Hıtay Veziri Mahmud Tay, Gür Han'ın bu ekonomik sıkıntı içerisindeyken kendi mallarını müsadere etmesine karşı harekete geçti. Gür Han'a Hıtay askerlerinin Güçlük'den aldığı malları iade etmeleri hususunda tazyikte bulunarak, onu ikna etti. Gür Han, Vezirin tavsiyesinin uygulanması emrini verince birçok asker Gür Han'ın ordusunu terk etti. Böylece Güçlük bu karışık durumlardan istifade ile tekrar toparlandı ve bu askerleri de yanına aldı.⁶⁶⁴

Güçlük'ün bundan sonra yaptığı işler ve Hıtay Devleti'ne son vermesi, kaynaklarımızda farklı şekillerde anlatılmaktadır. Aşağıda da görüleceği gibi, dönemin tampon devleti Hıtay birliğinin çöküşü bölgedeki tüm muvazeneleri değiştirmiş, dağılan Hıtay birliğinden sonra bölge istilâya açık hale gelmiştir.

3.2.4. Kara Hıtay Devleti'nin Yıkılışı

Hârezm Devleti artık, Mâverâünnehir bölgesini kendi topraklarına kattıktan sonra, doğu sınırlarında isyanlar çıkmış olan Kara Hıtay Devleti'ne son bir darbe vurmak için fırsat beklemekteydi. Hârezmşâh Muhammed, Cend bölgesindeyken Hıtay Gür Han'ın mütecaviz hareketlerini yukarıdaki bahiste görmüştük. İbnü'l-Esir'de geçen bu dönem olayları Cüveynî ile farklılıklar göstermektedir. Cüveynî'ye göre Güçlük yukarıda

gerektiğini düşünüyordu. Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 335; *Jami'ut-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 229; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 80. Güçlük'ün Gür Han'ın yanından ayrılarak yardım bahanesiyle adam toplamak için gittiğine yönelik bilgi Cüveynî'de verilmektedir. Ancak Reşîdüddin çok farklı bir malumat aktarır. Ona göre Sultan Muhammed, Mâverâünnehir'de bölgenin yerel yöneticileriyle ilişkiye girip onları kendi yanına çektikten sonra, Güçlük ile de gizlice iletişime geçmiştir. Güçlük'e gizli bir mesaj gönderen Sultan Muhammed, onu kendi tarafına çekmiştir. Reşîdüddin'e göre Güçlük, Gür Han'ın sarsılmakta olan hâkimiyetini görüyordu ve bu yüzden onun yıkılışında rol almak istiyordu. İşte bu sebeple de Sultanın teklifini kendi menfaati için akıllıca bularak, harekete geçti. Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 335; *Jami'ut-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 229.

⁶⁶³ Cüveynî, I, 122-123; Howorth, *History of The Mongols*, I, 72.

⁶⁶⁴ Cüveynî, II, 74; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 80.

anlatılan güç ve kudrete erişince, Hitay ülkesini ele geçirmek maksadıyla gücünü artırmaya ve Hârezmşâh Muhammed ile temasa geçmeye başladı. Güçlük, Sultan Muhammed'e Hitay Hanı'na karşı ittifak teklif ederek, yapılacak savaşta, kendisi doğudan, Sultan'da batıdan Gür Han'a saldıracaktı. Savaşta eğer Sultan kendisinden önce davranır ve Gür Han'ı öldürürse Almalığ, Hoten ve Kaşgar'a kadar tüm Hitay toprakları Sultanın olacaktı. Yok, eğer Güçlük önce davranıp aynı neticeyi elde ederse, Fenaket (Benaket)'e kadar Seyhun Irmak'ı bölgeleri kendisinin olacaktı.⁶⁶⁵

Tarihsel kayıtlarda Cüveynî ve ondan faydalanarak bu konu hakkında bilgi veren tüm kaynaklar, olayı bu şekilde anlatmaktadır. Cüveynî, daha sonra Sultan Hârezmşâh ve Güçlük'ün anlaşmalarını ifade ederek, her ikisi de Hitay memleketine doğru harekete geçti. Bu sırada Güçlük ve Hârezmşâh Gür Han'a elçiler gönderdiler. Gür Han, şaşkın bir halde ne yapacağını bilmiyordu. Gür Han'a ilk ulaşan Güçlük oldu. Hitay birliklerini bozguna uğratan Güçlük, daha sonra hızla Gür Han üzerine yürüdü. Onun Özkent'deki hazinelerini yağmaladı. Daha sonra ilerlemeye devam ederek, Gür Han'ı yakalamak için başkent Balasagun'a gitti. İki taraf arasında çetin mücadele oldu ve burada yapılan savaşta Güçlük yenildi. Savaşta şans eseri sağ çıkan fakat birçok askerini kaybeden Güçlük, tekrar saldırmak için asker toplamaya başladı. Bu sırada Sultan Muhammed, Gür Han üzerine yürümekteydi.⁶⁶⁶ Hârezmşâh Muhammed, Taraz'a ulaştığında burada Hitay ordusundan Tayangu kumandasındaki bir birlikle savaştı. Gür Han, Sultan Muhammed'e anlaşma teklifinde bulundu ve bunun üzerine Sultan Hârezm'e döndü. Gür Han'ın, Sultan tarafından yenilgiye uğratıldığını duyan Güçlük, tekrar Gür Han'a saldırdı. Güçlük, Gür Han'ı esir aldı ve onun ülkesinin topraklarını ele geçirdi.⁶⁶⁷

⁶⁶⁵ Cüveynî, I, 123; Mirhând, IV, 393; Hândmir, II, 645; Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 336; *Jami'ut-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 230; Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 294. El-Ömerî, bu dönem olayları hakkında bilgi verirken Hârezmşâh Muhammed'e Hitay Han'ı Gürhan'dan da anlaşma teklifi geldiğini ve Hârezmşâh Muhammed'in Güçlük ve Gürhan arasında kaçamak bir tutum sergilediğini kaydeder. Ancak bu bilgi başka diğer kaynaklarda mevcut değildir. el-Ömerî, 340.

⁶⁶⁶ Reşîdüddin, Sultan Muhammed'in Gür Han üzerine yürüdüğü sırada Semerkand hükümdarı Sultan Osman'ın da yanında olduğunu aktarıyorsa da bu doğru değildir. Nitekim Osman'ın hal'i meselesi bu olaydan öncedir. Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 336; *Jami'ut-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 230.

⁶⁶⁷ Cüveynî, Güçlük'ün Gür Han'ı esir ettikten sonra kızı ile evlendiğini ifade eder. Ancak Güçlük'ün önceden Gür Han'ın bir kızıyla evlendiğini görmüştük. Ona göre Gür Han'ın kızı Hristiyan olan Güçlük'le ancak putperest olması koşuluyla evleneceğini söylemiş, Güçlük'de bunu kabul ederek, Putperest olmuştur (Cüveynî, I, 123; Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 294.). Reşîdüddin'de Cüveynî'den farklı olarak, Sultan ile Gürhan arasındaki bir anlaşmadan bahsedilmez. Reşîdüddin, Taraz'da yapılan savaşta Tayang'ın ordusunu yenen Sultan Muhammed'in bundan sonraki durumu hakkında bilgi vermez.

Güçlük, Gür Han'ı esir ettikten sonra, ona görünüşte saygı göstererek, kendi hâkimiyetini tesis etti. Gür Han, esir hayatından dolayı kahrolsa da elinden yapacak bir şey gelmiyordu. Güçlük, kendisini sadece Türkistan'ın değil, tüm devletin hükümdarı olarak ilan etti.⁶⁶⁸ Güçlük'ün böyle bir hakimiyet elde etmesi, elbette başta Sultan Muhammed'i rahatsız etmekteydi. Ancak Hârezmşâh Muhammed, ilerde göreceğimiz üzere, bu durumu Horasan ve Irak'da gelişen olaylar yüzünden ertelemek zorunda kaldı. Güçlük'ün Hitay Devleti'ne olan bu haksız tahakkümü, Sultan Muhammed'i ne kadar rahatsız ettiyse Cengiz Han'ı da bir o kadar rahatsız etti. Elinden kaçan düşmanın böyle bir duruma gelmesi, sonuçta Cengiz Han'ın istemeyeceği bir durumdu.

Tarihî kaynaklarda farklı şekillerde tezahür ettiği görülen bu dönemdeki olayların⁶⁶⁹ neticesinde ittifak edilen husus, genel durum itibariyle meselenin Güçlük'ün lehine sonuçlanmasıdır. Bundan sonra Güçlük, Hitay ülkesine yerleşince birkaç kez Almalığ Han'ı Ozar ile savaştı ve onu bir av sırasında yakalayıp öldürdü. Hoten ve

Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 336-337; *Jami'ut-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 230; E. Bretschneider, "Moğol İmparatorluğu Devri" *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, 242.

⁶⁶⁸ Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 337; *Jami'ut-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 230; Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 294.

⁶⁶⁹ Bu dönemin olayları İbnü'l-Esir'de daha başka bir şekilde ve tafsilatıyla şöyle anlatılmaktadır. Gür Han, doğu sınırındaki boylardan Nayman kabilesinden Güçlük'ün isyanı sebebiyle Semerkand, taarruzundan vazgeçerek başkente dönmüştür. İbnü'l-Esir'e göre Güçlük, büyük bir orduyla Hitay ülkesine doğru harekete geçmiştir. Bunun üzerine Gür Han, Hârezmşâh Muhammed'e üzerine çok büyük bir ordunun ve kalabalık insan güruhunun gelmekte olduğunu, eğer onların Hitay ülkesini istilâ etmeleri hali hâsıl olursa, Hârezmşâh'ın dahi bunu durduramayacağını söyleyerek, böyle bir düşmana karşı ittifak etmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Bu ittifak gerçekleşir ve gelen Güçlük ordusu defedilirse, bundan sonra Hârezmşâh'ın kendilerinden aldığı bölgelere yönelik bir saldırı olmayacağını ve ellerindeki şehirlerle yetinip dost olacaklarını yeminlerle taahhüt ediyorlardı. Hitay tarafından gelen bu anlaşma teklifinde, Mâverâünnehir'den artık tamamen vazgeçeceklerini taahhüt ederek, Güçlük tehlikesine karşı anlaşma teklifi gelmiştir. Ancak Hârezmşâh Muhammed'e bu sırada Nayman kabilesi reisi Güçlük'den bir mektup geldi. Güçlük, Hârezmşâh'a Hitayların kadim düşmanlığını hatırlatarak, bunların aynı zamanda kendilerinin de düşmanı olduğunu söylüyor ve şayet yapılacak savaşta galip gelindiği takdirde Hârezmşâh bölgelerine hiçbir şekilde girmeyeceklerini, sadece Hitay ülkesinin bölgelerine yerleşeceklerini ifade ediyordu. Sultan Muhammed, iki taraftan da gelen tekliflere aynı minvalde olumlu cevap verdi. Hatta İbnü'l-Esir, her ikisine de; "*Ben sizinle beraberim ve sana karşı olan düşmana bende düşmanım, o düşmana karşı sizinle birlikte olacağım*" diyerek, aynı cevabı gönderdiğini ifade eder. Bundan sonra Sultan Muhammed, her iki ordunun karşılaşacağı yere gelmiş ve hiçbir orduya katılmaksızın kenarda durup savaşın seyrini izlemeye başlamıştır. İki tarafta Hârezm ordusunun kendisi için geldiğini sanarak, savaşa başlamıştır. Savaş başladıktan sonra, Hitay ordusu hezimete uğradığı sırada, Sultan Muhammed, ordusuna Güçlük tarafı lehine savaşa girme emri vermiş ve önüne gelen Hitay askerini öldürmeye başlamıştır. Hitay ordusunun kesafetli bir kısmı savaşta telef olurken bir kısmı Hârezmşâh birlikleri tarafına geçmiş ve küçük bir gurupla Gür Han, ancak kaçabilmiştir. Güçlük'ün muvaffakiyeti ile neticelenen savaştan sonra Hârezmşâh ona elçiler göndererek, yaptıkları anlaşma gereğince ülkenin taksimini istedi. Ancak Güçlük ilk başlarda bu duruma kanmış görünse de daha sonra Hârezmşâh'a "*sana bu sallayacağım elimdeki kılıçtan başka vereceğim bir ey yoktur*" diyerek, Sultanı tehdit etti ve eğer meseleyi uzatırsa onun ülkesine yürüyeceğini söyledi. İbnü'l-Esir'e göre, nihayetinde Güçlük, ordularını hazırlayıp Hârezmşâh üzerine yürümüş, bunun karşısında Sultan Muhammed, karşı duramayacağını anlayınca Moğollar önünden geri çekilmiştir. İbnü'l-Esir, XII, 222-224

Kaşgar halklarının isyanı üzerine Güçlük, daha önce Gür Han tarafından hapsedilmiş olan Kaşgar hanının oğlunu o bölgeye gönderdi. Ancak Kaşgar emirleri onu şehre girmeden öldürdüler. Bunun üzerine Güçlük, hasat zamanı askerlerini Kaşgar'a gönderdi ve askerler tüm mahsulatı yakıp yıktı. Kıtlığın baş göstermesi ve halkın zor durumda kalması üzerine Kaşgar halkı, Güçlük'e itaat etti. Kaşgar üzerine yürüyen Güçlük, şehri ve halkı eziyetlere düşürdü. Buradan Hoten'e geçen Güçlük, aynı şekilde zulmüne devam ederek, onların dinlerini dahi değiştirmeye zorladı.⁶⁷⁰ Böylece Güçlük, Hıtay ülkesinde Moğolların gelişine kadar zalimane bir şekilde hüküm sürmeye devam etti.

3.3. HÂREZMŞÂH MUHAMMED'İN İSLAM ÜLKELERİNDEKİ FETİHLERİ, HALİFE İLE İLİŞKİLER VE TERKEN HATUN MESELESİ

3.3.1. Alishah İsyanı ve Gur Devleti'nin Sonu

Sultan Muhammed, Hıtay meselesinden dolayı yukarıda gördüğümüz üzere kardeşi Alishah'ın Gıyaseddin Mahmud'a sığınmasına karşı, bizzat harekete geçememiştir. Alishah, Sultan Muhammed'e isyanla Gıyaseddin Mahmud'un hâkim olduğu Firuzkuh'a geldi ve Mahmud tarafından hürmetle karşılanarak, misafir edildi.⁶⁷¹ Bu olay üzerine Sultan Muhammed, Gıyaseddin'e elçi gönderdi. Sultan Muhammed, Gıyaseddin'den aralarındaki ahde sadık kalmasını ve bu doğrultuda Alishah'ı hemen hapsedmesini istedi. Gur hükümdarı, Sultanın bu isteğini hemen yerine getirerek, onu Sultan kasrına⁶⁷² hapsedti. Alishah, Firuzkuh'a geldiğinde onun hizmetçileri, Horasan'dan, Irak'dan, Hârezm ve Türkistan'dan çok sayıda askeri ve haremi de yanında gelmişti. Bunlar, Alishah'ın hapsedilmesinden dolayı tedirgin olarak, kendilerinin de bir şekilde cezalandırılacaklarını düşündüler. Alishah'ın hapsinden sonra hiçbirine dokunulmamasına rağmen, onlar yinde Sultan Muhammed'in kendilerine bir şey yapacağından da korkmaktaydılar. Bunun üzerine Gıyaseddin'in kasrının bulunduğu Âzad dağı civarında saklanarak, onu gözetlemeye başladılar ve bir gece onun odasına girerek Gıyaseddin Mahmud'u öldürdüler (7 Safer 607/ 31 Temmuz 1210).

⁶⁷⁰ Cüveynî, I, 124.

⁶⁷¹ Cüveynî, II, 68; Mirhând, IV, 396.

⁶⁷² Cûzcânî'de برکوشک olarak ifade edilen bu kasr, o zamana kadar hiçbir hükümdarın ve hazretin öylesini görmediği, süslemeleri, manzarası, kemerleri ve şerefeleri görülmemiş güzellikte olan bir köşk olarak bahseder... Cûzcânî, I, 375-376.

Gıyaseddin Mahmud'un öldürülmesi, şehirde karışıklıklara sebep oldu. Bir süre sonra Türk ve Gur emirleri toplanarak, ölen hükümdarın büyük oğlu Bahaeddin Sâm b.Gıyaseddin'i tahta geçirdiler.⁶⁷³

Bu olayların neticesinde Alishah'ın serbest bırakılmaması onun efradını hala tedirgin etmekteydi. Onlar, bunun üzerine Firuzkuh tahtını ele geçirmeyi düşündüler. Ancak onlar böyle bir şeye teşebbüs dahi edemedi, Melik Hüsameddin Muhammed Ebû Ali tarafından çok feci şekilde öldürüldüler. Bahaeddin Sâm'ın tahta çıkışından üç ay sonra Hârezm'de bulunan Alâeddin Atsız ki eski Bamiyan emiri, Firuzkuh'a geldi. Yanında Sultan tarafından ona yardım için görevlendirilen Herat valisi Melik-han'da vardı.⁶⁷⁴ Firûzkûh'u kuşatan bu Hârezm birlikleri, 15 Cemadelula 607/5 Kasım 1210 tarihinde şehri ele geçirdiler. Gur Sultanı ve haremîni hazineleri ile birlikte Hârezm'e gönderildiler ve Moğol istilâsına kadar burada kaldılar.⁶⁷⁵ Böylece Firûzkûh'da bulunan Gur hanedanına son verilmiş oldu.

Herat valisinin Firûzkûh'a hâkim olmasından sonra, Sultanın emri doğrultusunda bölgeye Alâeddin Atsız görevlendirildi. Alishah, Gazne şehri kuşatılırken Gazne tarafına kaçmıştı.⁶⁷⁶ Alâeddin Atsız, bu dönemde Gazne'de hüküm süren Yıldız ile hâkimiyet mücadelesi içerisindeydi. Yıldız'ın emirlerinden Nâsireddin Hüseyin Emir Şikâr,

⁶⁷³ Cûzcânî, I, 376-377; Mirhând, IV, 396.

⁶⁷⁴ Cûzcânî, I, 380.

⁶⁷⁵ Cûzcânî, I, 378-379. Cüveynî'ye göre, bu sırada şehir halkının ittifakla Sultanın kardeşi Alishah'ı Gıyâseddin'in tahta geçecek oğlu olmadığı için Gur tahtına oturttuklarını söyler. Daha sonra Alishah'ın Sultan Muhammed'e elçi göndererek, kendisinin hükümdarlığını tanımasını istediğini ifade eder. Cüveynî'ye göre Sultan Muhammed'de onun sultanlığını tanıdığını göstermek üzere, menşur ve beratlarla birlikte Muhammed Beşir'i elçi olarak gönderir. Alishah, hilat'ı giymek için odasına doğru gittiğinde Beşir arkadan Alishah'a yaklaşır ve onun kafasını keserek, öldürür. Ona göre böylece Gur toprakları Sultanın hâkimiyetine geçer. Cüveynî'nin vermiş olduğu bu bilgiler, Cûzcânî'de bulunmamaktadır. Böyle bir bilginin Cüveynî tarafından verilmesi hususunda neyin amaçlandığı bilinmemekle birlikte, Cûzcânî, Gur hanedanının tarihçisi olarak ve dönemin olaylarını takipte, özellikle Gur bölgesinde, daha sarîh bilgiler verdiği için ona itibar edilmesi gerekmektedir (Cüveynî, II,68; Mirhând, IV, 396-397). İbnü'l-Esir ise bu olayları 605/1208-1209 tarihine koymakla birlikte, o da farklı bir izahat sunmaktadır. Ona göre Sultan Muhammed, Herat valisi Emir Melik'den Firûzkûh'a yürüyüp, Gıyâseddin Mahmud'u ve kendi kardeşi Alishah'ı tutuklamasını istedi. Bundan sonra Sultanın aynı zamanda dayısı olan Emir Melik Firûzkûh'a ilerledi. Gıyâseddin bu durum üzerine kendisine biat edeceğini söyleyerek aman diledi. Böylece Emir Melik huzuruna gelen Gıyâseddin Mahmud ve Alishah, tutuklandı. Gur hükümdarı ve Alishah, kendileri hakkında verilecek hükmün Hârezmşâh tarafından verilmesi talebinde bulunarak Sultana bu durumun bildirilmesini istediler. Bunun üzerine Herat valisi Emir Melik, durumu mektupla Sultana ilettili. Sultan cevabında derhal ikisinin de boynunun vurulmasını emretti. Emri uygulayan Emir Melik, Gur hükümdarı Gıyâseddin Mahmud'u ve Sultanın kardeşi Alishah'ı o gün öldürttü. Horasan'da başlayan karışıklıklar İbnü'l-Esir'e göre, böylece halledilmiş oldu. Gur bölgesi olayları üzerine kaynaklarda olan bu farklı anlatımları verdikten sonra, Cûzcânî'nin malumatlarına itibar edilmesi gereği görülmektedir. Nitekim bundan sonra gelişen olaylar bu durumu da desteklemektedir. İbnü'l-Esir, XII, 219.

⁶⁷⁶ Cûzcânî, I, 380.

Firûzküh'u ele geçirmek isteyen Melik Alâeddin'in başarısız hamlelerinden sonra, bölgeye müdahale ederek Firûzkûh'a girdi ve Alâeddin Atsız'ı öldürdü. Atsız, Şensebaniler mezarlığına defnedildi. Bundan sonra Melik Alâeddin tahta çıkarıldı.⁶⁷⁷ Bu sırada Yıldız, bir taraftan Sicistan'a asker sevk ediyor ve bir taraftanda Sistan üzerine sefere gidiyordu.⁶⁷⁸ Ancak Yıldız'ın bu yayılışını ve nihayetinde Firûzkûh'un elden çıkışını gören Sultan Muhammed, tekrar Toharistan ve Gur ülkesine sefere çıktı. Bir kısım askerlerini Toharistan bölgesine gönderen Sultan Muhammed, kendisinde Gazne üzerine yürüdü. Gazne'yi Alâeddin'den alan Sultan, onu Hârezm'e gönderdi. Yıldız Hindistan tarafına kaçtı ve bir süre sonra Bedâven şehri yakınlarında öldü.⁶⁷⁹

Avfi, Tâceddin Alişah'ın hayatının kaçış ve savaşlarla geçtiğini belirterek, söylentilere göre, Firûzkûh hudutlarında öldüğünü ifade eder.⁶⁸⁰ Tarihî kaynaklarda Alişah hakkında başka tafsilat bulunmamaktadır.⁶⁸¹ Hârezmşâh Muhammed, bu olaylardan sonra devrinin en büyük ve sınırları en geniş noktasına ulaştı. Horasan, Gur ülkesi ve Hindistan'a kadar sınırları genişledi. Sultan Muhammed'in bundan sonraki İslam (D)dünyası'ndaki harekât tarzını belirleyecek olan bir olay da Sultan Gazne'yi aldıktan sonra buradayken gerçekleşti. Sultan Gazne'ye girip hazinelere el koyduktan sonra, Halifenin Sultan Şihabeddin'e gönderdiği, onu Hârezmşâh'a karşı saldırmaya teşvik eden ve Sultanı kötüleyen menşurlarını gördü. Bu olay Hârezmşâh Muhammed'i çok hiddetlendirdi. Sultan Muhammed, fethettiği bu yeni bölgelere görevlendirmeler yaparak, hepsinin emiri olarak Celâleddin Hârezmşâh'ı atadı.⁶⁸² Gazne, Bamiyân, Gur, Tekinabâd ve Zemindâver bölgelerini Celâleddin'e bağlayan Sultan Muhammed, onun vezirliğine Şihabeddin Alp Hervî'yi görevlendirdi. Ancak Sultan Muhammed, onun

⁶⁷⁷ Cûzcânî, I, 381.

⁶⁷⁸ Anonim, Tarih-i Sistan, thk. Melik el- Süerây-ı Bahar, Kelale Hâver, Tahran 1366, 392.

⁶⁷⁹ Cûzcânî, I, 381; Mirhând ve Hândmir, Gazne ülkesine Sultan Muhammed'in yürümesini ve Sebüktegin mülkünü ele geçirmek isteşininin altında başka sebeplere de değinmektedirler. Onlara göre Sultan, böyle bir ülkenin köleler elinde olmaması gerektiğini ve bölgenin zenginliklerinin kendi elinde olması gerektiğini düşündüğünü ifa ederler. Ayrıca Hândmir, Sultan Muhammed'in *İskender-i Sâni* lakabını burada Gazne tahtına çıktığı sırada aldığı ve *Nevbeti Zülkârneyn* uygulamasının burada başlatıldığını söylemektedir. Ancak diğer kaynaklarda böyle bir bilgi mevcut değildir. Mirhând, IV, 397; Hândmir, II, 645-646.

⁶⁸⁰ Avfi, 49.

⁶⁸¹ Alişah'ın akıbeti hakkında Bünyadov'un ilginç bir kaydı mahsustur. Ona göre Alişah, Atabey Nusreddin Ebu Bekr'in topraklarına saldırmış ve yapılan savaş neticesinde Ebu Bekr, Alişah'ı ve adamlarını öldürmüştür. Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyleri Devleti 1136-1225*, Azerbaycan Dili ve Tarixi, Bakı 2007, 118.

⁶⁸² Cüveynî, II, 69.

feraset, cesaret ve sevgisinden oldukça hoşnut olduğu için şehzade Celâleddin'i yanında görevlendirdi. Bu bölgelere onun naibi olarak Gürbüz Melik'i gönderdi.⁶⁸³

3.3.2. Kirman ve Sicistan Bölgelerinin Fethi

Sultan Muhammed döneminin en ihtişamlı dönemleri 607/1210 sonrası dönemidir. Bu dönemden itibaren İslam Dünyası içerisinde giriştiği fetihler ve devlet nizamını tesisi ile artık Selçuklu sonrası bölge hâkimiyetini tamamen eline geçirdiği dönemdir. Gur ülkesini kendi topraklarına kattıktan sonra Hindistan sınırlarına kadar bugünkü Afganistan, Pakistan bölgelerinden bir yay çizerek, Kirman ve Sicistan bölgelerinin de devletin sınırları içerisine katılması ile birlikte, Umman denizine kadar inildiği görüldüğü görülmektedir. Sultan Tekiş döneminde, Kirman'a hâkim olan Melik Dinar 591-1195 tarihinde ölünce, onun oğlu Ferruḫşah babasının yerine geçti. Ancak Ferruḫşah zamanında, Kirman halkı Sultan'a başvurarak, Ferruḫşah'ı şikâyet ettiler ve Hârezmşâhlartabiyetine girme talebiyle yardım istediler. Bunun üzerine Sultan Tekiş, Atabek b. Muhammed Üner'i bölgeye gönderdi. Burdesir'e Muhammed Üner, burada idareyi tanzim etti ve Kirman ileri gelenlerinde Rükneddin'in de yardımıyla bölgeyi sükûnete kavuşturdu. Hutbe Tekiş adına okunmaya ve onun adına para bastırılmaya başlandı.⁶⁸⁴

Tekiş döneminin sonunda ve Muhammed döneminde Kirman'da daha sonra Hâcib Hüsameddin Ömer görülmektedir. Hüsameddin Ömer, burada halka zulm etmekte ve zenginlerin malların müsadere etmekteydi. Kirman işlerinde bölge halkından ve yukarıda yardımcılarından bahsettiğimiz Rükneddin ve bazı ileri gelenleri hapse atarak halkın tepkisini almıştır. Bir süre hapisten kurtulan Rükneddin ve Kirman halkı Şebankâre reisi Kutbeddin Mübâriz'i bölgeye davet etmişlerdir. Kirman böylece bir yıl Şebakâre reisi hâkimiyetinde kalmış ve daha sonra Fars Atabeyi Sa'ad, bölgeyi ele geçirerek, yeğeni Melik İmâdü'd-din Muhammed'in uhdesine vermiştir.⁶⁸⁵

Sultan Muhammed, Kirman üzerine Radiyüddin Nişâpûrî ve Boğatigin komutasında ordu sev ketti. Fars Atabeyleri ile yapılan savaşta Melik İmâdü'd-din, geri

⁶⁸³ Nesevî, 38.

⁶⁸⁴ Kirmânî, Efdâlüddin Ahmed b. Hâmid el-Muzâf ilâ Bedayi'î'l-Ezmân fi Vakayi'-i Kirmân, Nr: Abbas İkbâl, Tahran 1331, 6.

⁶⁸⁵ Kirmânî, 6-7.

çekilmek zorunda kaldı. Ancak bundan sonra bir süre daha Fars Atabeyleri ve Melik Dinar'ın küçük oğlu Acemşah arasında mücadele devam etti.⁶⁸⁶

Sultan Muhammed, Hitay Devleti'yle mücadele içerisindeyken, Zevzen Emiri Nusratü'ddin Muhammed'in umerasından ki muhtemelen mali işler hususuyla alakalı olan kişi, Kıvâmü'l-mülk'ü Hârezmşâh Muhammed'e bazı işleri tezyin ile alakalı olarak gönderdi. Kıvâmü'l-mülk, işlerinde başarılı bir inşaa olması hasebiyle Sultanın nezdinde itibarı vardı. Bir seferinde Zevzen'i ele geçirmek maksadıyla, Zevzen Emiri Nusratüddin Muhammed hakkında Sultana, "onun, Bâtınilerle ittifakı vardır ve Hârezmşâh uhdesinden ayrılmak fikrindedir" dedi. Zevzen'e döndüğünde ise "Sultanın, onun hakkında Bâtınilere meyli olduğunu düşündüğünü" söyledi. Böylece akıbetinden endişeyle Melik, İsmaili (K)kalesi'ne sığındı. Bu olaydan sonra Sultan, Kıvâmü'l-mülk'ü Zevzen'e Emir olarak görevlendirdi. Daha sonra Nusratüddin Muhammed, Zevzen'e dönüp Kıvâmü'l-mülk ile mücadeleye girişti. Ancak Kıvâmü'l-mülk, onun gözlerini oyduarak öldürdü.⁶⁸⁷ Efdâlüddin Kirmânî'ye göre Kıvâmü'l-mülk, bir süre sonra Kirman bölgesini elde etmek ve buraya asker sevki için Sultan Muhammed'e mektup gönderdi. Sultan, becerikli emirine güvenerek, Emir Celdek'i ona yardıma memur etti. Celdek ve Kıvâmü'l-mülk, kısa zamanda Melik İmâdü'd-din'i yenerek, Kirman'a hâkim olmayı başardılar 608/1211. Kıvâmü'l-mülk, Kirman ve Mekran bölgesinden elde ettiği hazineleri, hayvan sürülerini ve birçok hediyeyi sultana gönderdi. Kıvâmü'l-mülk'ün, özellikle kendi bölgelerinden çok fazla gelir elde ederek, Sultana hediyelerle birlikte çokça altın sunması, onun Sultan nezdinde derecesini Emirlik makamına çıkarmasına sebep oldu. Kıvâmü'l-mülk, öldüğünde yetmiş deve yükü altının Sultanın sarayına gönderildiği kaydolunmaktadır.⁶⁸⁸ Kirman ele geçirildikten sonra, Şebankâre Meliki İmâdü'd-din, Hârezm'e gönderildi. İmâdü'd-din, Hârezmşâh nezdinde iyi ağırlandı, kendisine Fars bölgesinde bir yer verileceği vaadiyle tekrar Kirman'a gönderildi. Ancak bu vaat gerçekleşmemiş, bir süre sonra Melik İmâdü'd-din ölmüştür.⁶⁸⁹

⁶⁸⁶ Kirmânî, 44-46.

⁶⁸⁷ Nesevî, 40.

⁶⁸⁸ Nesevî, 41.

⁶⁸⁹ Kirmânî, 48-49. Kirmânî'den verdiğimiz bu bilgiler ve olayların seyri şekli, İbnü'l-Esir'de çok farklı şekildedir. İlk olarak İbnü'l-Esir, bu olayların oluş tarihini tam olarak bilmediğini söyleyerek, 611/1214-1215 senesi olayları içerisinde anlatır. Ona göre Tekiş'in emirlerinden Ebû Vekr adında ve Tacüddin ünvanlı bir emirin olduğunu, bu kişinin savaşa katılanlara deve kiralama işiyle meşgul olduğunu söyler.

İbnü'l-Esir'e göre Taceddin Ebû Bekr, Kirmânî'ye göre ise Kıvâmü'l-mülk olan bu Zevzen Emiri, Kirman'dan sonra Sicistan bölgesine tecavüzle Harb b. Muhammed'i de mağlup ederek, güneyde Belucistan'a ilerledi. İbnü'l-Esir'e göre Mekran bölgesi de dâhil olmak üzere, Kıvâmü'l-mülk, Hürmüz Adası'na dahi hâkim olmuş, bu bölgelerde Hârezmşâh adına hutbe okunmaya başlamıştır.⁶⁹⁰

Böylece Hârezmşâh ülkesinin sınırları güneyde Umman'a kadar uzanırken, Kabil'den Sind'e kadar olan bölge de Kıvâmü'l-mülk'ün sayesinde elde edilmiştir. Sultan Muhammed, ülkeyi taksim ederken Kirman bölgesini oğlu Gıyaseddin Pirşah'a verdi. Pirşah'a vezir olarak da Gıyaseddin Nîşâburî'yi atadı.⁶⁹¹ Ancak Sultan Muhammed, Irak seferine çıkmadan önce Kirman Emiri Kıvâmü'l-mülk'ün öldüğü haberini aldı. Böylece Pirşah, Kıvâmü'l-mülk'ün ölümü üzerine hemen bölgeye geldi.⁶⁹²

3.3.3. Hârezmşâh Muhammed'in Irak-ı Acem Seferi ve Azerbaycan, Fars Bölgelerinin Hâkimiyete Alınması

Hârezmşâh Devleti'nin ikbal dönemi yıllarında İslam Dünyası cihetinde, en önemli bölgelerden biri, Irak-ı acem bölgesidir. Sultan Muhammed, bu bölgede kendi hâkimiyetini tesis için harekete geçmesinin en önemli sebebi ise ilerde de görüleceği gibi Halifenin bu bölgede kendihâkimiyetini tesis çabalarıdır. Nesevî'ye göre Sultan Muhammed'in Irak seferine çıkış sebebi, işte Halifenin yapmış olduğu bu hareketlerdi. Sultan, sefere çıkmadan önce Halifeye Hârezm kadısı Mecirü'ddin Ömer b. Sa'd'ı göndermiş, Halifede Sultanı kendisine itaate ikna etmek ve hâkimiyet bölgesine tecavüzden geri çevirmek için, Şıhabeddin Sühreverdi'yi göndermiştir. Sühreverdi dönemin büyük âlim ve şeyhlerinden biri olduğu için Sultan nezdinde itibarı vardı. Onu

Ebû Bekr, işlerindeki maharetinden ötürü bir süre sonra Sultanın gözüne girer ve devlet kademesinde ilerler. Hârezmşâh Muhammed tarafından Zevzen'e valî olarak görevlendirilir. Ebû Bekr, Sultan Muhammed döneminde de akli ve cesaretiyle itibar görür. Daha sonra Sultan'dan Kirman'ı feth için asker talabinde bulunur. Sultan, bu teklifi kabul ederek, onun yardımına asker zevk eder. İbnü'l-Esir'e göre bu sırada Kirman sahibi, Sicistan hâkimi olan Harb b. Muhammed'dir. Yapılan savaşta Harb, yenilgiye uğrayarak tüm ülkesini kaybetmiştir. Bu bölgelerin Emiri olarak Taceddin Ebû Bekr görevlendirilmiştir. İbnü'l-Esir, XII, 255-256.

⁶⁹⁰ İbnü'l-Esir, XII, 256.

⁶⁹¹ Nesevî, 38-39.

⁶⁹² Nesevî, 40.

dinleyen Sultan, İslam Hilafetine bağlı olduğunu söylemesine rağmen, Nesevî'nin aktardığına göre Sühreverdî, mevcut gerginliklerin hiçbiri hallolmadan geri gitmiştir.⁶⁹³

Halife ile olan bu gerginliğin devamı sürecinde, Irak bölgesinde siyasi durum, yukarıda da bahsedildiği gibi, Aydoğmuş'un Mengli Bey tarafından öldürülmesinden sonra, Mengli Bey bu bölgelere hâkim oldu. Mengli, elde ettiği güç sayesinde Mâzenderân bölgesine kadar hâkimiyetini genişletmeye başladı. Mengli, aynı zamanda Atabey Özbek'e karşıda her an tetikte beklemekteydi. Mengli Bey, yukarıdaki bahiste gördüğümüz üzere, Halife tarafından desteklenen Aydoğmuş'u 610/1213'de öldürmüştü. Bu haber Halifeye ulaştınca, Mengli, Halife tarafından gönderilen bir elçi tarafından kınandı.⁶⁹⁴ Ayrıca Halife, Özbek'e mektup göndererek, onu Mengli'ye karşı harekete geçmesi için teşvik etti ve Özbek'e askeri yardım yapacağını da vaadetti.⁶⁹⁵

Bu olaylar arifesinde Halife, bölgede kendi namına hareket edecek herkesle ittifak etmeye başladı. Bunlardan biride İsmailî Hasan b. Muhammedî Bozorg'un oğlu Celâleddin Hasan idi. Celâleddin Hasan, babası 607/1210 tarihinde ölünce İsmaili tahtına oturmuştu. O babası ve diğer İsmaili hükümdarlarından farklı olarak, Bâtını akidelerinden vazgeçerek, İslam hükümlerine uygun hareket etmeye başladı. Müridlerini Bâtınilerin sâbık mezhebinden vazgeçirmeye başladı ve hâkim olduğu yerlerde mescidler yaptırdı. Ayrıca Hilafet merkezi Bağdat'a, Hârezmşâh Devleti'ne ve Irak ve diğer bölge emirlerine mektuplar göndererek bu durumu beyan etti. Böylece Halife ile aralarında mektuplaşmalar oldu.⁶⁹⁶ İki taraf arasında başlayan bu ilişki, nihayetinde Irak bölgesinde Mengli'ye karşı ittifak noktasına ulaştı.

İsmaili hükümdarı Celâleddin, Halifenin teşviki ile Irak işlerine karışmaya başladı. Halife eskiden yanına aldığı Atabey Özbek'in yanı sıra Celâleddin'i de ittifaka dâhil etti. Yapılan anlaşma ile Mengli'nin ortadan kaldırılması halinde Irak bölgesi bu üçlü ittifak arasında paylaşılacaktı.⁶⁹⁷ Celâleddin daha sonra Azerbaycan'a Özbek'in yanına gitti. İkisi arasında iyi bir dostluk oluştu. Mengli'ye karşı yapılan ittifaka Celâleddin'in girmesinin bir diğer sebebi ise Mengli'nin aynı zamanda onun

⁶⁹³ Nesevî, 19-20; Mirhând, IV, 399.

⁶⁹⁴ İbnü'l-Esir, XII, 253.

⁶⁹⁵ İbnü'l-Esir, XII, 258.

⁶⁹⁶ Cüveynî, III, 141-142.

⁶⁹⁷ İbnü'l-Esir, XII, 258.

topraklarına da saldırılar yapmasıydı.⁶⁹⁸ Cüveynî, Celâleddin'in burada bir buçuk yıl kaldığını söyler. Atabey Özbek, Celâleddin'e hediyeler sunmuş, hilatler giydirmiş ve onun adamlarının günlük masraflarını karşılamıştır.⁶⁹⁹ Bu üçlü ittifak neticesinde Halife, Vech es-Sabu lakaplı Muzafferüddin Sungur'u büyük bir orduyla Özbek ve Celâleddin'in yanına gönderdi. Aynı zamanda Halife, Erbil ve Şehrizûr Emiri olan Muzafferüddin Gökbörü'ye haber göndererek, ordusuyla gelmesini ve kurulan ittifak ordusunun başına geçmesini istedi. Böylece Gökbörü, tüm ordunun başkumandanı olacak ve herşey ona danışılacaktı. Halifenin Bağdat ve etrafındaki bölgelerden çağırdığı bu ordunun haricinde Musul, Diyâr el-Cezire ve Halep bölgelerinden de askerler bu orduya katıldı.⁷⁰⁰ Bu kadar büyük bir ordunun teşkil edilmesi, biraz şaşkıncı olsa da Mengli'nin kuvvetlerinden çekinildiğini açıkça göstermektedir.

Hemedan'da birleşen müttefik güçler, Mengli üzerine hareket geçti. Ancak Mengli, böyle bir orduyla karşılaşacağını ummamıştı. Bu yüzden ordunun kesafetini görünce, dağlara doğru geri çekilmeye başladı. Niyahetinde Mengli ile müttefik güçler Kerec'de muharebeye tutuştu. Uzun bir süre devam eden savaş sırasında, Mengli dağa tırmanarak oradan orduyu yönetti. İbnü'l-Esir'e göre eğer on gün daha dayanıp dağdan inmeseydi, Halife güçlerinin yiyecekleri ve hayvanlarının yemleri tükenecekti ve böylece geri dönüp gideceklerdi. Ancak Mengli dağdan inerek Özbek'in ordusuna saldırdı. Mengli Özbek'i alt etmişse de ertesi gün yapılan muharebede Mengli tekrar yenilgiye uğradı. Savaşın kendi aleyhine neticeleneceğini anlayan Mengli bir gece bir gurup askeriyle Kerec'den kaçtı. Askerleri esir edildi ve bir kısmı da etrafa dağıldı.⁷⁰¹

Halife ve müttefikleri savaşın kendi lehlerine neticelenmesi sonucu, yaptıkları anlaşma gereği Mengli'nin bölgelerini kendi aralarında paylaştılar. Celâleddin Hasan'a Ebher ve Zencan yönetimi verildi ve iki yıl bu şehirler Celâleddin'in elinde kaldı.⁷⁰²

⁶⁹⁸ Cüveynî, Celâleddin'in Özbek ile ittifak yapmasının sebebini Mengli'nin kendi topraklarına saldırmasına bağlamakla birlikte, ona göre, Özbek ve Celâleddin ittifak yaparak Halifeden ve Suriye'den kendilerine yardım etmelerini istemişlerdir. Ancak bu husus İbnü'l-Esir'de geçtiği gibi meyadan gelmiş ve Halifenin teşviki ile bir ittifak kurulmuştur. Nitekim olayların tarihi seyri ve Halifenin bu dönemdeki hâkimiyet telakkisi bunu göstermektedir.

⁶⁹⁹ Cüveynî, III, 141-142.

⁷⁰⁰ İbnü'l-Esir, XII, 258.

⁷⁰¹ İbnü'l-Esir, XII, 259.

⁷⁰² Cüveynî, III, 144.

Özbek'in hâkimiyetine kalan Irak bölgesine ise Özbek tarafından Oğlımış⁷⁰³ görevlendirildi. İbnü'l-Esir Oğlımış'ın daha önceden Hârezmşâh Muhammed yanında olduğunu ve Mengli ile yapılan savaş başladığında buraya geldiğini ifade eder. Mengli ise buradan kaçtığında Save'ye gelerek, buranın hâkiminin eski dostu olması hasebiyle kendisini koruyacağını sandı. Save Şihnesi, onu ilk önce şehre alıp misafir ettiyse de daha sonra tevkif edip, Oğlımış'a göndermek istedi. Fakat Mengli, kendisini öldürmesini ama Oğlımış'a göndermemesini istedi, bunun üzerine Şihne, Mengli'yi öldürerek, başını Özbek'e gönderdi. Özbek'de Mengli'nin başını Halifeye göndermiş, bu durumdan dolayı Hilafet merkezinde sevinçle kutlamalar yapılmıştır.⁷⁰⁴

Yukarıda serâhaten görüldüğü üzere, Abbasi Halifesi İslam Dünyası'nda kendi dünyevi iktidarını kurmak için her türlü girişimlere başvurmaktadır. Gurlularla Hârezmşâh'a karşı yaptığı ittifaktan sonra şimdide Mengli'ye karşı Bâtını hükümdarı Celâleddin ile yaptığı ittifak, onun bu husustaki gayret ve şevkini gözler önüne sermektedir. Sultan Muhammed, elbetteki Halifenin yaptıklarına kayıtsız kalamazdı. Nitekim O, kendisini Selçuklu devletinin bir devamı olarak görmekte ve bu yüzden İslam diyarlarının Sultanı olmak istemekteydi.

Nitekim Sultan Muhammed, İbnü'l-Esir'in de kaydettiği gibi, Hitay bölgesinde kazandığı zaferlerden sonra onun saltanatının İslam diyarının hâkimi olarak süslenmesini istemekteydi. Çünkü Halifeden alınmayan meşruiyetsiz hâkimiyet, İslam Dünyası'nda hükmü geçersiz bir idare idi. Bu yüzden Sultan Muhammed, Bağdat hutbelerinde kendi adının hutbede okutulmasını arzu ediyordu. Fakat bunu yapabilmek için artık tek yol hilafet merkezine yönelik doğrudan harekete geçmekti ki Sultan Muhammed, Bağdat üzerine yürümeyi pek tercih etmiyordu. Bu durumun sebebi İbnü'l-Esir'de şöyle izah edilir: Sultanın ülkesinde kendisinin tahtında gözü olan kimseler çoktu ve onun başkentten bu kadar uzun süreyle ayrılması memleketinin başka ellere geçmesine neden olabilirdi.⁷⁰⁵ İbnü'l-Esir bu sebebi ortaya koyarken, galiba Sultanın o dönemde hem annesi ve Kanglılardan tereddüdünü hem de Halifenin Hârezm devlet

⁷⁰³ Bu isim Cüveynî'de سيف الدين اغمش olarak, Nesevî'de اغمش olarak geçmektedir. Kafesoğlu bu ismin, Türkçe oğlı-mak sözcüğünden geldiğini ifade ederek, ismin Oğlımış şeklinin Türklerdeki isim verme âdetine de uygun olduğunu ifade etmektedir. Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 201.

⁷⁰⁴ İbnü'l-Esir, XII, 259-260.

⁷⁰⁵ İbnü'l-Esir, XII, 268.

erkanında ve ordusunda kendi tarafına çekmeye çalıştığı birilerinin olabileceğini kastetmekteydi.

Hârezmşâh Muhammed ile bu dönemde Halife arasının açılmasının sarîh göstergelerinden olan bir diğer olay ise Halifenin Celâleddin Hasan'ın gönderdiği hacılara karşı iyi davranması, ancak Sultanın gönderdiği hacılara ise soğuk davranmasıdır. Halife, Celâleddin'in kafilesine sancak vermiş ancak Sultanın kafilesini önemsememiştir. Cüveynî, Sultanın budurumdan çok incindiğini ve bu olay sonrasında Halifeyi tanımadığını ifade eder. Hârezmşâh Muhammed, bu olaydan sonra, Abbasilerin Hilafet'de haklarının olmadığını ve Halifeliğin Hz. Hüseyin ve evladının hakkı olduğu fetvasını çıkartmıştır. Bu yüzden bu durumu düzelterek birinin çıkması gerektiğini, Abbasilerin Allah yolunda gaza ve icraatlerde bulunmadığını ilan etmiştir. Böylece Halifenin meşruiyetini kaybettiğini açıklayan Hârezmşâh Muhammed, dönemin büyük seyyidlerinden Alaü'l-Mülk'ü, Tirmiz'den getirterek, Halifeliğin onun hakkı olduğunu ilan etmiş ve onu Halife ilan etmek içinde Bağdat seferine çıkmıştır.⁷⁰⁶

Sultan Muhammed, bu düşünceler içerdeyken yukarıda bahsi geçen Irak-ı Acem olayları cereyan ediyordu. Oğlmuş, önceden Sultan Muhammed'in hizmetinde bulunduğu için Sultana yakın biriydi. Bu yüzden bölgeye hâkim olduktan sonra, Hârezmşâh Muhammed adına hutbe okutmaya başladı. Fakat bir süre sonra Oğlmuş, Mekkeden gelen Hacıları karşılamak için çıktığı bir sırada Hacı kılığına giren bir İsmailî tarafından öldürüldü.⁷⁰⁷ Oğlmuş'un Hârezmşâh'a yakınlığı hakkında ve neden onun tarafında bulunduğu hakkında kaynaklarda bir bilgi mevcut değildir. Sadece yukarıda izah ettiğimiz üzere İbnü'l-Esir'de Oğlmuş'un daha önceleri Hârezmşâh'a tabi olduğu ifade edilmiştir. Ancak, bilginin güvenilirliğinde ki şüphenin yanı sıra, Oğlmuş, eğer Hârezmşâh'a yakın idiyse neden Irak-ı Acem bölgesi ona verilmişti? Ayrıca, onun bir

⁷⁰⁶ Cüveynî, II, 78. Camiü't-Tevârih'de Sultanla Halife arasında öteden beri bir gerginliğin olduğu ve bu durumun hakaretleşmeye kadar vardığından bahsedilmiştir. Kaynağımıza göre, Sultan ile Halife arasında mevcut olan bu durumdan dolayı Sultan Muhammed, intikam hırsıyla Halifenin meşruiyetini tartışma açtı. Böylece Abbasi Halifeliğinin meşru bir Halife olmadığına dair dönemin Hukuk âlimlerinden bu duurma belgeleyecek fetvalar aldı. Camiü't-Tevârih, bu fetvayı veren kişinin Fahreddin Râzî olduğunu idda etmektedir. Fahreddin Râzî, Abbasi Halifeliğinin yasal olarak Hilafet makamında hakkı olmadığını ve asıl hak sahibinin Hüseyin soyundan gelen seyyidlerin olduğuna dair fetva verdi. Yasal hakkı sahibine teslim etmek ve haksızlığı gidermek için birinin bunu yapması gerekirdi. Bu yüzden Sultan Muhammed, bu haksızlığı düzeltmek için Abbasi Halifeliğine sefer düzenleyebilirdi. Nitekim haklı gerekçesini, meşruiyet zemini böylece oluşturmuş oluyordu. Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 340-341; *Jami'ut-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 232-233.

⁷⁰⁷ Nesevî, 21.

Bâtını tarafından öldürülmesinde Halifenin bu dönemde Bâtınilerle olan ittifakıyla bir alakası var mıydı? Maalesef bu soruların bir cevabı kaynaklarda bulunmamaktadır. Fakat OğlımıŖ'ın Halife müttefiklerinden yüz çevirdiği ve sonrasında dönemin en büyük gücü olan HârezmŖâh'ın tabiyetine geçtiği açıktır.

HârezmŖâh Muhammed, bu sırada Güçlük meselesi ile uğraŖmaktaydı. Mâverâünnehir ve hudut bölgelerindeki olaylardan dolayı payitaht edindiği Semerkand'da bulunuyordu. Çünkü Güçlük Han, oldukça hızlı hareket kabiliyetiyle Sultanın bölgelerine tecavüzlerde bulunuyordu. Sultan, Güçlük'ün tacizlerine karşı hemen karşılık vermek için Semerkand'a yerleşmişti.⁷⁰⁸ Ancak OğlımıŖ öldürüldükten sonra Sultan Muhammed, zaten İslam memleketlerine yapmayı düşündüğü seferin hazırlıklarına başladı.

OğlımıŖ'ın öldürülmesini ve Sultanın Mâverâünnehir'de bulunmasını fırsat bilerek, Azerbaycan Atabeyi Özbek ve Fars Atabeyi Sa'd b. Zengi, bölgeyi ele geçirmek için hemen harekete geçtiler. Nitekim Sultan uzaktaydı ve Güçlük meselesi ile uğraŖmaktaydı. Özbek, topladığı ordu ile ve halkında kabulü ile İsfehan'a girdi. Sa'd b. Zengi ise Rey üzerine hareket ederek, Kazvin, Simnan ve Hâr-ı Rey bölgelerini ele geçirdi. Nesevî'ye göre, Sultan Muhammed, bu olayları duymasının akabinde 100 bin kişilik orduyla hemen harekete geçti. Mâverâünnehir hududnda tekrar ordularını birleŖtiren Sultan, Kumis'e geldiğinde hızlı hareket etmek için hafif birliklerden 12 bin süvari ile Rey üzerine yürüdü ve Hâyîl Bozorg'a geldi. Rey hududunda Sa'd, bu askerleri görünce Özbek'in askerleri olduğunu ve Rey'i işgal etmeye geldiklerini sandı. Çünkü Hârezm ordusunun bu kadar hızlı gelebileceğini tahmin etmiyordu.⁷⁰⁹

Atabey Sa'd, Özbek ordusu sandığı bu orduya saldırdı. Bir müddet çetin mücadeleler meydana geldi. Hatta Sa'd, Hârezm öncü birliklerini tam mağlup edeceği sırada, HârezmŖâh çetresi'nin açıldığını görünce Ŗaşırdı. Bir an durumu anlamayan Sa'd'ın ordusu, Sultanın geldiğini görünce dağılmaya başladı ve kendisi de yakalanarak HârezmŖâh'ın huzuruna getirildi. HârezmŖâh Muhammed, ona ihtiram ve izzette bulundu, onun canına kıymayacağına dair söz verdi. Sa'd b. Zengi'de bunun

⁷⁰⁸ İbnü'l-Esir, XII, 256.

⁷⁰⁹ Nesevî, 22.

karşılığında ona itaat edeceğine dair yemin etti.⁷¹⁰ Böylece Atabey Sa'd serbest bırakıldı. Sa'd, oğlu Atabey Ebû Bekr'in bulunduğu İsrtahr Kalesi'ne geldi. Burada oğlu babasının yaptığı anlaşmaya karşı çıkararak, Sultan ile savaşmak istedi. Fakat Sa'd, oğluyula uzun bir süre muharebe ederek, onu tevkif etti ve yapılan anlaşmaya sadık kalıp, Hârezmşâh adına hutbe okutmaya başladı.⁷¹¹

Hârezmşâh Muhammed, Rey'den hareketle Save'ye geldi ve burayı ele geçirerek, akrabası olan İmâdü'l-mülk'e verdi. Save'den sonra Sultan, Kazvin, Zencan ve Ehber üzerine yürüyerek buraları hiçbir mukavemet görmeden ele geçirdi. Nihayetinde Sultan Muhammed, Hemedan'a geldi.⁷¹² Bu sırada Özbek, İsfehanda idi. Sultan Muhammed'in Rey'e geldiğini öğrenince telaş içerisinde ne yapacağını bilmeden Hemedan'a doğru yola çıktı. Aslında Sultan bu sırada Hemedan'a gelmiş, Özbek'in peşine hafiyelerini göndermiş, onun hakkında tahkikat yaptırmıştı. Özbek, bunu öğrendiğinde Hemedan'a varmıştı bile. Böylece tamamen korkuya kapılan Özbek'in tüm planları alt üst oldu. Ne yapacağını bilemez bir şekilde etraftan tavsiyeler alırken, kimi İsfehan'a dönmeyi, bir kısmı hafifi bir askeri birlikle Azerbaycan'a kaçmasını tavsiye etti. Bu sırada yanında bulunan veziri Rebiü'ddin,⁷¹³ onun Kazvin'e kaçıp orada saklanmasını tavsiye etti. Ancak Özbek, orada ancak bir süre kaleye sığınıp direnebileceğini ve nihayetinde Sultanın kaleyi muhasara ile kendisini yakalayacağını ve öldüreceğini söyleyerek reddetti. Özbek, sonunda ağırlıklarını ve hazinelerini Melik Nusretü'ddin Muhammed ile Tebrize göndermeye ve kendisi de 200 kişilik sadık Türklerden seçtiği bir orduyla sarp ve izbe yollardan Azerbaycan'a doğru yola çıkmaya karar verdi. Bu plan, ağırlıklarıyla ilerleyen Nusretü'ddin Muhammed'in üzerine Hârezm ordusunun dikkatini celbetmesi açısından işe yaradı. Fakat bir süre sonra Sultanın Kebudcâme mukâtaası sahibi Silahdar Emir Dekcek⁷¹⁴ tarafından baskınla, Nusretü'ddin Muhammed ve ağırlıkları ele geçirildi. Nusretü'ddin Muhammed ve Rebiü'ddin esir

⁷¹⁰ İbnü'l-Esir, XII, 269; İbn Haldun, Tarih-i İbn Haldun, 2, 825-826. Burada Cüveynî ve Reşîdüddin farklı bilgiler vermektedirler. Her iki kaynağımıza göre, Sa'd, yakalandıktan sonra Sultan onu öldürmek istemiştir. Ancak, Zevzen Meliki buna engel olmuş, Fars Atabeyi ile anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre, İstahr ve Aşkanaven kaleleri ile Fars bölgesinin gelirlerinin üçte ikisini Sultana verecekti. Bunu taahhüt içinde oğlu Atabey Zengi'yi rehin bırakacaktı. Cüveynî, II, 78; Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 341; *Jami'ut-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 233.

⁷¹¹ Cüveynî, II, 78; İbnü'l-Esir, XII, 269; Mirhând, IV, 399.

⁷¹² İbnü'l-Esir, XII, 269.

⁷¹³ Rebiü'ddin, Özbek'in veziri olup, Nesevî bu bahsi, Celaleddin Hârezmşâh zamanında artık istirahata çekilmiş olduğu zaman kendisinden dinlemiştir.

⁷¹⁴ Bu isim, Necip Asım tarafından "Dokcek", Kafesoğlu tarafından "Dekçekus" Silahdar şeklinde okunmuştur. Nesevî'de bu isim "دکچک" şeklinde geçmektedir. Nesevî, 25; Nesevî, Necip Asım, 18.

edilerek, Sultanın yanına getirildi. Rebiü'ddin özürler dileyerek, kendisinin ve Özbek'in affını istediysen de Sultan, bunları samimiyetsiz bularak reddetti.⁷¹⁵

Nesevî'ye göre bir süre sonra Sultan Muhammed, Nusretü'ddin'i Özbek'e gönderdi. Özbek'in Azerbaycan ve Erran bölgesinde Sultan namına hutbe okutup, sikke bastırmasını ve her yıl vergi ödemesini emr ile canını bağışlanacağını bildirdi. Özbek, bu durumu hemen kabul etti ve Sultana birçok hediye ve ikramlarla teşekkürünü bildirdi. Ayrıca, anlaşmaya olan sadakataini göstermek için Kazvin Kalesi'ni sultana terketti. Ancak, Özbek Gürcülerin kendi ülkesine olan saldırılarından dolayı mali durumun vergiyi ödemekte yetersiz olacağını bildirerek, bundan affını istedi. Sultan durumu anlayışla karşılayarak, Özbek'in bu husustaki özrünü kabul etti. Sultan Muhammed, Gürcü kralına bir elçi göndererek, Özbek'in ülkesinin artık bir Hârezmşâh Devleti toprağı olduğunu bildirdi ve bundan sonra bölgeye saldırılarda bulunulmamasını söyledi.⁷¹⁶

Sultan Muhammed, Özbek işini böylece hallettikten sonra, sefere çıkışının asıl gayesi olan Halife üzerine yürümek için Bağdat'a yöneldi. Bu bahsi Halife ve Hârezmşâh Muhammed arasındaki ilişkiler bahsinde konu edineceğiz. Sultan Muhammed, artık İslam dünyası'nda rakipsiz bir güce erişti. Böylece Hârezm merkez olmak üzere, Mâverâünnehir, Sırderya boyları, Mankışlag, Horasan, Toharistan, Kuhistan, Afganistan, Sind hududu, Kirman, Belucistan, Sicistan, Fars, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Erran ve Taberistan bölgelerinde Hârezmşâh adına hutbe okutuluyor ve para bastırılıyordu.⁷¹⁷ Hârezmşâh Muhammed, tüm İslam dünyası'nın Halifeden meşruiyet almamış olsa da artık gerçekte en büyük Sultanı durumundaydı.

⁷¹⁵ Nesevî, 24-25.

⁷¹⁶ Nesevî, 26. *Camiü't-Tevârih*'de Sultan Muhammed'in Irak seferi hakkında farklı malumatlar vardır. Reşîdüddin, Sultan Muhammed'in Atabey Sa'd olayını hallettikten sonra, doğrudan Bağdat üzerine yürüdüğünü kaydeder. Ona göre Sultan Muhammed, Atabey Sa'd'ı azl ile affettikten sonra, Sultanın yanında bulunan emirler Özbek'in Hemedan yolunda olduğunu bildirerek, onun üzerine gidilmesi hususunda ısrar ettiler. Ancak Sultan Muhammed emirlerin bu isteğini, "bir yılda iki büyük padişahı yenmek iyi bir işaret değildir" diyerek reddetti. Daha sonra Hârez ordusu doğrudan Bağdat üzerine harekete geçti. Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 341; *Jami'ut-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 233.

⁷¹⁷ Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 205.

3.3.4. Halife En-Nâsır Lidînillâh ve Sultan Muhammed Mücadelesi

Halife en-Nâsır Lidînillâh, Abbasi Hilafetinin otuz dördüncü halifesi olarak, el-Mustâzî Biemrillâh'ın ölümünden sonra hilafet makamına oturdu 575/1180.⁷¹⁸ en-Nâsır Lidînillâh'ın dış siyaseti, Selçuklu hâkimiyetinin Halife üzerindeki etkisi kalktıktan sonra tüm İslam diyarlarının hem maddi hem de manevi hâkimi olmak üzerine kuruluydu.⁷¹⁹ Bu doğrultuda kendisine muhalefet olanlara karşı dönemin irili ufaklı güçleriyle her tür işbirliğine girerek, kendi lehine çalışmaktaydı.⁷²⁰ En-Nâsır Lidînillâh, Selçuklulardan beri sınırlandırılan Abbasi hilafetinin gücünü yeniden tesis etmeyi başardı. Bu doğrultuda o, askeri, politik ve ideolojik her tür saldırıya karşı Halifeliği güçlendirirken İslami kurumları yeniden restore etti. En-Nâsır Lidînillâh, siyasî emelleri doğrultusunda İslam dini içerisindeki farklı düşünce sistemlerini birleştirmeye çalıştı ve bunun için müslim ya da gayri müslim herkesle ittifak yaptı.⁷²¹ Ayrıca Bağdat'da devletin tanzimi ve mali işlerin düzeltilmesiyle birçok yeni şeyler yaptı. Haciz vergisini

⁷¹⁸ İbnü'l-Esir, XI, 367; İbn Kesir, *El Bidaye Ve'n-Nihaye*, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2004, XII, 534. En-Nâsır Lidînillâh Ebû'l Abbas, 10 Recep 553/3 Ağustos 1158 tarihinde doğdu. Annesi Zümrüt adında bir Türk cariyesidir. Ebû'l-Hasan Abdü'l-Hak el-Yusuflî, Ebû'l-Hasan Ali b. Asâkir el Batâyihî gibi muhaddislerden hadis ehliyeti aldı. Babasının ölümü üzerine biat alan en-Nâsır, keskin zekâlı, gözü pek, hiddeti ve merhameti ölçülemez bir halife idi. 2 Zilkâde 575/30 Mart 1180 tarihinde Abbasi Halifeliği makamına oturdu. Siyasi emelleri doğrultusunda ilk hareketine Bağdat'taki Selçuklu sarayını yıktırmakla başladı. Haçlılarla mücadele eden Selahaddin Eyyübî'ye yardım yerine devletin topraklarını genişletmek emeliyle Tikrit'i ele geçirdi. Selahaddin Eyyübî'nin knedi lehine Aabbasoğullarını ele geçirmek endişesi taşımaktaydı. Siyaseten en büyük rakibi Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul, Harezmsah tarafından öldürülünce bölgedeki emelleri açısından rahatladı. Halife en-Nâsır, kendisine rakip olarak göreceği her devlete karşı cephe almayı, tüm halifeliği boyunca devam ettiridi. Hatta Selahaddin Eyyübî'nin ölümünden sonra Haçlılar Dimyat'a saldırdığında Eyyübî'lerin yardım çağrısını redetti. Halife ayrıca Abbasi Hilafetinde birçok sosyal, kültürel, hukuki ve ekonomik yaptırımlar başlattı. Halife, 578/1182 yılında yapılan bir törenle Fütüvvet teşkilatına intisap etti. Bu teşkilatın Sûfi koluna ağırlık veren Halife ile birlikte bu teşkilat, halk tarafından ilgi görmeye ve nizamî bird üzen ile büyümeye başladı. Onun amacı Hilafetin en yüksek otorite olarak benimsenmesi ile birlikte şeriat ve fütüvvet arasında bir ilişki kurmaktı. Abbasi Hilafetinin en uzun Halifesi olarak 45 yıl bu makamda kalan en-Nâsır, 622/1225 tarihinde vefat etti. Celâleddin Suyutî, *Halifeler Tarihi*, (Çev. Onur Özatağ), Ötügen Yayınları, İstanbul 2014, 457-464; Angelika Hartmann, "Nâsır – Lidînillâh", *DIA*, XXXII, 399-402; Neşet Çağatay, "Fütüvvet – Ahi Müessesesinin Menşei Meselesi", *AÜİFD*, Ankara 1952, sayı: I-II, 61-84; İsmet Kayaoğlu, "Halife en-Nasır'n Fütüvvet Girişi ve Bir Fütüvvet Buyruktusu", *AÜİFD*, 25(1), Ankara 1982, 221-227.

⁷¹⁹ Guy le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate from Contemporary Arabic and Persian Sources*, The Clarendon Press, London 1901, 240-241.

⁷²⁰ İbrahim Bâvefâ, "Siyasetî Dâhili ve Harici El Nasır Lidînillâh der Edvâreî Memalikî İslam", *Tarihî Revabûî Haricî*, Sayı: 48, 1390, 24-25; Bertold Spuler, *The Muslim World A Historical Survey Part I The Age Of The Caliphs*, (Çev. F. R. C. Bagley), E. J. Brill, Leiden 1960, 98.

⁷²¹ Angelika Hartman, "Al-Nasır Li-din Allah", E.J. Brill, New York 1993, VII, 997.

kaldırdı. Bağdat'ın her iki tarafına fakirlerin gelip karınını doyurabileceği Darülaceze kurdu.⁷²²

Halife en-Nâsır Lidînillâh ve Hârezmşâh devleti arasındaki ilişkiler hakkında Sultan Muhammed dönemine kadarki olayları kısmen yukarıda görmüştük. Hârezmşâh Muhammed'in Hârezm, Horasan, Mâverâünnehir, Irak-ı Acem, Taberistan gibi tüm Selçuklu bakiyesinde kurduğu hâkimiyet ile artık dönemin en güçlü sisyasi gücü haline geldi. Bu yüzden Hârezmşâh, kendi meşruiyetini onaylatamadığı Halife ile bu bölgelerde yer yer mücadeleye girişmek zorunda kaldı. Halifenin manevi meşruiyetine olan ihtiyacı, her seferinde geri çevrilmesi neticesinde Hârezmşâh, onun dini liderliğini kabul etmeme noktasına kadar geldi.

Hârezmşâh Muhammed, Gur Devleti ile girdiği mücadelede Gazne'yi işgal ettiği sırada hazinelerle birlikte Halifenin Hârezmşâh'ı tahkir eden ve Gur Devletini ona karşı kıskırtan mektuplarını elde etti. Halifenin gönderdiği menşurlar, Sultan Muhammed'i çok hiddetlendirdi ve bu olaydan sonra Halifeye karşı açıktan cephe almaya başladı.⁷²³ Ayrıca bu mektuplarda Halifenin Kara Hıtaylardan Hârezmşâh'a karşı yardım istediği mektuplarını da buldu. Cüveynî, Sultanın bu mektupları ifşa etmeyerek yanında alıp götürdüğünü ifade eder.⁷²⁴

Sultan Muhammed'in kâfir memleketlerini işgal ve oralara adaleti ve dinü devleti tesis ile “*Sultan-ı İslam*”⁷²⁵ unvanını almayı hak ettiği düşüncesi her daim vardı.⁷²⁶ Bu doğrultuda Bağdat'dan kendisinin Sultanlığını tanınması için birçok kere başvurduğunu Nesevî'den öğrenmekteyiz. Nesevi, bu teşebbüslerden birini Bağdat'a giden Kadı Mecüriddin Hârezmî'den dinlediklerini aktarır. Kadının Bağdat'dan aldığı cevap Abbasilerin bu dönemdeki fikrini tam anlamıyla ortaya koymaktadır. Verilen cevapta Hifet şunaları söylemiştir: “*Bağdat'da devletin ihtilafı olduğu zamanlar ve Haricilerin üstün geldiği dönemde Halife, Tuğrul Bey b. Mikail'den yardım kabul etti. Böylece Âli*

⁷²² Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 340; *Jami'ut-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 232. Halifenin Bağdat'da yaptığı imar, iskân, tanzim ve diğer faaliyetler için bkz. Guy le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate from Contemporary Arabic and Persian Sources*, 273-275,279-281, 291, 295, 333, 335; Bertold Spuler, *The Muslim World A Historical Survey Part I The Age of The Caliphs*, 98-99.

⁷²³ Cüveynî, II, 69; Mirhând, IV, 397-398; Hândmir, II, 646.

⁷²⁴ Cüveynî, II, 99.

⁷²⁵ Ortaçağ'da Selçuklu dönemi ve sonrasında Sultan unvanının kullanımı ve bunun Hilafet ile dönemin iktidarları arasındaki algılanış şekli hakkında bkz. Bernard Lewis, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, (Çev. Ünsal Oskany), Phoenix Yay., Ankara 2011, 81-82.

⁷²⁶ Barthold, *Orta Asya Tür Tarihi Hakkında Dersler*, 123.

Selçuk, Bağdat'da hâkim oldu. Aksi bir durum olsaydı Halifenin kendisi hâkim olurdu ki bu dönemde Halife yardıma muhtaçtı. Bu yüzden Sultanı davet etti. Allah, Hârezmşâh'a o kadar uzak ve geniş ülkeler bahşetti. Emirü'l-müminin'in merkezine ve onun Sünni halifeler olan dedelerinin son evine, sarayına ve mevkiine tama etmek hürsünü tatmin edecek artık hiçbir şeye malik değil midir?" bundan sonra Şehabeddin Sühreverdi, Hilafet merkezi tarafından Hârezmşâh'a vaiz ve nasihat etmesi üzere Kadı ile birlikte gönderildi. Sultan, Şehabeddin Sühreverdi'ye ilmi ve bilgisi yönünden iyi niyet gösterdi. Sühreverdi, öce Abbasi halifelerine yönelik bir hareketin ziyan getireceği noktasında hadis nakletti. Sultan, ona *"Her ne kadar Arapça bilmez bir Türk⁷²⁷ isem de okuduğun hadisi anladım. Fakat ben Abbasilere karşı bir fenalık yapmadım. Kendileri hakkında da bir kusur işlemedim."* diyerek, Halifenin kendisine yönelik taarruzda bulunduğunu ve bu hadisi onun kulaklarına fısıldaması gerektiğini söyledi. Bundan sonra Nesevî, uzun bir münakaşanı başladığını ve hiçbir fayda sağlanamadan Sühreverdi'nin gönderildiğini ifade eder.⁷²⁸

Bu olay, Halifenin niyetini ve aslında dünyevi saltanatında Abbasiler elinde olması gerektiğini ifade eden düşüncelerini göstermektedir. En-Nâsır Lidîmillâh, Dış baskılardan ve o dönemdeki olaylardan dolayı Halife El-Kaim biemrillah'ın yardım istemek zaruretinde kalarak, Selçukluları davet ettiğini belirtmiş, bu yüzden artık böyle bir durumun gereği olmadığı için Sultan-ı İslam'ın Abbasilerde olması gerektiğini vurgulamıştır. Sultan'da onun kendi aleyhine yaptıklarının ve Sunni halifeler merkezinin kendisini tanıması ile bu sorunun çözüme yönelik mesajlar vermiştir. Ancak Nesevî'nin ifade ettiği gibi ve sonraki olaylarında gösterdiği gibi, bu görüşmelerden hiçbir netice alınamamıştır. Hatta Sultan ile Halife artık bu olaydan sonra iki rakip olarak daha tehditkâr olmaya başlamıştır.

Sultan Muhammed ile Halife arasındaki gerginliğin üst seviyelere çıkmasında etkili olan diğer bir olay ise Hârezmşâh Muhammed'in Irak Seferi'ne çıkması ile başladı. Halife en-Nâsır Lidîmillâh, Irak-ı Acem bölgesinin kontrolünü ele geçirmek ve

⁷²⁷ D. Ahsen Batur'un da tespit ettiği üzere Sultan Muhammed, Gök-Türklerin yıkılmasından sonra ve Selçuklu Sultanı Alparslan'dan sonra kendisini Türk olarak yabancı bir heyetin karşısında niteleyen bir hükümdardır. Bu durum kendi ağzından tarihi kayıtlara geçmesi bakımından oldukça mühim bir hadisedir. Nitekim ortaçağda genel itibarıyla Kıpçağım, Karahanlıyım, Harezmliyim gibi aidiyet iyelikelri kullanılırken, Sultan Muhammed'in Halifenin heyeti huzurunda bu duruma vurgu yapmış olması önemlidir. D. Ahsen Batur, *1200 Yıllık Sürgün*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, 118,122.

⁷²⁸ Nesevî, 20; Mirhând, IV, 400; Nazmi-zâde Murteza, *Gülşen-i Hulefâ Bağdat Tarihi 762-1717*, TTK, Ankara 2014, 104.

Hârezmşâh'ın bu bölgelerdeki etkinliğini kırabilmek için önce Mengli'ye karşı sonra da Sultana karşı bir ittifak gerçekleştirdi. Halife, Atabey Özbek ve Bâtını hükümdarı Celaaleddin Hasan ile birlikte Rey'den İsfahan ve Hemedan'a kadar olan bölgeleri ve Erran, Azerbaycan hâkimiyetini elde etmek istedi. Nitekim yukarıda Irak-ı Acem olaylarında gördüğümüz üzere Oğlmuş, Sultan Muhammed tarafında harekete geçti ve onun adına hutbe okutup, para bastırmaya başladı.⁷²⁹ Halifenin bu olay karşısında Oğlmuş'a karşı İsmailileri kullandığını Cüveynî'den öğrenmekteyiz. İsmaili hükümdarı Celâleddin Hasan,⁷³⁰ Halife ile olan ittifaklarını perçinleştirmek ve kendisinin sadakatini göstermek için Hacca bir katile gönderdi. Halife bu Bâtını kafilesini çok iyi karşıladı ve onları Sultanın Hac kafilesinin önünde yer almasını istedi.⁷³¹ Cüveynî'ye göre, Sultan bunu duyunca kendisinin Bâtınilerden bile daha kıymetsiz olmasına sinirlendi ve üzüldü. Burada Halifenin Hârezmşâh'ın itibarını düşürmek gayesi taşıdığı muhakkaktı.⁷³² Cüveynî, daha sonra Halifenin Bâtını Celâleddin Hasan'dan birkaç tane dai istediğini ifade eder. Celâleddin de Halifeye istediği kadar dai gönderdi ve onlara Halife ne derse onu yapmalarını emretti. Halife bu dailerden bir kısmını, o sıralarda ihtilafı olduğu Mekke emirini öldürmeleri için gönderdi. Ancak İsmaili fedaileri, Mekke emiri yerine yanlışlıkla kardeşini öldürdüler. Halife diğer fedaileri ise kendisinden yüz çevirip, Hârezmşâh'ın tarafına geçen Oğlmuş'u öldürmek için gönderdi.⁷³³ Fedailer, Hac farizesini yerine getirmiş olarak dönen Hacılar içerisine katılarak, onları karşılamaya çıkan Oğlmuş'u bıçaklayarak öldürdüler.⁷³⁴

Oğlmuş'un Bâtıniler tarafından öldürülmesi ve Irak-ı Acem'de ki siyasî durum üzerine Hârezmşâh Muhammed, Irak seferine çıktı. Sultan Muhammed, bu seferle

⁷²⁹ İbnü'l-Esir, XII, 367.

⁷³⁰ Celaaleddin Hasan ile Halife arasında sıkı bir ittifak vücuda gelmiştir. Celaleddin, Sunni biçimiyle Şeriati kabul ederek, Nizari köylerine cami ve hamamlar yaptırmış, İran ve Suriye'deki bütün İsmailî kalelerine haberler göndererek, İslam sancaklarının dikilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Halife en-Nâsır Lidinillâh, bir ferman yayınlayarak, Celaleddin'in Sünnî İslama geçişini tasdik etti. Bundan sonra Celaleddin Hasan "*nev Müslüman*" olarak anılmaya başlandı. Halife Gilan soylularını ikna ederek, kızlarını Celaleddin'e eş olarak vermelerini istedi. Celaleddin, Gilanlardan aldığı dört kadından biri Celaleddin'den sonra tahta çıkan III: Muhammed'in annesi Kutum hâkimi Keykavus b. Şehenşah'ın kız kardeşidir. Cüveynî, III, 142-143; el-Ömerî, 343; Farhad Daftary, *İsmaililer Tarih ve Kuram*, (Çev. Ercüment Özkaya), Raslantı Yayınları, Ankara 2001, 436; Zahide Ay, *Alamut Sonrası, Nizari İmaililiği (13-15. Yüzyıllar)*, Önsöz Yay., İstanbul 2012, 34; Bernard Lewis, *Alamut Kalesi ve Hasan El Sabbah*, (Çev. Müberra Güney), Nokta Kitap, İstanbul 2009, 206.

⁷³¹ Nesevî, 20; Mirhând, IV, 397-398; Hândmir, II, 647.

⁷³² Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 215.

⁷³³ Cüveynî, II, 99. Mirhând, IV, 396; Hândmir, II, 646-647.

⁷³⁴ Nesevî, 21; Cüveynî, II, 99

birlikte Halife meselesini de kesin bir şekilde halletmek niyetindeydi. Onun dünyevi gücünü elinden almak, bu dönemde Sultan için askeri açıdan kolay gözükmeyle birlikte, halkın halifeye olan teveccühünü göz ardı edemezdi. İşte bu maksatla halifenin halk nezdinde dini otoritesine karşı propaganda başlattı. Bu propogandayı başlatabilmesi için bir fırsat beklemekteydi ki o fırsat işte Halifenin Mekke şerifini öldürmek için fedaileri göndermesi meselesi oldu. Fedailer, Mekke şerifinin yerine yanlışlıkla kardeşini öldürmeleri ve olayın en-Nâsır tarafından dailere yaptırıldığı ortaya çıkınca halk Halifeye karşı tepki göstermeye başladı. Sultan Muhammed için beklenen fırsat doğmuştu. Bu durumu kendi lehine kullanan Sultan, artık halkın desteğininide kısmen elde ederek, içtihat sahiplerini Halifeye karşı tepki göstermeye çağırdı.⁷³⁵ Sultan, ülkenin tanınmış imamlarını çağırarak, Mekke şerifine karşı kim böyle bir şey yaparsa onun azledilmesi gerektiği, İslam için cihat yapan birine karşı (kendisine) kuyusunu kazan hareketlerde bulunan bir halifenin hükmünün kalmadığı gibi sebepleri ileri sürerek, fetva vermelerini istedi. Ayrıca Abbasoğullarının hilafeti zorla ele geçirdiği gibi hussularda fetvalar çıkarttırdı ve ülkesinin her yerinde okunan hutbelerden halifenin adını kaldırdı.⁷³⁶ Sultan Muhammed, ülkenin imamlarından Abbasilerin Hilafette hakları olmadığını, Hilafetin gerçek sahibinin Hüseyin soyundan gelen seyyidlerin olduğunu, bu yüzden bu durumun bir adaletsizlik olduğu ve bunun düzeltilmesi gerektiği yönünde fetva çıkarttı. Sultan, ayrıca “*Abbasiler, artık Allah’ın yolunda yürümek ve gazalarda bulunmak konusunda isteksiz olduklarını, sınırlarını dahi korumaktan aciz kaldıklarını, sapık yolda olanların kökünü kazınmadığı, Hilafetin en öncelikli işi olan kâfirleri dine davet etmek için bir gayret göstermediklerini, İslam’ın en güçlü direği olan konulardan uzak kalıp, onlara gereken önemi vermedikleri*”, gibi propagandayla Abbasileri suçlamaya başladı. Böylece Halifeyi onun asıl işlerini yapmamak ile suçlayan Sultan Muhammed, dönemin ünlü seyyitlerinden Alaü’l-Mülk’ü, Tirmiz’den getirerek Halife ilan etti ve bunu gerçekleştirmek için de Irak Seferi’ne çıktı.⁷³⁷

⁷³⁵ Mirhând, IV, 398.

⁷³⁶ Cüveynî, II, 100. Halifenin isminin hutbelerden kaldırılmasını Kafesoğlu, Bağdat Seferi sonrasına koymasına rağmen, hem Cüveynî ve hem de Nesevî’de bu olayın Bağdat Seferi öncesi olduğu anlaşılmaktadır. Cüveynî, bu olayı Hârezmşâh Halife ilişkileri kısmında ele alırken tarih vermez. Nesevî ise Irak Seferi’nden önce vuku bulan olaylar arefesinde bu olaydan bahseder. Barthold’da hutbenin kaldırılmasının Bağdat seferinden önce olduğu kanaatindedir. Bkz: Cüveynî, II,99-100; Nesevî, 19-21; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 399.

⁷³⁷ Cüveynî, II, 78; Mirhând, IV, 398; Hândmir, II, 647. Reşîdüddin, Halife ile Sultan’ın birbirlerine karşı olan tutumlarının tehditkâr ve hakaretamiz boyutlara ulaştığını belirttikten sonra, Sultanın intikam almak

Hârezmşâh Muhammed, işte Halifenin kendisine karşı başlatmış olduğu hâkimiyet mücadelesi ve bu minvalde Oğlımîş'in öldürülmesi sonrası, halifeyi geçersiz kılmak için başlattığı propaganda ile Irak Seferine çıktı. Yukarıda seferin seyrini görmüştük. Atabey Özbek ve Celâleddin'i tabiyete alan Muhammed, Hemedan'dan Bağdat üzerine sefer emrini verdi.⁷³⁸ Sultan Muhammed, Bağdat seferine çıkmazdan evvel, burayı tabiyete alacağına kesin gözle baktığı için, daha sefer öncesi Hemedan'da bölgenin iktâlarını emirleri arasında dağıttı⁷³⁹ ve “*Halifeliğe layık birini o tahta oturtmak için*”⁷⁴⁰ harekete geçti. Daha sonra, Hulvan Emiri komutasından on beş bin⁷⁴¹ kişilik bir orduyu, Bağdat üzerine gönderdi ve kendisi de zafer sonrası Bağdat'a girme hevesiyle arkalarından yola çıktı. Takviye kuvvetlerinden peşinden gönderildiği bu ordu, Hemedan'dan ayrıldıktan iki üç gün sonra, şiddetli kış şartlarıyla karşılaştı. İbnü'l-Esir'in ifadesiyle benzeri görülmemiş bir kar fırtınası orduyu telef etti. Askerlerin çoğu ve onların atları öldü. Bu halde olan Hârezm ordusuna Benî Perçem kabilesi ve Hakkâri kürtleri saldırarak, onları perişan etti. Askerlerin çok az bir miktarı Hârezmşâh'ın yanına geri dönebildi. Böylece büyük bir hezimet yaşayan Sultan Muhammed, birkaç gün Irak işlerini tanzim için İran bölgesinde kaldıktan sonra, Moğol tehlikesini de düşünerek Horasan'a dönme kararı aldı.⁷⁴²

Sultan Muhammed ve Halife arasında sürmekte olan bu mücadele, Sultan Hârezm'e döndükten sonra Moğol tehdidi ve sonrasında cereyan eden olaylar neticesinde eski şiddetini kaybetse de Halife emellerinden hiçbir zaman vazgeçmedi. Sultanın ölümünden sonra, Celâleddin Hârezmşâh zamanında da Halifenin bu minvalde

için Halifeye karşı hareket geçtiğini ifade eder. Sultan bu doğrultuda dönemin fetva makamlarından fetvalar aldı. Bunlardan bir de Fahreddin er-Râzî idi. Râzî, Abbasilerin yasal olarak halife yetkisine sahip olmadıklarını, bu hakkın Hüseyin soyundan gelenlere ait olduğuna dair fetva verdi. Abbasilerin boyunduruğundan kurtarılması gereken bu makamın Hüseyin soyundan gelen herhangi birine verilmesi gerektiğini ifade ediyordu. Bunun üzerine Sultan büyük seyyidlerden Alaü'l-Mülk Tirmizî'yi halife ilan etti. Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 341; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 232-233.

⁷³⁸ Cüveynî, II, 79.

⁷³⁹ Nesevî, 32.

⁷⁴⁰ Mirhând bu ifadeyi, Şihabeddin Sühreverdî ile Sultanın görüşmesinde aktarmaktadır. Sühreverdî'nin Abbasi Halifesini övmesine karşılık Sultan, en-Nâsır'ın Halifelik vasıflarına layık olmadığını belirterek, bu ifadeyi kullandığını kaydeder. Mirhând, IV, 400.

⁷⁴¹ Sultanın Bağdat seferine çıktığı ordunun sayısı hakkında sadece Mirhând'da bilgi mevcuttur. Sühreverdî ile Sultanın görüşmesinden sonra üzgün bir şekilde Bağdat'a dönen Şeyh'in Hârezmşâh ordusu hakkında verdiği bilgiler arasında asker sayısının 300 bin kişi olduğu aktarılmaktadır. Bunun üzerine Bağdat Halifesi ve etrafındakilerin telaş ve korkuya kapılarak hazırlıklara başladığı bilinmektedir. Mirhând, IV, 400.

⁷⁴² İbnü'l-Esir, XII, 270; Mirhând, IV, 400; Hândmir, II, 647-648; Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 341; *Jami'ut-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 233.

icraatları devam etti.⁷⁴³ Mirhând, Sultan ile Halife arasındaki siyasi rekabetin sebebini açıklarken, Halifenin icraatlarını sıralar ve siyasi güç elde etme yolunda olduğunu ifade eder. Ayrıca Sultanında Hiafet merkezinde Deylemlilere dayanan gücü, kendisine karşı bir muhalefet olarak görmektedir. Çünkü Sultan kendisini Selçuklu sultanlarından dahi üstün görmektedir.⁷⁴⁴ Kafesoğlu, özellikle Sultan Muhamed'in bu tavrının ve halifeye karşı hareketinin Sultanın kendi hırsına bağlamakla birlikte, Hârezmşâh'ın mağrur ve bencil bir ruh haliyle hareket ettiğini ifade etmektedir.⁷⁴⁵ Aynı şekilde Barthold, Hârezmşâh'ın bu seferden ve böyle bir hezimetle karşılaşmasından sonra, itibarını yitirdiğini kaydeder. Ayrıca Cüveynî'ye atfen Barthold, Hârezm ordusunun helak oluşunun halk nezdinde Hârezmşâh'ın bu yaptığına karşılık Allah tarafından cezalandırıldığı düşüncesinin oluştuğunu ifade eder.⁷⁴⁶

3.3.5. Sultan Muhammed'in Annesi Terken Hatun ve Onun İktidar Mücadelesi

Tarihî kayıtlarda Türk hükümdarlarının hanımlarına verilen Türkân kelimesi, “Kraliçe, Hatun” anlamlarına gelmektedir.⁷⁴⁷ *Terken, Tergen, Türkan*, olarak kaynaklarda geçen bu isimin doğru okunuşu bugün alışla gelmiş olan Türkan okunuşunun aksine,⁷⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud'da verildiği şekliyle “ترکان *Terken*” şeklindedir. Kaşgarlı Mahmud'da bir ülke ya da il üzerinde hâkimiyet sahibi olan kadınlara söylenen unvan olarak geçmektedir. Dîvânü Lugâti't Türk'de “*Ey sen itaat edilen*” şeklinde verilerek, itaatkâr bir hitap etme sözcüğü olarak görülmektedir.⁷⁴⁹ Terken kelimesinin Orhun yazıtlarındaki varlığı biraz farklı olmakla birlikte, “Terkin”⁷⁵⁰ şeklinde görülür.⁷⁵¹ Uygur dilinde okunuşu, “*Terken, Tarkan*” olarak görülen bu kelime, lakap ve özel bir isim olarak kullanılır.⁷⁵² Aynı zamanda Uygurlarda,

⁷⁴³ İbrahim Bâvefâ, 33.

⁷⁴⁴ Mirhând, IV, 396.

⁷⁴⁵ Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 220.

⁷⁴⁶ Cüveynî, II, 79; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 398.

⁷⁴⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 360.

⁷⁴⁸ Bu konu hakkında bakınız; Osman Turan, “Türkân Değil Terken”, *THTD*, Ankara 1944, I, 67-73; Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, TDAV, İstanbul 1988, 50-51; Ahmet Vehbi Ecer, “Türkân Hatun”, *EÜİFD*, say. 6, Kayseri 1989, 167-176.

⁷⁴⁹ Mahmûd El-Kâşgarî, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, (Çev. ve Düz. Serap Tuba Yurtsever-Seçkin Erdi), Kabalcı Yay., İstanbul 2007, 555.

⁷⁵⁰ Terkin ve Terk kelimeleri, Dîvânü Lugâti't Türk'de “terkin kel”; çabuk gel, anlamıyla acele, tez çabuk şeklinde verilmiştir. “terk qıl” ifadesiyle acele et, şeklinde bir emir kipi oluşturulmuştur. Mahmûd El-Kâşgarî, 555.

⁷⁵¹ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, İstanbul 1936, III, 180.

⁷⁵² Ahmet Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü Tercümesi*, İstanbul 1934, 181.

melikeler için ve hükümdarlar için ortak kullandıkları, “*Tengriken*” kelimesi de bulunmaktadır.⁷⁵³ Kutadgu Bilig’de “*ey terken kuti*” şeklinde geçerek, “*devletli hükümdar*” manasında kullanılmaktadır.⁷⁵⁴ Clauson, kelimenin bir kraliyet unvanı olarak, Kağan’ın kısmen altında bir unvan olduğunu ve genellikle kadınlar için kullanıldığını ifade eder. Ona göre bu unvan aşağı yukarı kraliçeye eşittir. Ancak bu unvanın *Tarkan* ile bir ilgisinin olmadığını ve bunun *Takan* kelimesinin erken dönem okunuşu olmadığını söylemektedir.⁷⁵⁵ Bu kelimenin anlamı İbni-Mühenna Lügati’nde hükümdarın karısı olarak geçmektedir.⁷⁵⁶

Hârezmşâh hanedanından meşhur kadınlardan ilki Kıpçak Türklerinden İl-Arslan’ın eşi Terken Hatundur. İl-Arslan döneminde oldukça etkin bir şekilde iktidara müdahale edebilen Terken Hatun, İl-Arslan’ın ölümünden sonra Sultanshah’ı tahta oturtmuştur.⁷⁵⁷ Tekiş ve Sultanshah arasındaki taht mücadelesinde İl-Arslan’ın eşi Terken Hatunun nihayetinde öldürüldüğünü ve Tekiş’in bundan sonra Hârezmşâh tahtını elde edebildiğini ilk bölümde vermiştik. Hârezmşâh hanedanlığında ikinci Terken Hatun dönemi, Sultan Alâeddin Muhammed’in annesi Terken Hatun ile başlar. Sultan Tekiş, Gurlularla mücadelesinde Kanglı-Kıpçaklardan destek aldıktan sonra bu ittifak bağlamında Yimek (Kimek) Bayaut (Beyat) kabilesinden Terken Hatun ile evlenir. Terken Hatun kocası Sultan Tekiş’in hem şahsında hemde dönemin siyasî meselelerinde çok nüfuzlu bir hale gelir. Ancak Terken Hatun’un siyasîne kavuşması ve kudret ve hamiyette ikbale ulaşması, Sultan Alâeddin Muhamed döneminde olur.⁷⁵⁸

Terken Hatun’un nesebi hakkında kaynaklarda Kıpçak olduğuna yönelik ittifak olmakla birlikte, babası hakkında Cuveynî, Kanglı kabilesinden olduğunu ifade eder.⁷⁵⁹

⁷⁵³ Osman Turan, “Türkân Değil Terken”, 67.

⁷⁵⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, (Çev. Reşit Rahmeti Arat), Kabalcı Yay., İstanbul 2008, 108-109; Kafesoğlunun bu konu hakkındaki düşüncesi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 2010, 259.

⁷⁵⁵ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, At The Clarendon Press, Oxford 1972, 544.

⁷⁵⁶ *İbni-Mühenna Lügati*, trc, Aptullah Battal, Türk Dil Tarih Cemiyeti, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1934, 71.

⁷⁵⁷ Şîrin Beyânî, *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, 14.

⁷⁵⁸ Cûzcânî, Terken Hatun’un kocası Tekiş üzerinde büyük bir nüfuza sahip olduğunu ve onun gücü ve öfkesinin derecesini gösteren bir olay rivayet eder. Terken Hatun’un öfkesi ve hiddetinin boyutu o kadar hudutsuz idi ki Sultan Tekiş zamanında birgün haremın cariyelerinden biri yüzünden Tekiş’e hiddetlendi ve Tekiş hamamdayken sıcak hamamın kapısını onun üzerine kilitledi. Eğer Emirler gelip hamamın kapısını kırıp onu çıkarmasalardı, Sultan Tekiş nerdeyse ölüyordu. Tekiş hamamdan çıkarıldığından istirfa etti ve hatta bir gözü kör oldu. Cûzcânî, I, 355; Şîrin Beyânî, *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, 16.

⁷⁵⁹ Cuveynî, II, 162; Şîrin Beyânî, *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, 15.

Cûzcânî, onu bir Kıpçak prensesi olarak yazmakla birlikte Kadir Han'ın kızı olduğunu söyler.⁷⁶⁰ Nesevî'ye göre ise Terken Hatun, Yimek boyunun kabilelerinden Bayavut boyuna mensuptur. Babası Türk devletinden Cengşî Han'dır. Z.V. Togan, Terken Hatun'un babası ve soyu hakkında Marquart ve Pelliot'a atfen yapmış olduğu izahatta, *Cengşi* kelimesinin Hint hududunda yaşayan Türk boylarından Dib Yabgu unvanlı Döger kabilesi vezirinin lakabı olduğunu ifade eder.⁷⁶¹ Terken Hatun'un Yimek boyundan geldiğine dair bir diğer kanıt ise Sultan Muhammed'in tahta oturması ve sonrasında Terken Hatun'un Yimek ve Türkmen bakiyelerini getirtip Sultanın etrafına toplamasıdır. Böylece Sultan rakiplerine karşı büyük bir askeri güç elde ediyordu.⁷⁶² Terken Hatun'un kendi kabilesinden getirip, ordu içerisinde büyük faydaları olan "Acemiler" denilen grup, Cüveynî'ye göre, acımasız, merhametsiz ve nereye gitseler orayı harap edecek tipte insanlardı. Bu yüzden Cüveynî, bu askeri gurubun Sultanın imparatorluğunun yıkılmasında en büyük etkenlerden biri olduğunu ifade etmektedir.⁷⁶³

Sultan Muhammed'in tahta çıkmasıyla birlikte, Terken Hatun'un kendi kabilesinden getirdiği insan gücüyle nüfuzu artmakta ve Nesevî'ye göre, bu durum öyle bir noktaya gelmişti ki Sultan her fethettiği yerden Terken Hatun'a bir toprak parçası vermekteydi.⁷⁶⁴ Böylece Sultan'ın askeri gücü elde etmesine karşılık, sanki bu zaferlerden payını alır gibi Terken Hatun, kendi hissesin malik oluyordu. İlginç tabiatlı ve zeki bir kadın olan Terken Hatun, işlerini mahareti ve zekâsıyla halletmesiyle ünlüydü.⁷⁶⁵ Böyle zeki olan bu kadın hükümdar, bir o kadarda gaddar ve hırslı bir ruh haline sahipti. Yeni bir ülke fethedilip, yöneticileri Hârezm'e getirildiğinde onlar tarafından oğluna bir zarar gelir diye hepsini Ceyhun'a atırıp öldürtürdü. Terken Hatun'un ayrı sarayı vardı ve burada sık sık eğlence meclisleri tertip ederdi. Aynı zamanda kendine ait bir devlet erkânı, özel geliri ve emlakı vardı. Hazinesinden istediği zaman ve istediği ölçekte harcama yetkisine haiz olan Terken Hatun, Sultan başta olmak

⁷⁶⁰ Cûzcânî, I, 306.

⁷⁶¹ ReşidüddinFazlullah, *Oğuz Destanı ReşidüddinOğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, Z.V.Togan, 143. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bak. Paul Pelliot-Louis Hambis, "Histoire des Campagnes de Gengis Khan", say: I, Leiden 1951, 90-92; Fuad Köprülü, "Uran Kabilesi", 237-238; Fuad Köprülü, "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, say:1, Matbaayı Âmire, İstanbul 1925, 185-211; *Tarih Araştırmaları I*, 20.

⁷⁶² Nesevî, 62.

⁷⁶³ Cüveynî, II, 162

⁷⁶⁴ Nesevî, 62.

⁷⁶⁵ Nesevî, 62.

üzere tüm devlet ricali tarafından sözü dinlenirdi.⁷⁶⁶ Nesevî, Terken Hatun bahsinde onun zeki ve ehil kişiliğinden bahsederken, Cüveynî gibi o da kan dökmeye meyli olduğunu ifade etmeden geçmez. Ayrıca Nesevî, onun iyi ve güzel yönlerinden de bahsederken, adaletli oluşu, birçok hayır işlerinin sahibi olduğunu ve bunları anlatmakla bitiremeyeceğini ifade eder. Yine Nesevi tarafından bunların haricinde Terken Hatun'un kâtiplik memuriyetinde yedi kişinin görev yaptığı ifade edilir.⁷⁶⁷

Türkan Hatun'un Hârezm devletinde tuğrası ve kendine ait alameti vardı. Tevkii, “عصمت الدنيا والدنیا ألع ترکان ماكة نساء العالمین” “*Dinin ve dünyanın günahsız ve kadınlar âleminin sultanı*” manasında olup, alâmeti “اعتصمت بالله” “*Sadece Allah'a bağlandım*” şeklindedir. Nesevî'ye göre, Terken Hatun konumun bulunduğu en zirve noktasında “*Hüdâvendî Cihan*”, yani “*Dünyanın sahibi*”, unvanını kullanmaktaydı.⁷⁶⁸ Türk devletlerinde Hatunların devlet içerisindeki etkinlikleri her zaman görülmektedir. Ancak Terken Hatun'un oğlu Muhammed üzerindeki etkisi ve devlet işlerine bu denli hâkimiyeti belki de Türk tarihînin ender durumlarından biridir.

HârezmşâhDevleti'nin İl-Arslan döneminden başlayarak, Kanglı-Kıpçaklarla olan ilişkiler neticesinde Sultan Tekiş, büyük bir düğünle Terken Hatunla evlendi. Bu evliliğin siyasî ve askeri maksatlarla yapılma ihtimali büyüktür. Nitekim bu dönemde doğu hududundan gelen demografik baskı, HârezmDevleti için pasifize edilmesi ya da bir şekilde kullanılması gereken bir durumdu. Bu evlilikle birlikte Kanglı boyunun HârezmDevleti'ndeki etkisi daha açık görülmeye başladı. Ancak Sultan Tekiş döneminde, pek aktif olmayan ve meziyetlerini ortaya koyabileceği bir fırsat bulamayan Terken Hatun, oğlu Muhammed döneminde büyük bir güce ulaştı. Sultan Muhammed'e tahta çıkışından itibaren askeri desteği sağlamaya başlayan Terken Hatun'un Türk boylarının Hârezm ordusundaki başarıları sayesinde nam ve şöhreti gün geçtikçe arttı. Sultan Muhammed'in psikolojik özelliklerinden ve yaptıklarından dolayı kaynaklarda ülkenin tek hâkim gücü gibi görünmesine rağmen, Terken Hatun'a karşı her yönden etkisizdi. Terken Hatun, ülkede ikinci bir hükümdar gibi davranmaktaydı. Sultanın

⁷⁶⁶ Cüveynî, II, 162

⁷⁶⁷ Nesevî, 62.

⁷⁶⁸ Nesevî, 62.

emirleri eğer Terken Hatun'a ters geliyorsa bu noktada Terken Hatun hemen devreye girer ve onun sözü geçerli olurdu.⁷⁶⁹

Terken Hatun'un Sultan Muhammed, döneminde yaptığı faaliyetler hakkında yeri geldikçe bahsetmeye çalışmıştık. Bunların en mühimlerinden biri, Sultan Muhammed'in 1204 yılında Gur ülkesinde çıkan taht karışıklıklarından faydalanmak maksadıyla yaptığı Herat hareketi sonrasındaki Gürgenç savunmasıdır. Terken Hatun Gur ordusuna karşı tüm şehirde bir savunma hareketi başlatarak halkı silahlandırmış, kale surlarına kâğıttan miğferler yaptırmıştır. Böylece Gur ordusunun şehri baskınla ele geçirme düşüncesine karşılık, şehirde askeri gücün tam olduğu düşüncesini vermek istemiştir.⁷⁷⁰ Zeki ve maharetli olan Terken Hatun, yine bu özellikleriyle Gur-Han tarafından vergi tahsili için gönderilen Vezir Mahmud Tay meselesini halletmiştir. Kıpçaklar ile sefer arifesinde Hıtaylarla çıkabilecek bir mücadele Hârezmşâh Devleti için hiç iyi olmayacaktı. İşte bu yüzden Terken Hatun, Vezir Mahmud Tay'ı nezaketle ağılamış, izzet ve ikramda bulunmuş, yıllık vergiyi ödeyerek Hıtay heyetini göndermiştir.⁷⁷¹

Sultan üzerinde Terken Hatun'un etkisini gösteren bir diğer konu ise veliahtlık meselesidir. Sultan Muhammed, Irak seferine çıkmadan önce, Terken Hatun'un baskısı ile Celâleddin ve Rükneddin'den daha küçük olan Kutbeddin Uzlagşah'ı⁷⁷² veliaht tayin etti. Nitekim Terken Hatun, Celâleddin'in annesi Ayçiçek Hatunu sevmiyordu ve Uzlagşah'ın annesi ise kendi boyundandı. Uzlagşah'ın annesi Terken Hatun'un her dediğini yapıyordu ve onun teveccühünü kazanmış durumdaydı. Uzlagşah, veliaht tayin edilirken, Celâleddin, Gazne, Bamiyân, Gur, Tekinabâd, Zemindâver ve Hint bölgelerine tayin edildi. Gıyaseddin Pirşah'a Kirman, Mekran ve Kiş'i verdi. Nesevî'ye göre, şehzadelerin en yeteneklisi olan, cömert, halis, güzel tabiatlı ve hat sanatında mahir olan Rükneddin Gursançti'ye ise Irak bölgesi tevdi ediliyordu.⁷⁷³

Terken Hatun'un devlet işlerinde kendi ailesi de dâhil hiç kimseye tavizkar olmadığına örnek olarak Közlük meselesi gösterilebilir. Közlük, Sultan'a karşı isyan etmiş ve sonuçta bundan pişman olarak onun cezalandırmasından kurtulmanın yollarını

⁷⁶⁹ Nesevî, 62; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 208.

⁷⁷⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 372.

⁷⁷¹ Cüveynî, II,72.

⁷⁷² Bu isim, kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir: Nesevî'de از لغشاه (Nesevî, 38), Cüveynî'de ارزلوق (Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, Muhammed Kâzvinî, 445) Cûzcânî'de ارزلوشاه (Cûzcânî, I, 313).

⁷⁷³ Nesevî, 38-39.

aradığını görmüştük. Bu minvalde en ilk çare olarak, Terken Hatun'dan kendisine şefaathçi olması fikrine sarılmıştır. Çünkü Közlük Terken Hatun'un akrabalarından olup Kanglı Türkmenlerindendi. Terken Hatun Közlük şefaathçilik teklifini kabul ederek, önce ona sûfi elbisesi giyip Sultan Tekiş türbesinde oturmasını söylemiş, daha sonrada Sultanın askerlerine haber verip onu öldürtmüştür.⁷⁷⁴ Nitekim Terken Hatun devlet ve hele de oğlunun canı ile alakalı bir durum mevzubahisse hiç kimseyi affedemezdi. Ayrıca onun için devlet adına kan dökülmesi, kutsal sayılmaktaydı.

Barthold'a göre, Sultan Muhammed'in ulema sınıfından Şeyh Mecdüddin Bağdadî'yi öldürtmesi olayı, hem annesi Terken Hatun'u hem de ulema sınıfını gücendirmiş ve bu olay annesiyle ilişkilerinin bozulma sebebi olmuştur.⁷⁷⁵ Şeyh Mecdüddin Bağdadî, Kübrevî tarikatının kurucusu Şeyh Necmeddin Kübra'nın öğrencisiydi. Bu tarikatın halk nezdinde büyük bir ehemmiyeti olup, tarikatın üyeleri arasında Hâkim-ata ve Ahmed Yesevî gibi büyük evliyalarda vardı.⁷⁷⁶ Şeyh Mecdüddin Bağdadî'nin neden Hârezmsâh ile ters düştüğü ve öldürüldüğü hakkında kaynaklarda net bilgi bulunmamaktadır. Hamdullah Kazvîni'den⁷⁷⁷ başka sonraki kaynakların hepsinde, Şeyh ile Terken Hatun arasında muâşaka olduğu bilgisi mevcuttur.⁷⁷⁸ Barthold, böyle bir durumun Terken Hatun'un yaşının çok ilerlemiş olmasından dolayı mümkün olmadığını belirtmektedir. Nitekim buna kanıt olarak da torunun torununu görmüş olmasını gösterir. Sultan yaptığı bu yanlış işten dolayı hemen pişmanlığını

⁷⁷⁴ İbnü'l-Esir, XII, 217; Mîrhând, 396.

⁷⁷⁵ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 399; Meltem Demiralp, *Hârezmsâhlar Devletinde Alâaddin Muhammed'in Annesi Terken Hatun*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, İstanbul 1997, 33.

⁷⁷⁶ Fuad Köprülü, "Ahmed Yesevî", *İA*, I, 212.

⁷⁷⁷ Hamdullah Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 492.

⁷⁷⁸ Hândmir, II, 647. Şeyh Mecdüddin Bağdadî'nin ölümü hakkında birçok rivayet vardır. Sultan Muhammed ile ters düştüğü yönündeki rivayet Şeyhin Sultanın annesi Terken Hatun ile nikâhlandığı ve aralarında ilişki olduğu söyletileinden ortaya çıkmıştır. Sultan birgün içki meclisindeyken kendisine Annesi Terken Hatun'un Ebu Hanife Kûfi'nin kıydığı nikâhla Şeyh ile ilişkiye girdiği söylenir. Bunun üzerine Sultan onun Ceyhun nehrinde boğularak öldürülmesini emreder. Şeyh Mecdüddin öldükten sonra haberi alan Necmeddin Kübra, bu duruma üzülerek, Sultan Muhammed'e Mecdüddin'in kanına karşılık onun mülkünün de suda batması için beddua etmiştir. Sultan bunu duyunca pişman olarak yalın ayak tepsiler dolusu altınla Necmeddin'in huzuruna gelip af dilemişse de kanın bedelinin altın değil mülkü olduğu cevabını almıştır. Bu rivayeti nakledenler olayın 616 yılında gerçekleştiğini ve bir yıl sonra Cengiz Han'ın Hârezm ülkesini yerle bir ettiğini ifade ederek bu beddua atıfta bulunmuşlardır. Şeyh Mecdüddin ve onun ölümü hakkındaki daha geniş bilgi için bkz. Hândmir, II, 647-648; Avfi, *Lubâb al-albâb*, 191-192; Abdurrahman Câmî, *Nefahatü'l-Üns Min Hadarati'l-Kuds*, (trc. Lâmi-i Çelebi), Marifet Yayınları, İstanbul 1980; Reşat Öngören, "Mecdüddin Bağdadî", *DİA*, XXVIII, 230-231; Muhammed Emin Riyâhî, "Aşk Mecdüddin Bağdadî ve Metn Donâmeyî Mekûl ez Hattî Destî U", *Yığma*, sayı: 129, 1338, 27-31; Abbas Zeryab, "Dasitân-ı Keşte Şoden Mecdüddin Bağdadî: Menkûl ez Yek Nusheyî Hattî", *Yığma*, sayı: 80, 1333, 544-548.

anlamış ise de tarikata bağlı olan halkı incitmişti. Ayrıca annesinin büyük tepkisini alan Sultan, Terken Hatun'un kabilesinin Türk hassa birliklerine muhtaç olduğu için, durumu düzeltmek adına her türlü gayreti göstermiştir.⁷⁷⁹

Sultan ile Terken Hatun arasındaki gerginliği artıran olaylardan biri de Vezir Nâsırüddin Muhammed meselesiydi. Sultan Muhammed, Vezir Nizâmü'l-mülk Muhammed b. Nizâmü'l-mülk Mesud'u azlettikten sonra vezirlik görevine kimin getirileceği noktasında annesi Terken Hatun'a danıştı. O'da kendi beylerinden birinin oğlu olan ve Hatunun hizmetinde görev yapan Nâsırüddin Muhammed'i tavsiye etti. Sultan bu kişiyi eskiden beri sevmemesine rağmen Terken Hatun'un talebini reddedemedi. Ancak Vezir Nâsırüddin Muhammed, devlet ileri gelenlerinden, halktan ve ulemalardan dahi rüşvet almaktaydı. Bu haberler her vakit Sultanın kulağına gelmekte ve bu durumdan dolayı Sultana birçok şikâyetler yapılmaktaydı.⁷⁸⁰

Sultan Muhammed, Irak seferi dönüşünde Nişâbur'a geldi. Burada şehir kadısı Rükneddin Megisî ve askeri kadı Sadreddin Cendî, İl-Arslan döneminden beri Hârezmşâh Devleti'ne hizmet etmekteydiler. Sultan Muhammed, Nişâbur şehrinin kadılığını Rükneddin Megisî'yi azl ile Sadreddin Cendî'ye verdi ve onunla birlikte efradından yirmi kişiye hediyeler sundu. Bunun üzerine Vezir Nâsırüddin Muhammed, Kadıya bu yeni görevinden dolayı hiç kimseye bir şey takdim etmemesini, bu görevin kendi eliyle olduğunu bildirdi. Ayrıca Vezir, "Sultana ve hatta divana hiçbir şekilde güvenmeyiniz" diyerek, kadıyı tehdit etti. Bu durumdan endişelenen ve korkan kadı, vezire mühürlü bir keseyle dört bin dinar gönderdi. Ancak Sultan Muhammed'in bu işten haberi oldu. Kadı Sadreddin Cendî'yi çağırarak kime para gönderdiğini sordu. Kadı yeminle böyle bir şey yapmadığını söylese de Sultan keseyi getirip herkesin önünde açtırdı. Bunun üzerine kadıyı görevinden aldı ve eski kadı Rükneddin Megisî'yi tekrar Nişâbur kadılığı görevine getirdi. Sultan, aynı zamanda Vezirin otağının başına yıkılmasını emretti. Nesevî, Sultanın vezire "*Efendinin sarayına dön*" dediğini ifade ederek, efendiden kastın Terken Hatun olduğunu ifade eder.⁷⁸¹

Vezir Nâsırüddin Muhammed, sultan tarafından görevinden alındıktan sonra, Hârezm'e hareket etti. Nesevî, bizzat kendisinin Vezir Nâsırüddin Muhammed'i babası

⁷⁷⁹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 399-400.

⁷⁸⁰ Nesevî, 42.

⁷⁸¹ Nesevî, 42-43.

adına Hurundiz civarındaki Merc-i Sâyiğ mevkiinde karşıladığını ifade ederek, ona eşlik ettiğini söyler. Vezir için Curmanî köyünde üç çadır kuruldu. Burada kendisine civardan gelip istek ve şikâyetlerde bulunanlar oldu. Otağının önünde bir taht kurularak hala vezir gibi hareket ediyordu. Ancak Sultanın vezir peşine adamlar yolladığı haberini almaktaydı. Bu yüzden endişeler içerisindeyken, Sultanın Hâciblerinden Erboz b. Sa'düddin'in geldiği haberini aldı. Öldürülme korkusu içerisinde Hâcibi karşılayan Vezir Nâsırüddin Muhammed, ona neden geldiğini sordu. Erboz, Sultanın divan defterlerini, ordunun yoklamasını, hazine ve serkatiplik görevlilerini istediğini söyledi. Vezir, defterleri ve görevlileri teslim ederek, hemen Hârezm'e gitti. Bu sırada Terken Hatun onu karşılamaya herkesin çıkması emrini verdi. Terken Hatun ve onun himayesindeki Vezir o kadar şımarmışlardı ki yaşlılığından dolayı Veziri karşılamaya geç kalan Hanefi mezhebi reisi Burhaneddin'in cezalandırmaya kadar işi götürmüşlerdi. Terken Hatun bundan sonraki süreçte Veziri koruyarak, onu torunu Uzlaşah'ın veziri olarak tayin etti. Vezir Nâsırüddin Muhammed, Hârezm ve Horasan bölgelerinde hükmetmeye ve Sultanın muhalefetine rağmen, Terken Hatun gölgesinde hükmünü sürdürmeye devam etti.⁷⁸²

⁷⁸² Nesevî, 43-44.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HÂREZMŞÂH MUHAMMED VE MOĞOLLAR

4.1. HÂREZMŞÂH MUHAMMED VE MOĞOLLAR ARSINDAKİ İLK DÖNEM SİYASÎ REKABET

4.1.1. Güçlük Han'ın Hıtay Bölgesindeki Faaliyetleri

Güçlük Han ve Hıtaylar arasındaki mücadelede bölgenin hâkimiyetini, Güçlük Han'ın ele geçirmesi ve Gür Han'ı esir etmesi olaylarını, yukarıda tafsilatıyla görmüştük. Güçlük Han'ın bu itibarla bölgenin idaresini ele geçirdikten sonra, Hârezmşâh devletiyle doğrudan bir ilişki içinde olmadığı görülmektedir. Hârezmşâh Muhammed, bu dönemde Irak ve Halife ile olan ilişkilerle meşgul idi. Bu yüzden doğu Mâverâünnehir ve ötesiyle ilgili meseleler, Hârezmşâh devleti açısından ikinci planda görülmektedir. Aynı şekilde Güçlük Han'da Gür Han'ı esir ettikten sonra bölgedeki Türk ve Tatar boylarını tabiiyete almak ve bu bölgelerde hâkimiyetini tam olarak tesis etme çalışmaları içerisindeydi. Güçlük Han, Gür Han'ı esir ettikten sonra, onu yanında bulundurarak, her işte ona danışmakta ve bu sayede Hıtay ülkesini yönetmekteydi.⁷⁸³ Hârezmşâh devleti açısından Gür Han'ın esaretiyle birlikte Güçlük'ün bu devleti ele geçirmesi, Sultanın bölgedeki hâkimiyetine karşı doğal olarak bir tehdit unsuru idi. Bu minvalde Sultan Muhammed, Güçlük ile önceden Gür Han'a karşı yapmış oldukları anlaşmaya dayanarak, ona bir elçi gönderdi. Sultan Muhammed, gönderdiği mesajında şöyle diyordu; “*Gür Han kendisine kurduğum tuzaktan kurtuldu ve benden kaçarken ilk rastgelen kişinin eline düştü. Eğer sen önceden böyle bir sevdaya malik idiyisen, neden onun güçlü olduğu zamanda Gür Han'a saldırmadın? O ki önceleri bu dayanıksız halindeyken bana defalarca barış yapmak için teklifler gönderdiğinde kızı Tavğac Hatunu'u (طوغاج خاتون) bana verdi. Bu yüzden onun her tür değerli hazineleriyle birlikte onları bana gönder.*” Sultan ayrıca, bu hale düşen birini ancak Güçlük'ün esir edebileceğini belirtiyor ve kendi payını ister gibi Gür Han, Tavğac Hatun ve Gür Han'ın

⁷⁸³ Nesevî, 12; Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 337; *Jami'ut-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 230.

hazinelерinin gönderilmesini istiyordu. Bunun aksi olduğu halde ona karşı sefere çıkacağı ve kimsenin onu kurtaramayacağı, tehdidini savuruyordu.⁷⁸⁴

Sultan Muhammed'in yukarıdaki mesajından onunla Gür Han arasında önceden birçok görüşmelerin olduğu kanaati hâsıl olmaktadır. Neticede Gür Han'ın kızının da konu edildiği Nesevî'de ki bu kayıttan böyle bir şeyin önceden olmuş olabildiği görülmektedir. Nesevî'ye göre, Güçlük Han, bu durum karşısında Sultanın dediklerine uyararak, ona yazılsa sahifeler sürecek hediyeler gönderdiğini ifade eder. Güçlük, Sultanın taleplerinden sadece Gür Han'ı göndermedi ve bu hususta affını istedi. Çünkü Gür Han, Güçlük'den kendisini Sultan'a göndermemesini istemişti. Gür Han, önceden Sultanın ve babasının kendisine vergi ödediklerini, birçok kez onların yardımına giderek onları kurtardığını, ancak şansın Sultan tarafına beklemediği bir anda geçmesinden sonra, kızını dahi vermek suretiyle barış istediğini, fakat Sultanın bunları dinlemediğini öne sürerek, kendisinin şimdi ona gönderilmesiyle böyle bir acizliğe düşürülmemesini talep etti. Güçlük, Gür Han'ın bu içten ve samimi isteğini kırmadı ve onu Sultana göndermeme kararı aldı.⁷⁸⁵ Gür Han'ın anlattıklarına bakılırsa, Hârezmşâh ve Hı tay arasında vuku bulmuş olan kızını isteme ve barış görüşmesi, anlaşılacağı üzere zaten bu olayların gerçekliğini ortaya koymaktadır. Bu olayın ehemmiyeti, Güçlük'ün elinde bulunan Gür Han'ı -yukarıda Mâverâünnehir olaylarında anlatıldığı üzere- Sultanın saldırıları sonucu yıpranmış olduğu bir dönemde esir etmiş olması ve bundan dolayı Sultan'ın Güçlük'den talepte bulunmasıdır. Nitekim Irak bölgesine sefer yapması ve bu yüzden Gür Han'a son darbeyi Güçlük'ün vurmuş olması, bu bölgelerin Güçlük'ün eline geçmesine sebep olmuştu. Netice itibariyle Sultan Muhammed, Güçlük ile Hı tay hanına karşı yapmış oldukları anlaşmanın şartlarına uyulması yönünde girişimlere başladı.⁷⁸⁶

⁷⁸⁴ Nesevî, 13.

⁷⁸⁵ Nesevî, 14. Bu olaylar, İbnü'l-Esir'de çok farklı anlatılmakla birlikte, ona göre, Güçlük'ün muvaffakiyeti ile neticelenen savaştan sonra Hârezmşâh ona elçiler göndererek, yaptıkları anlaşma gereğince ülkenin taksimini istedi. Ancak güçlük ilk başlarda bu duruma kanmış görünse de daha sonra Hârezmşâh'a "sana bu sallayacağım elimdeki kılıçtan başka vereceğim bir ey yoktur" diyerek, Sultanı tehdit etti ve eğer meseleyi uzatırsa onun ülkesine yürüyeceğini söyledi. İbnü'l-Esir'e göre, nihayetinde Güçlük, ordularını hazırlayıp Hârezmşâh üzerine yürümüş, bunun karşısında Sultan Muhammed, karşı duramayacağını anlayınca Moğollar önünden geri çekilmiştir. bkz. İbnü'l-Esir, XII, 223-224; Nesevî'nin ifade ettiği, Sultanın Güçlük üzerine ordu sevki ile olan kısmı Kafesoğlu kabul etmez. Aksine İbnü'l-Esir'in kaydını kabul etmektedir. Bkz. Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 224-225.

⁷⁸⁶ Abbas İkbâl Aştıyânî, *Tarih-i Moğol*, Müessese-i İntişârât-ı Negâh, Tahran 1387, 33.

Gür Han'ın Sultan'a teslim edilmemesinden sonra, Nesevî, Sultan Muhammed'in tekrar elçi gönderdiğini kaydeder. Nesevî, Sultanın Güçlük'e gönderdiği Emir Mahmud Peserî Kara Kasım'dan bunu bizzat kendisinin duyduğunu ifade eder. Ondak naklen, bu elçinin Güçlük Han önünde konuştuğu ağır sözlerden dolayı onu prangaya vurdurduğunu ve Güçlük ile Sultanın sarayından gelen birilerinin görüşmelerine kadar bu esaretin devam ettiğini ifade eder. Hatta onun bu çektiklerine karşılık esaretten kurtulduktan sonra Sultan, Kara Kasım'a Horasan Amilliğini bahşetmiştir. Güçlük Han, bu görüşmeler neticesinde de Gür Han'ı teslim etmeyince, Sultan, Hitay bölgesine ordu sevk etmiştir. Nesevî'ye göre, Sultanın gönderdiği bu ordular, seçilmiş altmış bin askerden oluşmaktaydı. Bu orduların amacı Güçlük Han'a saldırmak ve Gür Han'ı alıp gelmekti. Sultan bundan sonra birkaç defa daha asker göndermiş, bu ordular Güçlük'ü ekseri dağıtmış ve yenilgiye uğratarak geri dönmüşlerdir.⁷⁸⁷

Nesevî, Sultan Muhammed'in Güçlük üzerine seçilmiş altmış bin asker gönderdikten sonra Hârezm'e dönüp, İslam bölgelerinin fethi ve Halifenin onun gücünü tanınması için Irak seferine çıktığını ifade eder. Sultan, artık dört yüz bini aşan bir askeri güce sahiptir. Hârezm devleti gücünün zirve noktasındayken ve kâfirlere karşı fetihlerde bulunurken Halife tarafından tanınmamış olması, Sultan Muhammed'in şahsi olarak da ağrına gitmektedir. Nitekim Sultan eğer Hitaylar ve sonrasında Güçlük karşısında zaferler kazanmamış olsaydı, Irak seferine çıkarken yayınlattığı fetvalarda kendisinin kâfirlere karşı başarılarını söyleyemez ve hatta halkın gözünde ki itibarını böyle artırmış olamazdı. Nitekim halifeden istediği meşruiyet hakkı bu zaferlerin getirdiği bir durumdur. Hârezmşâh Muhammed, artık kendisini tanımayan bir halifenin varlığına dahi

⁷⁸⁷ Nesevî, 14-15. Nesevî, Sultan ile Güçlük arasındaki bu mücadeleyi anlattıktan sonra, sadece kendisinin vermiş olduğu Moğol hükümdarı Cengiz'in oğlu Coçi ile Sultan arasındaki mücadeleden bahseder. Bu olayı da 615/1215 tarihinde gösterir. Ancak, bu olayı Kafesoğlu, *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki Pekin'in işgali sırasındaki AltunHan'ın oğlunun zincirlerle Cengiz Han önüne getirilmesi olayını ve Cûzcânî'de yer anlan Râzi'nin Pekin'de bulunduğu sırada aynı olayı görmüş olmasını anlatmasını kanıt göstererek 618/1218-1219 tarihine koymaktadır. İki olay arasındaki bu girift durum hakkında Barthold, Nesevî faslını kabul ederek, Coçi'nin Sultan ile savaştığını ve nihayetinde yenilerek, döndüğünü ifade eder. Kafesoğlu bunu reddederken, kanıt olarak, Cûzcânî'de geçen tafsilatın haricinde, Moğollar ve Hârezmşâh arasında gidip gelen tacirler olayının bundan sonra olma (gerçekleşme) ihtimalinin olmadığını belirtmektedir. Ona göre, böyle bir olayın varlığı (var) olsaydı bahsi geçen ticari ilişkiler kurulamazdı. Nitekim Kafesoğlu, bizim de yukarıda verdiğimiz şekliyle Cüveynî'de geçen kayıtları kabul eder. Cüveynî'de Güçlük'ü öldüren ve bölgeye hakim olan Cebe'dir. Ancak Nesevî, Güçlük'ü öldürenin ve sonrasında Sultanla savaş yapanın Coçi olduğunu kaydeder. Burada Cüveynî'nin ve ondan naklen Kafesoğlunun kanaatini kabul etmemize rağmen, Nesevî'de geçen tafsilatı da görmezden gelmek veya böyle basit kanıtlarla bu durumu Kafesoğlu gibi kabul etmek de oldukça zordur.

tahammül edemeyecek noktaya gelmişti. Irak-ı Acem seferi sonrasında Bağdat üzerine yürümesi, bunun en açık göstergesidir.

Güçlük, Hitay devletinde Gür Han'ın esaretinden sonra yaptığı faaliyetlerle ve Hârezmşâh'ın da bölgedeki tacizleri, Irak seferinden dolayı kesilince, Kara Hitay devletine tam anlamıyla hâkim olmaya başladı. Güçlük, hazinesini zenginleştirdi, ordusunu güçlendirdi ve pozisyonunu çok daha sağlam bir hale getirdi.⁷⁸⁸ Gür Han öldükten sonra muhalifleri bir bir susturan Güçlük, ilk olarak, Kulca bölgesi hâkimi Almalığ Ozar üzerine yürüdü ve onu av yerinde ani bir baskınla öldürdü. Daha sonra isyan eden Kaşgar ve Hoten bölgelerine döndü.⁷⁸⁹ Gür Han, Kaşgar hanının oğlunu önceden hapsederek, Balasagun'da esir etmişti. Güçlük, bu şehzadeyi, büyük bir ihtimalle kendi emelleri doğrultusunda serbest bırakarak, onu Kaşgar'a gönderdi. Ancak Kaşgar halkı bu şehzadeyi, daha şehre girmeden kale önünde öldürdüler. Bunun üzerine Güçlük, Kaşgar'a asker göndererek, bölgedeki tüm mahsulü yakıp yıkmalarını emretti. Bu durum, üç dört yıl devam etti ve Kaşgar halkı, büyük sıkıntılar yaşamaya başladı. Kıtık ve fiyatların aşırı pahalılığı neticesinde halk, Güçlük'e başvurarak, şehri ona teslim edeceklerini bildirdiler. Böylece Kaşgar'a giren Güçlük, her eve tek tek adam gönderdi ve tüm erkekleri toplayıp, onlara işkenceler yaptı. Cüveynî, Kaşgarlıların putperest Güçlük'ün her dediklerini yaptıklarını ve ona karşı gelmeye cesaret edemediklerini ifade eder.⁷⁹⁰

Güçlük, Kaşgar bölgesinde kendine karşı halkın direnişini kırarak, bölgeyi hâkimiyetine aldıktan sonra, Hoten'e yöneldi. Cüveynî, Güçlük'ün Hoten'i fethettiğini ve İslam dinine bağlı olan bölge halkını dinden dönmeye zorladığını ifade eder. İlerde Cengiz Han'ın Hitay ülkesine gelişine dayanak oluşturacak olan, Müslüman halkın hamiliği meselesi, bu dönemden itibaren başlamaktadır. Öncesinde Gür Han'ın kızıyla evlendiğinde, Budistliği kabul eden Güçlük,⁷⁹¹ Hotenlilerden ya Hitaylıların dinini ya

⁷⁸⁸ Rashiduddin Fazlullah's, *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 230.

⁷⁸⁹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 391; Hasan Pir Neya- Abbas İkbâl Aştıyânî, *Tarih-i Mufassal-ı İran, Ez Ağaz tâ İnkırâz-ı Kacarıyye*, Neşr-i Ūlum, Tahran 1384, 639.

⁷⁹⁰ Cüveynî, I, 124. Reşidüddin, Güçlük'ün önüne geçilemez bir şekilde tiranlaştığını ve Müslüman bölgelerine aralıksız tacizlerde bulunduğunu bildirmektedir. Güçlük, Müslümanları dinlerinden döndürüp, putoerest yapmakta ve onları bu halden kurataracak hiçkimsenin olmadığını ifade etmekteydi. Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 337; *Jami'ut-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 230.

⁷⁹¹ Rashiduddin Fazlullah's, *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 230; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 79.

da Hristiyanlığı seçmelerini istedi. Hoten halkı, çaresizce Hitaylıların dinini seçti. Güçlük, camilerin kapatılmasını ve medreselerin yıkılmasını emretti.⁷⁹²

Güçlük, Hoten’de halka putperest olmayı dayatarak, onların kılık kıyafetlerini dahi değiştirmeye zorladı. Bu olaylardan sonra Güçlük, kendine güvenle, şehirdeki tüm âlim ve din adamlarının meydanda toplanmalarını duyurdu. Meydanda üç binden fazla insan toplandı ve onlara “*Benimle dinler ve ülkeler hakkında tartışmaya girebilecek, sözünü benden çekinmeden söyleyebilecek, öfkenden ve cezalandırmamdan korkmayacak biri varsa ortaya çıksın*” dedi. Güçlük, bu davranışıyla âlim ve zahidlerin kendi karşısına çıkamayacaklarını düşünerek, halkı tamamen bastırmayı hesap etmekteydi. Ancak bu sırada imam Alâeddin Muhammed el-Hotenî, kalabalık arasından çıkarak, Güçlük’ün yanına geldi. Güçlük ile tartışmaya başlayan Hotenî, onu her konuda alt etmeye ve ne derse çürütmeye başladı. Bir süre sonra Güçlük, kalabalık karşısında zor durumda kaldı ve sinirlenerek ne yapacağını bilemez oldu. Güçlük küfürler etmeye dine ve hakikatlere hakaretler etmeye başladı. Güçlük karşısında susmadan korkusuzca devam eden Hotenî, nihayetinde onun bu ağır laflarına karşılık “*Ey din düşmanı, mel’un Güçlük, ağzına toprak dolsun*” dedi. Bu söz üzerine çok sinirlenen Güçlük, onu getirtip işkencelere tabi tuttu. Hiçbir işkence karşısında dininden ve hakikatlerden dönmeyen Hotenî, günlerce süren eziyetten sonra, Hoten’de kendi kurduğu medresenin önünde çarpmıha gerilerek öldürüldü.⁷⁹³

Bu sırada Cengiz Han, 1203 Kereyitleri yendikten sonra Moğol bölgesinde artık düzenli ordularını oluşturmuş ve 1206’da ki Nayman zaferi sonrasında da bütün Moğol halkını hâkimiyetine almıştı. Bu zaferler sonrasında Cengiz Han, Moğol ordusunu güçlendirmeye başladı.⁷⁹⁴ Nitekim kendinden önceki Kereyitler ve Naymanlar gibi onu da bekleyen bir Çin bölgesi mücadelesi vardı. Çin hududu eskiden beri Moğol halklarını çeken, ganimetleriyle Moğolları cezbeden bölgelerdi. Çin bölgesi üç parçaya ayrılmış olarak yönetildiğinden Moğol ülkesinin sınırında bulunan Tangut (Si-Hia), Mançurya bölgesinde Kin (Altın) ve güney Çin’de Song milli Çin sülalesi hüküm sürmekteydi.

⁷⁹² Cüveynî, I, 124; Reşîdüddin, *Camiü’t-Tevârih*, I, 337; *Jami’u’t-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 230

⁷⁹³ Cüveynî, I, 128-130; Reşîdüddin, *Camiü’t-Tevârih*, I, 338; *Jami’u’t-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 231; Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 294.

⁷⁹⁴ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 408-409.

Cengiz Han, Tangutlarla bir süre sınır boylarında savaştı ve onları yenilgiye uğrattı.⁷⁹⁵ 1210 senesinde Çin İmparatoru Çong-hei'nin tahta çıkması vesilesi ile cülusunun tebliğ ve senelik vergi talebiyle Çin imparatorundan Cengiz Han'a elçi geldi. Çin geleneğine göre, Cengiz Han, imparator elçisi önünde diz çöküp saygı göstermeliydi. Ancak Cengiz Han artık kendi büyüklüğünün farkında olarak Çin'den gelen bu talebi karşılamak istemiyordu. Çin ülkesi içerisinde başlayan karşılıklar neticesinde Çin devleti, sarsıntılar geçirmekle birlikte Cengiz Han, Çin'e sefer düzenlemeye karar verdi. 1211'de muazzam büyüklükte bir ordu ve dört oğlu ile birlikte Çin seferine çıktı. Önce Kin hükümdarına yönelen Cengiz Han, onun sulh teklifini kabul etmedi. Tangut reisi Cengiz ordusunun sağ kol komutanı olan Cebe'ye⁷⁹⁶ iltihak etti. Cengiz Han, Çin seddini geçtikten sonra, Çin ordusu ile karşılaştı ve onları büyük bir bozguna uğrattı. Gelişen olaylar neticesinde 1215'e kadar süren Çin'e hâkim olma süreci, Cengiz Han'ın başarılarıyla Moğol hâkimiyetini tesis etmesini sağladı.⁷⁹⁷

Cengiz Han, 1216 yılından sonra Çin'den çıkarak, Moğolistan'a döndü ve önce Merkitleri sonra da Kırgızları tabiiyetine aldı. Öncesinde görüldüğü üzere kendisi önünden kaçan ve Hıtay ülkesine hâkim olan Güçlük üzerine yürümeye karar verdi.⁷⁹⁸ Cengiz'de Hârezmşâh Muhammed gibi Güçlük'ün Hıtay ülkesini hile ve haksızlıkla ele

⁷⁹⁵ B.Y. Vladimircov, *Cengiz Han (Çingis-Xan)*, (Çev. Hasan Ali Ediz), MEB, İstanbul 1950, 71-72.

⁷⁹⁶ Koyiten'de Cengiz Han, düşman ile savaşırken Cebe tarafından atılan ok, gelip Cengiz Han'ın atının boyun kemiğini parçalamıştı. Böyle bir yanlış sebebiyle öldürüleceğini düşünen Cebe, Moğol hükümdarına oku kendisinin attığını söyleyince, Cengiz Han, onun bu açık sözlülüğünden memnun oldu ve ona "senin adın şimdiye kadar Cirho'adai idi. bundan sonra senin adın Cebe tesmiye ediyorum. Bundan sonra birlikte savaştım" dedi. Cebe; Harp vasıtası, silah manalarına gelmekteydi. *Moğolların Gizli Tarihi*, 75; Ahmet Temir, *Cengiz Han*, KBY, Ankara 1989, 96.

⁷⁹⁷ D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 63-65; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 258-261.

⁷⁹⁸ Cüveynî, Almalığ bölgelerinin bahsinde, Cengiz Han ve Güçlük münasebetinden bahsetmektedir. Almalığ, önceden Gür Han'ın Arslan Han adında bir yöneticisi vardı. Hoten emirinin ayaklandığı bir dönemde, Gür Han, onun üzerine sefere çıkmaya hazırlanırken, Arslan Han'ında kendisine katılmasını istedi. Ancak, Gur-han'ın eskiden beri Arslan Han'a karşı bir düşmanlığı vardı. Nitekim Cüveynî'nin verdiği karışık tafsilata göre, Arslan Han zehir içerek öldü ve Gür Han, emirlerinden Samur'un şefaati ile onun oğlunun Almalığ'a görevlendirilmesini sağladı. Almalığ'a görevlendirilen Arslan Han'ın oğlu burada Gür Han'ın adamının yaptığı zulümlerden usandı ve onu şikâyetle Cengiz Han'a sığındı. Bu sırada Almalığ'da tahminen bu Gür Han'ın adamına karşı isyan etmiş olan Ozar adında at çalan, yol kesen biri türedi. Ozar, bir süre sonra bölgeye hâkim oldu ve Gür Han'ın ölümü sonrası Güçlük'e karşı da mücadeleye başladı. Güçlük'e karşı başarılarını Cengiz Han'a bildirdi. Cengiz Han'da ona hediyeler gönderdi. Bir süre daha Güçlük karşısında başarılar kazanan Ozar, bizzat Cengiz Han'ın yanına gitti. Cengiz Han, onu çok iyi karşıladı ve Güçlük'e karşı dikkatli olmasını tembih etti. Fakat temkinli olmayan Ozar, Almalığ'a döndükten sonra bir av sırasında Güçlük tarafından yakalandı ve öldürüldü. Bu sırada Moğol ordusu Güçlük'ün peşindeydi. Cengiz Han, Hıtay ülkesini ele geçirip, Güçlük'ü öldürdükten sonra Almalığ'ı Ozar'ın oğlu Sıknak Tegin'e verdi. Ayrıca Coçi'nin kızını Sıknak Tegin'e vererek, onlara her daim ilgi gösterdi. Cengiz Han, Çin seferindeyken dahi bölgeyle temaslar halindeydi ve Güçlük'e olan düşmanlığı sadece ertelenmiş durumdaydı. Cüveynî, I, 132-133; Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 294-295; Abbas İkbâl Aştıyânî, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 38; Howorth, *History of The Mongols*, I, 66.

geçirdiğini düşünmekteydi.⁷⁹⁹ Ayrıca Güçlük, Cengiz Han'ın eski düşmanı ve onun tarafından cezalandırılması gereken bir asiydi. Cengiz Han, Güçlük üzerine komutanlarından birisi olan Noyan Cebe'yi gönderdi. Güçlük'ün Hitay ülkesinde Müslümanlara yaptığı zulümlerden de faydalandığı vurgusu yapan Vladimircov,⁸⁰⁰ Cebe'nin yirmi bin kişilik az bir kuvvetle 1218n tarihinde Güçlük üzerine yürüdüğünü ifade eder. Cebe, Cengiz Han'ın arkadaşı ve iyi bir öğrencisiydi. O, Cengiz Han'dan öğrendiği taktikle bölgenin nabzını anında tuttu ve herkesin dininde özgür olduğunu, kimsenin zarar görmeyeceğini ilan etti. Bu sebepten dolayı zaten bastırılmış olan halk, Güçlüğe karşı isyan etti.⁸⁰¹ Güçlük, öncelikle Moğol ordusuna karşı durabileceğini sandıysa da Yedisu mevkiinde mağlup oldu. Kaşgar'a kaçan Güçlük, nihayetinde Cebe'nin askerleri tarafından yakalanarak öldürüldü. Cüveynî, Cebe kumandasında gelen Moğol ordusunun Güçlük'e karşı olan taarruzunu, halkın iştihakla desteklediğini ve onları bir kurtarıcı olarak gördüğünü ifade eder. Böylece Güçlük'ün Kaşgar'a kaçışından sonra, Bedehşân halkı tarafından Moğollar'a teslim edildiğini ve kellesinin kesilip Cebe'ye getirildiğini ifade eder. Moğollar'ın bölgeye hâkim olmasıyla halk Güçlük belasından kurtulmanın huzuruna erdi. Cebe'nin herkesin dininde serbest olduğunu ve istediği gibi yaşayabileceğini duyurmasından sonra, Cüveynî'nin de belirttiği gibi herkes Moğollar'ı “*Tanrının rahmetlerinden bir rahmet, Allah'ın feyizlerinden bir feyiz*” olarak gördü (614/1218).⁸⁰²

Böylece Hitay ülkesi, Hârezmşâh hududuna kadar Kaşgar ve Hoten, Moğol hâkimiyeti altına girdi. Cengiz Han'ın bu bölgeyi ele geçirmesinin bir diğer sebebi ise

⁷⁹⁹ D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 77-78.

⁸⁰⁰ Vladimircov, *Cengiz Han (Çingis-Xan)*, 87.

⁸⁰¹ Reşîdüddin, Müslüman halkın ellerini semaya açarak, Allaha yalvardıklarını ve zalim tirandan kendilerini kurtarmalarını diledikleri bir anda Cengiz Han'ın bir kurtarıcı olarak, Allah tarafından gönderildiğini ifade eder. Cüveynî'de de gördüğümüz bu durum, Güçlük'ün Müslüman halka yapmış olduğu eziyetlere ışık tutmasının yanı sıra, Cengiz Han'ın bölgeye gelmeden önce, bölgeyi çok iyi analiz ettiğini ve geldikten sonra da halkın taleplerini anlayarak ona göre harekete ettiğini göstermektedir. Nitekim kaynakların ittifakla üzerinde durduğu bir durum olan Cengiz Han'ın dâhî kişiliği bu olayla da görülmektedir ve onun Batya yönelişinin sadece bir asiye öldürmek ve onu kendine bağlamak için değildi. Cengiz Han, Türkistan'a yerleşmek ve buraları yönetmek için geldiği görülmektedir. Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 337-338; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 231.

⁸⁰² Cüveynî, I, 125; Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 337-338; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 231; Moğolların Gizli Tarihi, 159; Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 294; Abbas İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 37-38; Vladimircov, *Cengiz Han (Çingis-Xan)*, 87; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 268.

Kaşgar ve Hoten'den Çin ve Hind'e yapılan ticaret idi. Kaşgar ve Hoten Halkı Moğol bölgelerinden aldıkları malları Çin ve Hint bölgelerine götürüyorlardı.⁸⁰³

Böylece Cebe kumandasındaki Moğol orduları Hârezmşâh devletinin sınırlarına kadar uzandı. Sır Derya boylarına kadar gelen Moğol devleti, güçlü ve disiplinli ordusu, muazzam insan gücü ve dahî komutanları Cengiz Han ile dönemin en güçlü ve intizamlı devletiydi. Bundan sonraki Hârezmşâh ve Moğol devleti arasındaki olaylar, İslam memleketlerinde sınırlarını Seyhun'dan Umman denizine, Hindistan, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a kadar genişletmiş olan Sultan Muhammed ve bu bahsi geçen büyük güç, Cengiz Han arasında vuku bulacaktır. Güç dengelerinde ki hemen hemen eşitliğe rağmen Cengiz Han'ın kişiliği ve özel yetenekleri, Sultan Muhammed'in zafiyeti olan psikolojisini ve hırsını elbette ki alt edecek ölçekteydi.

4.1.2. Hârezmşâh Muhammed ve Cengiz Han Arasındaki İlk İlişkiler

Güçlük meselesi, Cengiz Han'ın batıya yönelişinin ilk olayıdır. Ancak, Hârezmşâh ve Cengiz Han arasındaki münasebetlerin başlangıcı bundan öncesine dayanmaktadır. Cûzcânî'nin Moğollar bahsinde verdiği bilgiye göre, Hârezmşâh Devleti ve Cengiz Han ilişkisi, Cengiz'in Çin diyarını fethettiği zamana uzanır. Cûzcânî'ye göre, Hârezmşâh Muhammed, Cengiz Han'ın Çin diyarlarında ki fetihlerinden, Tibet ve Tamgac'ı kendi hükmüne almasından dolayı, bu bölgeyi tetkik ve Cengiz Han'ın durumunu tahkik için Bahaeddin Râzî'yi Çin'e gönderdi. Râzî'nin Elçi kisvesi ile casusluk için gönderildiğini belirten Cûzcânî, Hârezmşâh'ın onu doğunun bu en uzak bölgesinde olan bitenleri görmesi, Moğol ordusunun sayı ve teçhizatını öğrenmesi ve bu bilgileri Sultanın en güvendiği kişi olarak, kendisine bildirmesi için görevlendirdiğini ifade eder.⁸⁰⁴ Cûzcânî, Hârezmşâh devlet erkânından İmâdü'l-mülk Tâceddin debir Câmî'den dinlediğine göre, Hârezmşâh Muhammed bir dönem Çin'i zapt etme fikrine kapılmıştır. Cûzcânî'nin İmâdü'l-mülk Tâceddin'den naklettiğine göre, Sultan Muhammed'i Çin'in zenginlikleri ve bölgeden gelen ticari mallar, cezbetmiş ve bu yüzden Sultan, zengin olmak hevesine düşmüştür. Bundan sonra Sultan Muhammed, Çin bölgesini devamlı surette araştırmaya başlamış, Çin ve Uzak Türkistan'dan gelen

⁸⁰³ D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 82.

⁸⁰⁴ Cûzcânî, bu bilgileri Moğolların geldiği dönemde Tulek kalesinde Hârezmşâh devlet erkânından olan İmâdü'l-mülk Tâceddin debir Câmî'den dinlediğini ifade eder. Cûzcânî, II, 102. Ancak eserinin bir diğer bölümünde bunları Bahâeddin Râzî'nin kendisinden bizzat dinlediğini söyler. Cûzcânî, I, 311.

tacirlerden o bölgeler hakkında bilgi edinmiştir. Sultan Muhammed'in bu emeli devlet erkânını rahatsız edecek konuma dahi gelmiştir. İmâdü'l-mülk Tâceddin, erkândan kulları olarak kendilerinin bir türlü cesaret edip, Sultanı bu sevdadan vazgeçmesini söyleyemediklerini ifade etmiştir.⁸⁰⁵

Sultan Muhammed'in Çin bölgesini ve Moğolları tahkik etsin düşüncesiyle göndermiş olduğu Râzî, Pekin'in Cengiz tarafından işgal edildiği günlerde oraya vardı. Râzî, oraya vardığında ilk önce uzaktan bakıldığında kardan bir dağ gibi görünen insan kemiklerinin olduğunu ve sonrasında şehirde ilerledikçe her tarafta insan cesetlerini ve yaralıları gördüğünü ifade eder. Biraz abartıyla Râzî'nin duyduğuna göre, o günlerde şehirde bulunan altmış bakire kızın burçlardan kendini atarak, Moğol zulmünden kurtulmak istediklerini söyler. Râzî, Cengiz Han'ı gördüğünde onun yanında zincirlenmiş bir şekilde Altun Han'ın oğlu ve vezirinin de olduğunu nakleder. Cengiz Han, Hârezm'den gelen bu kâfileyi iyi karşıladı ve itmam gösterdi. Cengiz Han, Râzî'ye kendisinin güneşin doğduğu yerin padişahı olduğunu ve Sultanın da onun battığı yerin padişahı olduğunu söyleyerek, bu vesile ile aralarında anlaşma, dostluk, muhabbet ve sulhun olmasını istediğini bildirdi. Râzî ile görüşmesinde Cengiz Han, İki devlet arasında ticari ilişkiler olması gerektiğini ve kervanların bu malları rahatça getirip götürmeleri gibi ticari durumlara vurgu yaptı. Daha sonra Cûzcânî, Cengiz Han'ın bu Hârezm kfilesini ihtimal ki biri Sultan için özel olmak üzere pek çok hediyeyle Hârezm'e gönderdi.⁸⁰⁶ Cengiz Han'a gelen bu elçilik heyetinden anlaşıldığı kadarıyla Moğol hükümdarının öncelikli endişesi, ticari kaygılardı. Onun bölgeler arasında ticari ilişkilerin sağlıklı olmasını öncelikle istemesi, özellikle Hârezm'in ve Hârezmşâh Devletinin hâkim olduğu diğer bölgelerin ticaret yolları üzerinde bulunmasından kaynaklanmaktaydı.

Moğol ülkesinde Cengiz'in hâkimiyetiyle birlikte, fakir olan halkın o güne kadar görmediği şekilde bolluk içerisinde yaşamaya başladıkları bilinmektedir. Cengiz Han, halkının refahı için ticari hayata çok önem vermeye başladı ve hükümün devamı için halkın memnuniyetini, gerektiği nispette önemsendi. Tacirler, batının tüm mallarını en ucra mevkilere kadar rahatça götürebilmekte, çarşı ve pazarlarda ki ucuz mallar,

⁸⁰⁵ Cûzcânî, II, 102; Abbas İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İnan*, 34.

⁸⁰⁶ Cûzcânî, II, 102-103; Abbas İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İnan*, 34-35; A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Çev. İlyas Kamalov), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, 124.

ekonomik refahı göstermekteydi.⁸⁰⁷ Burada en önemli ticari malın giyim kuşam ve kumaş üzerine olduğu ayrıca kaynaklarda açıktır. O kadar ki Cüveynî, “*kim Tatarlar’a kumaş getirirse, Kirman’a kimyon, okyanusa su götürmüş olur*” demektedir.⁸⁰⁸ Cengiz Han’ın Hârezm elçileriyle yaptığı görüşmede de giyim malzemelerinin ticari önemine özellikle vurgu yapıldığı bilinmektedir. Bu tür malların ticaretine ve Cengiz Han’ın ekonomik duruma verdiği önem kaynaklarda çok açık bir şekilde belirtilmektedir.⁸⁰⁹

Görüldüğü üzere Cengiz Han’ın batıya ilk yaklaşımı ticari kaygıları ile birlikte, o bölgeleri tanımak ve sulhâne ilişkiler kurmak üzerinedir. Hârezmşâh’ın elçilik heyeti bu izlenimlerle geri dönerken, Sultan Muhammed, Irak seferinden yeni dönmüştü. Nesevî, sultanın Mâverâünnehir’de olduğu sırada Moğol ülkesinden bir elçilik heyetinin⁸¹⁰ geldiğini bildirir. Cengiz Han, Mahmud Hârezmî, Buharalı Ali Hoca ve Otrarlı Yusuf Kenka’yı Hârezmşâh Muhammed nezdine elçi olarak gönderdi.⁸¹¹ Elçilik heyeti, beraberlerinde Sultana sunulmak üzere, ancak arabayla taşınabilen mallar, deve hörgücü büyüklüğünde altın külçesi,⁸¹² yeşim taşları, hutüv⁸¹³ boynuzları, miskler, akik taşları ve torqu⁸¹⁴ denilen devetüyünden kumaşlar getirdiler. Elçilik heyetinin Hârezmşâh’a geliş sebebi, dostluk ve muhabbetin kurulması neticesinde, artık komşu olan bu iki hükümdarın komşuluk bağlarının güçlendirilmesiydi. Heyet, Sultanın huzuruna geldikten sonra ona Cengiz Han’ın mesajlarını ilettiler. Cengiz Han, mesajında Sultanın batı yönünde yaptığı seferleri, imparatorluğunun genişliğini ve çeşitli memleketlerde

⁸⁰⁷ Mîrhând, IV, 401.

⁸⁰⁸ Cüveynî, I, 93-94; Reşîdüddin, elbise ve kumaş eşyalarının Moğollar için önemini vurgularken, yaldızlı ve sıkı örülmüş giysilerin, Zendpiçi denilen elbiselerin çok fazla rağbet gördüğünden bahsetmektedir. Zendpiçi, Buhara’da üretilen ve kalın ve sıkı kumaştan yapılan bir tür giysidir. Camiü’t-Tevârih’in İngilizce transkripsiyonunda bu elbisenin isminin yanlış yazıldığı yönünde bilgi mevcuttur. زنديچی olarak geçen ve sözlüklerde hayalet, ruh anlamına gelen bu kelimenin aslında Buhara’nın kasabası olan Zandanî’den ismini aldığı ve doğrusunun زنديجی Zendenicî olduğu belirtilmektedir. Reşîdüddin, Camiü’t-Tevârih, I, 342; *Jami’u’t-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 233.

⁸⁰⁹ Cûzcânî, I, 313; Mîrhând, IV, 401; ReşîdüddinFazlullah, *Câmiü’t-tevârih*, I, 442; Abu’l-Farac, II, 481.

⁸¹⁰ Cûzcânî, bu heyetin aynı zamanda Otrar’da katledilen heyet olduğunu söyler, ancak bu heyet diğer kaynaklarımızda da görüldüğü üzere Otrar faciasından önce gelmiştir. Cûzcânî, II, 103.

⁸¹¹ Nesevî, 49; Cüveynî, I, 135; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü’t-Tevârih*, I, 443; D’ohsson, *Moğol Tarihi*, 93.

⁸¹² D’ohsson’a göre bu altın değil gümüş külçedir. Bkz. D’ohsson, *Moğol Tarihi*, 93.

⁸¹³ Bu kelime, Barthold’a göre Çince hu-tu kelimesini karşılar. Ona göre, Deniz aygırı yada deniz gergedanının dişi olarak izah eder. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 291; Nesevinin Farsça tercümesinde Muctebâ Minovî, bu kelimeyi aynı şekilde izah etmekle birlikte Hitay bölgesinde bulunan bir deniz hayvanı ya da fil’in dışından veya boynuzundan yapıla bıçak ve kılıç kabzeleri olarak ifade eder. Nesevî, 49.

⁸¹⁴ طرغو olarak kaynaklarda geçen bu kelime, *Tergû, Târkul, Târkol* şekillerinde ifade edilir. Barthold, bunun özellikle hükümdarlara takdim edilen bir tür kumaş olduğunu belirtir. Nesevî, 49; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 421; D’ohsson, *Moğol Tarihi*, 93.

Sultanın hükmünün geçerli olduğunu bildiğini, kendisinin de Çin ve Türk ellerinde aynı ölçekte başarılarının mevcut olduğunu ifade etti. Ayrıca Sultana ithafen onu, “*kendi oğlu*” mukabilinde muhabbette gördüğü, memleketinde ormanlar kadar askerlerinin olduğu ve bunları besleyecek kadar imtiânın mevcut olduğundan bahsetti. Bu minvalde Cengiz Han, iki ülke arasında ticari ilişkilerin kurularak, her iki taraf için de yararlı olacak ekonomik ilişkilerin canlandırılması gerekliliğinden söz etti.⁸¹⁵ Sultan Muhammed, heyeti karşılayıp, onların Cengiz Han’dan getirdiği mesajları dinledikten sonra, heyete karşı bir tepki vermediği, onları iyi karşıladığı anlaşılmaktadır. Ancak Cengiz Han, kendi haşmet ve gücünden bahsederek ve Sultanı “oğlu” seviyesinde addederek, bir tür tehdit içeren ifadeler kullanmıştı ki bu Sultanın pek hoşuna gitmemişti. Ayrıca Cengiz Han’ın ifadelerinde Doğunun hükümdarı olarak kendini göstermesi, askerlerinin çokluğundan bahsetmesi, İslam dünyasının Sultanı olma hevesinde olan Hârezmşâh Muhammed’i sinirlendirmişti.

Sultan Muhammed, geceleyin heyet üyelerinden Hârezmli Mahmud ile baş başa bir görüşme daha yaptı. Sultanın amacı, hem Cengiz Han’ın gücünü iyice öğrenmek hem de Mahmud’dan kendi lehine casusluk yapmasını istemektir. Mahmud Hârezmî’ye onun Hârezmli olduğu için kendisine Moğollar hakkında bilgi vererek, Hârezm’e fayda sağlaması gerektiğini söyleyen Sultan, soracaklarına doğru ve samimi cevaplar verirse onu mükâfatlandıracağı teklifinde bulundu. Bunu teyit içinde kolundan çıkarıp bir inci verdi. Daha sonra Sultan, Cengiz’in Çin ülkesini nasıl zaptettiği ve bu anlatılanların doğru olup olmadığı hususlarında sualler sordu. Mukabilinde Mahmud, Sultana açıkça

⁸¹⁵ Nesevî, 49; Reşîdüddin, olayların sırasında ve tacirlerin gelişi hakkında karışık bilgiler verse de Nesevî’nin aktardığı Cengiz Han’ın mesajını açık bir şekilde kaydetmektedir. Ancak Reşîdüddin, Otrar bahsini anlatmadan önce Hârezmşâh ülkesinin özellikle ticari durumu, siyâsî varlığı ve ekonomik açıdan ne şekilde olduğu hakkında bilgi verir ve bu olayların gerçekleşmesini de bir şekilde Hârezşah devletinin içinde bulunduğu duruma bağlar. Ona göre, Hârez ülkesinin sınır boyları zengin ve huzurlu bölgelerdi. Bu bölgedeki insanlar kısmen güvenlik içerisinde yaşıyordu. Bu yüzden her yerden ticaret için insanlar bu bölgeye geliyor ve büyük karlar elde etmeye çalışıyorlardı. Yani Hârez ülkesi büyük ölçüde zenginlik hülyalarının merkezi, güzel emtia ve malaların kaynağı olarak görülüyordu. Fakat bu geçiş yolları üzerinde olan ve herkesi cezbeden Hârezm ülkesi yeterince güvenli değildi. Ayrıca Moğolların göçebe hayatına uygun bir yapıda da değildi. Reşîdüddin, özellikle şehirli, göçebe ayrımı yapmıştır. Moğolların bölgeyi tanımlarıyla ve zenginlikleri farketmeleriyle birlikte, Hârez ülkesine güzel elbiseler ve zengin olma hayalleriyle gelmeye başlamışlardır. Böylece Hârez ülkesine Cengiz Han’ın emri ile gönderilen ticari heyet, Hârez ülkesinin mal ve zenginliklerinden faydalanmanın yollarını açmak için gönderilmişti. Cengiz Han’ın elçilik heyeti ile gönderdiği mesajını uzunca bir şekilde aktaran Reşîdüddin, Moğol hükümdarının Sultan Muhammed’e ve Müslümanlara karşı oğlu mukabilinde hitap ettiğini ve her iki tarafın iyiliği ve zenginliği için ticari ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini kaydetmektedir. Reşîdüddin’de verilen bu mesaja Cengiz Han, Hârezşah hükümdarına ikimizin anlaşması halinde tüm endişe ve korkuların, yolların güvenliği meselelerinin ortadan kalkacağını bildirmektedir. Reşîdüddin, *Camîü’t-Tevârih*, I, 341-342; *Jami’u’t-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 233-234

Cengiz Han'ın ve ordusunun büyüklüğünden ve fetihlerinden bahsetti. Ancak Sultan, her zamanki tavrı ile kibrine yenik düşerek, kendisinin gücünü herkesin bildiğini ve Cengiz Han'ın kendisine nasıl olurda “oğlum” diyerek hitap edebileceğini söyleyerek hiddetlendi. Sultan karşısında korku ve endişeye kapılan Mahmud, bu durumu görünce Sultanı övmeye ve Cengiz'in ordularının aslında ona hiçbir şekilde muvazi olmayacağına dair kelimeler sarf etmeye başladı. Hârezmlî Mahmud ile Sultan arasındaki bu görüşmenin ileride nasıl bir hal aldığına dair ya da Hârezmlî Mahmud'un gerçekten casusluk yapıp yapmadığına dair kaynaklarda başka (bir) bilgi yoktur. Ancak Sultan Muhammed, böyle hiddetlenmesine ve hatta Cengiz Han'a karşı Moğol heyetinden birini casus olarak kendi tarafına çekmeye çalışmasına rağmen, Cengiz Han'ın anlaşma teklifini kabul etti. Böylece Moğol heyeti geri döndü ve Cengiz Han'a Sultan Muhammed'in ticari anlaşmayı kabul ettiğini bildirdi. Kaynağımız Nesevî, Cengiz Hanın da bundan dolayı pek memnun olduğunu ifade eder.⁸¹⁶

Sultan Muhammed ve Cengiz Han arasındaki bu ilk görüşmelerde, her iki tarafın da birbirlerini tanıma ve güçlerini karşılıklı olarak ölçme şeklinde cereyan ettiği görülmektedir. Ancak burada açık olan bir şey var ki Cengiz Han'ın rakibini önceden tahlil etmiş olmasıdır. Sultan Muhammed ise hem uzak bölgelerde olması hem de Hitay devletinin varlığı sebebi ile doğrudan temas geçemediği bu yeni göçebe birliği hakkında henüz çok az şey bilmekteydi. Ayrıca Cengiz Han'ın kabilelerinin önceden savaştığı Hitay birliklerinden farklı olduğunu Güçlük ile mücadele sırasında anlamış olmalı ki normalde ani kararlar veren ve bir anda saldırma teşebbüsüne başvuran Sultan, bu kez kısmen ihtiyatlı davranmaktaydı.

Konumuzun bu bölümünde tarihçiler tarafından ihtilafli olan bir mevzu bulunmaktadır. Cüveynî'de mevcut olan bilgiye istinaden Barthold ve Kafesoğlu tarafından verilen Hârezm tacirleri kafilesini olayı, tarihî akış içerisinde tam olarak nerede konumlandırılacağı meselesi, gerçekten yaptığımız tetkikte de gördüğümüz üzere çok karışık bir durumdur. Cüveynî, Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın ticari hayatın canlılığı için ve ekonomik refahın artması için yol güvenliklerini artırdığı dönemde Hârezm'den

⁸¹⁶ Nesevî, 50. Nesevî'de dâhil Cengiz Han ve Sultan Muhammed arasındaki ilk ilişkiler hakkında bilgi veren tüm kaynaklar, dönemin olaylarının cereyan ediş şeklini hep Sultan Muhammed, aleyhinde naklederler. Kaynaklar, Cengiz Han'ın girişimlerini ticari ilişkiler olarak değerlendirilirken Sultanın yaptıklarının ise ihtiyatsız ve mesnetsiz olarak görmüşlerdir. Bu ilk ilişkiler ne kadar da ticari amaç kisvesi altında görünse de kanaatimizce iki tarafında birbirini tanıma ve tartma dönemi olarak algılanmalıdır.

gelen tacirler hakkında bilgi verirken bir olay nakleder. Cüveynî'ye göre, Sultanın ülkesinden Ahmed Hocendî, Emir Hüseyin ve Ahmed Belhî'nin Moğol ülkesine ticaret için geldiler. Onların amacı, bu bölgeye değerli kumaşlar, sırmalı elbiseler ve birçok farklı malları buraya satmaktı. Nitekim Moğollar her türlü kumaşı çok pahalıya alırlardı. Bu sırada Cengiz Han'ın yol güvenliği için görevlendirdiği "karakçı"⁸¹⁷ denilen bekçiler, onlarla karşılaştı ve onların güvenliğini sağlayarak Cengiz Han'ın yanına götürdüler. Aynı zamanda Han'a layık elbiselerini ona sunmalarını istediler. Cengiz Han malları açtırdı ve içlerinden seçtiklerinin fiyatını sorduğunda Ahmed Belhî, on veya yirmi dinarlık mallara üç kese altın istedi. Bunun üzerine Cengiz Han, "*Bu adam bizim hiç kumaş görmediğimizi mi sanıyor?*" diyerek sinirlendi. Hazineden kendi mallarının getirilmesini emretti ve onları tacirlere gösterdi. Daha sonra Ahmed Belhî'nin mallarına el koyup, onu tutuklattı. Bu olay üzerine Cengiz Han, diğerlerine mallarının fiyatlarını sorduğunda onlar, bu malları Han'a hediye olarak getirdiklerini söyleyerek, onu memnun ettiler. Böylece yumuşayan Cengiz Han, Ahmed Belhî'yi de çağırttı ve onların üzerlerindeki elbiselerde dâhil tüm mallarına bir kese altın ve gümüş vererek, satın aldı.⁸¹⁸

Moğol bölgesinde bir süre kalan tüccarlar, Hârezm'e dönmeye karar verdiklerinde Cengiz Han, adamlarına ve emirlerine, bu tacirlerle birlikte Sultanın ülkesine gidilmesini, oradan nadide kumaş ve mallar getirilmesini emretti. Cüveynî'ye göre, bu emir üzerine Moğol emirleri birer ikişer kişi seçti ve 450 kişilik bir kervan oluşturuldu. Bu kervanla birlikte Cengiz Han, Sultana bir mektup gönderdi. Mektupta Sultan'a ülkenizden buraya gelen tacirleri, sağ salim gönderdiğini, aynı zamanda onlarla birlikte Sultanın ülkesinden mallar satın alıp gelmesi için adamlar gönderdiğini ifade etti. Ayrıca bu ticari ilişkilerle iki taraf arasındaki anlaşmazlık ve düşmanlıkların son bulmasını, dostluk ve muhabbetin sağlanmasını temin ediyordu.⁸¹⁹ Cengiz Han'ın ticaret heyetinin başında Otrarlı Ömer Hoca, El-Hammal-i Merâgî, Buharalı Fahrüddinî Denzekî ve Eminüddin el-Herevî bulunuyordu.⁸²⁰ 450 kişilik heyet, çoğunlukla

⁸¹⁷ Bu isim kaynaklarda *محافظة طرق* olarak geçmektedir. Mirhând, IV, 401.

⁸¹⁸ Cüveynî, I, 135-136; Mirhând, IV, 401-402; Hândmir, II, 608; Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 342; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 233-234; Abû'l-Farac, II, 481-482; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai'd-Düvel*, 7.

⁸¹⁹ Cüveynî, I, 135-136; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai'd-Düvel*, 8.

⁸²⁰ Nesevî, 50;

Müslümandı. Ancak aralarında Ukuna adında bir Moğolun reisliğinde giden bir kısım Moğollarda vardı.⁸²¹

Barthold, Cengiz Han tarafından gönderilen bu heyeti, Râzî ile birlikte giden heyete eşlik olarak geri gönderildiğini ifade eder ve ilk ticari teşebbüsün Hârezmşâh tarafından yapıldığını söyler.⁸²² Ancak yukarıda da izahatında bulunduğumuz üzere Nesvî'ye göre, Cengiz Han'ın gönderdiği Hârezmli Mahmud'un da içinde olduğu heyet, ilk olarak gelmiş ve ancak iki taraf arasında anlaşma hâsıl olduktan sonra, Cengiz Han böyle bir heyet göndermiştir.⁸²³ Kafesoğlu ise Nesevî'nin verdiği bilgileri kabul ettikten sonra, Cüveynî'nin kaydettiği Hârezm tacirlerinin Moğol bölgesine gelmesini ilk heyetten sonraya, Otrar faciası öncesine koymaktadır.⁸²⁴ Tarihçilerin kaynaklardaki karışık bilgilerden dolayı ihtilafa düştükleri bu durumu, Nesevî'nin nazarından bakarak değerlendirmenin doğru olacağı kanaatindeyiz. Nitekim Nesevî, dönemin olaylarına en yakın olan ve Hârezm devletinde bulunmuş olan bir kişidir.

Olayların akışı ve değerlendirmeler neticesinde görüldüğü üzere iki devlet arasında ki ilişkiler ticari münasebetler sayesinde başlamış ve hatta yer yer gerginlikler meydana gelmiştir. İlk ilişkilerde Sultan, hafiyesiyle Cengiz Hanın gücünü ve onun zaferlerini tetkik ettirmiş, Cengiz'de halkı için gerekli olan ekonomik refahı önceliğine alarak, yeni komşu ve aynı zamanda yeni rakibini ölçüp biçmeye başlamıştır. Burada değinilmesi gereken diğer bir husus ise o dönemde tacirlerin casusluk görevinde bulunmalarıdır. Nitekim tacirlerin ölümü sonrası başlayan Cengiz Han'ın İslam dünyasını istilâsı, bu minvalde düşünülebilir. Ayrıca bu dönemde tacirlere güvenilmediğine ve onların casusluk yaptığına dair birçok bilgi kaynaklarda mevcuttur.

4.1.3. Hârezmşâh Muhammed ve Moğollar Arasındaki İlk Savaş

Bu olay hakkında dönemin kaynakları oldukça karmaşık bilgiler vermektedir. Araştırma konumuzun tafsilatı en az kısımlarından bir de bu olaydır. Hadisenin tarihi,

⁸²¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 174. Heyetin sayısı ve içerdiği unsurlar hakkında da bazı ihtilaflar vardır. İbnü'l-İbrî, Cengiz Han'ın emri ile gönderilen bu heyetin 150 kişik olduğunu ve içerisinde Müslim, Hristiyan ve Türklerden oluşan tacirlerin olduğunu kaydeder. İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasarai'd-Düvel*, 8.

⁸²² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 421. Ayrıca H. Ahmet Özdemir Barthold'un verdiği bilgilerin doğruluğunu söyleyerek, Hârezmli üç tüccarın Cengiz Han ile görüşmelerini ilk olaylar arasında gösterir. H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilâsı Cengiz ve Hülagü Dönemleri*, İz Yay., İstanbul 2011, 134.

⁸²³ Nesevî, 49-51.

⁸²⁴ Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 234-235.

nerede ve neden meydana geldiği konusunda hemen hemen mevcut kaynakların hepsi farklı bilgiler vermektedir. Ancak Hârezmşâh Muhammed ve Moğol ordusu arasında ilk karşılaşmanın bu olay olduğu neredeyse kesindir. Nitekim bu olaydan sonra cereyan eden hadiseler ve Sultan Muhammed'in kale savunması taktiğini tercih etme sebebi, kaynakların ittifakı ile bu hadise olarak gösterilmektedir.

Olayın meydana geldiği tarih hakkında özellikle Nesevî'de ki kaydın sebep olduğu bir ihtilaf mevcuttur. Nesevî olayın tarihini 612/1215 olarak vermektedir.⁸²⁵ Nesevî'nin Moğollar ve Alâeddin Muhammed arasındaki ilişkileri anlatırken bazı mevzularda yanlış bilgi verdiği görülmektedir. Bu olayı da Hârezmşâh Devletinin son dönemlerine tanık olmuş biri olarak açıklamaya çalışırken, özellikle olayın tarihi hususunda İbnü'l-Esir'e atıfta bulunarak onda mevcut olan 616/1218-19 tarihinin yanlış olduğunu ifade etmektedir. Nesevî'nin bu kronolojik hatası Kafesoğlu tarafından da Cüzcânî ve Cüveynî'de ki kayıtlar göz önüne alınarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Kafesoğlu'nun kabul ettiği üzere Moğol ve Hârezmşâh karşılaşması Nesevî'de geçen 1215 tarihi olması mümkün değildir.⁸²⁶ Birinci elden kaynağımız olsa da Nesevî'nin bu konuda hatalı bilgi vermesinin sebebi kesin olarak ortaya konulamamaktadır. Ancak diğer kaynaklarımızla karşılaştırıldığında olayın kronolojik bilgi açısından doğru tespiti daha kolay yapılmaktadır. İki taraf arasında geçen bu hadise, aşağıda izahatı yapıldığında görüleceği gibi, tarihsel olarak 1218/1219 tarihinde meydana gelmiştir.

Bu olay hakkında Moğolların Gizli Tarihinde herhangi bir bilgi mevcut değildir. Cüveynî, olayın geçtiği zamanı Otrar hadisesinde sonra olduğunu bildirmektedir. Otrar olayının haberi geldiği sırada alınan tedbirler ve ordu hazırlıkları içerisinde Coçi kumandasında Güçlük ve Tok Togan üzerinde gönderilen ordunun takviye edildiğinden bahsetmektedir.⁸²⁷ Cüveynî'ye göre Cengiz Han Kaşgar ve Hoten bölgelerini ele geçirdikten sonra, Güçlük'ün yanından kaçan Tok Togan üzerine oğlu Coçi'yi (Tuşi) gönderdi. Kemçik-ud'da bulunan Tok Togan, Coçi tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra, Cengiz Han için bu bölgede sorun çıkaracak hiç kimse kalmamış oluyordu. İşte Moğol ordusu ile Hârezmşâh Muhammed'in ilk karşılaşması Coçi'nin Tok Togan meselesini halledip geri dönerken meydana geldi. Cüveynî'den anlaşıldığına göre

⁸²⁵ Nesevî, 16.

⁸²⁶ Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti Tarihi*, 236-237.

⁸²⁷ Cüveynî, I, 137-138.

Sultan Muhammed'in Hitay bölgesine doğru bu sefere çıkmasının sebebi, Cengiz Han'ın Kaşgar ve Hoten bölgelerine kadar olan yerleri ele geçirmiş olmasıydı.⁸²⁸ İbnü'l-Esir'de bu olaydan, Moğolların İslam diyarlarına gelişi serüveninde toplu olarak izah ettiği 1220 olayları içerisinde bahseder. Ona göre Moğollar, Güçlük için sefere çıkmış ve onu yenerek birçok ganimet elde etmişlerdir. Sultan Muhammed'de bu haberi duyunca onlar üzerine süratle yönelmiştir.⁸²⁹ İbnü'l-Esir'in kaydında da göze çarpan sebep, Moğolların İslam diyarına tecavüzü ve elde ettikleri hazinelerdir.

Coçi'nin ordusu 20 bin kişiydi ve özel askeri kıtalardan Cengiz Han tarafından seçilmişti. Sultan Muhammed ise 60 bin kişilik bir ordu ile bu sefere çıkmıştı. Nesevî'ye göre Sultan, aslında Güçlük Han üzerine sefere çıkmıştı. Ondan haber almak ve nerede olduğunu tespit etmek için öncü birlikler göndermişti. Sultan Muhammed, İrgiz nehrine geldiği sırada nehir donmuştu ve geçmek için bir süre bekledi. Bu esnada öncü birliklerden haber geldi. Habere göre Coçi, Güçlük'ü yenmiş, onu ve tüm Hitay ordusunu zelil etmişti. Ayrıca haberciler, Coçi'nin Güçlük Han'ı öldürdükten sonra büyük bir hazineyi ele geçirdiğini de bildirdiler. Nesevî'ye göre de Sultan, Güçlük için sefere çıkmıştı ve Hitay hükümdarı ve onun hazinelerinin kendisine iade edilmemesi bu seferin sebebiydi. Nitekim Nesevî, olayın seyrini anlatırken özellikle bu hazine meselesine atıf yapmaktadır.⁸³⁰

Cûzcânî ise bu olayı çok daha başka anlatmakla birlikte Coçi'nin Moğol ordusu başında olduğunu ve Hârezmşâh ile karşılaştığını nakletmektedir. Cûzcânî'ye göre Sultan Muhammed, Sefegtan⁸³¹ Yimek'in oğlu Türkistan Hanı Kadir'in üzerine yürümek için sefere çıkmıştı. Coçi'de bir önceki görevi olan Tamğaç bölgesindeki işlerini hallettikten sonra o bölgeye gelmişti.⁸³² Bu bilgiye paralel olarak bir diğer kaynağımız olan Camiü't-Tevârih, Cengiz Han'ın Hitay bölgesine gönderdiği ordunun Kırgız ve Tumat kabilerini ele geçirmek ve Güçlük ve Kudu birliklerini imha etmek için

⁸²⁸ Cüveynî, I, 126; Mirhând, IV, 404.

⁸²⁹ İbnü'l-Esir, XII, 318.

⁸³⁰ Nesevî, 16.

⁸³¹ Bu ismin okunuş hakkında değişik malumatlar vardır. İsim Cûzcânî'de “ نَفْتَان ” olarak geçmektedir. Ancak bu ismin Raverti'ye göre, “ نَعْفَان ” olduğu da ifade edilmektedir. Cûzcânî, c. 2, 149. Kafesoğlu,, Marqurat'ın kaydını dikkate alarak, Cûzcânî'nin verdiği bilgiyi değerlendirirken Türkistan Han'ı olarak verilen Kadir Han'ın aslında Merkit reisi Kudu olduğunu ve Cûzcânî'nin bunları karıştırdığını bildirmektedir. Yine Kafesoğlu'na göre Sultan Muhammed, Moğolların Merkitleri kovaladıkları haberini aldığı için ve bir taşla iki kuş vurmak için bu sefere çıktığını ifade etmektedir. Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 239.

⁸³² Cûzcânî, II, 149.

olduğunu nakletmektedir. Bu Moğol ordusu Merkit reisinin oğlunu yendikten sonra kaçması nedeniyle onun peşine düşmüş ve bu yüzden Türkistan sınırlarına gelmiştir. Camiü't-Tevârih'e göre, bu Moğol ordusunun sınırlara ulaştığı haberi Sultan Muhammed'e verilince Sultan'da Moğollar'a karşı sefere çıkmıştır. Kaynağın verdiği bilgiye göre, bu sefer için görevlendirilen Moğol kumandanları Subedai Bahadır ve Konkurat'dan Tonguçar'dır. Moğol ordusu, Kudu'yu yendikten sonra Sultan Muhammed bu savaş meydanına ulaştı ve yaralılarından birinden Moğolların ne tarafa gittikleri bilgisini aldı ve onların peşine düştü.⁸³³

Görüldüğü üzere, tarihsel açıdan olayın meydana geliş tarihi, iki tarafında neden sefere çıktığı hakkındaki bilgiler ve olayın vuku bulma yeri hakkında oldukça karmaşık bilgiler mevcuttur. kaynaklarımızın bu konularda verdiği karmaşık bilgilere rağmen olayın nasıl meydana geldiği ve özellikle de bu savaşın Sultan Muhammed üzerinde bıraktığı etkisi hakkında hemen hemen tüm kaynaklar ortak kanaate sahiptirler.

Sultan Muhammed, 60 bin kişilik bir orduyla Moğollara karşı sefere çıktı ve nihayetinde yolda hem habercilerinden hem de diğer kaynaklardan aldığı bilgilerle onlara ulaştı. Moğollara elçi gönderen Sultan, onlarla savaşmak niyetini gösterdi. Ancak Coçi, kaynaklarda geçen farklı ifadeleri ile verdiği cevapta;⁸³⁴ kendisinin Sultan ile savaşmak niyeti ile bu bölgeye gelmediğini ve Cengiz Han'dan böyle bir emir almadığını belirtti. Cüveynî'nin ifadesiyle Sultan Muhammed, “*felaket ve tehlikeye susamişçasına*” savaş yapmakta ısrarcıydı.⁸³⁵ Sultan Coçi'ye verdiği cevapta; Hârezmşâh'a karşı Cengiz Han'ın savaş yapmamaları emrini vermesine rağmen, Sultan Muhammed, Allah'ın kendisine Moğollarla savaş yapması emrini verdiğini söyleyerek, “benim nezdimde Coçi, Güçlük veya Gür Han aynı derecededir. Hepsî kâfirlikte

⁸³³ Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 345; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 235.

⁸³⁴ Coçi'nin Sultan Muhammed'e verdiği cevap kaynaklarda farklı şekillerde verilmektedir. Nesevî, yukarıda da bahsedildiği üzere özellikle Coçi'nin ele geçirdiği hazineler atıf yaparak, “Biz Saltanatın menfaati için bu yola çıktık ve Allah'a şükür ki düşmanın şerrinden kurtulduk. Çünkü ben onların hepsini kılıcımdan geçirdim ve çocuklarını, haremeleri esir aldım. Ayrıca bu hazine tamamıyla durmaktadır. Sultan emrederse isteğini ona sunalım. Sadece eğer izin verirse bir kısmını savaşçıları arasında paylaştrayım. Bunu da istemiyorsa hazinenin hepsini kendisine gönderebilirim” şeklinde cevap verdiğini nakletmektedir. Nesevî'nin Coçi'nin verdiği cevapta altını çizdiği bir diğer husus ise Cengiz Han'ın emri ile Coçi'nin Sultanın askerlerine “saygıdan başka bir şey” düşünmediğini belirtmesidir. Nesevî, 16-17.

⁸³⁵ Cüveynî, I, 126.

ortaktır” diyerek harekete geçti. Coçi’de bu durum karşısında savaşa hazırlanmaya başladı.⁸³⁶

İki taraf arasında karşılaştıkları bölgede nehrin iki yakasında bulunan ordular, sabahın erken saatlerinden itibaren savaşmaya başladılar. Moğol ordusunun sol kanadı Hârezmşâh ordusunun sağ kanadına güçlü bir tazyikte bulunarak, İslam ordusunun sağ kanadını bozdu. Savaş şiddetle devam ederken yapılan bu hamle, İslam ordusunun merkez birliklerini de sarstı ve Sultanın yakalanma riski ortaya çıktı. Moğol ordusu sayıca az olmasına rağmen, büyük bir cesaretle savaşıyordu ve savaş kısmen Hârezmşâhlar aleyhine tecelli ediyordu. Sultanın yer aldığı merkez bloğa karşı yapılan hareketi farkedenden Celâleddin, hemen karşı bir saldırı ile Moğolları bozdu ve her iki tarafta ağır kayıplar vererek, akşam olduğu için karargahlarına çekildiler. Ertesi gün savaşa devam edilmesine karar verilerek, iki ordusunda arasında yer alan nehir sınır olarak kabul edildi. Gece Moğollar, çok sayıda ateş yaktılar. Bu ateşleri yakmalarının sebebi sabah gün ağardığında belli oldu. Moğollar, ateşleri uzun süre yanacak şekilde harlayarak takviye etmiş ve geceleyin bölgeden ayrılmışlardı.⁸³⁷

İki taraf arasında meydana gelen bu savaşta mağlup ve galip belli olmamıştı.⁸³⁸ Nitekim Moğollar, az sayıda olduklarının farkındaydılar ve bu yüzden de ertesi gün savaşa devam edecek kadar kendilerini güçlü görmüyorlardı. Böylece savaş bölgesini gece terk ettiler. Sultan Muhammed, sabah Moğol ordusunu göremeyince Semrkand’a geri döndü. Moğollarla yaptığı bu ilk karşılaşma, tüm kaynakların ittifakla söylediğine göre Sultan Muhammed’in yüreğinde Moğollar’a karşı korkuya sebep oldu. Nesevî, Sultan, Moğollar’dan bahsedildiği sırada onlar hakkında, “Moğollar’ın çok iyi savaşçı olduklarını söylediğini” ifade eder. Ayrıca bu olaydan sonra Semerkand’a gelen Sultan Muhammed’in devlet erkânına ve emirlerine hediyeler dağıttığını ifade eder. Çünkü Sultan böyle bir düşman karşısında onalrın direncini yüksek seviyede tutmak istemektedir.⁸³⁹

⁸³⁶ Nesevî, 16-17; Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 345; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 235.

⁸³⁷ Nesevî, 17-18; Cüzcânî, I, 310; Cüveynî, I, 126; Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 345-346; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 235.

⁸³⁸ İbnü'l-Esir, bu savaşın neticesi hakkında diğer kaynaklarla aynı bilgileri verese de ona göre savaş üç gün üç gece sürmüştür (İbnü'l-Esir, XII, 318). Fakat diğer kaynaklarımızın hepsi bu savaşın bir gün sürdüğü ve geceleyin Moğolların savaş meydanından ateşler yakarak kaçtıklarını nakletmektedirler.

⁸³⁹ Nesevî, 18.

Bu hadisenin meydana geliş zamanı, yeri ve nasıl vuku bulduğu hakkındaki bilgiler, ihtilaflı olmasına rağmen, Sultan Muhammed üzerinde bıraktığı etki ve Moğollar'a karşı oluşturduğu kanaat açıkça ortadadır. Bu olaydan sonra Sultam Muhammed'in yaklaşık 20 bin kişilik bir Moğol ordusunun cesaret ve savaşçılıklarını bizzat müşahade etmesi, onun Moğol istilası karşısında kale savunma sistemini tercih etmesinde en büyük sebeptir. Nitekim bu kadar az bir askerle meydan savaşında başa gelemeyen Hârezmşâh ordusu, Moğollar'ın tüm gücüyle karşılaştığı zaman ne hale geleceği gerçekten tahmin edilmesi zor bir durumdur. İşte bu sebeple Sultan Muhammed, Moğol ordusuna karşı bir meydan savaşını asla tercih edememiştir.

4.1.4. Otrar Olayı

Otrar⁸⁴⁰, o dönemde Hârezmşâh devleti sınırları içerisinde bulunan hudut boylarındaki bir ticaret şehri idi. Yukarıda bahsedildiği üzere Cengiz Han ülkesinden gelen ve Ukuna adında bir Moğol reisinin önderliğinde olan kervan kafilesi, bu şehre vardı. Şehrin hâkimi Terken Hatun'un kardeşinin oğlu, Gayır/Kayır Han⁸⁴¹ lakabıyla ünlü İnal/İnalçık/Yinal idi ve emrinde Sultanın 20 bin askeri vardı.⁸⁴² Otrar valisi İnalçık, gelen bu kafilenin mallarına el koyarak onları hapsedi. Bu olayın İnalçık tarafından bu şekilde gerçekleştiğine dair tüm kaynaklar ittifak ediyorsa da olayın sebebi ve Sultan ile olan kısmı noktasında bu kaynaklar farklı bilgiler vermektedirler.

Cüveynî'ye göre, Moğol ülkesinden gelen bu tacir gurubunun içerisinde bir de Hintli biri vardı. İnalçık bu Hintliyi önceden tanıdığına kanaat getirerek, onu yanına çağırdı. İnalçık, Terken Hatun ailesinden olmanın verdiği gururuyla Hintli tacire kötü davrandı ve onu aşağıladı. Ancak Hintli, İnalçık'dan korkmadı ve hatta saygı

⁸⁴⁰ Sırderyanın Çimkent nehrine döküldüğü yerin aşağı bölgesinde yer alan, asıl adı Fârâb (Bârâb), olan bu şehir, İsficâb bölgesini baş şehriydi. İyi bir şekilde tahkim edilmiş olan şehrin Cuma Camisi ve iç kalesi olup, Müslüman bölgelerinin hududu konumundaydı. Fârâb olarak bilinen bu şehir sonraları Utrar veya Ortrar okunuşları olan bu ismi aldı. Moğollar tarafından işgal edilen şehir, Timur'un burada vefat etmesinde bir süre tekrar inşa edildi. Burada yaşayanlar eskiden Ustruşaneli denilirdi. Mukaddesi, 270; İbn Havkal, 27; Mesudî, 96; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 582;

⁸⁴¹ Cüveynî'ye göre, İnalçık'a Terken Hatun'un akrabası olmasından dolayı Gayır Han denildiğini söyler. Kudretli manasına gelen bu ismin Kayır ile aynı tesmiye edilmektedir (Cüveynî, I, 136).. Cûzcânî'de *قادر* "Kadir Han" olarak geçer. Cuzcâni, I, 311; Osman Turan, "Çingiz Adı Hakkında", *Belleten*, c.V, sayı: 19, Temmuz 1941, 269; Reşîdüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 341-342; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 234; Mirhând, IV, 402; Hândmir, II, 648.

⁸⁴² Nesevî, 50. Mirhând, Gayır Han'ın ismini "امير انيال / Emir Anyal" olarak vermektedir. Ayrıca kafilenin içinden birisinin Gayır Han'ı önceden tanıdığını ve onunla alay eder manasında ona "نيالچق / Niyalçık" dediğini ifade eder. Bunun üzerine bu hitap ağrına giden Gayır Han, onun canına ve malına kasteder (Mirhând, IV, 402).

emaresinde bile bulunmadı. Bu duruma çok sinirlenen İnalıcık, bütün tüccarları tutuklattı ve tüm mallarına el koydu. Daha sonra İnalıcık, tacirleri cezalandırmak hususunda sultana elçi gönderdi. Sultan bu sırada Irak'da bulunuyordu. Cüveynî'ye göre, Sultan, hiç düşünmeden tacirlerin öldürülmesi ve mallarına el konulması emrini verdi.⁸⁴³

İbnü'l-Esir'de ise Moğolların Hârezmşâh ülkesine geliş sebepleri anlatılırken, Cengiz Hanın Hârezmşâh ülkesine gönderdiği ticaret kafilesi Otrar'a vardığında, Otrar meliki Hârezmşâh'a mektup göndererek, onların ellerindeki muazzam derecedeki mallarından bahsetti. Bunun üzerine Hârezmşâh Muhammed, derhal tacirlerin öldürülmelerini ve mallarına el konularak kendisine gönderilmesini haber etti.⁸⁴⁴ Cûzcânî'de de Hârezmşâh'a gelen haber üzerine malların çokluğu belirtilerek, Sultan tarafından mallarına el konulup öldürülmeleri emrinin verildiği ifade edilir.⁸⁴⁵ Cüveynî (Hârezmşâh bahsinde), İbnü'l-Esir ve Cûzcânî'de ortak nokta, Sultan tarafından tacirlerin mallarına el konulması ve Sultanın bu malların çokluğuna tamah etmiş olmasıdır. Ancak böyle bir durumun gerçek olma olasılığı zannımızca çok düşüktür. Nitekim sultan Muhammed, bir grup tacirin malına göz dikecek ve ona tamah edecek bir halde olması mümkün değildir.

Ancak Nesevî'de bunların dışında ve gerçeğe daha yakın olması muhtemel bilgiler mevcuttur. Nesevî'ye göre, Cengiz Han tarafından gönderilen kabile, Otrar'a vardığında Otrar meliki olan Sultanın dayısının oğlu İnalıcık, kervanın elinde bulunan malların çokluğundan ve değerinden dolayı, Sultana hilekârca (مکتوبی مزور) bir mektup yazdı. Mektupta, gelen kafilenin tacir kıyafetiyle bölgede keşif yaptığını, bunların hiçbirinin tüccar olmadığını, tacirlik haricinde casusluk faaliyetleri yapmakta olduklarını ve hatta ahaliyi tehdit ettiklerini yazdı. Nesevî, Sultan gelen mektubu soruşturduktan sonra etrafından da gelen haberlerin de aynı doğrultuda olması neticesinde onların öldürülmelerine kanaat getirdiğini ifade eder. Bunun üzerine İnalıcık

⁸⁴³ Cüveynî, I, 136; Mîrhând, IV, 402; Hândmir, II, 648-649. Reşîdüddin, *Camîü't-Tevârih*, I, 341-342; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 234; Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 295-296. Cüveynî'nin Hârezmşâh Muhammed bahsinde, çelişkili ifadeler kullanmaktadır. Bu Olay hakkında bilgi verirken, Moğollar bahsinde ifade ettiği, Sultanın Irak'da olduğu haberi, Sultan Muhammed bahsinde Sultanın Irak'da değil Hârez'de olduğunu kaydeder. Ayrıca yine Hârezmşâh bahsinde Sultanın tüccarların malının çokluğuna tamah ettiği için öldürme emrini verdiğini ifade eder. Cüveynî, II, 80.

⁸⁴⁴ İbnü'l-Esir, XII, 316; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai'd-Düvel*, 8.

⁸⁴⁵ Cûzcânî, I, 311.

onları zalimane bir şekilde öldürdü.⁸⁴⁶ Kaynakların farklı şekillerde anlattığı bu hadisenin neticesinde 450 kişilik⁸⁴⁷ Moğol kafilesi öldürüldü. Nesevî'nin verdiği bu malumat, akla daha yakın olduğu gibi, olayın olma sebebi Sultanın ticari mallara karşı olan tamahı değil, Otrar melikinın tamahı ve hadsiz kibiri sonucunda böyle bir olayın meydana geldiği sonucunu ortaya koymaktadır.

Bu olaydan sonra başlayacak olan Moğol istilâsına atfen tüm kaynaklar, Otrar hadisesinden dünyayı alt üst eden, halkı perişan ve herkesi yersiz yurtsuz bırakan bir olay olarak anmışlardır.⁸⁴⁸ Otrar Meliki İnalçık'ın öldürdüğü ticaret kafilesinden bir kişi hayatta kaldı. Bu tacir, çöl yolundan zahmetli bir yolculukla Cengiz Han'a ulaştı. Cengiz Han bu sırada Kitan hükümdarı Altan-han meselesini halletmekteydi. Bu sırada gelen tacirden olanları dinledi ve tacir İnalçık'ın yaptığı her şeyi anlattı. Cengiz Han, durumu öğrenince çok hiddetlendi. “*Altın dizginlerimin Müslümanlar tarafından koparılmasına nasıl müsaade edebilirim*” diyerek, Ukuna'nın ve diğerlerinin intikamını alma kararı verdi.⁸⁴⁹

Nesevî'den öğrendiğimize göre, Cengiz Han, Otrar hadisesinden sonra, eskiden Sultan Tekiş hizmetinde bulunmuş olan İbn Kefrec Buğra ve iki Moğol elçisini Sultan Muhammed'e elçi olarak gönderdi. Bunlar Sultana önceden yaptıkları ahd gereği kimsenin tüccarlara dokunmayacağına dair ellerinde Sultanın mührü olan belge olduğunu, ancak böyle bir hadiseyle bu anlaşmaya ve verilen sözlere ihanet edildiğini belirttiler. Ayrıca böyle bir durumun Müslümanlar tarafından gerçekleştirilmiş olmasını da kınadılar. Sultana “*Eğer bu durum İnalçık'ın kendi insiyatifinde olan bir davranış ise ve sultanın bunda bir tasarrufu yok ise İnalçık'ı teslim ediniz*” diyerek, böyle bir olayın müsebbibinin cezasız kalamayacağını, kendilerinin onun cezasını vereceklerini ifade ettiler. Aksi takdirde huzurun bozulacağı, sulhun yerini harbin alacağını ilettiler. Sultan,

⁸⁴⁶ Nesevî, 51; Cûzcânî, I, 311; Cüveynî, I, 137; İbnü'l-Esir, XII, 316; ReşîdüddinFazlullah, *Camii't-Tevârih*, I, 344; ReşîdüddinFazlallah, *Camii'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*, 31; Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 493; Abû'l-Farac, II, 482;

⁸⁴⁷ Bu sayı hussunda da kaynaklarda ihtilaf mevcuttur. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde bu kafilenin 100 kişi olduğu belirtilir. *Moğolların Gizli Tarihi*, 174. Cûzcânî, kafilenin tüccar sayısı hakkında bilgi vermez ama beş yüz deve yükü ticari malın götürüldüğünü bildirir. Cûzcânî, I, 311.

⁸⁴⁸ Otrar'da tüccarların öldürülmesinin neticelerini Cüveynî, şu güzel ifadelerle resmetmektedir; “*Gayır Han'ın döktüğü birkaç tüccarın kanına karşı Ceyhun nehri gibi kan akacak, öldürdüğü adamların saçlarının bir teli için, yüz binlerce baş, dağlarda ve ovalarda ayaklar altında top gibi yuvarlanacak, yağma edilen bir dinar karşılığında tonlarca altın alınacaktır.*” Cüveynî, I, 137.

⁸⁴⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 174; Cüveynî, I, 137; Cûzcânî, I, 311; Reşîdüddin, *Camii't-Tevârih*, I, 342; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of ChroniclesPart One*, 234; İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasarai'd-Düvel*, 9.

zor bir durumda olduğunun farkına vararak, ne yapacağını önce kestiremedi. İnalçık'ı vermeyi reddetti.⁸⁵⁰ Çünkü İnalçık'ı vermek, hem itibarını sarsacak hem de Terken Hatun kabilesini kendisine düşman edecekti. Sonuçta ordusunun çoğu bu gruptan müteşekkildi. Ancak belki asıl tarihin dönüm noktası olan kararını verdi ve hiddetle bu elçilerin öldürülmelerini emretti.⁸⁵¹ Sultan Muhammed, Cengiz Han'a "*Dünyanın öbür ucunda da olsan üzerine gelir, senin adamlarına karşı giriştiğin katliamı da sana ve yanındakilere uygular, senden intikam almadıkça seni rahat bırakmam*" mesajını göndererek, o da tehdit diliyle karşılık verdi.⁸⁵² Sultan, eğer Cengiz Han'a karşı mülayim davranırsa Cengiz'in bu olayla yetinmeyip daha çok hırslanacağını düşünüyordu. Sultan, bu hareketiyle kendince üst perdeden hareket ederek, Cengiz'in gözünü korkutmayı ve onun tehditlerine boyun eğmemesi gerektiğini göstermeyi düşündü.⁸⁵³ Nitekim kendi konumunu her daim böyle bir şeyi yapmaya hakkı varmış gibi değerlendiriyordu. Sultan'ın Bu hareketi ile karşısındaki muhatabını bir devlet olarak dahi addetmediği ortadadır. Ancak Sultan ne kadar kibirli ve gururluysa, Cengiz Han'da bir o kadar hırslı ve korkusuzdu.

Elbette ki Otrar olayı, devrin tüm düzenini alt üst edecek ve kıyamet denilecek olayların başlangıcına sebep olacak bir hadiseydi ve müsebbibi doğrudan doğruya Sultandı. Gerek Cüveynî, İbnü'l-Esir ve Cûzcânî gibi kaynakların aktardığına göre, Sultanın bu tacirleri tamah neticesi kasten öldürmüş olsun, gerekse Nesevî'nin dediği gibi İnalçık'ın hilesi sonucu öldürülsün, her durumda Sultan yanlış davranmıştı. Fakat tarihî seyrin sorgulanmasında yapılan böyle bir değerlendirme, tarihin bilimselliğine değil topyekûn bir genelleme kanaatine bizleri götürecektir. Tek bir hadiseye tüm olayları bağlamak, her daim karanlık kalmış bazı olayların var olduğu sonucuna da delil teşkil etmektedir. Ayrıca tarihsel düşünce de tüm resmin okunmaya çalışılması ve bunun üzerinden daha nesnel değerlendirmelerin yapılması, hiç olmazsa düşünsel sürece ve tarihin bilimselliğine bir yön kazandıracaktır. Bu minvalde Cengiz'in her geçen gün

⁸⁵⁰ Nesevî, 51.

⁸⁵¹ Nesevî, 51; Hamdullah Müstevfi, Tarih-i Güzide, 493; İbnü'l-Esir'de ki bilgiye bu elçi öldürülmüş, ancak ona refakat edenlerin sakalları kesilerek aşağılanmış bir şekilde geri gönderilmişlerdir. İbnü'l-Esir, XII, 318; Cüveynî'de ise bu elçilerin akıbeti hakkında bir bilgi yoktur. Sadece gönderildikleri kaydedilir. Ancak Cüveynî, Kutlu Padişah dediği Cengiz Han'ı o kadar çok yüceltmektedir ki Sultana gönderdiği bu elçilik heyeti bile onun düşmanına "*habersiz yakalandım*" bahanesini vermemek için gönderdiğini ifade etmektedir. Cüveynî, I, 138-139.

⁸⁵² İbnü'l-Esir, XII, 318.

⁸⁵³ Nesevî, 51.

büyüyen Moğol devleti, Otrar veya başka bir hadiseyle olsun, nihayetinde batıya doğru hareket yönünü çevirecekti. Çünkü doğuda Çin'e kadar hâkimiyetine almış olması, hareket kabiliyetini ister istemez batıya yönlendirmekteydi. Ayrıca görüldüğü üzere Moğol devletinin ihtiyaçları gün geçtikçe arttığı için ticaret ve zenginlik, hâkimiyet duygusu ve cihangirlik gibi Ortaçağın kendine ait bazı gereklilikleri de bunlara eklenmektedir. Cengiz Han'ın ısrarla Hârezmşâh devleti ile temasa geçmesi ve bu yönde kendine alan açmaya çalışması, herhalde başka türlü değerlendirmelerden öncelikli olmalıdır. Fakat Sultanın hırsı ve bazı durumlar karşısında kendince yanlış kararlara sebep olan psikolojik halleri de tarihe not düşülmesi gereken ve tarihin seyrini etkileyen durumlardır.

4.1.5. Halife en-Nâsır Lidînillâh'ın Cengiz Han'ı Daveti Meselesi

Hârezmşâh Muhammed dönemi olaylarının yine en girift meselelerinden biri Halifenin Cengiz Han'ı Hârezmşâh üzerine ve İslam memleketlerine davet edip etmediğidir. Tarihçilerin Halifenin bu daveti yapıp yapmadığı meselesi üzerine fikirleri kısmen konumuzun aydınlanmasına fayda sağlasa da net bir şey söyleyemeyeceğimiz mevzuların başında gelmektedir. Konunun muallâkta olmasının sebebi, hem dönemin kaynaklarının hem de sonra yazılmış Ortaçağ tarihine ait kaynakların, bu konu hakkında çelişkili bilgiler vermiş olmalarıdır.

Halifenin Moğollarla işbirliğine delil olmasa da gayr-ı Müslim bir toplulukla yapılan ittifakı göstermesi bakımından önemli olan ilk bilgi Cüveynî'de mevcuttur. Sultan Muhammed, Gazne'yi işgal ettiği zaman ele geçirdiği Halifeye ait mektuplarda, Sultan Şıbeddin'den önce Hârezmşâh'a karşı mücadele etmesini ve bu minvalde gerekirse Hitaylardan yardım dahi almasını istemekteydi.⁸⁵⁴ Halifenin bu düşüncesi, Hârezmşâh'dan ne kadar çekindiğini ve onu siyasî manada güçsüzleştirmek için neler yapabildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Konu hakkında dönemin kaynakları tahlil edildiği zaman el-Kâmil fi't Tarih eseri ile ünlü İbnü'l-Esir'de Halife en-Nâsır Lidînillâh hakkında bilgiler vermekte ve Halifenin Moğollarla olan ilişkisi hakkında oldukça sarıh açıklamalar ortaya koymaktadır. İbnü'l-Esir, halifenin hayatı hakkında oldukça olumsuz bilgiler verdikten

⁸⁵⁴ Cüveynî, II, 99.

sonra, onun Moğollar ile irtibat kurduğundan bahseder. Ona göre, Halife Moğollarla iletişime geçip doğrudan doğruya onları İslam dünyasına davet etmiştir. Bu durumun söylenti değil kendince tamamen doğru olduğunu iddia eden İbnü'l-Esir, Halife hakkında “Moğollarla mektuplaşmış bulunuyordu. Onun bu davranışı Dünya hayatında işlenebilecek en büyük kötülüğün yanında çok daha büyük bir kötülüktür” ifadesini kullanmaktadır. İbnü'l-Esir, Moğol istilâsının İslam dünyasındaki algılanışına atfen, halifenin bu davranışının “*Dünyadaki en büyük günahın onun yaptığı bu davranışın yanında küçük kalır*” şeklinde değerlendirmektedir.⁸⁵⁵ Görüleceği gibi dönemin en önemli eserlerinden olan *el-Kâmil fi't Tarih*'de bu bilgiler kaydedilmekte ve oldukça sert ve net ifadelerle Halifenin bu davranışı anlatılmaktadır. İbnü'l-Esir'e göre, Halifenin bu davranışı onun yaşayış ve anlayışını açıkça ortaya koymaktadır.

İbn Vâsıl'da Halifenin Moğollara mektup göndererek İslam diyarlarına davet ettiğini ifade eder.⁸⁵⁶ Aynı şekilde Halife ile Moğolların ilişkiler hususunda Halifenin davetini Mîrhând'da teyit etmekte ve çaresizlikten dolayı Moğollarla işbirliği yaptığını ifade eder.⁸⁵⁷ Halifenin davetini kabul eden bu kaynakların haricinde dönemin asli kaynakları arasında olan, Nesevî, Cüveynî ve Cûzcânî'de Halife Sultan Muhammed arasındaki ilişkileri sarahatle açıklamalarına rağmen, Halifenin böyle bir daveti hakkında bilgi vermemektedirler.

Bu konu hakkında kanaatleri herkes tarafından kabul gören tarihçilerin sunmuş oldukları fikirlerde farklı farklıdır. Abbas İkbâl, Halifenin ihanet içerisinde olup öncelikle Güçlük ve sonrasında Cengiz Han ile ilişkilerde bulunduğunu ve bu durumun Moğol istilâsı için tek sebep olmasa da en mühim sebeplerden birisi olduğunu ifade eder.⁸⁵⁸ İran'da bu konu üzerine çalışmış olan bir diğer tarihçi İbrahim Bâvefâ'da aynı

⁸⁵⁵ İbnü'l-Esir, XII, 397. Ortaçağda Moğollar'ın istilaları sonucu oluşan yıkım ve insanların çektiği eziyetler sonucunda insanlarda oluşan genel algı, ortaçağ inanç sistemi doğrultusunda tezahür etmiştir. Dinsel açıdan bir cezalandırma aracı olarak görülen Cengiz Han ve oğulları, işlenen günay ve suçların Allah tarafından cezalandırıcısı olarak algılanmışlardır. Ermeni kaynaklarında dahi aynı algı vardır. Deccal olarak görülen Moğollar'ın istilası, aslında önceden haber verilmiş ve uyarılmış olan halka, bu uyarıya uymadıkları için Tanrı tarafından gönderilmiş bir cezalandırıcıydı. *Kirakos Ganjakets'i's History of the Armenians*, (Çev. Robert Bedrosian), 193-194.

⁸⁵⁶ İbn Vâsıl, Ebû Abdullah Cemaleddin Muhammed b. Salim, *Müferricü'l-kurub fi Ahbârî benî Eyyüb*, thk. Cemaleddin Şeyyal, Hasaneyn Muhammed Rebi' - Seyyid Abdülfettah Aşur, Kahire 1972-1977, IV, 35-36.

⁸⁵⁷ Mîrhând, V, 24-25

⁸⁵⁸ Abbas İkbâl Aştıyânî, “Zendegân-ı Acibî Yek-i ez Hûlefây-ı Abbas (el-Nasr Lidinillâh)”, *Mecelle-i Şerk*, Tahran 1310, sayı:6/1, 440-441.

görüşü kabul etmektedir.⁸⁵⁹ Bu görüş hakkında ünlü tarihçi Spuler'in de kaydı mühimdir. O, Mîrhând'a dayanarak verdiği bilgilerin ışığında Halifenin Moğol diyarında tüm halklar tarafından Başbuğ ilan edilen Cengiz Han'a bir heyet gönderdiğinin de imkân dâhilinde olabileceğini söyler. Hatta karşıt görüşlere atfen,⁸⁶⁰ Hârezmşâh'ın elçilik heyetinin Cengiz Han'a gitmiş ise Halifenin böyle bir ilişkiye girmiş olmasına yapılan itirazları anlayamadığını ifade eder.⁸⁶¹ Çağdaş tarihçilerden İbrahim Kafesoğlu'da özellikle İbnü'l-Esir'in verdiği malumat doğrultusunda ve halifenin önceki ilişkilerinin kanaatiyle, bu tür bir davet ve iletişimin olabileceği hususunda hem fikirdir.⁸⁶² Yine Gousset, Halife ile Sultan Muhammed arasındaki düşmanlıktan dolayı Halifenin Hârezmşâh devletine karşı Cengiz Han'ı tercih edebileceğine yönelik görüş bildirmektedir. Ona göre, Selçuklu bakiyesinden teşekkül olan Hârezmşâh devletinin hükümdarı, İslam âleminin sultanı olma pozisyonunu bir türlü elde edemedi. Bu yüzden Halifeye karşı amansız düşmanlığı, İslam âlemi içerisinde bölünmeye sebep oldu. Grousset, Sultan Muhammed'in Bağdat seferine çıkma teşebbüsünden dolayı, Halifenin Moğolları tercih etmesinin mümkün olduğunu ifade eder.⁸⁶³ İlginç olan bir diğer durum ise Cengiz Han'ın Halife adına sikke kestirmiş olmasıdır.⁸⁶⁴

Bu görüşlerin aksine çağdaş tarihçilerden büyük bilim adamı V.V. Barthold, Halife Nâsır tarafından Cengiz Han'ın davet edilmiş olmasını reddeder. O, XIII. yy'da yaşamış Mîrhând döneminde böyle şaiyaların olabildiğini ifade ederek, Halife ile Hârezmşâh'ın aralarındaki çekişmenin yansımaları olduğunu kaydeder. Barthold, hakkaniyetle Halifenin Irak bölgesindeki Atabeyler, Gur ve hatta Güçlük'le yaptığı ittifakları kabul etmekle birlikte, Cengiz Han ile böyle bir ittifakı gerektirecek bir durumun olmadığını düşünür. Nitekim ona göre, Hârezmşâh'ın yapmış oldukları doğal

⁸⁵⁹ İbrahim Bâvefâ, "Munasebetü Siyasî-i Hârezmşâhiyân ve Abbasiyân", Tarih-i İslam, Tahran 1385, sayı:25, 118; İbrahim Bâvefâ, "Siyasetü Dâhili ve Harici El Nasır Lidinllâh der Edvâreî Memalikî İslam", *Tarihî Revabütî Haricî*, 1390, say. 48, 33. Bu konu hakkında İran'da yapılan diğer çalışmalar için bkz. Muhammed Takî İmamî Hoyî-Zöhre Esedî, *Hârezmşâhiyân*, Sâzıman-ı Çap Danişgâh-ı âzadî İslamî, Tahran 1390, 179-182; Allayhâr Hil'etberî- Mahbube Şeriî, *Tarihî Hârezmşâhiyân*, Ülumî İnsânî, Tahran 1389, 48-62.

⁸⁶⁰ Özellikle Barthold'un görüşüne, çünkü Barthold, Cengiz Han'a giden elçilik heyetinin Halifenin değil Hârezmşâh'ın olduğunu ifade etmektedir. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 131.

⁸⁶¹ Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri (1220-1350)*, 29-30.

⁸⁶² Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 243-246.

⁸⁶³ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 270.

⁸⁶⁴ Badarch Nyamaa, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*, Ulaanbaatar-Mongolia 2015, *Additions To The Oriental Collection*, Ed: Reginald Stuart Poole, LL. D, London 1890, II(PL), XXVII; *Additions To The Oriental Collection 1876-1888*, V-VIII, 83

bir savaş sebebi sayılmaktaydı. Bunun için başkaca bir davete gerek yoktu. Ayrıca Moğollar'ın Hârezm devletinin sınır boylarına hâkimiyetiyle zaten bu iki devlet arasında bir savaş, er geç vuku bulacaktı der.⁸⁶⁵

Halife en-Nâsır Lidînillâh üzerine çalışmaları olan bir diğer tarihçi Hartman ise Halifenin Cengiz Han'ı davet etmiş olduğu görüşünü, genel itibariyle Moğolların istilâsı sonrası olan değerlendirme olarak kanaat getirir. Ona göre, böyle bir iddia Celâleddin Hârezmşâh'ın Moğollara karşı yaptığı mücadele neticesinde oluşmuştur. Nitekim Celâleddin döneminde Moğollarla savaşmak *cihad* olarak görülmekteydi. Hartman'a göre, eğer böyle bir şey söz konusu olsaydı, Moğol ordusunda mevcut olan birçok Katolik Nasturilerin bunu kayıt edeceğini iddia eder. Ayrıca Hartman, dini bir makamın en üst noktasında olan birisinin böyle bir daveti gerçekleştireceğine pek ihtimal vermez.⁸⁶⁶

Halife ve Hârezmşâh arasındaki başından beri süregelen ilişkilere bakıldığı takdirde Halifenin Cengiz Han'ı davet ettiği görüşü kabul edilebilir durmaktadır. Halifenin ulaşmak istediği hedefler ve siyasî kaygıları için bu dönemde yapmış olduğu icraatlar, onun Cengiz Han ile görüştüğü kanaatini güçlendirmektedir.⁸⁶⁷ Dönemin bazı kaynaklarının bu konuda sessiz kalmış olmaları, mevzunun izahatını zor bir hale getirmektedir. Ancak İbnü'l-Esir'in Halife aleyhine bir kanaat getirmiş olması, gerçekten önemlidir ki İbnü'l-Esir, eserinde özellikle dürüst olmak hususuna dikkat eden bir tarihçi olmaya çalıştığı herkes tarafından bilinmektedir. İbnü'l-Esir'in kaydı bugün o dönemde Halifenin daveti hususunda var olan en önemli kanıttır.

4.2. MOĞOL İSTİLASI

4.2.1. Hârezmşâh Muhammed ve Cengiz Han'ın Savaş Hazırlıkları

1219 yılı ve sonrasındaki hadiseler, İslam dünyası açısından olduğu kadar Dünya tarihî açısından da çok önemli sonuçları doğuracak olayların başlangıcıdır. Moğol istilâsının başlamasıyla değişen tüm İran, Ortadoğu, Anadolu ve hatta Avrupa tarihî, bölge halklarının tümünü derinden etkileyecektir. Cengiz Han, karşısına çıkan herşeyi

⁸⁶⁵ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 424-425; Barthold, *Dersler*, 131-132.

⁸⁶⁶ Angelika Hartman, "Al-Nasır Li-din Allah", 997-998.

⁸⁶⁷ Osman Gürbüz, "Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillâh'ın Hârezmşahlar ile İktidar Mücadelesi", *İSTEM*, sayı: 18, Konya 2011, 193.

ezip geçerken Mâverâünnehir'den başlayarak, tüm bölgelerde artık eski dönemlerden çok farklı bir durum ortaya çıkacaktır. Nitekim bu yeni oluşan düzensizlik içerisindeki durum, bölge halklarının, yaşam tarzlarından inançlarına, sosyal ve siyasi etkinliklerinden ekonomik yapılarına kadar her yönünü etkilemiştir.

Cengiz Han, Hârezmşâh Muhammed ile girdiği son temasın da neticesiz kalması ile birlikte, Hârezmşâh devletine karşı savaşın kaçınılmaz olduğu fikrine kanaat getirdi. Yukarıda bahsi geçtiği üzere Cengiz Han'ın Otrar'da tacirlerin öldürülmesi olayı sonrasında çok öfkelenildiği ve üzüldüğü görülmektedir. Cüveynî, Cengiz Han'ın bu olaydan çok etkilendiğini ve onun tüm sabır ve sakinliğinin ortadan kalktığını, öfke ve gazabının son noktasına geldiğini ifade eder. Hatta öfkesinden Cengiz Han'ın ağladığını ve bu öfkenin dinmesi için kanlar dökülmesi gerektiğini ifade eder. Cengiz Han, büyük bir ihtimalle bir Şaman ayini olduğu sanılan ve her büyük seferi öncesi yaptığı bir adet olan geleneğini yaptı.⁸⁶⁸ Cengiz Han, her seferden önce yalnız başına bir tepeye çıkar, orada üç gün üç gece dualar ederdi. Batı seferi öncesinde de bunu yaptı tepeye çıktı üç gece inledi ve “*Tanrım bu karışıklığı çıkaran ben değilim ve bana intikam için güç ver*” diyerek dualar etti.⁸⁶⁹ Bu durum, Cengiz Han'ın öfkesini göstermesinin yanı sıra Batının Hükümdarı olarak Hârezmşâh'ı o kadar küçümsemediğini göstermektedir. Nitekim onun bu yaptığı ayin, büyük savaşlar öncesinde yaptığı bir ayin idi. *Moğolların Gizli*

⁸⁶⁸ Bu ayini Çin seferinden önce de yapmıştı ve bu ayin Gök Tanrı'ya yalvararak, verdiği savaş kararlarının Tanrı tarafından tasdik edilmesi için bir tür yalvarış, yardım çağrısı niteliğindedir. Vladimircov, Cengiz Han, 73. Cengiz Han'ın böyle bir ayin ile kendi kararlarına bir meşruiyet oluşturma kaygısı içerisinde olduğu açıktır. Ortaçağın inanç sistemiyle şekil açısından farklı ama muhteviyat açısından aynılık gösteren bu seremoni, Moğolların inanç sistemlerini göstermesi bakımından da önemlidir.

⁸⁶⁹ Cüveynî, I, 137; Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, I, 344, 353; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 234; Mirhând, IV, 403; Vassâf, *Tahrir-i Târih-i Vassâf*, 294; Abu'l-Farac, II, 482; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 95; Vladimircov, Cengiz Han, 92. İbnü'l-İbrî, bu ayini ve içeriğini detaylı olarak vermektedir: Cengiz Han, Otrar'dan gelen haberden dolayı üzüntü ile yüksek bir dağın tepesine çıktı ve ortada bir yokken kendisine böyle bir zulmü reva gören kişileri yenebilmesi için Tanrı'dan yardım istedi. Cengiz Han üç gün üç gece bu tepede oruçlu olarak kaldı. Üçüncü günün gecesinde rüyasında kendi kapısında ayakta duran, karalar giyinmiş elinde asâ olan bir papaz gördü. Papaz ona “*Korkma, dilediğini işle sen yardım edilmişlerdensin*” dedi. Cengiz Han, korku ve biraz da hayretler içerisinde evine döndü ve Unk Han'ın kızı olan zevcesine durumu anlattı. Cengiz Han'ın zevcesi, onun rüyasında gördüğü bu papazdan korkmaması gerektiğini, bu papazın babası Unk Han'a gelip, dua eden psikopos olduğunu ve bu papazın gelişinin baht ve talihi delalet ettiğini söyledi. Cengiz Han, daha sonra tebasından Hristiyan Uygurlar arasından psikoposların olup olmadığını sordu. Adamları ona Mardenha adında bir psikopos olduğunu söylediler. Cengiz Han, onu huzuruna çağırdı. Mardenha, huzura geldiğinde üstünde kara Harmanî (Horanî) denilen bir giysi vardı. Cengiz Han bunu görünce “*düşte gördüğüm kimsenin kıyafeti tamamiyle böyle idi. Lakin yüzü böyle değildi*” dedi. Mardenha, Han'ın karşısında buna cevap olarak, “*Han, bizim velilerimizden birini görmüş olmalıdır*” dedi. Bu olaydan sonra Cengiz Han, Hristiyan dinine karşı meyletmeye ve Hristiyanlara ikramlarda bulunmaya başladığı söylenmektedir. İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai'd-Düvel*, 9.

Tarihi'nde geçen diğerk bir kayda göre, Cengiz Han'ın bu sefer öncesinde veliahtlık meselesini ve böylece kendine bir şey olduğu takdirde onun yerine kimin geçeceği hususunda da bir tartışma yaşandı. Gizli Tarih'e göre, Müslümanlar üzerine sefere çıkılmaya hazırlanırken, hanın eği Yesui Hatun "... *Hiçbir hayat ebedi değildir, bu yüzden senden sonra bu ulusu kime vermek istersin, dört oğlundan hangisinin adını zikredersin*" diyerek taht için verasetin kimde olması gerektiğini sordu. Cengiz Han, bunun üzerine dört oğluyla konuştu. Onlar arasında kısmen ihtilafly durumlar çıksa da sonuçta Ogodia'nın liderliğinde Coçi ve Ça'adai ile birlikte bir yönetim şekline karar verildi.⁸⁷⁰ Böylece Cengiz Han bu büyük sefere çıkmadan önce ülkesini oğulları arasında paylaştırdı. Mühim bir seferin arifesinde veliaht tayini ve ülkenin taksimi önemli bir husustu.

Bundan sonra Cengiz Han, bu büyük sefer öncesinde *kurultay*⁸⁷¹ tertip ederek, sefer için gereken taksimat ve ordunun düzenlenmesi işlerini yaptı (Zilhicce 616/Mart 1219).⁸⁷² Vladimircov bu hudutsuz güce sahip olan Cengiz Han'ın Batı seferine büyük bir ehemmiyet verdiğini, bu sefer öncesinde böyle bir kurultayı toplamasından da görülebileceğini ifade eder. Nitekim Hârezmşâh hükümdarı hakkında ona gelen haberlerde, onun hep büyük bir hükümdar olduğu yönündeydi. Ayrıca Cengiz Han'ın askeri düzen de ihtiyatı elden bırakmadığı her zaman bilinen bir durumdu.⁸⁷³ İhtimalle kurultayda alınan karar doğrultusunda Cengiz Han, ordunun güçlendirilmesi için kendine bağlı beylerden ordu takviyesi istedi. Tang'ut halkının hükümdarı Burhan'a elçi gönderen Cengiz Han öncesinde tabi olduğunu bildiren bu hükümdardan asker sevk etmesi talebinde bulundu. Ancak Burhan, "*Kuvveti yetişmedikten sonra Hanlığı neye yarar?*" Cevabını vererek, yardım etmeyi reddetti. Buna sinirlenen Cengiz Han, Tang'ut'lar üzerine yürümenin sırası olmadığını düşündü ve şimdilik bu meseleyi kapattı.⁸⁷⁴

Cengiz Han, ordusunu tanzim için, önce Mukali'yi Çin'de bırakarak ihtiyat tedbirini aldı. Daha sonra, Oğullarını, büyük emirlerini ve komutanlarını toplayan

⁸⁷⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, 174-181. Cengiz Han'ın ülkeyi oğulları arasında taksim ediği hakkında bkz. Cüveynî, I, 108-109;

⁸⁷¹ Moğollarda Kurultay için bkz. Florence Hodous, "The Quriltai as a Legal Institution in the Mongol Empire", CAJ, sayı: 56, 2012/2013, 87-102; Howorth, *History of The Mongols*, I, 62, 64.

⁸⁷² ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 353; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part Two*, 241.

⁸⁷³ Vladimircov, *Cengiz Han*, 92-93.

⁸⁷⁴ *Moğolların Gizli Teşkilatı*, 181.

Cengiz Han, orduyu tümen, tabur, bölük ve takımlara ayırdı. Yeni bir yasa çıkararak Batı yönünde harekete geçen Cengiz Han, sefere çıktığı zaman Hârezmşâh'a bir elçi heyeti gönderdi ve savaş için geldiğini, tüccarların intikamı üzere harekete geçtiğini bildirerek, tehditkâr ifadeler kullandı.⁸⁷⁵ Cengiz Han, Kayalık'da Arslan Han'ın birliklerini kendine kattı. Daha sonra Bişbalıg'dan Uygur İdi-kut'u, Almalığ'tan Sıknak Tigin, Cengiz'in ordusuna dâhil oldular.⁸⁷⁶ Böylece Kaylık'da Moğol askerlerinin tabi hükümdarlardan gelenlerle birleştiği görülmektedir. Cengiz Han'ın ordusunun sayısı hakkında muhtelif bilgiler mevcuttur. Cûzcânî, abartılı bir rakam vererek, orduda 700 sancak olduğunu ve her sancağın altında 1000 asker yer aldığını ifade ederek, 700.000 gibi bir rakam vermektedir ki bu oldukça abartılı bir sayıdır.⁸⁷⁷ Cüveynî, Cengiz Han'ın orduyu taksimatını verir, ancak sayısı hakkında bilgi vermez. Birkaç tümen ve birkaç grubun oğulları komutasında gönderildiğini ifade eder.⁸⁷⁸ ReşîdüddinFazlullah, yine taksimat sırasında birkaç tümen askerinin⁸⁷⁹ Cagadai ve Ogodai'nin emrine verildiğini, Tolui'ye de tam teçhizatlı bir ordu (چند جرار) verilerek, Cend ve Yengikent⁸⁸⁰ tarafına görevlendirildiğini kaydeder. Ayrıca bir gurup askerinin de Hocend ve Fenaket tarafına gönderildiğini ifade eder ve sayı belirtmez.⁸⁸¹ Barthold'un kabul ettiği üzere, Cengiz Han'ın ordusunun en az 150.000 civarında olması muhtemeldir.⁸⁸² Spuler ve Abbas İkbâl'de Barthold'a atfen 150 veya 200 bin kişi olduğunu tahmin etmektedirler.⁸⁸³ Viladimirtcov, bu rakamın 200.000 olabileceğini ve bunun hepsinin düzenli ordu

⁸⁷⁵ İbnü'l-Esir, XII, 317-318; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 353; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part Two*, 241.

⁸⁷⁶ Cüveynî, I, 139; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 344, 353; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part Two*, 241; Vassâf, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 294; Abu'l-Farac, II, 496; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai'd-Düvel*, 7,9.

⁸⁷⁷ Cûzcânî, I, 311.

⁸⁷⁸ Cüveynî, I, 140.

⁸⁷⁹ Abbas İkbâl Cagadai ve Ogodai'nin emrine verilen tümen sayısının yedi tümen olduğunu ve her tümenin 10.000 kişilik birliklerden oluştuğunu kaydetmekte ve böylece bu sayının 70.000 olduğunu ifade etmektedir. Abbas İkbâl, *Tarihî Moğol*, 26.

⁸⁸⁰ Reşîdüddin'de Cend حید, Yengikent بیگی olarak verilmektedir. İngilizce çevirisinde dipnotta açıklaması yapılmıştır. ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 353; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part Two*, 241.

⁸⁸¹ ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 353; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part Two*, 241. Abbas İkbâl'e göre Hocend ve Fenaket tarafına gönderilen birliğin 5000 kişilik küçük bir birliktir. Abbas İkbâl, *Tarihî Moğol*, 26.

⁸⁸² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 429.

⁸⁸³ Spuler, *İran Moğolları*, s.34; Abbas İkbâl, *Tarihî Moğol*, 25.

askerleri olduğunu ifade eder.⁸⁸⁴ Ayrıca Moğol ordusunun sayısı hakkında farklı fikirlerde mevcuttur.⁸⁸⁵

Moğolların Gizli Tarihi'ne göre Tavşan yılında (1219), Cengiz Han, Arai geçidinden sefer için harekete geçti. Hatunlarından Hulan Hatun'u yanına alan Cengiz Han, küçük kardeşi Otçigin'i büyük ordugâh komutanı olarak bıraktı. Tedricen askerlerini sevk ile Cengiz Han, önce Cebe'yi öncü birlik olarak gönderdi. Cebe'nin arkasından Sube'etai'yi ve onun arkasından da Tohuçar'ı sevk etti. Öncü birliklere “ *Siz dışardan (yandan dolaşarak) Sultanın gerisine varınız ve biz gelinceye kadar bekleyiniz. Sonra bizimle birlikte her iki taraftan hücum edersiniz*” emrini verdi.⁸⁸⁶ Böylece Cengiz Han'da bu orduların arkasından harekete geçti. Cengiz Han'ın askeri harekâtlarında çok titiz davrandığı ve bu sefere de ayrı bir değer verdiği her yönden görülmektedir. Bu doğrultuda Cengiz Han, sevk edilen birliklerin iâşe ve ihtiyaçlarının eksiksiz bir şekilde hazırlanmasını emretti. Cûzcânî, 3 aylık çöl yolundan gidecek olan bu ordunun Cengiz Han'ın emri ile her askerin kendine üç adet kurutulmuş koyun eti almalarını emrettiğini söyler. Bu birlikler ayrıca yedek atlar ve yanlarında inek sürüleri ile birlikte yola çıktılar.⁸⁸⁷ Çöl şartları ve yolculuğun uzun olması hasebiyle her türlü ihtiyacın düşünüldüğü bu kayıtlardan görülmektedir.

Sultan Muhammed, Cengiz Han'ın sefere hazırlandığını öğrendikten sonra, Moğollara karşı alınacak tedbirler ve askeri harekâtın nasıl olacağı yönünde istişâreler yapmaya başladı. Bu minvalde, kendisinin çok saygı duyduğu ve istişârelerinde sözlerine kıymet verdiği Şihabeddin Hivekî'yi çağırdı. Ona büyük bir ordunun Türk

⁸⁸⁴ Vladimircov, Cengiz Han, 94.

⁸⁸⁵ Desmond Martin Moğol ordusu isimli çalışmasında Cengiz Han döneminde Moğolların hâkim olduğu bölgeler ve bu bölgelerdeki nüfusun sayısından yola çıkarak Moğol ordusunun mevcudu hakkında yaklaşık 138.000 rakamını vermektedir. Ona göre Cengiz Han'ın ordusunun sol kanadı 52-62 bin arası, sağ kanadı 38-47 bin arası, merkez birlik 12 bin civarı ve oğullarının emri olan altında ise 16-17 bin arasında bir asker bulunuyordu. Fakat Martin, Cengiz Han'ın Batı seferinden sonra 700 bin kişilik bir insani unsura ulaştığını söyleyerek çok abartılı bir rakam vermektedir. H. Desmond Martin, “The Mongol Army”, The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, sayı: 1 (Nisan 1943), 46, 48-49. Hartog ve ona dayanarak İlhanlı Askeri Teşkilatı üzerine araştırma yapan Mustafa Uyar'da yine nüfus sayısı üzerinden Cengiz Han döneminde Moğol ordusunun 70-80 bin civarında bir sayıda olduğunu söylemektedirler. Leo de Hartog, *Cengiz Han Dünyanın Fatihî*, Ankara 2003, 59; Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2007, 20-21.

⁸⁸⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, 181. Moğolların en önemli Harp usullerinden biri arkadan çevirme taktiğidir. İhata sırasında ilk savaşta aldıkları esirleri de kendi ordularına katarak, düşmana sayılarının çok olduğu zannı verilir. Düşman çevrelendikten ve harp başladıktan sonra, düşman kuvvetlerini bölmek ve onları ayrı ayrı daha iyi imha edebilmek için çemberin bir kısmını gevşetir ve burdan kaçmaya çalışan kuvvetleri dağıtmaya başlarlardı. Spuler, 451.

⁸⁸⁷ Cûzcânî, I, 311.

diyarlarından üzerimize doğru geldiğini söyleyen Sultan, bu konu hakkında ne çare önerebileceğini sordu. Hivekî, Hârezm ordusunun da az olmadığını ve etrafta bulunun diğer İslam hükümdarlarına da haber verilerek takviye kuvvetlerin istenilmesini teklif etti. Ayrıca, toplanan bu büyük orduyla Seyhun nehrinin karşı tarafında Moğol ordusunun geçişinin beklenilmelisinin ve sonrasında uzun süre seyahat ederek yorulmuş olan bu orduya karşı galebe çalınabileceğini söyledi. Hivekî, ayrıca tüm Müslümanların İslam ordusuna yardım etmek zorunda olduğunu da belirtti. Sultan, Muhammed Hivekî'nin haricinde yine istişarelerde bulundu ve bir kısım Hârezmşâh ileri gelenleri, Hivekî'nin görüşünü reddetti. Onlar Moğolların nehri geçişine engel olunmaması, Moğolların nehri geçtikten sonra bilmedikleri diyarlara girecekleri için sarp bölgelerde onlara saldırılabileceğini iddia ettiler. Böylece Moğollar hezimete uğratılabilirdi.⁸⁸⁸

Hârezmşâh devletinin nasıl bir hal içerisinde olduğu bu yapılan istişare görüşmelerinde dahi ortaya çıkmaktaydı ki devlet ricalinin çoğu, Moğol ordusu karşısında korku içinde hareket ediyordu. Sultan'a gelen bir diğer teklif ise Mâverâünnehir'in elde tutulmasının artık imkânsız olduğu, bu yüzden Horasan ve Irak'ın elden çıkmaması için çaba sarf edilmesi gerektiği yönündeydi. Bu minvalde Ceyhun nehri sınır yapılarak, seferberlik ilan edilmesi ve Ceyhun gerisinde mücadele için hazırlıklar yapılmasıydı. Ayrıca bir diğer görüş ve Cüveynî'ye göre Sultanın da kabul ettiği görüşe göre ise Gazne'ye çekilip Hindistan tarafı açık olmak üzere oradan asker toplayıp, mücadele etmekte. Ancak bu görüşlerin hepsine ve hatta sonuncu fikre karşı Celâleddin Hârezmşâh, düşman üzerine yürünmesi gerektiğini, “*eğer Sultan bunu yapmayacaksa kendisi Irak'a gitsin, askerleri bana bıraksın*” diyerek sert bir şekilde karşı çıktı.⁸⁸⁹

Tüm bu görüşmeler ve alınması gerek tertipler haricinde Sultan Muhammed, ilk önce Semerkand'ın etrafına sur çekilmesi ve pek çok askerin şehre yerleştirilmesi emrini verdi. Böylece Semerkand'ı savunmak koşuluyla bu bölgeyi hudut olarak belirledi. Ordu tertibi için memleketin dört bir yanına gönderilen habercilerin ardından bu yılın vergi tahsilinin erken surette yapılması için de civar bölgelere muhtesipler gönderildi. Ancak Nesevî, Semerkand'ın güçlendirilmesi için alınacak bu tahsilatların yetişmediğini, Moğolların buna izin vermediğini kaydeder. İkinci tedbir olarak Sultan,

⁸⁸⁸ İbnü'l-Esir, XII, 317.

⁸⁸⁹ Cüveynî, II, 86; Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 317.

ülkenin diğer bölgelerine de muhtesipler göndererek, tüm verginin önceden tahsilini istedi. Ayrıca tüm okçuların tüm alet ve elbiseleri ile birlikte,⁸⁹⁰ orduya katılmalarını emretti. Nesevî, toplanılacak askerin toplanan vergi miktarı kadar olacağını bildirir. Ayrıca her askerin bir bineği, silah ve erzakı temin edilecek, yeme-içme ihtiyaçları karşılanacaktı. Böylece çok sayıda askerin toplandığını ve ülkenin dört bir yanından ordular sevk edildiğini kaydeden Nesevî, ancak Sultanın bu ordu başında savaşa girmeyişi ile ordunun dağıldığını ifade eder.⁸⁹¹

Tüm bunların ötesinde hem muahhar kaynakların hem de konu üzerine çalışmış tüm tarihçilerin ortak kanaati olan en büyük hata Sultanın Hârezm ordularını Mâverâünnehir ve diğer bölgelerdeki şehirlere dağıtmasıdır. Yapılan bu işi, uğursuz bir tedbir olarak addeden muahhar kaynaklar, Sultanın sonunu getiren hadisenin bu tedbir olduğu yönünde hem fikirdirler. Bu minvalde Sultan, İnalçık'ı 20.000 asker ile Otrar'a; Kutluk Han'ı 10.000 asker ile Şehir Kend'e; Amir-i Ahur İhtiyareddin Köşlî ve Hâcib İnanç Han'ı 30.000 asker ile Buhara'ya gönderdi. Ayrıca Togan Han, Gur emiri Hermenc, oğlu İzzeddin Ket ile birlikte Herzur ve Hüsameddin Mes'ud'u da Semerkand'ı müdafaaları için 40.000 askerle gönderdi. Kendi birliklerini böylece şehirlere dağıtan Sultan Muhammed, civar birliklere de haber göndererek, Sistan askeriyle birlikte Fahreddin Habeş'in Tirmiz'e,⁸⁹² İlcu Han'ın Vahş'e, babasının dayısı Muhammed'in Belh'e, Otrûkî Pehlevan'ın Cend'e, Duğlacı Mülk'ün Huttalan'a, Alper Tayî'nin Kunduz'a ve Ūskûte Han'ın Vülc'e gitmesini emretti. Böylece Mâverâünnehir'in tüm şehirlerine asker gönderildi. Ancak bunun hata olduğunu ifade eden Nesevî, Sultanın meydan muhaberesinden kaçışının neticesinde istilânın meydana geldiğini kaydetmektedir.⁸⁹³

⁸⁹⁰ Nesevî bu dönemde okçuların her birinin buldukları bölgelerden alet ve berk (برک) denilen giysilerinin tedarik edildiğini ifade eder. Sultan bu emri çıkarırken bunu özellikle vurgulamış olması, belki de okçuların geldiği bölgelerden teçhizatsız bir şekilde gönderilme olasılıklarının olmasından dolayıdır. Nesevî, 53.

⁸⁹¹ Nesevî, 53.

⁸⁹² Tarih-i Sistan'da Sultan Muhammed'in Sistan bölgesinden asker talep ettiği kaydedilmektedir. Kaynak, Sistan bölgesi hâkimi Yemineddin'in Emir Cüveynî ve Serhenk Esrem Kumrî komutasında altı bin asker ve beş bin süvarinin gönderildiğini ifade eder. Bu askeri birlik, Tirmiz nehri kıyısında Sultan ile buluşmuşlardır. *Tarih-i Sistan*, 393.

⁸⁹³ Nesevî, 54; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 346. Hârezmşâh Devleti'nin Moğol istilası sırasındaki askeri gücü hakkında verilen sayılar farklı rakamlara tekabül eder. Ancak ortak kanaat olarak, 400 bin rakamı telaffuz edilmektedir. Bu rakam büyük bir olasılıkla Howorth'un eserine dayanmaktadır. Howorth, *The Mongols* isimli kitabında "it is said to 400.000 men" ifadesiyle bu rakamın 400 bin olduğunun söylendiğini ifade eder. Ancak belli bir kaynağa dayandırmaz (Howorth, *The Mongols*, 75).

Sultan Muhammed'i ordularını şehir savunması için dağıtması hareketine sebep olan bazı olayların olduğundan bahsedilmektedir. Nesevî'ye göre bunun sebebi, Sultanın Emirleri ve devlet adamlarının bir kısmının Sultana ihanet etmesinden dolayıdır. Cengiz Han Otrarı ele geçirdikten sonra, bir dönem Türk bölgelerinin veziri olan Bedreddin Âmid, Cengiz Han ile görüşme talep etti. Bu görüşmede Bedreddin, Sultandan intikam almak istediği ve bu uğurda o ne isterse yapabileceğini söyledi. Nitekim sultan Muhammed, Otrar'ı aldığı zaman Bedreddin'in babası Kadı Âmid Sa'dî, dayısı Kadı Mânsur'u, kardeşlerini ve amca çocuklarından birçoğunu öldürmüştü. Bu yüzden ondan intikam almak için Cengiz Han'ın hizmetine girdi. Bedreddin, Cengiz Han'a Sultan ile annesi Terken Hatun arasındaki düşmanlıktan bahsederek, bunun Moğollar lehine kullanılabileceğini söyledi. Bunun üzerine şöyle bir düzen kuruldu. Bedreddin, Terken Hatun'un akarabaları olan Sultanın yakın adamları ağzından mektuplar tertip etti. Bu mektuplarda, Cengiz Han'a hitaben kendilerinin Terken Hatun akrabaları olarak, Sultanın annesine yüz çevirmesinden ve düşmanlığından dolayı Terken Hatun'un akrabalarından, oğlu Sultan Muhammed için cenk etmemelerini ve Cengiz Han'ın emri altına girmelerini istediği, yazılıydı. Bundan sonra Cengiz Han bir adamını firar etmiş kılığına büründürdü ve bu mektupların sultanın eline geçmesi sağlandı. Nesevî'ye göre Sultan bu mektupları gördükten sonra en yakın adamlarından gelen bu ihanet üzerine ordularını şehirlere dağıtma karar aldı.⁸⁹⁴

Sultan Muhammed'in ordusuna ve yakınındakilere güvenemeyişine bir örnek olarak da Cüveynî'nin verdiği malumat önemlidir. Sultanın askerlerinin çoğunluğu önceden de belirtildiği üzere Kanglı-Kıpçak Türk boylarından müteşekkildi. Uran adı verilen kabileden olan askerler, karışıklıktan istifade ile Sultanı öldürmek istediler. Bunun için tertibat alan ve hazırlık yapan bu askerler, gece Sultanın çadırını ok yağmuruna tutmaya karar verdiler. Ancak bu durumdan haberdar olan Sultan, geceleyin

Yaptığımız araştırmada dönemin kaynaklarında Hârezm ordusunun sayısı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Çalışmamızın muhtelif yerlerinde şehirlere taksim edilen ve kaynaklarda bulunan sayıları verdik. Bizce Hârezm Devleti'nin askeri sayısı civar bölgelerden gelmeleri mümkün olmayan askerlerle birlikte 250 bin civarı olmalıdır. Şehir savunmasında en çok sayı ile Semerkant'ın 110 bin ve Otrar'ında yaklaşık 50 bin kişilik bir askeri güçleri olduğu görülmektedir. Bunlar haricindeki diğer birliklerde en kısmen en yüksek tahminler hesaba katıldığında 250 bin sayısına ulaşılmaktadır.

⁸⁹⁴ Nesevî, 55.

çadırını değiştirdi. Sabahleyin çadırın oklarla dolu olduğu görüldü. Bunun üzerine Sultanın en yakın çevresine dahi itimadı kalmadığı kaydedilmektedir.⁸⁹⁵

Sultan Muhammed'in ordusunu şehirlere dağıtma taktiğini değerlendiren D'Ohsson, Sultanın askerlerinin sayısının Moğol ordusundan daha fazla olduğunu iddia ederek, onunla bir meydan savaşına girişmekten korktuğu için bu tedbire başvurduğunu ifade eder. Ayrıca Cengiz Han'ın ordusunun düzen ve intizamı, ağır şartlara alışkın olması ve yoğunluğa dayanıklıydı. Bundan dolayı askeri açıdan üstünlük her daim Cengiz Han lehinde olduğunu belirtir. İki ordu arasındaki artı ve eksileri sıralarken D'ohsson, Moğolların bahadırılıklarının olmadığını ancak, kalplerinde korkunç derecede harp etme aşkının olduğunu söyler. Sultanın ordusunda ise böyle bir durumun olmadığını, çünkü onların kendi memleketlerini müdafaa edecekleri için motivasyondan mahrum olduklarını, ancak Moğolların yeni ve zengin bir bölgeyi fethetme arzusu ile zenginliklere konma fikrine sahip olduklarını kaydeder. Bu yüzden de Moğol ordusu büyük bir şevkle savaşa girmekteydi.⁸⁹⁶ Aynı şekilde Barthold'da Sultanın kendi birliklerini bu şekilde dağıtmasını sebebini açıklarken, Sultanın Cengiz Han gibi bir otoritesinin olmadığını, aynı zamanda Hârezm ordularının itaatten yoksun ve sultan ile kumandanlarının da ihtilafı olmalarından dolayı böyle bir çareye başvurduğunu ifade eder. Barthold'un bu kanaati Nesevî'ye atfen yapılmaktadır.⁸⁹⁷ Ancak ne kadar ihtilafı olursa olsun Sultanın, ordusu başında bir meydan muharebesinde bulunamayacak kadar kötü bir durumda olduğunu düşünmek zordur. Nitekim Hârezmşâh devletinin en ihtişamlı dönemindeyken bu kadar çaresiz hale gelmesi ancak, Sultanın basiretsizliği ile alakalı olabilirdi.

Sultan Muhammed'in askerlerini bu şekilde bölerek şehir savunmasına geçmesi fikri, elbette ki başarısızlıkla neticlendiği için tüm tarihçiler tarafından kötü bir taktik olarak görülmektedir. Nitekim bu da doğru bir kanaattir. Ancak Moğol ordusunun meydan muharebesinde gücünü bilen Sultan Muhammed, bunu göze alamayarak, şehirleri güçlendirme ve tedricen onları zayıflatma fikrine baliğ olmuştu. Fakat bu fikir ilerde görüleceği gibi İslam şehirlerinin kolayca teslimiyeti ile Moğol gücünü artırarak,

⁸⁹⁵ Cüveynî, II, 88.

⁸⁹⁶ D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 97.

⁸⁹⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 430. Howorth'da bu görüşe katılmaktadır. Ayrıca Howorth Hârezmşâh Muhammed'in ordusu üzerindeki otoriteyi kaybettiği için ordunun disiplinsiz ve uyumsuz olduğunu belirtmektedir. Yine Howorth Hârezmlilerin Moğol ordusuna beklemedikleri için ihtiyatsız davrandıklarını da eklemektedir. Howorth, *The Mongols*, 75.

ilerlemesine sebep oldu. Ayrıca bu fikir, içinde bulunduğu ihanetler süreciyle de kısmen alakalı idi. Bir diğer husus ise Sultan Muhammed, şimdiye kadar bu ölçekte ve bu nizam, intizamda bir ordu ile ilk defa karşılaşmıştı. Moğollar hakkında duydukları ve onların İslam hudutlarına taziyik için iştiyakları her halükarda Sultan için korkulacak bir durumdu.

4.2.2. Otrar ve Cend Bölgelerinin İstilas

Cengiz Han, öncü birliklerin arkasından hareketle Otrar kalesi önüne geldi. Şehirde İnalçık, geçmişte yaptıklarını bilerek ve Sultanın gönderdiği 20.000 kişilik⁸⁹⁸ orduyu güçlü bir mukavemete hazır bir şekilde bekletmekteydi. Cengiz Han'ın Otrar önüne ne zaman geldiği hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, Cüveynî Otrar kuşatmasının 6 ay sürdüğünü ifade etmektedir.⁸⁹⁹ Barthold, buradan hareketle Otrar kuşatmasının Cemazeyilahir-Recep 616/ Eylül 1219'da olduğunu ileri sürer. Ona göre, Cüveynî'nin verdiği muhasara süresinden dolayı ve Semrkand'ın zaptının Zilhicce-Muharrem 616/ Mart 1220'de yapıldığı kesin olduğu için Otrar'ın zaptını bu tarihe yerleştirir.⁹⁰⁰ Kafesoğlu ise 616/1220 yılı başını kabul ederek, Otrar muhasarasının 6 ay süreyle kuşatılmış olduğunu abartılı bulur.⁹⁰¹ Cüveynî'nin vermiş olduğu hareket tarihi doğru 615/1218 yılı doğru kabul edildiği takdirde ve yine 6 aylık kuşatma süresi göz önüne alındığında Barthold'un tarihlendirmesi doğru kabul edilebilir. Ayrıca Cûzcânî'den öğrendiğimize göre Otrar ile Cengiz Han arasındaki mesafe üç aylık zorlu çöl şartlarının olduğu bir mesafedir.⁹⁰²

Sultan Muhammed, İnalçık komutasına bıraktığı Otrar şehrinin surlarını sağlamlaştırmış ve uzun sürecek bir muhasaraya hazır bir şekilde yeterince erzak ve teçhizat yerleştirmişti. Moğol ordusu şehrin önüne geldiği sırada İnalçık, son

⁸⁹⁸ Nesevî'de verilen bu sayıya karşılık Cüveynî, İnalçık komutasında Sultanın bıraktığı 50.000 asker olduğunu ve bunun haricinde saray muhafızı Karaca'nın komutasında da 10.000 kişilik bir askeri birliğin mevcut olduğunu ifade etmektedir. Nesevî, 54; Cüveynî, I, 140; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 353; Mirhând, IV, 405; Abu'l-Farac, II, 496.

⁸⁹⁹ Cüveynî, I, 139; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 354. İbn Vâsıl'da Otrar kuşatmasının 5 ay sürdüğünü kaydetmektedir. İbn Vâsıl, II, 290.

⁹⁰⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 431.

⁹⁰¹ Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 254-255.

⁹⁰² Cûzcânî, I, 311. Ayrıca Tabâkat-ı Nâirî'de Cûzcânî, Buhara kuşatmasını Zilhicce 616 olarak vermektedir. Cemazeyilahir-Recep 616 tarihi kabul edildiğinde yaklaşık altı aylık süre doğrulanmaktadır. Nitekim Cengiz Han'ın taksimat ile Mâverâünnehir bölgesine dağıtmış olduğu birliklerin Buhara'da toplanma tarihi yaklaşık bu dönemlere rastlamaktadır.

hazırlıklarla uğraşmaktaydı. Moğolların şehrin önüne tedricen yığıldıklarını gören İnalçık, kalenin burcuna çıktığında “*bir asker denizi*” ile karşılaştı. Bu manzarayı bir süre hayretler içerisinde seyreden İnalçık, Moğol ordusunun heybetli ve bir o kadar gürültülü ordusu karşısında ellerini ısırarak, şaşkınlık içerisinde kaldı.⁹⁰³

Cengiz Han Otrar önünde tüm birliklerinin toplanmasını bekledikten sonra, orduyu taksim etti. Mâverâünnehir’in istilâsı birliklerini şehzadeler ve komutanları arasında bölüştürdü. Büyük oğlu Coçi ve Ulus-idi’yi Cend ve Barçınlık-kend’e gönderdi. Ulak Noyan ve Suketü Çerbi komutasındaki bir gurup askeride Hocend ve Benaket bölgesine sevk etti. Ç’a’dai ve Ogodai’yi Otrar muhasarası bırakan Cengiz Han, küçük oğlu Tolui ile birlikte Buhara’yı muhasara için harekete geçti.⁹⁰⁴ Cengiz Han’ın ordusunu böylece taksim etmesiyle belirlediği güzergâh, Mâverâünnehir bölgesinin önce mukavemetini kırmak ve daha sonra asıl hedefi olan Buhar’a ve Semerkant’ı bütün ordunun toplanması neticesinde muhasara etmektir.

Otrar halkının beş ay süreyle Moğol ordusuna dayandığı bilgisi kaynaklarda açık bir şekilde görülmektedir. Bu kadar uzun süre teslim olmayışının sebebi elbette ki İnalçık’ın düşman eline geçtiği zaman yaptıklarına karşılık hesap sorulacağı düşüncesi idi. Beş aya yakın süren muhasara ile halk artık tahammül edilemez bir noktaya geldi ve kıtlık baş gösterdi. Bunun üzerine özellikle Reşîdüddin’de az çaba sarf ettiği iddia edilen Karaca (قراچه) İnalçık’a şehri Moğollara teslim etme konusunda ne düşündüğünü sordu. Ancak İnalçık, böyle bir şeyin Sultana ihanet olacağını ve sonuna kadar direnilmesi gerektiğini söyledi. Özellikle kendi yaptıkları neticesinde böyle bir düşünceye hâsıl olduğu herkes tarafından bilinmekte olan İnalçık, Karaca’yı da sert bir şekilde tersledi. Bunun üzerine Karaca bir şey söylemedi ve akşam, kendi askerleri ve birkaç genç ile birlikte Sofuhâne kapısından (Sofu Dervazesi) çıkarak kaçmaya çalıştı. Fakat Moğol askerleri durumu fark etti ve onu yakaladılar. Sabah olunca Karaca’yı Ç’a’dai ve Ogodai’nin yanına getirdiler. Bu iki şehzade durumu düşünüp, istişare ettikten sonra kendi efendisine ihanet eden birinin bizlere de ihanet edeceğine karar verdiler ve Karaca ile birlikte adamlarının hepsini öldürdüler. Bu durum üzerine zaten kaleye girmiş olan Moğol askerleri, kaçmaya çalışan kadın, çocuk herkesi boş araziye

⁹⁰³ Cüveynî, I, 140.

⁹⁰⁴ Cüveynî, I, 140; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 353; Abu'l-Farac, II, 496; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai'd-Düvel*, 9; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 100; Vladimirtcov, 97;

toplayıp, yağma ettiler. İnalçık kalenin düşmesi sonrasında iç kaleye saklanıp direnmeye devam etti.⁹⁰⁵

Otrar'da cereyan eden bu hadiseler neticesinde İnalçık'ın akıbeti, tarihî bir resim olarak oldukça kahramanca ve bir o kadarda feci bir şekilde sonuçlandı. İnalçık ve adamları kahraman bir şekilde bir ay daha iç kalede muhasaraya direndi. Bu sırada Moğollara da ağır kayıplar verdiler. Ancak gün geçtikçe eriyen adamları ile İnalçık, son kalan iki askeri ile birlikte mücadeleye devam etti. Bu iki askerde öldükten sonra İnalçık, kılıcı elinden düşürüldükten sonra dahi Moğol askerlerine cariyelerin verdikleri kiremitleri atarak mukavemet gösterdi. Onun sağ yakalanması emri verildiği için bu şekilde direnişi devam etmiş olsa da İnalçık'ın son ana kadar olan tutumu ölmek için bir çabaydı. Fakat çevresini saran askerler bir süre sonra onu yakaladılar ve zincirlerle götürdükleri Göksaray'da⁹⁰⁶ öldürdüler. Otrar'ın kale ve burçları yıkıldı. Heryer yağma edildi. Özellikle sanat erbaplarını ve kendilerine hizmet edebilecekleri yanlarına alan Ça'adai ve Ogodai, Semerkant muhasarasına başlamakta olan Cengiz Han'ın yanına gitmek için yola çıktılar.⁹⁰⁷

Nesevî, Otrar'da İnalçık'ın vermiş olduğu mücadeleyi teyit etmekle birlikte, bizzat Cengiz Han'ın burayı istilâ ettiğini ifade eder ki bu bilgi diğer kaynaklarla örtüşmemektedir. Ancak İnalçık'ın ölümü hakkında söyledikleri Cengiz Han'ın İnalçık'a olan öfkesine binaen doğru olabilir. Ona göre, Cengiz Han şehri geceli gündüzlü kuşatmaya aldı ve şehri zapt etti. Bundan sonra yakalanarak Cengiz Han'a getirilen İnalçık, Cengiz'in emri ile gözlerine kulaklarına eritilmiş gümüş dökülerek, öldürüldü. Nesevî'ye göre dahi bu ölüm şekli gaddarca olmasına rağmen, İnalçık'ın böyle bir ölümü hak ettiğini ifade eder.⁹⁰⁸

⁹⁰⁵ Cüveynî, I, 140-141; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 354; Abu'l-Farac, II, 496-497; İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasarai'd-Düvel*, 9-10.

⁹⁰⁶ Cüveynî, İnalçık'ın Cengiz Han'ın yanına götürüldüğü hakkında bir bilgi vermez. Ayrıca İnalçık'ın bir karargâha götürülerek orada öldürüldüğünü bildirir. Ancak Abu'l-Farac, İnalçık'ın (Jair Han) Cengiz Han'ın yanına hayatta kalması için çok çaba sarf edilerek, götürüldüğünü ve Cengiz Han onu gördükten sonra götürülüp Göksaray'da (Yeşil Konak) öldürülmesini emrettiğini kaydeder. Bu bilgilere bakıldığında İnalçık'ın Cengiz Han yanına götürüldüğü bilgisi akla daha yatkındır. Nitekim hayatta kalması için bu kadar çaba sarf edilen ve son ana kadar birçok Moğol askerinin telef olmasına sebep olan bu kişiyi Cengiz Han'ın önüne getirmek için bu kadar zahmete katlanmışlardır. Ayrıca Cengiz Han'ın kin ve öfkesine en çok sebep olan kişiyi görmek isteyeceği de çok doğal bir durumdur. Abu'l-Farac, II, 496-497.

⁹⁰⁷ Cüveynî, I, 140; ; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 354; Abu'l-Farac, II, 496; İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasarai'd-Düvel*, 10.

⁹⁰⁸ Nesevî, 54; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 101.

Cengiz Han'ın Batı seferini taksimi ile oğulları ve beyleri Mâverâünnehir'de istilâya devam etmekteydiler. Ordunun Ulus-idi kumandasındaki Cend bölgesi birlikleri Seyhun sahilinden ilerleyerek, Sıgnak'a geldiler. Şehre önceden tacirlik yapmış ve Cengiz Han'ın bilgisi ve tecrübesine güvendiği Hasan Hacı'yı elçi olarak gönderdiler. Hasan Hacı Sıgnak'lılara canlarınıza ve mallarınıza zarar gelmemesini istiyorsanız şehri aman ile teslim emrini iletmişti sırada bir grup serseri ve sokak kabadayısı onun üzerine saldırdı. Tekbir sesleriyle bir gaza ve cihad yaptıklarına inanarak Hasan Hacı'yı öldürdüler. Hasan Hacı'nın öldürülmesi üzerine Moğollar, şehre güçlü bir taarruza başladı. Şehirdeki savaş yedi gün sürdü ve sekizinci gün Moğol ordusu şehre girdi. On binlerce insanın öldüğü savaştan sonra Cengiz Han buraya Hasan Hacı'nın oğlunu Emir olarak görevlendirdi. Moğol ordusu buradan hareketle Cend güzergâhındaki Özkend ve Barçnılg-kend'i ele geçirdi. Bu iki şehrin halkı savaş yapmadan teslim oldu. Ancak Eşnas halkının direnmesi neticesinde halkın çoğu kılıçtan geçirildi.⁹⁰⁹

Coçi ve Ulus-idi komutasındaki Cend bölgesi ordusu, Cend üzerine yürüdü. Onların teslim almaları gereken son nokta bura idi. Bundan sonra kararlaştırıldığı üzere merkez ordusuna katılmaları gerekiyordu. Bu sırada Cend'de Sultan tarafından şehri korumak için görevlendirilmiş olan Kutluğ Han bulunuyordu. Cend Emiri Kutluğ Han bölgedeki katliamları ve Moğol ordusunun hızlı ilerleyişini duyduktan sonra, geceleyin şehri terk etti ve Ceyhun yolundan Hârezm'e doğru yola çıktı. Ulus-idi, Kutluğ Han'ın şehri terk ettiğini öğrendikten sonra, kısmen de yorgun hayvanlarının dinlendirilmesi için de olsa gerek, şehir halkının teslim olması için Cin Timur'u⁹¹⁰ gönderdi. Cin Timur şehirde bir yetkiliyle muhatap olamadığı için o da etrafına toplanan halka teslim olmaları halinde can ve mal güvenliklerini sağlanacağı mesajını ilettiler. Ancak her kafadan bir ses çıkması ile halk galeyana geldi ve Hasan Hacı gibi onu da öldürmeye kalkıştılar. Fakat Cin Timur belagatini kullanarak nasihatlerle üzerine saldıran halkı teskin etmeyi başardı. Neticede Moğolların şehre girdikten sonra onlara zarar

⁹⁰⁹ Cüveynî, I, 143-144; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 354-355.; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 101. Cüveynî, Sıgnak bölgesinin Cengiz Han tarafından istilâ edildiğini söylemektedir ki bu yapılan taksimata da uymadığından doğru değildir. Reşîdüddin, Coçi ve Ulu-idi birliklerinin bu bölgede ki faaliyetlerini bildirmektedir.

⁹¹⁰ Kaynaklarda چين تيمور / جنتمور/خن دمر şeklinde geçen bu isim çeşitli şekillerde okunuşu kabul edilmektedir. Biz Abbas İkbâl ve Kafesoğlunun kabul ettiği şekli ile Cin Timur okunuşunu kullandık. Ancak Barthold, Çin-Timur şeklinde iktiza etmekle birlikte Reşîdüddin'e atfen bu kişinin Hitay devletinde yetişmiş Ongutlar (Ak Tatarlar) boyundan olduğunu söylemektedir. Abbas İkbâl, *Tarih-i Moğol*, 46; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 440; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 256-57.

vermeyeceklerine dair söz vererek, onlarla anlaştı. Cin Timur geri dönüp olanları Ulus-idi'ye anlattıktan sonra, Ulus-idi, Karakum'a⁹¹¹ konaklaması için gönderdiği ordusuna saldırı emri verdi. Böylece Cend'e yönelen Moğol ordusu Sefer 617/ Nisan 1220⁹¹² tarihinde Cend şehrini önüne geldi.⁹¹³

Cend önüne gelen Moğol ordusu, Sultanın şehirleri tahkimi için önceden yaptırdığı hendekleri hemen doldurmaya ve surları aşmak için merdivenler yapmaya ve ordunun en mühim taarruz silahı olan mancınıkları yerleştirmeye başladılar. Bu hazırlıklar yapılırken yöneticisiz bir halde ne yapacağını bilmeyen Cend halkı, kapıları kapattı ve Moğol askerlerini seyretmek için burçlara çıktı. Moğol askerleri tam bir disiplin ve tertiple şehrin surlarına tırmanıyor, köprüler kuruyor ve mancınıkları harekete geçiriyorlardı. Mancınıkla atılan bir taş güllesi kalenin demir süngülü kapısını kırdı ve Moğol ordusu her yönden saldırarak kısa sürede şehre girdi. Cüveynî'ye göre, iki taraftan da hiç kimse yaralanmamıştır. Şehrin mukavemet etmeden teslim olmasından dolayı kimsenin canına dokunulmadı. Ancak Cin Timur'a kasteden eyyamcılardan birkaç kişi öldürüldü. Daha sonra şehir halkı dışarı çıkarılarak, şehir 9 gün talan edildi. Böylece Cend'i istilâ ile zenginliklerini yağmalayan Coçi ve Ulus-idi, Cend'i, Buharalı Ali Hoca emri altına verdiler. Ali Hoca'nın ölene kadar burada başarılı bir şekilde yönetimi sürdürdüğü görülmektedir. Sol kol kumandanı Ulus-idi, Cend'i tamamen istilâ ettikten (sonra) civarda bulunan Şehri-kend'e bir birlik sevk ederek, bölgeyi teslim aldı ve oraya da bir yönetici görevlendirdi. Tahminen otlaklarda hayvanların ihtiyaçlarını görmek için Karakum'a çekildi. Fakat bu sırada Türkmenlerden müteşekkil olan on bin kişilik bir askeri birliği Taynal Noyan emrine vererek Hârezm'e gönderdi. Bu birlik yola çıktıktan sonra Taynal önden hareket etti ve geride kalan onun vekili, bu asi Türkmenler tarafından öldürüldü. İsyan üzerine geri dönen Taynal, bu Türkmenlerin birçoğunu öldürdü. Türkmenlerden kaçıp kurtulanlar

⁹¹¹ Karakum'un Cüveynî ve Reşidüddin'de Karakurum olarak yanlış yazılmış olması sarahatle görülmektedir. Nitekim Karakurum Cengiz Han'ın başkentidir. Ancak burada bahsedilen Karakum, Kanglıların yaşadığı Aral gölünün kuzey doğusundan olan bölgedir. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 440; Kafesoğlu Hârezmşâhlar Devleti Tarihi, 256.

⁹¹² Cüveynî ve Reşidüddin'de verilen 616/1219 tarihidir ki bu yanlıştır. Çünkü Moğolların Mâverâünnehir'e geliş tarihleri 616 yılı sonlarıdır. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 440.

⁹¹³ Cüveynî, I, 143-144; ReşidüddinFazlullah, *Camii't-Tevârih*, I, 355; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 101.

Amuy'e bölgesine gidip yerleştiler.⁹¹⁴ Böylece Mâverâünnehir'in sol tarafı ile görevlendirilmiş olan Coçi ve Ulus-idi, bu şekilde görevlerini tamamlamış oluyorlardı.

4.2.3. Hocend ve Benâket Bölgelerinin İstilas

Ulak Noyan, Suketü Çerbi ve Tugai (Tokay)⁹¹⁵ komutasındaki sağ kanat ordusu, Cüveynî'ye göre 5000⁹¹⁶ kişilik bir askeri güce sahipti. İlk olarak Benâket üzerine harekete geçildi ve buranın Meliki İletgü,⁹¹⁷ halkın arasından topladığı bir birlikle⁹¹⁸ Moğol ordusuna ancak üç gün dayanabildi. Moğol ordusu dördüncü gün şehre girdikten sonra, her yerde yaptıkları gibi, sanatkâr, tabip ve gençleri ayırarak, diğerlerini kılıç darbeleri ve ok yağmuru ile katlettiler. Özellikle gençlerden seçtikleri bu Benâketlileri de ordu nizamına göre, on ve yüz kişilik bölüklere ayırıp askeri güç olarak yanlarında götürdüler.⁹¹⁹

Benâket'in düşmesinden sonra Moğol ordusu Hocend'e yöneldi. Hocend'e gelen ordunun 20.000'i Moğol, 50.000 ise Moğolların her gittiği yerde topladıkları askerlerden (حشرى) oluşuyordu.⁹²⁰ Buna göre, yaklaşık 70.000 gibi bir rakam verilmektedir ki bu da gerçekten abartılı bir sayıdır. Ancak yukarıda verildiği gibi de Benâket'i kuşatan sağ kanat birliklerinin sayısının 5000 olması, sağ kanat Moğol askeri birliğinin hepsini teşkil etmemekteydi. Nitekim Cüveynî, Hocend'e gelip kalenin sarp olduğu görüldüğünde diğer bölgelerden asker sevk edildiğini kaydeder. Moğol ordusu Hocend önüne geldiğinde diğer şehirlerde olduğu gibi, şehir halkı, kaleye sığınmış ve muhasara için tertibat düzeni almıştı. Hocend Emiri Timur Melik,⁹²¹ Moğolların kuşatma tarzlarını artık öğrendiğinden ve onlara karşı mukavemetine başka çare

⁹¹⁴ Cüveynî, I, 145; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 355; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 101-102.

⁹¹⁵ Cüveynî'nin Kâzvinî neşrinde "تقاي", Reşüddin'de "نغاي" şeklinde geçmektedir. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, Muhammed Kâzvinî, 172; ; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 355.

⁹¹⁶ Bu sayının bu kadar az olması pek ihtimal dâhilinde görülmemektedir. Kafesoğlunun tahminine göre, bu sayı sadece Benâket'i muhasar için ayrılan birlik olabilir. Kafesoğlu, *Hârezmsâhlar Devleti Tarihi*, 257.

⁹¹⁷ التكو, olarak Cüveynîden geçen bu isim Reşüddin'de ايلشكو ملك şeklinde yazılıdır. Barthold'a göre bu Türk garnizonunun başında olan İletgü'nün ismi, Türkçe "iletmek" fiilinden gelmektedir. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 442.

⁹¹⁸ Reşüddinİletgü'nün ordusunun Kangelilerden oluştuğunu bildirmektedir. Benâket halkı bu dönemde ekseriyetle Kangelilerin yaşadığı bölgeydi. ReşüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 356.

⁹¹⁹ Cüveynî, I, 146; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 356.

⁹²⁰ ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 356.

⁹²¹ Timur Melik, çok cesur ve kahramanlığı ile ünlü bir komutandı. Onun bu cesaretini ve haşmetini Cüveynî şu ifadelerle dile getiri " Timur Melik, onun zamanında yaşamış olsaydı, Rüstem Pehlivanın ancak ona seysis olabileceği ölçüde yiğit biri idi." Cüveynî, I, 146.

olmadığından Seyhun nehri ortasında yaptırdığı bir hisara çekilerek, burada savunma sistemini kurdu. Bu kale, öyle tahkim edilmişti ki ok ve mancınıkların menzillerinin dışında kalmaktaydı. Moğol ordusu burayı diğerleri gibi kolayca muhasara edemeyeceklerini anladılar. Bu yüzden Otrar, Buhara ve Semerkand'dan yani fethedilen diğer bölgelerden yardım getirttiler. Cüveynî, yukarıda verilen 70.000 sayısının bu şekilde oluşturulduğunu nakletmektedir. Bu gelen birlikleri bölüklere ayırarak, Türk olmayan her grubun başına bir Moğol koydular, Moğollar atlı diğerleri yaya olarak, nehri doldurmak için üç fersah uzaklıktaki dağdan taş taşıdılar. Timur Melik 1000 tane askeriyle birlikte kalede idi. Timur Melik, 12 adet tekne yaptırmıştı. Bu tekneler, içleri sirke toprak karışık bir macunla sıvanmış, üstüde keçe ile kaplanmıştı. Timur Melik hergün altısı sağ diğer altısı da sol tarafa gitmek üzere bu gemilerle askerlerini sevk etmekte ve Moğollarla karşılıklı mücadele vermekteydi. Teknelerde bulunan deliklerden ok atarak taarruz eden bu tekneler, yukarıda verilen yapım tarzından dolayı da ok işlemiyor, suya döktükleri yanıcı maddelerden etkilenmiyordu. Zaten kale mancınıkların menzili dışında olduğu için en önemli silahlarını kaybeden Moğollar, Timur Melik'in bu mahirane savunma sisteminden dolayı da çok zor durumda idiler. Timur Melik Ayrıca bu tekneleri zaman zaman gece baskını içinde kullanmaktaydı. Ancak bir süre sonra kaledeki Timur Melik ve askerleri erzak sıkıntısı yaşamaya başladı. Bu durumda kaçmaktan başka çaresi olmayan Timur Melik tüm maiyetiyle teknelere binip nehre açıldı.⁹²²

Timur Melik, çok mahirane ve zekice olan bu savunma tedbiri ile uzun süre direndiyse de kuşatma sisteminin en acı tarafı olan iâşe ve erzak eksikliği hiçbir şekilde çözümlenmesi mümkün olmayan bir durumdu. Bu yüzden nehre açılarak kaçmaya başlayan Timur Melik ve efradını Moğollar takip etmekteydi. Timur Melik bu durumdayken de Moğollarla çetin mücadelelere girişti. Onları yer yer zayıf noktalarından ok yağmuruna tuttu ve çarpışma esnasında teknelerin süratle yol alması emrini verdi. Böylece devam eden nehir ve kıyı arasında ki savaş, Benâket'e kadar sürdü. Benâket'de Moğol askerleri iki yakaya zincir çekmişlerdi. Ancak Timur, bunları kırıp geçmeyi de başardı. Bir süre ilerledikten sonra, Ulus-idi Cend ve Barçınlık-kend bölgesinde her iki yakayı da tuttuğunu öğrendi. Bu yüzden Timur Melik Barçınlık-kent'de gerekli ağırlıklarını ve

⁹²² Cüveynî, I, 146-147; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 356-357.

efradını alarak karayaçıktı. Akıl almaz bir hızla yola devam etti. Bazen ağırlıkların yolu aşabilmesi için geri dönüp moğollarla savaşıyor, sonra tekrar yoluna devam ediyordu.⁹²³

Görüldüğü üzere Timur Melik'e karşı Moğol orduları durmadan takviye birlikler getirtmekteydi. Ulus-idi'nin bu şekilde Barçımlık-kent ve Cend bölgesini tutması bu sebeplerdir. Timur Melik'in can siparene bu ricat ve saldırı karışık harekâtı, Moğol ordusuna epey bir kayıp verdirdi. Fakat Timur'da özellikle karaya çıktıktan sonra adamlarının çoğunu kaybetti. Timur Melik, yanında çok az adamı kalmış olmasına rağmen yine mücadele ediyordu. Cüveynî'ye göre, Timur'un yanında son iki adamı kaldığında Moğollardan birkaç kişiyi daha öldürdü. Onu takip eden Moğol birliğinden de üç kişi kaldı. Timur Melik tek başına bu Moğollardan birinin de gözüne ok sapladı. Sonra elinde kalan kırk oku ve bir yayı ile iki Moğol'a "*elimde size yetecek kadar ok var. Size değil oklara acırım. Sizin yapacağınız en iyi şey geri dönüp canınızı kurtarmaktır*" dedi ve Moğol askerleri geri dönüp gitti. Timur Melik buradan Hârezm'e geldi bir süre sonra adam toplayıp Barçımlık-kent'i kuşattı ve buranın Moğol valisini öldürdü. Tekrar Hârezm'e dönen Timur, daha sonra Sultanın yanına avdet etti.⁹²⁴ Timur Melik'in bu cansiperane hali böyle kaydedilirken, Hocend'in Moğolların eline geçmiş olduğu anlaşılmaktadır.

4.2.4. Buhara ve Semerkant'ın İstilas

Cengiz Han, Otrar'da yaptığı taksimat üzerine kendisi ve oğlu Tolui, komutanları Cebe Noyan ve Sube'etai ile birlikte Hârezmşâh savunma hatlarını süratle ele geçirmek için Buhara'ya hareket etti. Cengiz Han güzergâh üzerinde bulunan Zarnuk⁹²⁵ şehrine geldi. Zarnuk halkı, her şeyden habersiz bir haldeyken etraftan gelen toz ve gürültüyle Moğol ordusunun geldiğini anladı. Ordunun büyüklüğü, Zarnuk halkını korkuya düşürdü. Onlar önce kaleye sığınıp savunmayı düşündülse de daha sonra bu fikirden vazgeçtiler. Cengiz Han, Moğol geleneği üzerine elçi olarak Danişmend Hâcib'i şehre gönderdi. Danişmend Hâcib, Cengiz Han'ı meth ile şehrin teslimini istedi. Bir grup bu

⁹²³ Cüveynî, I, 147; ReşidüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 357.

⁹²⁴ Cüveynî, I, 147-148.

⁹²⁵ زرنوق/زرنوق olarak kaynaklarda geçen bu şehir Hocend suyu kenarından Emir Timur'un Toktamış üzerine yürüyüşü anlatılırken Toktamış ile bu bölgede Hocend suyu kenarında ordunun yürüdüğü son menzil olarak verilir. Cüveynî'nin Kâzvinî neşrinde bu ismin bazı yazmalarda زرنوق olarak geçtiğini ifade etmektedir. Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, (Çev. Necati Lugal), TTK, Ankara 1987, 135-136; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, Muhammed Kâzvinî, 178.

duruma karşı çıktı. Ancak nihayetinde onları ikna eden Danişmend Hâcib canlarına ve mallarına helal gelmeyeceği sözünü verdi. Daha sonra Danişmend Hâcib, halkın önde gelenlerinden birkaç kişiyle beraber Cengiz Han'ın yanına geldiler. Yanlarında değerli hediyelerde getiren bu heyete Cengiz Han neden geciktiklerini sorunca korkmaya başladılar. Cengiz Han onlara iyi davrandı ve canlarına dokunmayacağını söyledi. Zarnuk'a giren Moğol ordusu, kadın, yaşlı, çocuk dâhil herkesi şehrin dışına çıkarttı. Kale yerle bir edildi. Nüfus belirlendi ve gençler Buhara seferi için orduya katıldı. Moğollar bu şehre Kutluğ-Balığ⁹²⁶ adını verdiler.⁹²⁷

Cengiz Han'ın Buhara istikametine yoluna devam etmek için Zarnuk'dan yola çıktı. Cengiz Han, bu sırada yanında bulunan Türkmen klavuz sayesinde daha sarp ama oldukça kestirme olan Han yolundan (راه خانى)⁹²⁸ Nur'a doğru devam etti. Cüveynî bu yola bundan sonra bu adın verildiğini ifade etmektedir. Moğol ordusu öncü birlikleri, Tayır Bahadır ve Sube'etai idi. Cengiz Han onların peşinden ilerliyordu. Nur şehrine varmadan yolda bulunan ağaçlardan merdivenler yapıldı. Şehirdekiler Moğolları önce kervancı zannetti. Ancak bir süre sonra gerçek anlaşıldı. Tayır Bahadır, şehre bir elçi gönderdi ve Cengiz Han'ın gelmekte olduğunu bildirdi. Bir süre tereddütten sonra Nur halkı, Tayır Bahadır'a hediyelerle birlikte elçilik heyeti gönderdi ve şehri teslim ettiler. Tayır Bahadır, bu elçileri Cengiz Han'a naklederek, yoluna devam etti. Cengiz Han bu elçilere ilgi alaka gösterdi. Sonra Cengiz Han, şehre girdi. Halk onu karşılamak için sokaklara çıktı. Daha sonra Cengiz Han, Sultan Muhammed'in buradan ne kadar vergi aldığını sordu. 1500 dinar olduğunu öğrendikten sonra, onlara bu parayı vermeleri takdirde canlarına dokunulmayacağını söyledi. Halk bu paranın bir kısmını kadınların ziynet eşyalarından toplayarak teslim etti. Ancak diğer kısmı için süre istediler. Cengiz Han bunu kabul etti ve Şehri Sube'etai'ye teslim etmelerini istedi. Sube'etai, halkın canına dokunmadı. Onları şehirden çıkardıktan sonra, şehri yağmaya açtı. Bu sırada Nur

⁹²⁶ Reşîdüddinbu ismi Kutluğ Malik (قتلغ مالىق) olarak yanlış vermiştir. bkz. ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 360.

⁹²⁷ Cüveynî, I, 152-153; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 359-360.

⁹²⁸ Barthold'a göre, Nûr-ata istikametine olan bu yolun bazı tarihçilerce mevcut olmadığı iddîası yanlıştır. Bugün dahi Otrar ile Nur arasında kervan yollarının bulunduğu ifade eden Bathhold, o dönemde Kızılıkum çölünün bu kadar geniş ve Seyhun sahilleri bu kadar boşaltılmış durumda değildi. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 433.

emiri İl Hoca'nın komutasında 60 kişi seçip Debusiye bölgesindeki Moğolların yanına gönderdi.⁹²⁹

Cengiz Han'ın orduları tedrici olarak, Zilhicce 616/ Şubat 1220 tarihinde Müslümanların başkenti ve bölgenin en mühim şehri olan Buhara'ya vardı. Tarih hususunda çeşitli ihtilaflar vardır. Cüveynî, 617 Muharrem ayını vermektedir. Ancak bu tarihin geç olduğu kanaati diğer kaynaklardan görülmektedir. İbnü'l-Esir⁹³⁰ ve Cûzcânî,⁹³¹ 616 Zilhicce tarihini verirler. Bu tarihi aynı zamanda Narşâhî'de⁹³² teyit etmektedir. Cengiz Han'ın merkez ordusunun Buhara'ya ulaşması ile birlikte, şehrin kuşatması başladı. Nesevî bütün birliklerin Otrar ve civar bölgelerden Buhara'ya geldiğini bildirmektedir.⁹³³ Buhara'da 20.000 Hârezm askeri bulunmaktaydı. Bu birliklerin başında Cengiz Han'dan kaçıp Sultan Muhammed'e sığınmış olan Kök Han, Hamid Pur, Sevinç Han ve Güçlük Han bulunuyordu.⁹³⁴ Cengiz Han'ın ordularının kalabalıklığı onları bir hayli zor duruma soktu. Muhasara altında kalıp, kapana kısılmanın yenilgi ve ölümü getireceği aşikârdı. Bu cihetle Moğol ordusu bir gece taarruzu ile yarıp kaçmak istediler. Üçüncü günün sonunda şiddetli bir saldırı ile Moğol ordusunu yarmayı başardılar. Hatta Moğollar bir ara durumun kendi aleyhlerine döndüğünü görünce, önlerinden çekilip yolu açtılar. Böylece Moğolları yarıp kaçan bu Hârezm kıtası, eğer dönüp savaşsaydı Moğollara galebe çalabilecek noktadaydı. Moğollar kaçan birliğin arkasından takibe başladılar. Ceyhun kenarına kadar devam eden ricat hareketinden sonra, içlerinden sadece İnanç Han ve birliğinden bir kısmı hayatta kalabildi. Diğer askerlerin çoğu öldürüldü.⁹³⁵

Şehir halkının teslim olmaktan başka çaresi kalmayınca, Bedreddin Kadı Han'ı elçi olarak Cengiz Han'a gönderip, ondan eman dilediler. Cengiz Han, buhara halkına eman verdikten sonra şehre girdi 4 Zilhicce (616/ 10 Şubat 1220). Ancak Hârezmşâh

⁹²⁹ Cüveynî, I, 154-155; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 360.

⁹³⁰ İbnü'l-Esir, XII, 320.

⁹³¹ Cûzcânî, I, 311.

⁹³² Narşâhî, *Târîh-i Buhârâ*, trc. Ebû Nâsr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, thk. Muhammed Takî, Tahran 1363, 36; (Çev. Erkan Göksu), 52.

⁹³³ Nesevî, 63.

⁹³⁴ Cüveynî, I, 156; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai'd-Düvel*, 10.

⁹³⁵ Nesevî, 64; Cüveynî, I, 156; İbnü'l-Esir, XII, 320; ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 361; Abu'l-Farac, II, 505; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai'd-Düvel*, 10. Narşâhî, Moğolların Buhara'yı işgalinin on iki gün sürdüğünü kaydeder ve Sultan Muhammed tarafından tekrardan yapılan surların Moğollar tarafından yerle bir edildiğini ifade eder. *Târîh-i Buhârâ*, trc. Ebû Nâsr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, thk. Muhammed Takî, Tahran 1363, 36; (Çev. Erkan Göksu), 52.

ordusundan bir gurup iç kaleye sığınmıştı. Cengiz Han şehre girdikten sonra Buharalıların canlarına dokunulmamasını emretti. Halktan Sultana ait olan her şeyin teslim edilmesini istedi ve iç kaleye sığınan bu birlikle mücadele için kendilerine yardım etmelerini emretti.⁹³⁶ Şehrin Ulu Camisi önüne gelen Cengiz Han ve oğlu Tolui, halkın muhalefet edenlerinin öldürüleceğini söyleyerek, herkese adil davranılacağı konusunda teminat verdiler. Tolui, kış şartlarından dolayı atlarının aç olduğunu ve şehirde bulunan ambarların açılarak, atların doyurulmasını emretti.⁹³⁷ Cengiz Han, öncelikle kale etrafında bulunan hendekleri doldurttu. İbnü'l-Esir'e göre Moğollar, camilerden minberleri söküp, Kuran sayfaları ile birlikte bu hendeklere atmışlardı.⁹³⁸ Cüveynî ise camilerdeki sandıkların boşaltılarak, atların yem teknesi olarak kullanıldığını kaydeder.⁹³⁹

Kalenin kuşatılmasına başlandıktan sonra, içerde bulunan 400 Hârezm askeri, cansiperane bir şekilde kendilerini savunuyorlardı. Kuşatmanın uzamasıyla sinirlenen Cengiz Han, şiddetle bu kalenin hemen ele geçirilmesini emretti. 12 gün süren kuşatmadan sonra içerdeki askerler yorgun düşmüştü. Mancınıklarla dövülen kale ok yağmuruna tutuluyor ve içlerinde petrol olan şişelerle her taraf yangın yeri haline getiriliyordu. Kendilerini kanlarının son damlasına kadar savunan bu bir avuç asker, kaleden çıkıp cenke tutuşuyor ve sonra tekrar kaleye sığınıyordu. Ancak bu daha fazla sürmedi. Kaleye son gün giren Moğollar, bu kahraman Hârezm askerlerinin hepsini öldürdü.⁹⁴⁰

Kaynaklarımız Moğolların Buhara'da kısmen adilce davrandıklarını kaydetmekle birlikte, onların özellikle Camilere ve Kuran'a karşı yaptıklarından dolayı Müslümanların çok incindiklerini belirtmektedirler. Cengiz Han'ın oğlu Tolui, eğlenceler tertip ederek, Buharalı rakkaseleri ve şarkıcıları getirtti. Cüveynî, bu eğlencelerde mabetlerde dahi içki içilip raks edildiğini ifade eder. Ayrıca imamları, şeyhleri ve âlimleri ahırlarda atların bakımına görevlendirdiler. Yine Cüveynî, Cengiz Han'ın atının ayakları altında Kuran sayfalarının ezildiğini bildirir. Öyle ki bu durumu

⁹³⁶ İbnü'l-Esir, XII, 320.

⁹³⁷ Cüveynî, I, 156.

⁹³⁸ İbnü'l-Esir, XII, 320.

⁹³⁹ Cüveynî, I, 156; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai 'd-Düvel*, 10-11.

⁹⁴⁰ İbnü'l-Esir, XII, 320-321; Cüveynî, I, 157-158. Cüveynî, burada kahramanca savaşan askerler arasında Kök Han'ın da olduğunu söyler. Ancak Kök Han daha önce kaleyi yarıp kaçan kişiler arasında gösterilmiştir. Bu yüzden burada yanlışlıkla tekrar kalede gösterilmiş olma ihtimali mümkündür ya da bu kişi başka bir Hârezm komutanıdır.

gören İmam Celâleddin Ali b. Hasan el-Rindî, Rükneddin İmamzâde'ye “*Mevala bu gördüğümüz hal nedir?*” diye sorduğundan Rükneddin İmamzâde, “*Sus bu Allah'ın bize karşı hoşnutsuzluğunun işaretidir.*” diyerek durumu gözler önüne sermiştir.⁹⁴¹ Ayrıca İbnü'l-Esir'de Moğolların kadınların namuslarına el uzatıldığını ve Müslümanlara oldukça ağır işkence ve zulmün yapıldığını kaydeder. Bu zulme karşı direnmek isteyenlerden Buhara fakihlerinden İmam Rukneddin İmamzâde ve oğlu feci şekilde öldürülmüşlerdir.⁹⁴² Cengiz Han'ın Buhara'da bu hareketlerde bulunması ve dine olan saygısızlığı onun Mâverâünnehir'e gelmeden önce dini inançlara saygılı olacağı hususundaki düşüncelerinin işgal için bir gerekçe olduğunu ortaya koymaktadır.

Cengiz Han, şehirdeki zengin ve tacirlerin isimlerinin yazılıp getirilmesini istedi. Daha sonra bunları huzuruna getirterek, Otrar'da mevzubahis olan tacirlerin mallarını talep etti. Bahsi geçen mal ve altın külçeler karşılığında, Buhara halkı ellerinde ne varsa toplayıp getirdiler. Ardından bunlara üstlerindeki elbiseden başka hiçbirşey almadan şehirden gitmelerini emretti.⁹⁴³ Moğolların yaptığı zulüm neticesinde 30.000'e yakın Müslümanın öldüğü kaydedilmektedir. Şehirdeki hendeklerin çukurların insan ve hayvan ölüleriyle dolduğu Buhara'da her yer yangın yerine dönüşmüş haldeydi. Moğollar şehirde sayım yaptı. Tüm halkı Cuma mescidinde topladılar, gençleri ayıran Moğollar, onları Semerkant ve Debusiye kuşatması için görevlendirdi.⁹⁴⁴

Müslüman Türk halkının kadim şehri Buhara, 1220 kışında yangın yerine dönüşmüş haldeydi. Şehir, harap bir hal almış, kale ve surlar yıkılmış, adeta enkaza dönüştürülmüştü. Cengiz Han, Buhara Emirliğine Tuşa Baskak'ı tayin etti. Tuşa bir süre sonra şehre geldi ve kısmen bazı imar işlerinde bulundu. Ancak Cüveynî'nin kaydına

⁹⁴¹ Cüveynî, I, 156; Cûzcânî, I, 311-312.

⁹⁴² İbnü'l-Esir, XII, 321.

⁹⁴³ İbnü'l-Esir, XII, 321. Cengiz Han, Buhara'da imam, şeyh, seyyid, âlim ve zengileri bir araya topladıktan sonra onlara hitaben, “Herksin padişahı ve halkın zabiti olan Tanrı, fasık ve facir olan zalim padişahların zulümlerinden yeryüzünü temizlemek için beni gönderdi” dedi ve Otrar'da meydana gelen hadiseleri anlatarak kendinemeşruiyet zemini oluşturdu. Cengiz Han daha sonra zenginlerin ayrılmalarını emretti. İbnü'l-İbrî'nin verdiği malumata göre, zenginlerin sayısı 280 bin kişiydi. Cengiz Han onlara, yeryüzünde var olan malların getirilmesine lüzum olmadığını, onların yer altında gizlenen malları çıkarıp getirmelerini emretti. Bunun üzerine zenginler, ellerinde ne var ne yok aceleyle toplayıp getirdiler. İbnü'l-İbrî, Cengiz Han'ın zenginlerin bu davranışından dolayı memnun kaldığını ifade ederek, Buhara'ya görevlendirdiği Baskak'lara bu halktan güçlerinden fazlasını talep etmelerini emretti. İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasarai'd-Düvel*, 11.

⁹⁴⁴ Cüveynî, I, 158.

göre, Buhara Yalvaç zamanına kadar böyle metruk halde kaldı. Yalvaç ise şehri iskân ederek boş arazilerin dolmasını ve şehrin mamur hale gelmesini sağladı.⁹⁴⁵

Cengiz Han, artık Hârezm devletinin en mühim şehirlerinden biri olan Buhara'yı zapt ettikten sonra, Hârezmşâh Muhammed'in karşısında duramayacağına iyice kani olmuştu. Yaptığı zulümlerde zaten bunun bir göstergesidir. Elbette ki bu kadar kalabalık bir orduyla bu kadar kısa sürede her yeri işgal etmek ve bunları yaparken de çok hızlı ve sistemli olmak, Cengiz Han'ın askeri başarısını göstermekle birlikte, Sultanın savunma taktiğinin ve kişisel yetersizliğinin de bir göstergesiydi. Hârezmşâh Muhammed, Mâverâünnehir bölgesinde en ehemmiyet verdiği yerlerden olan ve Sultanın bir dönemde başkent olarak kullandığı Semerkant'da büyük bir askeri birlik yerleştirmişti. Toplamda 110.000'ne baliğ olan bu birliğin elli bini Türk, diğer elli bini ise Taciklerden oluşuyordu. Bunların çok özel askerler olduğu ve Semerkant'ın savunması için bilhassa bırakıldığı görülmektedir. Ayrıca bu garnizon kuvveti içerisinde yirmi tane de fil mevcuttu. Süvari ve piyade birlikler, ön savunma hattında direnecek ve hiçbir şekilde ricat yapılmayacaktı. Şehrin komutanı Sultan'ın buradan ayrılışından sonra da tahkimatı iyice güçlendirerek, içleri su doldurulan derin hendekler kazdırdı ve kale etrafına yüksek duvarlar ördürdü.⁹⁴⁶

Nitekim Cengiz Han Buhara'dan hareketle Semerkant'ı zapt için yola çıktı. Yanında Buhara'dan aldığı esirler bulunmaktaydı ki bunların gördüğü muamele kayıtlarda çok kötü bir şekilde ifade edilmektedir. Yolda gücü yetmeyenlerin hunharca katledildiği böyle bir sevkiyatta şehirli, köylü herkes, Semerkant'ın muhasarasında kullanılmak üzere götürüldü.⁹⁴⁷ Cengiz Han Semerkant yolu üzerinde Debusiye ve Serî Pul şehirlerinin direnişlerine karşılık, oyalanmadan oralara birer birlik bırakarak, hızlıca Semerkant'a geldi. Cengiz Han Semerkant'a yaklaşırken Otrar muhasarasını halleden oğulları Ça'atai ve Ogodai, Han ordusuna katıldı. Moğol Hanı kendisine Köksaray'ı ordugâh yaptı. Cengiz Han, iki gün keşif ve istirahat için izin verirken, bu sırada şehrin etrafını dolaşarak, surları, burçları ve siperleri inceledi. Sultan'ın buradan firar ettiği

⁹⁴⁵ Cüveynî, I, 159; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai'd-Düvel*, 11.

⁹⁴⁶ Cüveynî, I, 166-167; Cûzcânî, I, 312; Mirhând, IV, 405; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai'd-Düvel*, 11.

⁹⁴⁷ İbnü'l-Esir, XII, 322; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 436.

haberini alan Cengiz Han onu takip için Cebe ve Sube'eta'yı görevlendirdi.⁹⁴⁸ Ayrıca Vahş ve Telekan bölgelerine saldırı için Gadak Noyan ve Yasaur'u gönderdi.⁹⁴⁹

Cengiz Han esirlerin ağırlıklarını geride bırakarak her on kişiden birinin eline bir sancak vererek, ordusunu daha kalabalık göstermeye çalıştı. Böylece Semerkant halkı bu karınca vari insan gruplarını gördükçe, dehşet ve korkuları arttı. Hâlbuki bu gönderilen ön birlikler, ordunun pusuya çekilmiş olan kısmından çok daha azdı. İlk karşılaşmalarda Moğol ordusunun bu öncü birliğini yem olarak kullanan Cengiz Han, Semerkant kıtasını kendi üzerine çekip pusuya düşürmek fikrindeydi. Nitekim bu Semerkant kıtası özellikle halktan kişilerden oluşuyordu. Savaşın başlangıcında Moğollara galebe çalan bu Hârezm birlikleri, galip olma hevesiyle ilerleyince Moğolların asıl kıtalarının içine düştüler. Böylece kısa sürede bu Semerkant kıtaları mahvedildi.⁹⁵⁰ Ancak Semerkant'ın Hârezmşâh ordusuna ait asıl birliği, Alper Han, Şeyh Han ve Arslan Han gibi komutanların emrinde idi. Bu komutanlar, şehirden çıkarak, Moğol ordusuyla çarpışmalara girdiler. Bu savaş sırasında Moğol birliklerine kayıplar veren Hârezm ordusu, birçok moğolu'da esir alarak geri döndüler. Kendileri de yüz asker civarında kayıp vermişlerdi.⁹⁵¹

Savaşın ikinci gününde Cengiz Han, tüm orduyu şehrin muhasarası için görevlendirdi. Semerkant birlikleri de savunma düzenlerini almışlardı. Moğol ordusu çok yoğun bir taarruz ile şehre saldırdı. Mancınıklarla surlar dövüldü ve okçular her yönden saldırıya geçti. Böylece Hârezm birliklerinin dışarı çıkıp saldırıda bulunmalarını engellediler. Hiçbir şekilde hareket imkânı bulamayan Semerkant birlikleri son çare olarak filleri ileri sürdü. Böylece fillerin Moğol ordusuna vermiş olduğu zayıyla kısmen rahatladılar. O gün böyle neticelenince, Semerkant halkının çoğu artık Moğollara karşı dayanılmayacağı kanaatine vardı. İbnü'l-Esir, bunların askerlerin bir kısmı olduğunu ifade ederek, Moğollarla aynı soydan oldukları için kendilerine dokunmayacaklarını düşündükleri için bu görüşü savunduklarını kaydeder.⁹⁵² Fakat Semerkant'ın ahalisinden bir kısım savaşmayı ve her ne olursa olsun savunmanın terk edilmemesini

⁹⁴⁸ Cûzcânî, I, 312.

⁹⁴⁹ Cüveynî, I, 167; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai'd-Düvel*, 11-12.

⁹⁵⁰ İbnü'l-Esir, XII, 322.

⁹⁵¹ Cüveynî, I, 168.

⁹⁵² İbnü'l-Esir, XII, 322-323; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai'd-Düvel*, 12.

savundu. Böylece ihtilaf baş gösterdi ve tartışmalar sabaha kadar sürdü.⁹⁵³ Sabahleyin Moğol ordusu tekrar saldırıya geçmeden önce, Semerkantlılar şehri teslim etme kararına vardılar. Böylece Kadı, Şeyhülislam ve bazı âlimlerden oluşan bir heyeti Cengiz Han'a gönderdiler. Cengiz Han onları iyi karşıladı. Elçiler öğlen vakti şehre döndüklerinde peşlerinden Moğol birlikleri de şehre girdi. Moğollar her yerde yaptıkları gibi şehri hemen yağmalamaya başladılar. Gece dahi bu yağma devam etti. Üçüncü gün, bütün Semerkantlıları yüzer kişilik guruplara ayırarak, şehrin dışındaki düzlüğe götürdüler. Bu muameleden muaf tutulan sadece Kadı ve Şeyhülislam ile birlikte onların akrabalarıydı. Şehirde tellal bağırıttırılarak, saklanan ve muhalefet edenlerin hepsinin öldürüleceği duyuruldu. Böylece Semerkant halkı bitap ve şaşkın bir şekilde şehrin dışında ne yapacaklarını bilemeden beklemekteydiler.⁹⁵⁴ Semerkant'ta ölenlerin sayısı hakkında muhtelif bilgiler bulunmaktadır. Buna göre, İbnü'l-Esir, 70 bin,⁹⁵⁵ Cûzcânî, 50 bin,⁹⁵⁶ kişinin katlediğini nekleder. Çin kaynağı Hsi Yü Chi, Moğol istilası öncesinde Semerkant'da 100 kûsür bin aile olduğunu ve bu istiladan sonra bunlardan sadece dörtte birinin kaldığını kaydetmektedir.⁹⁵⁷ Ayrıca İbnü'l-İbrî, sadece bir gecede daha çok Türk ve Kanglelilerden oluşan 30 bin⁹⁵⁸ kişinin öldürüldüğünü bildirmektedirler (Muharrem 617/Mart-Nisan 1220).

Cüveynî'nin kaydından şehirde iç kalede bin kişilik bir askeri grubun mukavemet için saklandığını öğrenmekteyiz. Cengiz Han, iç kalenin muhasara emrini verdikten sonra kalede bulunan Hârezm kıtası, camiye girerek, ok ve içi petrol dolu şişeler atarak kendilerini savunmaya çalıştılar. Ancak Cengiz Han, kaplarla caminin üstüne petrol dökülmesi emrini verdi ve cami yanmaya başladı. İçerdekilerin çoğu yanarak öldü. Bundan sonra Türk ve Tacikleri ayırdılar, onları yüzerlik guruplara böldüler. Türklerin saçlarını Moğollarınki gibi alınları üzerinden olacak şekilde traş ettiler. Cüveynî'ye göre bu günde öldürdükleri erkek sayısı 30 bini buldu. Bu ölenlerin içerisinde Barışmaz Han, Togay Han, Sarsıg Han, Ulag Han ve yirmi kadar daha Sultanın komutanlarının bulunduğunu kaydeder. Ertesi gün gençlerden ve işe yarayanlardan 30 bin kişiye orduya öncü birlik olarak aldılar ve sayım yaptılar. Cengiz Han, Semerkant'ın yağmalanmasına

⁹⁵³ Cüveynî, I, 168.

⁹⁵⁴ Cüveynî, I, 169; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai'd-Düvel*, 12.

⁹⁵⁵ İbnü'l-Esir, XII, 323.

⁹⁵⁶ Cûzcânî, II, 107.

⁹⁵⁷ E. Bretschneider, "Moğol İmparatorluğu Devri" *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, 245.

⁹⁵⁸ İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai'd-Düvel*, 12.

izin verince şehir günlerce yağmalandı. Ayrıca bir grubun bağışlanması için şehir halkından 200 bin dinar tahsil edildi.⁹⁵⁹

Moğollar böylece Maveraünehî bölgesinin en müstahkem mevkiğini süratle birkaç ay içerisinde feth ederek, Hârezmşâh devletinin güç ve kudretini yıktılar. Semerkant'ın da düşüşü ile geriye, Hârezmşâh devletinin merkezine ve diğer bölgelerin ele geçirilmesine sıra geldi. Ayrıca Hârezmşâh Muhammed'in takibi ve onun bulunması, Cengiz Han için artık ulaşılması gereken en önemli hedefti. Cengiz Han, yükümlendirilen vergilerin toplanması için Semerkant ileri gelenlerinden Sikkatü'l-Mülk ve Büyük Emir Amid'i görevlendirdi. Semerkant'ta düzeni kurup bu gibi işleri hallettikten sonra, ordunun bir kısmını oğulları emrine vererek, Hârezm üzerine gönderdi. Kendisi de Horasan'a doğru harekete geçti.⁹⁶⁰

4.2.5. Türkan Hatun'un Akıbeti ve Gürgenç'in İstilas

Türkan Hatun bu sırada başkent Gürgenç'te bulunuyor⁹⁶¹ ve akrabalarından oluşturduğu bir güç ile Hârezm'i yönetiyordu. Cengiz Han'ın Sultan Muhammed üzerine birkaç hileye başvurduğunu ve Bedreddin'in tavsiyesi ile Türkan Hatun ile Sultan'ın düşmanlığının körüklenmesini sağlamaya çalıştığını görmüştük. Bu cihetle Cengiz Han, Gürgenç'de bulunan Terken Hatun ile de bir şekilde münasebete geçerek, onun ve Gürgenç'in direncini kırmak emelindeydi. Bu doğrultuda Zarnuk'un fethinden sonra Hâcib Danişmend'i Türkan Hatun'a gönderdi. Cengiz Han Türkan Hatun'a gönderdiği mesajında şunları söylüyordu: *“Gördüğümüz kadarıyla anne hakkına karşılık senin oğlun asilik (عقوق) yapmaktadır. Onun emirlerinin birçoğuyla şu an ittifak etmiş durumdayım ve onun üzerine doğru yürüyorum. Tahtın bulunduğu elinizdeki vilayeti almak istemiyorum. Eğer itimat ettiğiniz birini benim yanıma gönderirseniz, size Hârezm, Horasan ve Ceyhun'a kadar olan yerlerin bırakılmasını kabul edeceğim ve anlaşma mektubunu size göndereceğim.”*⁹⁶²

⁹⁵⁹ Cüveynî, I, 169-170; İbnü'l-Esir, XII, 323.

⁹⁶⁰ Cüveynî, I, 170.

⁹⁶¹ Cengiz Han'ın müşaviri olarak onun Batı Seferinde bulunan Ye-lü Ch'u-ts'ai, Sultanın (So-li-t'an) annesinin Urgenç'de (U-li-ghien) oturduğunu bilhassa bildirmektedir. Ayrıca bu şehrin Buhara'dan dahi büyük ve zengin olduğunu aktarmaktadır. E. Bretschneider, “Moğol İmparatorluğu Devri” *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, 207.

⁹⁶² Nesevî, 56.

Cengiz Han bu mesajı ile Terken Hatun'un direncini kırmak istemekle birlikte onun oğlu ile olan anlaşmazlığını körüklemekte ve Gürgenç'e doğru harekete geçmek üzere olduğunu bildirmekteydi. Ayrıca Sultanın etrafının kendisi tarafından boşaltıldığını ifade ederek, Terken Hatun'un güvendiği kendi kabilesine mensup komutanları dahi eline geçirdiğini ima etmektedir. Bu mesaj geldikten sonra Terken Hatun, Hârezm'i dahi savunmasız bırakmayı göze alarak, hemen Sultanın haremını de yanına alıp Gürgenç'ten ayrıldı.⁹⁶³ Terken Hatun'un böyle aceleyle Hârezm'i bırakıp gitmesi, Cengiz Han'ın mesaj sonrası hemen bölgeye intikal edeceğini bilmesinden dolayı olduğu gibi, sultanın bu sıradaki firar halinin de bunda büyük etkisi vardı.

Nesevî, Terken Hatun'un Cengiz Han'dan gelen mesajdan sonra, artık bundan sonra gözlerine çekmekten vazgeçtiğini belirterek, büyük bir elem içerisine düştüğünü ifade etmektedir. Terken Hatun Sultanın eş ve çocuklarını yanına aldığı gibi değerli eşyaların büyük bir kısmını dahi toplamadı. Terken Hatun, Hârezm'i terk etmeden önce, gerçekten kaynağımızın da gayri insani olarak addettiği bir olay gerçekleştirdi. Hârezmşâh Muhammed, fethettiği yerlerin hükümdar ve varislerini önceden gördüğümüz üzere genellikle Hârezm'e toplamaktaydı. Bu sırada Hârezm'de bulunan bu yirmi iki hükümdar mensubu, Terken Hatun'un emri ile idam edildi. Bunların arasında Gıyaseddin Gurî'nin oğulları,⁹⁶⁴ Selçuklu devletinden Sultan Tuğrul'un oğlu, Belh hükümdarı İmâdeddin, Tirmiz hükümdarı Melik Behramşâh'ın oğlu, Bamıyân hükümdarı Alâeddin, Vaş bölgesi sahibi Cemaleddin Ömer, Türk beldesi olan Sıknak bölgesinin hükümdar oğulları, Buhara sadr ailesinden Burhaneddin Muhammed Sadr-ı Cihan ve kardeşi İffihâr-ı Cihan ve onun iki oğlu Melik el-İslam ve Aziz el-İslam bulunmaktaydı.⁹⁶⁵ Terken Hatun'un bu katliamı yapmasının sebebi, büyük bir olasılıkla kendinden sonra payitahtın işgalini bildiği için, bu hükümdar ve hükümdar zâdelerin Hârezmşâh aleyhine kullanılmasını önlemektir.

Terken Hatun bundan sonra başkent Gürgenç'i yanında Sultanın haremını, en güvendiği veziri Nizamü'l-mülk Nâsırüddin ve birkaç hizmetinde olan kişilerle terk etti. Hârezm'den ayrılırken onunla gelmek isteyenlerin az olması Terken Hatun'u oldukça

⁹⁶³ Nesevî, 56.

⁹⁶⁴ Nesevî'nin Farsça çevirisinde Muctebâ Minovî, dipnotta Gıyâseddin Gurî'nin olmadığını belirttikten sonra, bu çocukların Selçuklu Sultanı Tuğrul'un iki oğlunun olduğunu işaret ederek, aslında bunların verilmesi gerekirken bu şekilde yanlış yazıldığını ifade eder. Nitekim Minovî, bu durumu teyit etmek için Arapça aslının iki nüshasından diğerine ulaşmadığını belirtmektedir. Nesevî, 57.

⁹⁶⁵ Nesevî, 57; Cüveynî, II, 163.

müteessir kıldı. Nesevî'ye göre, ahalinin mallarını bırakmadıkları için bu kadar az kişinin Terken Hatun ile gitmeyi istediğini ifade eder. Terken Hatun şehri terk ederken ahali, ağladı, çoğu Terken Hatun'a gelip, onunla birlikte geledikleri için özürler sundu. Terken Hatun, Hârezm'den Yazır bölgesine gitmek istediği için yanına yukarıda bahsedilen katliama tabi tutmadığı Yazır kalesi sahibinin oğlu Ömer Han'ı aldı. Nitekim bu bölgeyi bilen birine ihtiyacı vardı. Terken ve maiyetindekiler Yazır bölgesine geldikleri vakit, Terken Hatun, hizmetinde bulunan ve ihanetinden şüphe ettiği bu Ömer Han'ı da öldürttü.⁹⁶⁶

Cüveynî'de ki kayda göre, Sultan Muhammed, Moğol istilâsından kaçarken Tirmiz bölgesine geldiğinde Hârezm'e haber gönderip, annesi ve hareminin Mâzenderân'a gelmesini istemiştir. Cüveynî, Terken Hatun'un işte bu buyruk üzerine Hârezm'den ayrıldığını ifade etmektedir. Terken Hatun, Dihistan üzerinden Mâzenderân'a geldi. Fakat Sultan, burayı da güvenli bulmadığı için onları İlâl kalesine nakletti.⁹⁶⁷ İlâl kalesine geldikleri zaman, Hârezmşâh'ı takip için görevlendirilen Cebe ve Sube'etai, Terken Hatun'un bulunduğu bu kaleyi kuşattı. Kale müstahkem olduğu için alınması pek kolay değildi. Ancak su kıtlığı baş gösterdi. Her iki kaynağımızın da ittifakken verdiği bilgiye göre, bu dönemde şans Hârezmlilerden o kadar yüz çevirmişti ki o güne kadar o bölgede bol yağmurlarından dolayı kimse su sıkıntısı çekmemesine rağmen, on beş gün boyunca bu bölgeye yağmur damlası dahi düşmemişti. Su sıkıntısı sebebiyle Terken Hatun kuşatmaya daha fazla dayanamadı ve yanındaki veziri ile kaleden inip, Moğollara teslim oldu. Ancak Terken Hatun ve vezirinin kaleden inip teslim oldukları sırada yağmur yağdı. Böylece Terken Hatun ve Sultanın haremi yakalanarak Cengiz Han'ın yanına götürüldü.⁹⁶⁸

Bu sırada Cengiz Han bu sırada Telekan'da bulunuyordu. Cengiz Han vezirin işkenceyle öldürülmesini emretti. Cüveynî, Cengiz'in emri ile Sultanın tüm erkek çocuklarının burada öldürüldüğünü ifade etmektedir.⁹⁶⁹ Ancak Nesevî, erkek çocuklarından Terken hatunun çok sevdiği, küçük yaşta Kumahî Şah'ın şimdilik öldürülmediğini kaydeder. Daha sonra bu şehzade de Karakurum'da Cengiz'in emri ile

⁹⁶⁶ Nesevî, 58; Terken Hatun'un Gürgenç'den ayrılış tarihi olarak Avfi, 616'yı vermektedir. Avfi, *Lübâbü'l-Elbâb*, 571.

⁹⁶⁷ Cüveynî, II, 163. Bazı kaynaklarda bu kale, Karun kalesi olarak geçmektedir. Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 318.

⁹⁶⁸ Nesevî, 58-59; Cüveynî, II, 163

⁹⁶⁹ Cüveynî, II, 163.

öldürülmüştür. Terken Hatun, Karakurum'da Cengiz Han'ın sarayında ölene kadar, çok sefil bir hayat içerisinde yaşadı. Nesevî, Terken Hatun'un maiyetinde bulunan ve bir süre sonra kaçarak, Celâleddin'in yanına gelen Bedreddin Hilal'den onu akıbeti hakkında bilgiler almıştır. Bedreddin Hilal, bir gün Terken Hatun'a kaçıp Celâleddin yanına gitmeyi teklif etmiş. Terken Hatun ise *“Asla! Ayçiçeğin oğlundan lütuf almak için eğileceğime ölüm daha hayırlıdır. Ben Uzlag Şah ve Ak Şah'ın annesiyim, onu yapacağıma Cengiz Han'ın esiri olmayı tercih ederim”* diyerek bunu red etmiştir. Görüldüğü üzere Terken Hatun, özellikle Celâleddin Hârezmşâh'ın annesine olan kininden dolayı, Cengiz Han'ın esaretini tercih edecek kadar kindar ve ketum biridir. Terken Hatun'un sefaleti ve akıbeti, yine Bedreddin'in naklettiğine göre, Karakurum'da çok kötüydü. Yiyeceğini dahi Cengiz Han'ın sofrasının artıklarından karşıladığı nakledilmiştir.⁹⁷⁰

Terken Hatun'un Cengiz Han başkentinde tek tesellisi yanında bulunan Kumahî Şah idi. Ancak bir gün Terken Hatun şehzadenin saçlarını tararken, Cengiz Han'ın adamları gelip şehzadeyi Han'ın istediğini söylediler. Cengiz Han, Sultanın bu son erkek evladının da öldürülmesini emretti. Nesevî, Terken Hatun, nasıl ki hükümdar ve şehzadeleri katledip ıstıraplar yaşattıysa, Allah da ona aynı ıstırapı tattırarak, adaletin tecellisini sağladı demektir.⁹⁷¹ Terken Hatun bu sefalet ve acılar içerisinde Cengiz Han'ın sarayında 630/1232-33 tarihine kadar yaşadı. Sultanın erkek evlatlarının hepsi öldürüldüğü gibi, onun kızları da Cengiz Han tarafından adamları ve oğulları arasında dağıtıldı. Cengiz Han, sultanın kızlarından ikisini Ça'atai'ye verdi. Ça'atai, bunlardan birini kendi haremine aldı ve diğerini veziri Kutbeddin Habeş Amid'e verdi. Sultanın bir diğer kızının ise Amid Hâcib'e verildiği görülür.⁹⁷² Cengiz Han, Semerkand Sultanı Osman ile nikâhlandığını bildiğimiz Hatun Sultan'ı oğlu Coçi'ye verdi. Ulag Şah'ın kız kardeşi olan Terken Sultan'da elçilik görevi yapmış olduğunu bildiğimiz, Danişmend Hâcib'e verildi.⁹⁷³

Gürgenç'in Terken Hatun tarafından terk edilmesinden sonra, şehirde karışıklıklar baş gösterdi. Bunun sebebi, Terken Hatun'un şehirde bir yönetici bırakmamış olmasıydı. Terken Hatun'dan sonra Gürgenç'i Kûhî Drugan adında ayyar takımından

⁹⁷⁰ Nesevî, 59-60.

⁹⁷¹ Nesevî, 60.

⁹⁷² Cüveynî, II, 164.

⁹⁷³ Nesevî, 60.

biri eline geçirdi. Kûhî Drugan ismi ona dağlar kadar büyük yalanlar söylediği için verilmişti. Bu ayak takımından olan Drugan, tedbirsiz, insanların hallerinden bi haber, devlet idaresinden yoksun olduğu için Hârezm’de tüm dengeler alt üst oldu ve karışıklıklar başladı. Devlet idaresi bu ayyarların elinde olduğundan, rüşvet ve yolsuzluk kol gezmeye başladı. Halk, artık bu ayyarların elinde çaresizce kıvrılmaktaydı. Bu hal İmâdüddin Müşrif ve Şerefüddin Kenk’in Gürgenç’e gelmelerine kadar devam etti. Onlar Sultanın öldüğünü halka haber vermeden buranın maliyesini düzene soktular. Kûhî Drugan ise bunlar geldikten sonra, Sultanın Moğollarla mücadeleye devam ettiğine inanmış ve şehri terk etmiştir.⁹⁷⁴

Sultan Muhammed’in firarı ve Abeskun adasında ölümü hakkında aşağıda bilgi verildiği zaman teferruatı ile anlatılacağı üzere, Celâleddin Hârezmşâh, veliaht ilan edildikten sonra Hârezm’e geldi. Ancak Hârezm’de Terken Hatun efradından kimseler ve Uzlag Şah taraftarı olan bir gurup, Celâleddin’i yakalayıp Uzlag Şah’a teslim etmeye çalıştılar. Ancak Celâleddin’in bu durumdan haberi olarak, kurtulduktan sonra Horasan’a doğru yola çıktı. Nesevî, Kutluğ Han’ın önderliğindeki bu grubun Moğol ordusunun geldiğini öğrendiklerinde onlarında Horasan’a doğru kaçtıklarını ifade etmektedir. Kanglı Türklerinden oluşan bu grup yaklaşık yedi bin kişi civarındaydı.⁹⁷⁵

Daha sonra Moğolların Hârezm’e geldiği sıralarda şehirde düzen sağlanmış ve düşmana karşı ortak mukavemet etme fikri ile Terken Hatun’un akrabalarından Humar Tigin, idareye getirilmiştir. Humar Tigin ile birlikte şehirde Moğol Hâcib, Buka Pehlivan, Sipehsalâr Ali Mergenî ve daha birçok komutan bulunmaktaydı. Bu sırada Moğol zulmünden kaçan tacir, alim ve halk Hârezm’e sığınmıştı. Bu dönemde Hârezm’de ki nüfusu göstermek için Cüveynî’nin söylediği, “*şehrin nüfusu kum ve çakıl taşları kadardı.*” Sözü bunu açıkça ortaya koymaktadır. Hârezm halkı, Moğolların gelmesine yakın ve belki de Hârezmşâh Muhammed’in akıbetinden de tam olarak şüphelenmeye başladıktan sonra, Humar Tigin’i Sultan ilan ettiler.⁹⁷⁶

Cengiz Han’ın yukarıda da bahsedildiği üzere Mâverâünnehir bölgesini tamamen istilâ etmesiyle birlikte ve özellikle Cend ve Barçınlîg-Kent’i almasından sonra Hârezm’in bölge ile tüm bağlantıları kesilmiş bir halde kaldı. Horasan bölgesine hareket

⁹⁷⁴ Nesevî, 83.

⁹⁷⁵ Nesevî, 85.

⁹⁷⁶ Cüveynî, I, 171-172.

ederek, Sultanı yakalamak isteyen Cengiz Han, oğulları Ça'adai ve Ogodai'yi Hârezm'i istilâ etmeleri için gönderdi. Ayrıca Cengiz Han, Hârezm'deki durumu iyi bildiği ve buraya ayrı bir ehemmiyet verdiği için Cend bölgesinden diğer oğlu Coçi'yi de Hârezm kuşatmasına yardım etmesi için ilk gönderdiği ordunun peşinden sevk etti.⁹⁷⁷

Moğol orduları sultan'ın oğullarının bölgeden ayrılışından hemen sonrasında Hârezm'e geldiler. Hârezm yakınlarına gelip yerleşen ilk Moğol komutanı Bâc-ı Beg (باجو بگ/باجی بگ) idi. Daha sonra Cengiz Han'ın oğlu Ogodai, onun arkasından Cengiz Han'ın hassa birliğinin komutanı Karaçin Noyan geldi. Bir müddet sonra Cengiz Han'ın diğer oğlu Ça'adai ile Tolun Çerbî Noyan ve Üstun ve Kadan Noyanlar geldi. Nesevî bunların toplamda 100 bin kişilik bir askeri birlik oluşturduğunu kaydeder. Hârezm düzlüğünde orduların toplanmasıyla, muhasara için tertibatın hazırlanmasına başlandı. Mancınıklar için kullanılmak üzere Hârezm'de taş bulunmadığı için bölgedeki dut ağaçlarının⁹⁷⁸ köklerinden sert ve kuvvetli güller yapıldı. Bunları mancınık mermisi olarak kullanan Moğollar, muhasara için gerekli diğer tertibatı da sağladıktan sonra beklemeye başladılar. Coçi'de Cend bölgesinden geldikten sonra, Hârezm'e bir elçi gönderdi. Coçi, Hârezmlilere “*şehri teslim ettikleri takdirde canlarına dokunulmayacağını, aksi halde benim gazabımdan korkmaları gerektiğini*” bildirdi. Ayrıca bu şehrin babası tarafından kendisine verildiğini söyleyen Coçi, başka şehirlere yapılan muamelenin dışında buraya ayrı bir önem verdiğini ve şehrin harap edilmemesini istediğini bildirdi. Ancak Hârezm'de bu sırada bulunan umera sınıfı, teslim olmayı reddetti.⁹⁷⁹

Bunun üzerine Hârezm'e hareket eden Moğol ordusu, şehrin önünde tahkimat kurdu. Hârezm askerlerinden bir kısmı kaleden çıkarak Moğol ordusuna saldırıp geri dönmeye başladılar. Fakat Moğolların her zamanki taktikleri icabı, bunları ilk önce kendi üzerlerine çekip, pusuda bekleyen asıl kuvvetlerle onları öldürüyorlardı. Sahte ricat ve pusu taktiği, tüm Mâverâünnehir'de işe yaradığı gibi Hârezm'de de Moğolları

⁹⁷⁷ Cüveynî, I, 171; ReşidüddinFazlullah, *Camii't-Tevârih*, I, 371. İbnü'l-İbrî, Hârezm kuşatmasına bizzat Cengiz Han'ın gittiğini kaydeder. Ancak bu bilgi, yukarıda görüldüğü üzere kesinlikle doğru değildir. İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarai'd-Düvel*, 13.

⁹⁷⁸ Hârezm ve Mâverâünnehir bölgelerinde yaygın bir şekilde dut ağacı olduğu bilgisi Cengiz Han ile birlikte Batı seferine katılan Çin'li seyyah Ch'u-ts'ai tarafından kaydedilmiştir. Ona göre, bölgede çokça dut ağacı bulunmakla birlikte, bu ağaçlar ipek böcekciliği için uygun değildir. E. Bretschneider, “*Moğol İmparatorluğu Devri*” *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, (Çev. Kürşat Yıldırım), Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 207.

⁹⁷⁹ Nesevî, 123-124.

başarıya götüren en önemli taktik oldu. Cüveynî'nin ifadesiyle önce hayli hevesle saldıran bu Hârezmliler, daha sonra “*çobanı olmayan koyunlar*” gibi “*aç kurtlar*” misali Moğolların ölüm pençesine düşüyorlardı. Daha sonra kale önünde şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Tüm gün devam eden savaşta yüz bine yakın insan öldü ve canlarını kurtarmak isteyen Hârezmliler şehre kaçmaya çalıştılar. Ancak Moğollar bunların kale kapılarını kapatmalarına fırsat vermeden, Kabilan kapısından girip, Tenure denen yere kadar geldiler.⁹⁸⁰

Moğol ordusunun tedricen ilerlemesi ile Hârezmliler, bu kalabalık ve durmadan takviyeyle güçlenen birlikler karşısında her mahallede kadın, erkek, çocuk herkes can havliyle çarpıştılar. Ancak Moğol ordusu önüne çıkan her şeyi yutar gibi mahalle mahalle ilerliyordu.⁹⁸¹ Akşam olunca çarpışma son verildikten sonra, sabahleyin tekrar Türklerden meydana gelen Moğol ordusu şehre saldırdı. Sultanın önde gelen komutanlarından Feridun Gurî ve askeri, o gün şehirden çıkıp Moğol askeri ile çarpışmayı bekledi. Fakat o gün öğleden sonra şiddetli çarpışmalar olmadı. Cüveynî, şehirde Sultan olarak ilan edilen Humar Tigin'in korkudan titrediğini ve hiçbir etkisinin olmadığını ifade eder. Moğol askerlerinin ertesi gün yaptığı saldırılar, oldukça şiddetli geçti. Moğollar evlerin üzerlerine petrol döküp, her tarafı ateşe verdiler. Dışarı çıkan halkın üzerine ise ok yağdırdılar. Ancak böyle geçen günün gecesi Hârezmliler, sabaha kadar hazırlık yaptılar ve cesaretlerini tekrardan topladılar. Ertesi gün Moğol saldırılarına karşı öyle bir direnç gösterdiler ki Moğollar buranın saldırı ile alınamayacağına kanaat getirdiler. Bunun üzerine Ceyhun nehrinden kanallarla şehre gelen suyu kesmek için üç bin adam görevlendirdiler. Amaçları kanalları kapatıp sonra bentlerin önünü açarak, şehri su altında bırakmaktı.⁹⁸² Bu kişileri fark eden Hârezmliler, hepsini öldürmeye dahi muvaffak oldular. Fakat arkası bir türlü kesilmeyen Moğol askerlerine karşı durmak imkânsızdı.⁹⁸³

Hârezmlilerin yer yer göstermiş oldukları direnç, gerçekten çok cesurane bir şekilde tezahür etmekteydi. öyleki Cengiz Han'ın buraya sevk ettiği ordular, Moğolların en seçkin askerlerinden müteşekkildi. Ayrıca Cengiz Han'ın büyük oğlu ve diğer

⁹⁸⁰ Cüveynî, I, 172.

⁹⁸¹ İbnü'l-Esir, XII, 350.

⁹⁸² İbnü'l-Esir, Cüveynî'nin aksine bu taktiğin gerçekleştiğini söyler. Onun kaydına göre, bentlerin açılmasıyla Ceyhun nehrinin suları şehri basmış ve şehir tam bir göl haline gelmişti. Evler harap olmuş, şehirdeki herkes ölmüştü. İbnü'l-Esir, XII, .

⁹⁸³ Cüveynî, I, 173-174.

şehzadeler Hârezm kuşatmasında hepsi yer aldı. Bu direnç ve yer yer yenilgilerin meydana geldiği sıralarda Moğol şehzadeleri arasında ihtilaflar ortaya çıktı. Ça'adai, ağabeyi Coçi'nin orduyu kararsızca muhasaraya sürdüğü yönünde ithamda bulundu.⁹⁸⁴ Barthold'a göre bu ihtilafın sebebi, Coçi'nin şehrin çok harap bir hale gelmesini istememesiydi. Nitekim Hârezm onun uhdesine verildiği için sonradan Coçi'nin arazisine ilhak edecekti.⁹⁸⁵ Kafesoğlu ve Barthold, Moğolların Gizli Tarihinde yazan bir kayda dayanarak,⁹⁸⁶ bu ihtilafın çok önemli bir boyuta vardığını ve nihayetinde bu durumun Cengiz Han'a kadar iletildiğini ifade ederler. Bunun üzerine Cengiz Han'da Hârezm kuşatmasını Coçi'den alıp, Ogodai emri altına verir.⁹⁸⁷ Netice itibariyle Hârezmlilerin göstermiş oldukları direnç, Moğolların belki de ilk istilâ sürecinde karşılaştıkları tek savunma direnciydi.

Ancak Hârezm halkının dayanma noktası, bitmeyen Moğol saldırıları neticesinde kırılmaya başladı. Şehre şiddetli bir saldırıyla giren Moğollar, üstünlüğü ele geçirdiler. Halkın mukavemet gücünün sona erdiğini gördükçe taarruzun şiddetini artıran Moğol ordusu, her tarafı yakıp yıkmaya ve adeta katliam yapmaya başladılar. Bir süre sonra Hârezm halkı fakih Alâeddin Hayyatı'yi Coçi'ye gönderdiler. Coçi, ona hürmet edilmesini ve otağ kurulmasını emretti. Böylece şehri teslim alan Moğol birlikleri şehre girdi (Rebiülevvel 618/Mayıs 1221).⁹⁸⁸ Moğollar Hârezm'de yağma, talan ve kan dökmeye devam etti. Şehirdeki zanaatkârları ayırıp, kendi memleketlerine gönderdiler. Her zamanki gibi şehrin nüfusunu kırsalda topladılar ve içlerinden işlerine yarayanları ayırdılar.⁹⁸⁹

⁹⁸⁴ ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 372.

⁹⁸⁵ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 460.

⁹⁸⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, 183. Burada verilen bilgi, Moğol şehzadeleri, Ça'adai, Ogodai ve Coçi'nin Gürgeç'e vardıkları ve bunun Cengiz Han'a bildirilerek, kim emri altında hareket edilmesinin sorulmasıdır. Cengiz Han'da Ogodai emri altında hareket edilmesini bildirir. Ancak buna göre, bu haber Hârez muhasarası sırasında Cengiz Han'a gelen bilgi değildir. *Moğolların Gizli Tarihi*'nden anlaşıldığına göre, bu bilgi, Gürgeç kuşatmasının kimin emrine verilmesi yönünde Cengiz Han'ın ilk talimatı olduğunu gösterir. Ayrıca Gürgeç'in Coçi uhdesine verildiğini Nesevî ve Cüveynî, hasseten kaydetmektedirler.

⁹⁸⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 460; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 273-274.

⁹⁸⁸ Nesevî, 124-125.

⁹⁸⁹ Cüveynî, I, 175; İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasarai'd-Düvel*, 11. Moğollar, bir kaleyi kuşattıklarında ilk önce onlara vaatlerde bulunarak şehri teslim etmelerini bildirirlerdi. Eğer bu vaatlere inanıp şehir teslim edilirse, herkesi sayım yapmak için kaleden dışarıya çıkarırlardı. Toplanan halktan zanaatkar olanların ayrılmasını sorarlar ve onları ayırarak, diğerlerini öldürürdüler. Carpini'nin verdiği bu bilgilerde adeta katliam yapıldığını ve bu katliamlarda genellikle balta kullanıldığını ifade eder. Ona göre, Moğollar, Zanaatkâr ve köle olarak kullanacakları kişileri ayırarak, onların kendilerine hizmet etmesini sağlardı. Şehirli ileri gelenleri, asiller ve zenginler muhakkak surette öldürülürlerdi. Ayrıca Moğollar, kendilerine

Nesevî'ye göre şehrin muhasarası dört ay sürmüştür (Zilade 617-Safer 618/Aralık 1220-Mayıs 1221). Hârezm'de gerçekleştirilen katliamları aynı ile vaki bir şekilde kabul eden bu kaynağımız, Moğolların diğer yerleri istilâsından müstesna tutarak, Hârezm'in istilâsı özellikle nakletmiştir.⁹⁹⁰ Cüveynî, Gürgenç'in Moğol zulmüne uğramadan önce, büyük padişahların başkenti, alimlerin ve şeyhlerin varlığıyla şereflenmiş bir belde olduğunu kaydeder.⁹⁹¹ Gerçekten Hârezmşâh devletinin başkenti olan Gürgenç, tacirlerin ve seyyahların uğrak yeri, âlimlerin ve fakihlerin yetiştiği ender bölgelerden biriydi. Hârezm devletinin Selçuklu mirasını devralmasından sonra Horasan, Mâverâünnehir, Mâzenderân gibi bölgelerden birçok alim ve mutasavvuf bu zengin ve müreffeh bölgeye akın etmişlerdir. Ancak Moğol istilâsıyla harabeye dönen şehir, artık eski günlerine hiçbir zaman dönemeyecek ve tarihin sayfalarında kalan bu ihtişamlı belde, bundan sonra Köhne Ürgenç⁹⁹² olarak adlandırılacaktır.

4.3. SULTAN MUHAMMED'İN VEFATI VE ŞAHSİYETİ

4.3.1. Sultan Muhammed'in Kaçışı

Sultan Muhammed, Cengiz Han'ın Otrar'a hareketi sırasında, Semerkant'ta idi ve gördüğümüz üzere Mâverâünnehir'de ki kalelerin tahkimi ile uğraşmaktaydı.⁹⁹³ Gerçekten hiçbir kaynağın ve çağdaş tarihçilerinde anlam veremediği bir şekilde, kale savunması tedbiri ile düşmana karşı önlem almaya çalışmak, açıklanabilecek bir durum değildir. Ancak Sultan Muhammed'in şahsi beceriksizliği ve korkaklığı gibi izahatlar yapılmaktadır. Sultan Muhammed, ilk merhalede Ceyhun hattını güçlendirerek, buradan öteye Moğol birliklerinin geçişini önlemek istediye de şehirlerin hızlıca istilâsı, tüm

boyun eğmeyen hiçbir halkla barış yapmazlardı. Onlar için böyle kavimler cezalandırılması gereken kavimlerdi. Barış yapanlara ise bazı şartlar ileri sürerlerdi. Moğollar her istediğinde savaşa katılmak üzere asker göndermek, Mal, mülk ve insan sayısının onda birini kendilerine vermek gibi şartları vardı. Sayım yapıldığında her on kız ve erkekten birini kendilerine köle olarak alırlardı. Kızlar, Moğol başkentine götürülerek, köle olarak kullanılırdı. Moğollar için sayım yapmak vergi toplamaları bakımından çok önemliydi. Onlar vergi olarak her evden çocuklarda dâhil, kişi başı vergi alırlardı. Her aile, bir beyaz ayı derisi, bir siyah kunduz, bir siyah samur, kokarca ve siyah bir tilki derisi vermek zorundaydı. Carpini, 104-106.

⁹⁹⁰ Nesevî, 123.

⁹⁹¹ Cüveynî, I, 171.

⁹⁹² ReşîdüddinFazlullah, Gürgenç isminin Moğolların istilâsından onların bu beldeye verdikleri bir isim olduğunu kaydetmete ve bu beldenin asıl ismin Gürgenç olduğunu, şehrin zaptı hakkında verdiği malumat içerisinde nakletmektedir. ReşîdüddinFazlullah, *Camiü't-Tevârih*, I, 371.

⁹⁹³ Nesevî, 53.

planlarını alt üst etti. Böylece Sultanın Mâverâünnehir'den başlayan ve Abeskûn kalesinde son bulacak olan firari hayatı başlamış oluyordu.

Sultan Muhammed, Cengiz Han'ın hızlıca Buhara'ya doğru ilerleyişini haber aldığı vakit, Semerkand'ı terk ederek, Kalif (کلیف)⁹⁹⁴ ve Endhoy'a geldi.⁹⁹⁵ Burada önemli bir nokta üzerinde durmak gerekir. Yaptığımız incelemelerde Sultan Muhammed'in Buhara'nın istilâsı için Cengiz Han'ın geldiğini haber aldığı zaman Ceyhun'u terk edip etmeme konusunda tereddütte kaldığı görülmektedir. Sultanın bu tereddüdü, zaten istilâ karşısında hal çareleri araştırmasından da anlaşılmaktadır. Ayrıca Sultanın Ceyhun ötesine geçerek Belh'e gelişi, ancak Buhara'nın istilâsından sonra olmalıdır. Çünkü Kalif'de kalması bunu gösterir. Nitekim Kalif, Ceyhun nehrinin her iki yakasına da kurulmuş, Horasan ile Mâverâünnehir arasında sınır bir şehirdi. Bizce Sultan Muhammed, Semerkant'dan ayrıldıktan sonra, Cengiz Han'ın Buharayı istilâsına kadar burada kalmıştır. Zaten Nesevî Sultan'ın amacının bu bölgede kalıp bir süre ülkenin dört bir yanından çağırdığı askerlerin gelmesini beklemek olduğunu ifade eder.⁹⁹⁶ Buhara istilâsından kaçanların Ceyhun sınırına kadar Moğollar tarafından takibinden sonra sadece küçük bir kuvvetle sağ kalmayı başaran İnanç Han, Sultanın yanına geldi. Sultan, İnanç Han'dan Buhara'nın düştüğü haberini aldıktan sonra Ceyhun'u geçti ve Mâverâünnehir'in elden çıktığına kanaat getirerek,⁹⁹⁷ Endhoy'a gitti. Sultan Muhammed, Buhara'nın düşüşüne kadar Mâverâünnehir'de savunma hattının oluşturulması fikrindeydi. Görüldüğü kadarıyla Buhara'nın direneceğinden ümitliydi. Ancak şehrin böyle kısa zamanda istilâsı onun artık Mâverâünnehir'den vazgeçmesine sebep oldu.

Sultan Muhammed, Kalif ve Endhoy taraflarındayken Moğolların Buhara'yı istilâsı haberinden sonra etrafındakiler ona ihanet etmeye başladı. Nesevî'nin aktardığına göre, Sultanın yanında bulunan dayıları ve onların akrabaları olan yedi bin kişilik Kanglı birliği Moğollar tarafına geçti. Ayrıca Kunduz Emiri Alâeddin ve Belh'in

⁹⁹⁴ Kalif, şehri Ceyhun'un iki yakasında yer alan şehirlerden biridir. Mukaddesi bu haliyle onu, Bağdat'a benzetmektedir. Horasan tarafında Ribât Zi'l-Kifl'i diye anılan bir dış mahallesi vardır. Kuzey tarafında ise Büyük İskender dolayı Ribât Zü'l-Karney denilen yapı mevcuttur. Burası Belh'den 18 fersah mesafede Nahşeb'e doğru ilerleyen yol üzerindedir. Büyük ve zorlu bir yer olarak İslam tarihçiler tarafından bahsedilen Kalif'den sonra Zemm ve Ahsikek kasabaları yer alır. Mukaddesî, 297-298; Guy Le Strange, Doğu Hilafetinin Memleketleri, 535;

⁹⁹⁵ Nesevî, 63.

⁹⁹⁶ Nesevî, 63.

⁹⁹⁷ Nesevî, 64.

eski valilerinden olan Emir Mahruyî aynı şekilde Cengiz Han'a gidip itaat bildirdiler. Sultanın yanında bulunan askerlerin bir kısmı da firar ederek, civarda yağma ve talan yapmaya başladılar ki bundan sonra düzen ve intizam tamamen bozuldu.⁹⁹⁸

Cüveynî'ye göre Sultan Muhammed, istilâ karşısında ne yapılması hususunda fikirleri alırken, Belh'e gitmeye karar verir. Bu minvalde, bir gurup, Sultana artık Mâverâünnehir'in savunulmasına imkân olmadığından, Horasan ve Irak bölgelerini korumak için çaba harcanılması gerektiği fikrini ileri sürdüler. Ancak bir diğer gurup, Gazne'ye doğru gitmeyi ve orada Hindistan tarafını set olarak kullanmayı teklif ettiler. Sultan, bu son görüşü kabul etti ve bu doğrultuda Belh'e hareket etti.⁹⁹⁹ Sultan Belh'e vardikten Irak'ın kendisine verildiğini gördüğümüz oğlu Rükneddin Gürsançt, vezir İmadü'ddin Muhammed es-Sâv'i'yi onun yanına gönderdi. Rükneddin bu veziri pek sevmemekte ve onunla ilgili önceden babasına birçok kere şikâyetlerde bulunmaktaydı. Ancak Sultanın nezdinde bu vezir kıymetli biriydi ve sözünü dinlerdi. İmadü'ddin, Sultanın yanına geldikten sonra istilânın boyutları ve neler yapılması gerektiği hususunda mütalaalar yaptılar. Vezir, Sultanın Gazne tarafına gitme fikrini değiştirdi ve Sultana Eğer Irak'a gidersek orada asker ve silah temininin daha kolay olacağını ifade etti. Ayrıca devletin doğduğu bu yerde insanların kendisine teveccüh edeceğini ve oluşturulacak güçle Moğollara galebe çalınıp, halkın bozulmuş şevkini tekrardan yeşertebileceğini söyledi. Nesevî, bu sözlerin bir hülya olduğunu söylese de Sultan bunlara kani geldi ve Irak'a doğru harekete geçti.¹⁰⁰⁰

Sultan ve maiyetindekiler Belh'den harekete karar verdikten sonra, Sultan, bir grup askeri birliği Mâverâünnehir'de neler olup bittiğini öğrenmesi için Ceyhun sınırına gönderdi. Sultan Tirmiz nehri boyunca ilerlerken, Semerkant'ın düştüğü haberini aldı ve bundan sonra artık, ülkesini Moğolların elinden kurtarmanın bir hayal olduğu fikrine kendisi de kanaat getirdi.¹⁰⁰¹ Sultan Muhammed, Tirmiz yolundayken yine bir ihanete uğradı. Sultanın akrabaları olan Kanglıların Uran kabilesinden bir grup asker, içinde bulunan karışıklıklardan faydalanarak Sultanı öldürmek istedi. Amaçları Sultanın

⁹⁹⁸ Nesevî, 64.

⁹⁹⁹ Cüveynî, II, 86; Mirhând, IV, 406-407; Hândmir, II, 651.

¹⁰⁰⁰ Cüveynî, II, 86-87; Nesevî, 66.

¹⁰⁰¹ Tarih-i Sistan'da Sultanın Tirmiz nehri kenarında Moğol ordularıyla bir savaş yaptığı bilgisi mevcuttur. Kaynağa göre, Sultan Muhammed'in Sistan'dan çağırttığı askerleri ile birlikte Tirmiz nehri kıyısında bulunduğu sırada Moğol askerleri geldi ve yapılan savaşta Hârezm birlikleri fecî bir yenilgiye uğradı. Kaynağımız, Sistan'dan gelen altı bin piyade ve beş bin süvari birliğinin Tirmiz nehrinde boğularak öldüğünü kaydeder. *Tarih-i Sistan*, 393.

çadırını geceleyin ok yağmuruna tutup katletmekti. Fakat Sultan bu durumdan haberdar olduğu için gece otağını değişti. Sabahleyin otağın okla dolu olduğunu gören herkes hayretler içerisinde kaldı. Cüveynî, bu olaydan sonra Sultanın korkusunun iyice arttığını söylemektedir.¹⁰⁰² Uranların Sultanı öldürmekle ne amaçladıkları hakkında kaynaklarda açık bir bilgi mevcut değildir. Onlar Buhara'nın düşmesinden sonra başlayan firar ve ihanetler sürecinde bu karışıklıklardan faydalanarak, sultanın hazinelerini ele geçirmek istemiş olabilirler. Belki de Cengiz Han'ın düzenlemiş olduğu bir suikast teşebbüsü olabilir.

Gerçekten de Sultan Muhammed, kendi kişisel yetersizliğinin kurbanı olduğu gibi onun etrafındaki hem devlet erkânı hem de ordusunun aynı şekilde gevşek ve liyakatsiz olması bu felaketlere adeta davetiye çıkarıyordu. Sultanın daha istilâ başladıktan hemen sonra gördüğü ihanetler, aslında onun ülkesinde tam anlamıyla adil ve sağlam temellere oturmuş bir devlet inşa edemediğini göstermektedir. Bahsi geçen yerde gördüğümüz üzere, Otrar'ın istilâsı ile Bedreddin'in Cengiz Han tarafına geçip, Sultana kurduğu tuzak, devletin yapısının kâğıttan bir kaplan misali olduğunun iyi bir örneğidir. Elbette ki yine Bedreddin'in ihanetinde görüldüğü üzere ve Nesevî'nin de ifade ettiği gibi bu ihanetlerin bazılarının sebebi, Sultanın önceden yapmış olduğu haksızlıklardı. Hârezmşâh Otrar'ı ele geçirdiği dönemde, Bedreddin'in babası Kadı Sa'd, amcası Kadı Mansur ve kardeşlerini öldürtmesinden dolayı ona karşı olan kinini mahfuz tutmaktaydı. Nitekim Cengiz Han'ın gücü ele geçirmesiyle birlikte, o da intikamını almak için hemen harekete geçti.¹⁰⁰³

Hârezmşâh Muhammed, Vezir İmadü'ddin'in teşviki ile Irak'a intikal etmeye başladıktan sonra, geçtiği yerlerde halka kaleleri onarıp başlarının çaresine bakmalarını söylüyordu. Sultanın bu halde olduğunu gören halk, istilânın şiddetini anlayamadığı gibi korkuları kat kat artıyordu. Sultan Muhammed, önce Tus'un Hâberan mahallesindeki Kelat kalesine geldi. Burada bir bina yaptırıp elbiselerini ve yiyecek ihtiyaçlarının buraya getirilmesini istedi. Ancak Sultan buranın da güvenli olmadığını düşünerek, 17 Safer 617/ 19 Nisan 1220 tarihinde Nişâbur'a geldi.¹⁰⁰⁴ Sultan Nişâbur'a geldiği sırada Hârezm'in fakihlerinden Şafî mezhebinin âlim ve fazıllarından olan Şehabeddin Ebû

¹⁰⁰² Cüveynî, II, 88.

¹⁰⁰³ Nesevî, 55.

¹⁰⁰⁴ Cüveynî, II, 88.

Sa'ad bin Ūmrân, Nesâ'ya geldi. Onun buraya geliş amacı sultanın yardımına koşabilmek ve ondan daha çabuk haber alabilmektir. Sultanın Şehabeddin Ebû Sa'ad'a çok değer verdiğini Nesevî uzunca anlatmaktadır. Sultan Muhammed, Nesâ emirlerinden Bahaüddin Muhammed bin Sehl vasıtasıyla Nesâ halkına ve Fakih Şehabeddin'e "*Bu düşman başka orduların düşmanlarına benzemiyor. Benim kanaatim şehri boşaltmanız ve dağlara, bozkırlar çekilmenizdir. Onların amacı mallarınızı talan etmektir. Eęer mallarınızı bırakıp çekilirseniz, onlar bunları talan edip yollarına devam ederler. Yok, eęer Nesâ'da kalmak isterseniz vaktiyle Sultanın (Tekiř) yıktığı kaleyi yeniden yapın ve şehri müdafaa edin*"¹⁰⁰⁵ mesajını gönderdi. Nesâ halkı Sultanın teklifini dinlemeyerek kale yaptılar ve Moęollara karşı savundularsa da akıbetleri çok kötü oldu.¹⁰⁰⁶ Burada da görüldüğü üzere Sultan artık hiçbir şekilde Moęollara karşı direnilemeyeceği fikrine malik olmuştu. Bundan sonra böyle bir halet-i ruhiye ile firar hayatı devam etmiş ve ölene kadar Moğolların önünde zelil bir hayat yaşamıştır.

Cüveynî'ye göre, Sultan Muhammed, Nişâbur'da ülkenin işlerini unutarak ve artık bu talihin kendisini terk etmeyeceğini düşünerek zevk ve sefaya daldığını kaydeder. Ona göre, Sultan, kendini içki, kadın ve meşk meclislerine vererek, yanındaki nedim ve danışmanlarını hiçbir şekilde dinlemiyordu. Nişâbur'da olduğu sırada Nişâbur vezirliği görevine getirdiği liyakatli ve iyi huylu Mucirü'l-Mülk Kâfieddin Ömer Ruhî dahi onu bu durumdan alıkoyamıyordu. Hatta Cüveynî, bu vezire gelen halkın şikâyetlerine karşılık, halka hitaben, "*Sultanın bu durumdan kendisinin de mustarip olduğunu ve Sultanın zevk ve eğlenceden başka bir şey düşünmediğini*" söylediğini ifade eder.¹⁰⁰⁷ Ancak bunun doğru olma ihtimali yoktur.¹⁰⁰⁸ Nitekim Nesevî, Sultanın maiyetinde olan birinden dinlediklerini aktarıırken, Sultanın Nişâburda bir gün dahi kalamadığını, Moğol birliklerinin Ceyhun'u geçtiği haberini burada aldığı için hemen

¹⁰⁰⁵ Nesevî, 73-74

¹⁰⁰⁶ Moğolların Nesâ'da yaptıkları katliamı Nesevî, çok detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Nesevî'nin nadiren vermiş olduğu istilâ haberlerinden biri olan Nesâ faciası, gerçekten kundaktaki çocukların katlinden kadınların mahremiyetlerine el uzatılmasına kadar her türlü vahşeti gözler önüne sermektedir. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Nesevî, 71-78

¹⁰⁰⁷ Cüveynî, II, 89.

¹⁰⁰⁸ Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, 446. Cüveynî'nin yukarıda naklettiğimiz Sultanın Nişâbur'da zevk ve sefa içerisinde zaman geçirdiğine dair malumatı, kendi eserinin ikinci cildiyle de çelişkilidir. Cüveynî, Nişâbur ile ilgili olan bölümde, Sultanın Nişâbur'da iken çok kötü bir halde olduğunu, hasta ve yorgun olduğunu, bozulan ruh halinden dolayı simsiyah olan saçlarının bembeyaz olduğunu kaydeder. Hatta vücudunun her yerinde kabarcıklar çıkmış olduğunu aktararak, yaşlılığı hususunda onun yakınmalarından bahseder. Bkz. Cüveynî, I, 205-206.

Nîşâbur'u terk ettiğini nakleder.¹⁰⁰⁹ Ayrıca Sultanın bu firar halinde böyle bir hal içerisinde olma ihtimali mümkün değildir. Onun korku ve endişeleri hakkında başından beri aktardıklarımız, zevk ve sefa hayatına düşecek bir psikolojiyi yansıtmamaktadır. Selçuklu mirasına hâkim olan ve devletinin en ihtişamlı zamanında birden bire yekle yeksan olma noktasına gelen bir padişah, herhalde bu kadar da akıldan yoksun bir durumda olamazdı.

Sultan Muhammed, Nîşâbur'da iken Pencap'dan gelen habere göre, Cebe Noyan ve Sube'etai komutasındaki Moğol ordusunun Ceyhun'u geçtiği haberi geldi. Bunun üzerine Sultan Muhammed, korku, endişe ve yorgun bir halde tekrar yola çıktı. 7 Rebiüevvel 617/ 12 Mayıs 1220 tarihinde Sultan Muhammed, Irak'a gitmek için İsfarayin yolundan harekete geçti.¹⁰¹⁰ Cengiz han, Semerkand'ı ele geçirdikten sonra, bu sırada Timiz nehrini geçen ve az adamlı kaçmakta olan Sultan Muhammed hakkında bilgi aldı. Bunun üzerine Cengiz Han, Sultanın Hârezmşâh ülkesinin herhangi bir yerinde asker toplayıp, güç elde etmemesi için, komutanları Cebe Noyan ve Sube'etai'yi onun peşine sevk etti.¹⁰¹¹ Cebe ve Sube'etai, 30 bin Moğol askeri ile hemen yola çıktı.¹⁰¹² Bu Moğol ordusu, Ceyhun kıyısında bulunan "beş pınar" denilen Pencap'a geldiler. Burada gemi bulamadıkları için sandallar yapıp, atlarıyla bu sandalları çekerek karşıya geçtiler.¹⁰¹³ Daha sonra Belh'e gelen Moğollar, şehrin ileri gelenleri tarafından çok iyi karşılandılar. Muhtemeldir ki Kâlif'de Sultanın yanından kaçıp, Moğollar'a sığınan Belh emirin bunların yanındaydı. Belh halkının bu iyi karşılaması hoşlarına gittiği için hiçbir kötü muamelede bulunmadılar ve buraya sığınen atayıp yollarına devam ettiler. Buradan Zâve'ye geldiler. Zâve halkından yiyecek istediler. Ancak Zâveliler, kale kapılarını kapatıp onların taleplerini reddetti. Moğol ordusu Sultanın peşinde olduğu için burayı kuşatmadan yollarına devam etme kararı aldı. Ancak Moğol ordusunun kale önünden ayrıldığı sırada Zâvelilerin kale surlarına çıkıp, davul zurna çalarak eğlenmeleri üzerine geri döndüler ve kaleyi üç gün kuşattılar.

¹⁰⁰⁹ Nesevî, 66.

¹⁰¹⁰ Cüveynî, II, 90-91; İbnü'l-Esir, XII, 324.

¹⁰¹¹ İbnü'l-Esir, Cengiz Han'ın görevlendirdiği bu Moğol birliğine el-Muğarribe adını verdiklerini ifade eder. Onların bu ismi almalarının sebebi, Horasan'a yani batıya doğru gittiklerinden ve diğer kollardan ayrı olduğunu göstermesi bakımından bu ismi almışlardır. İbnü'l-Esir, Sultanın takibi için gönderilen bu ordunun 20 bin kişilik bir askeri birlik olduğunu kaydeder. Ancak Cüveynî, bu birliğin 30 bin kişi olduğunu nakletmektedir. İbnü'l-Esir, XII, 324.

¹⁰¹² Cüveynî, I, 187.

¹⁰¹³ İbnü'l-Esir, XII, 324.

Çetin geçen mücadeleler neticesinde kale düştü ve içeri giren Moğollar, insan katliamı yaparak, şehirden erzaklarını temin edip, yollarına devam ettiler.¹⁰¹⁴

Cebe ve Sube'etai'nin Zâve'de yaptığı katliam tüm Horasan'da duyulduğunda halk korkuya kapıldı ve o güne kadar böyle bir zulmün görülmediği dilden dile yayıldı. Moğol ordusu Rebiülevve 1617/ Mayıs 1220 tarihinde, yani sultan Muhammed, buradan henüz ayrılmışken, Nîşâbur'a geldi. Moğol komutanları, Nîşâbur vezirleri, Mucirü'l-Mül Kâfi Râbî ve Ziyâü'l-Mülk Zuzenî'ye elçi göndererek, onlardan teslim olmalarını ve erzak göndermelerini istediler. Vezirler, halkın içinden üç kişiyi seçip, bazı hediyelerle birlikte Moğollara gönderdiler ve erzak temini kabul ettiklerini fakat tabi olma hususundaki talebi reddettiklerini bildirdiler. Cebe, Nîşâbur halkına savaştan kaçınmaları gerektiğini ve bu şekilde canlarını kurtarabileceklerini bildiren ikinci elçiyi gönderdi. Ayrıca Cebe, elçi ile birlikte Cengiz Han'ın Uygurca yazılmış olan şu fermanını da (yarlıg)¹⁰¹⁵ gönderdi: “*Emirler, büyükler ve halk şunu bilsinler ki doğudan batıya kadar bütün yeryüzünü sana verdim. Boyun eğen herkesin kendine, kadınlrına ve çocuklarına merhamet edilmelidir. Boyun eğmeler kimseler ise kadınları, çocukları ve yakınlarıyla birlikte helak edilmelidir.*” Bu fermanı alan Nîşâbur halkı, Moğol ordusuna karşı direniş göstermedi ve Moğollar da yollarına devam ettiler.¹⁰¹⁶

Moğol ordusu, Nîşâbur'dan sonra ikiye ayrılarak, Sultanı aramaya devam etti. Cebe, Cüveyn'e doğru harekete geçerken, Sube'etai, Câm yolundan Tus'a doğru gitti. Tus yolu üzerinde bulunan tüm yerler, Sube'etai'ye itaat etti. Ancak karşı koyan Halya'yı istilâ etti. Ardından Tus'a gelen bu Moğol ordusu, Tus halkının itaat etmemesi üzerine orayı kuşattı ve yine katliamlar yaptı. Sube'etai, Redakan'a geldiğinde buranın doğal güzelliğinden dolayı hayran kaldığı için oraya dokunmadı. Ardından Hubuşan'ı istilâ ile İsfereyin'e geldi. Cebe ise, Cüveyn istikametinden Mâzenderân'a geçti.

¹⁰¹⁴ Cüveynî, I, 187.

¹⁰¹⁵ Türkçe bir kelime olan *yarlıg*, Moğollarda Han tarafından gönderilen ferman niteliğindedir. Fermanın altına Han'ın mührü olan *tamga* vurulurdu. Tamga ilk zamanlarda iki renkliydi. Mavi renk, yani “*kök tamga*”, devlet işlerinde gizliliğin esas olduğu hallerde, kırmızı renk yani “*al tamga*” ise Alelade işlerde kullanılırdı. Cengiz Han'ın gönderdiği bu yarlıg, *Al tamga* ile kazanılmıştı. Daha geniş bilgi için bkz. Bartold Spuler, İran Moğolları, 320; Cihângir, Kâ'im-mekâmî, Mukaddeme-yi ber Şinâht-i esnâd-ı Târîhî, İntişârat-ı Encümeni Âsâr-ı Milli, Tahran 1350, 63,65; Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (195-1304)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009, 81-82; Muhammed Sâdık Mirza Ebu'l Kâsımî-Ali Eşgar Şirâzî, “Adâb-ı Mührü der Esnâ ve Mekâtebat-ı divânî der Dövre-yi İslâmî (İlhâniyân ve Safeviyân)”, Fasıl-nâme-yi Tahlil-i Pejuheşî, sayı. 12/ Payiz 88, 64-65; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1993, 187.

¹⁰¹⁶ Cüveynî, I, 187-188.

Amuy'da katliamlarına devam eden Cebe, daha önce gördüğümüz üzere Sultanın haremının bulunduğu kaleyi kuşattı.¹⁰¹⁷

Nesevî, Sultanın peşinde olan bu Moğol ordusunun haricinde Cengiz Han'ın Horasan'a gönderdiği başka bir birlikten daha bahsetmektedir. On bin kişilik olan bu birliğin başında Cengiz Han'ın damadı Tokçar Noyan ve Borka Noyan bulunuyordu. Bunlar, Ceyhun'u kendilerinden önceki ordunun yaptığı gibi aşarak, Nesa'ya geldi. Şehrin âmânla teslim olması için Moğol emirlerinden İl-Kuş (یل کوش), şehrin önüne geldiğinde, Nesalılar, onu göğsünden okla vurarak öldürdüler. Bunun üzerine intikam hırsıyla saldıran Moğollar, şehre girdikten sonra halkı meydana toplayıp, birbirlerine bağladılar. Daha sonra ok yağmuruna tutarak, kadın, çocuk herkesi katlettiler.¹⁰¹⁸ Bu ordunun Sultanın peşine gönderildiği şüphelidir. Nitekim Nesa katliamı haricinde bu ordu hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır. Cengiz Han'ın bu on bin kişilik orduyu Horasan fethi için göndermiş olması da zor bir ihtimaldir. Nitekim ordunun sayısının bu kadar az olması, sultanın takibine gönderilmedilerse, ancak yağma ve talan için gönderildikleri düşünülebilir. Çünkü bu dönemde Moğol ordusu, aç bir kurdun hırsıyla çobansız koyun sürüsüne saldırır gibi Hârezmşâh ülkesine saldırıyordu.

Sultan Muhammed'in İsfereyîn'e geldiğini görmüştük. Moğolların hızlı takiplerinden dolayı, özellikle güvensiz gördüğü yerlerde birkaç saat dahi kaldığı olan Sultan Muhammed, İsfereyîn'den hareketle Bistam'a geldi. Bistam'da Tâceddin Ömer Bistamî'den Nesevî'nin dinlediğine göre, Sultan erkanı ile birlikte Bistam'a geldiğinde içerisinde kıymetli hazinelerin olduğu on sadığı Taceddin'e teslim etti. Bu sandığın açılmamasını emreden Sultan, özellikle bunlardan iksinin mühürlerine dokunulmaması konusunda ihtiram gösterilmesini istedi. Taceddin'in nakline göre, bu sandıkların içinde ruyî zeminin bir yıllık vergisi kadar değerli taşların olduğunu Sultandan duyduğunu ifade eder. Sultan, bu sandıkların Ardahan¹⁰¹⁹ kalesine naklini istedi. Nesevî, bu

¹⁰¹⁷ Cüveynî, I, 188-189.

¹⁰¹⁸ Nesevî, 76.

¹⁰¹⁹ Ardahan ya da Erdehan (اردهان) kalesi olarak kaynaklarda geçen bu kale, Rey'e üç günlük mesafede, Denbavend (Dembavend) ve Taberistan arasında müstahkem bir kaledir. Kazvinî, Üstunâbad kalesinden bahsederken burada Hârezmşâh Muhammed ve oğlu Rukneddin arasında geçen konuşmayı aktarır. Buna göre, 616 senesinde Sultan Muhammed, Irak'a geldiğinde nereye sığınılması hususunda yapılan konuşmada, Rukneddin, Ardahan kalesinin Üstunâbad kalesinden daha müstahkem olduğunu söyleyerek buraya gidilmesini önerir. Kazvinî'ye göre, Sultan bunu kabul etmemiş ve Estunavend kalesine sığınmıştır. Kaynaklarımızda Sultanın Ardahan kalesine gittiği hakkında bilgi mevcut değildir. Fakat yukarıda da bahsettiğimiz üzere, hazinelerini bu kaleye göndermiştir. Ancak Sultan, Üstunâbad kalesine Gilan'dan sonra gitmiş, fakat burada da çok fazla kalmamıştır. Bkz. Zekeriya el-Kâzvinî, *Âsariü'l bilâd ve*

sandıkları, Moğolların kaleyi kuşattıkları zaman ele geçirdiklerini ve mühürleri bozulmamış bir şekilde Cengiz Han'a götürdüklerini kaydeder.¹⁰²⁰ Sultan Muhammed'in Bistam'da ağırlıklarından kurtulmak istediği anlaşılmaktadır ki bu sırada zaten peşindeki Moğol birlikleri iyice yaklaşmışlardı.

Sultan Muhammed, Bistam'dan Rey şehrine geldi. Burada Horasan devriyeleri, Moğol ordusunun hızla ilerlediği haberini getirince Sultan, Irak istikametine gitmeye karar verdi. Ferrazin kalesine gelen Sultan, burada emrinde 30 bin kişilik ordusuyla oğlu Rükneddin Gursançtı tarafından karşılandı. Daha sonra Sultan, oğlu Gıyaseddin ile birlikte annesi ve diğer harem üyelerini Karun kalesinde bulunan Taceddin'in yanına gönderdi. Sultan Muhammed, Hezar Esf melikini çağırttı ve yanındakilerle istişare ederek, Moğollara karşı savunma fikirlerini aldı. Irak Emirleri, Şiran Kuh kalesine sığınılması teklifinde bulundular. Bunun üzerine Sultan, Şiran Kuh'u görmeye gitti. Ancak burayı emniyetli bulmadı ve tekrar Hezar Efs Melikin'in görüşünü sordu. Hezar Esf Meliki Nusretü'ddin, Fars ile Lur arasında bulunan bölgeye gidilmesi teklifinde bulduysa da Sultan, bu teklifinde Atabeyler bölgesine gitmeyi düşündüğü için kabul etmedi.¹⁰²¹ Her yönden kısıtıldığını düşünen ve iyice psikolojisi bozulan Sultan Muhammed'e her ne denirse her ne sunulsa dahi Moğol korkusundan dolayı, yeterince güvenli gelmiyordu.

Sultan Muhammed, Ferrazin'de ailesini emniyete alma ve müstahkem bir kale bulma işleriyle uğraşırken, Moğolların Rey'i kuşattıkları haberi geldi. Moğolların çok yakında oldukları anlaşılmaktadır ki habercilerin hemen arkasından da Moğolların öncü birlikleri buraya yetişti.¹⁰²² Sultan Muhammed, birliklerin dağıtılmasını ve harekete geçilmesini istedi.¹⁰²³ Bunun ardından Sultan ve oğulları Karun kalesine gitmek üzere yola çıktı. Nesevî, Sultan ve askerlerinin Hemedan emvalinden olan Merc-i Devletâbad¹⁰²⁴ düzlüğüne geldiklerinde Moğollarla karşılaştıklarını aktarır. Nesevî'ye

Ehbarü'l ibad, (Nşr., Emir Kebir), Tahran 1373, I, 354; Yakut Hemevî Bağdadî, *Mücemü'l Buldan*, (Nşr. Sâzıman-ı Miras Ferhengi-yi Keşver), Tahran 1383, II, 188; Nesevî, 67; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 447.

¹⁰²⁰ Nesevî, 76.

¹⁰²¹ Cüveynî, II, 91-92; Vassâf, *Tahrir-i Târih-i Vassâf*, 318.

¹⁰²² Nesevî'de Cüveynî'de Sultan ile savaşa giren bu Moğol kuvvetlerinin başında olan kişi hakkında bilgi vermez. Moğol ordusunun hangi kolu olduğu da belirtmezler. Ancak Cüveynî, eserinin ilk cildinde Cebe'nin faaliyetlerinden bahsederken Sultanın ordusu ile savaştığını kaydeder. Cüveynî, I, 189.

¹⁰²³ Cüveynî, II, 93.

¹⁰²⁴ İslam coğrafyacılarının Hemedan'a bağlı olduğunu söylediği bu bölge, Frâhân bölgesinde Saruk kasabası yakınlarındadır. Devletâbad, bölgenin göze çarpan yeridir ve içerisinde yazın kurduğu zaman

göre, Sultanın yanında bu sırada 20 bin asker bulunuyordu. Bir anda harp naralarının gelmesiyle hayretler içerisinde kalan Sultan Muhammed, kaçmayı başardı. Hârezm askerleri ile Moğollar arasında olan savaşta birçok asker öldü. Bunların arasında Vezirlerinden İmâdü'l-Mülk'de vardı.¹⁰²⁵

Cüveynî, bu savaşta Sultanın atına ok isabet ettiğini bildirir. Kaçmayı başaran Sultan Muhammed, hayatını yaralı bir şekilde onu yine taşıyan atına borçludur. Devletâbad'dan kaçan Sultan istikametini değiştirmeden Karun kalesine geldi. Sultan, Karun'a geldiğinde buranın emirlerinden birkaç at ve bir kılavuz alarak, Bağdat'a gitmek üzere harekete geçer. Moğollar ise Karun kalesine vardılar ve burayı kuşatmaya başladılar. Ancak bir süre sonra Sultanın burada olmadığını öğrenince, kuşatmayı bırakıp tekrar onun peşine düştüler. Yolda Sultanın geri gönderdiği kılavuza rastlayan Moğollar, ondan Sultanın Bağdat'a gittiğini öğrendiler. Bağdat yolunda tekrar kararını değiştiren Sultan Muhammed, Sercihan¹⁰²⁶ kalesine doğru yöneldi. Kılavuzun eşliğinde yoluna devam eden Moğollar ise kılavuzun götürdüğü yerde Sultanı bulamayınca onu öldürüp geri döndüler.¹⁰²⁷

Sultan Muhammed'in bu kaçış hikâyesi, gerçekten film sahnelerini aratmayacak şekilde kaynaklarımızda anlatılır. Yaşlılığın da vermiş olduğu yorgunlukla bu hızlı ve ani yer değişiklikleri, sultanın bünyesini iyice zayıflatmış olmalı ki özellikle Nîşâbur'dan sonraki süreç ve Irak'a gelişi ile ailesinin de yanına gelmesi, Sultanın firar seyrini oldukça zorlaştırmıştır. Kaynağımızda yer alan Sultanın Bağdat yönündeki hareketi, büyük olasılıkla bir taktik icabı yapılmış manevraydı. Sultanın böyle bir süreçte kendini en güvensiz hissedeceği yer, elbette ki Bağdat'tı. Çünkü Halife ile aralarında olan düşmanlıktan dolayı böyle bir riski, böyle bir hassas zamanda almasına ihtimal yoktu. Nitekim Hezar Efs'in Atabey ülkesine gitme teklifini dahi kabul etmeyen Sultanın Bağdat'a gitmeyi düşünmesi çok düşük bir ihtimaldir. Az sonrada görüleceği

tuz üretildiği bir göl mevcuttur. Moğollar bu göle *Tuz gölü* manasında "*Câğân Nâûr*", demişlerdir. Bu göl şuan *Tualâ* ismiyle hala mevcuttur. Guy Le Strange, Doğu Hilafetinin Memleketleri, 259.

¹⁰²⁵ Nesevî, 67.

¹⁰²⁶ Sercihan (سرجهان) kalesi, Ehber, Zencan ve Kazvin bölgeleri arasında bir kaledir. Moğolların daha sonra inşa ettikleri ve başkentleri olan Sultaniye ve Şain (Batuhan) kalesi arasında yer alır. Oldukça Muhkem olan bu kale, doğuya doğru uzanan dağ sırtlarında bir tepededir. Yakut, bu kalenin Tarum bölgesine bağlı olduğunu ve gördüğünde kalenin sapa sağlam olduğunu ifade eder. Ancak Müstevfî, kalenin Moğollar tarafından yıkıldığını ve harap bir hale getirildiğini aktarır. Guy Le Strange, Doğu Hilafetinin Memleketleri, 285.

¹⁰²⁷ Cüveynî, II, 93; Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 318.

gibi, Bağdat'a gitme manevrasıyla süre kazanılmış ve Sultan, yedi gün Sercihan kalesinde kalmıştır.

Sultan'ın Bistam'da ve sonrasında Rey ve Ferrazin'de müstahkem kale arayışı, artık onun kaçmaktan iyice yorulmuş olduğunun bir göstergesidir. Bu yüzden Bağdat manevrasından sonra kazandığı vakti, Sercihan kalesinde dinlenerek geçirdi. Yedi gün burada hasta ve yaşlı bedenini dinlendiren Sultan, tekrar yola çıkarak, yanında birkaç adamı ve yardımcılılarıyla Gilan'a hareket etti. Gilan'a geldiğinde buranın Emiri Saluk, Sultana karşı oldukça saygılı davrandı ve burada sürekli olarak kalmasını istedi. Fakat Sultan burada da ancak yedi gün kalabildi. Sultan Muhammed, buradan müstahkem ve çok korunaklı olan Ūstunâbad kalesine geldi. Cüveynî, Sultanın buradayken yanında bulunan hazinelerini kaybettiğini ifade etmektedir. Sahil boyunca ilerleyen firari Sultan, Debuye'ye vardı. Âmul ve Mâzenderân emirleri onun yanına gelerek, saygı ve bağlılıklarını bildirdiler.¹⁰²⁸

Cüveynî, Sultan'ın Debuy'de iken annesi ve kızlarıyla birlikte tüm hareminin Moğollar tarafından götürüldüğü haberini aldığını ifade eder. Bu haberden sonra iyice üzüntüye gark olan Sultan Muhammed, güvendiği Mâzenderân emirlerini yanına çağırarak, güvenli bir yer konusunda fikirlerini sordu. Yapılan müzakere neticesinde Abeskûn adasına gidilmeye karar verildi.¹⁰²⁹ Böylece Sultan, artık ailesinden gelen son haberler ve ülkesinin içerisinde bulunduğu halleri düşünerek, üzüntüler içerisinde bu adaya gitti.

Sultanın bu firari hayatı sırasında Horasan, Irak ve Mâzenderân bölgelerinde Moğol orduları, hem katliamlar yapıp, Cengiz Han adına bölgeleri fethediyor hem de Sultanın kendisini, ailesini ve hazinelerini arıyorlardı. Gördüğümüz üzere iki kola ayrılarak, Sultanı aramaya devam eden Moğol ordusunun Sube'etai komutasındaki birlikleri Damgan'a geldi. Damganlılar Gird-kuh kalesine sığındılar ve moğollara direnmediler. Ancak şehrin bir kısım gençleri Moğollara karşı mücadele etmeye başladı. İki taraf arasında çetin mücadeleler oldu ve her iki tarafta ağır kayıplar verdiyse de Moğollar galip geldiler. Damgan'dan sonra Simnan'a giden Sube'etai, buranın da direnmesi üzerine birçok insanı katletti. Öncü birliklerin arkasından Rey'e ulaşan

¹⁰²⁸ Nesevî, 67; Cüveynî, II, 93.

¹⁰²⁹ Cüveynî, II, 93-94.

Moğol ordusunun bu kolu, Rey halkının teslim olması üzerine, her yerde yaptıkları gibi buraya da şihne atayıp yollarına devam ettiler.¹⁰³⁰

Cebe, Hemedan bölgesinde geldiğinde buranın emiri Alaüddeve, Moğollara itaat etti ve onların yiyecek ve erzak ihtiyaçlarının teminini sağladı. Daha sonra Sultanın ordusu ile karşılaştı ve onlarla bir süre harp edip, bozguna uğrattıktan sonra Hemedan'a geri döndü. Cebe, Sultan'ın ordularının Secas'da toplandığını öğrenince Beg-tigin ve Güç Buka'yı bunların üzerine gönderdi. Burada birleştiğini gördüğümüz Moğol orduları, Irak bölgesinde katliamlarına devam ederek, Erdebil'e kadar vardılar. Kış Muga'da geçirdiler. Bu sırada Moğollara karşı harekete geçen Celâleddin Ayaba ve Irak emirleri, Hemedan'da Moğol şihnesini öldürdüler. Ayba ve taraftarları, Alaüddeve'yi yakalayıp, Kirit kalesine hapsedtiler. Bahar geldiğinde Cebe, Hemedan şihnesinin öcünü almak için Irak'a gitti. Celâleddin Ayaba, itaat bildirdiyse de Cebe, onu ve taraftarlarını kılıçtan geçirdi. Hârezmşâh ülkesinin Irak-ı Acem bölgelerini böylece tabiiyetine alan bu Moğol birlikleri, batıya yöneldi. Tebriz, Meraga ve Nahçıvan'da katliamlar yaptı. Atabek Hamuş, Cebe'ye gelip bağlılığını bildirdi. Cebe, ona yarlıg vererek, Cengiz Han adına ve onun hükümlerine göre yönetme yetkisi verdi. Ardından Erran, Baylakan ve Şirvan yolundan Derbend'e vardı. Derbend'in sarp bölgelerinden Cebe, Deşt-i Kıpçak'a geldi ve burda Coçi ile birleşerek, Cengiz Han'ın yanına gitmek için yola çıktılar.¹⁰³¹

4.3.2. Sultan Muhammed'in Ölümü

Sultan Muhammed'in ölümü hakkında kaynaklarda muhtelif bilgiler bulunmaktadır. Sultan Muhammed'in ölümü hakkında genel itibariyle kaynakların verdiği bilgiler, onun ölüm yeri, ölüm tarihi ve mezarının nerede olduğu yönünde çelişkilidir. Ayrıca bazı kaynaklarda Hârezmşâh'ın genel itibariyle kabul edilen tarihte ölmediği, bir süre yaşadığı ve sonrasında öldüğü yönünde de bilgiler mevcuttur. Çalışmamızın bu girift kısmını, elde olan kaynakların verdiği bilgiler ve şimdiye kadar bilinenlerin dışında bazı mülahazalarla açıklamaya çalışacağız.

¹⁰³⁰ Cüveynî, I, 189.

¹⁰³¹ Cüveynî, I, 189-190.

Sultan Muhammed'in Mâzenderân emirleriyle yapmış olduğu görüş alışverişi neticesinde Âbeskûn¹⁰³² adasındaki kaleye gitmeye karar verdiğini yukarıda gördük. Cüveynî'ye göre, Sultan Muhammed, Âbeskûn denizinin¹⁰³³ adalarından birine gelip burada ikamet etmeye başladı. Ancak birkaç gün sonra, Sultan Muhammed'in bu adada olduğu hakkında şaiyalar yayılınca başka bir adaya gitmek zorunda kaldı. Sultanın adayı terk etmesinden sonra, Cebe komutasındaki ordudan bir grup bu adaya gelerek Sultanı aramaya başladı. Ancak Sultanı bulamadan geri döndüler. Bu Moğol ordusu, daha önce gördüğümüz üzere Sultanın haremının olduğu kaleyi kuşattı ve Hârezmşâh ailesini esir etti. Cüveynî, Sultanın bu olayı duyduktan sonra rahatsızlığının arttığını ve küçük çocuklarının öldürüldükleri, kızlarının alınıp Moğol haremine götürüldükleri, hanımlarının Moğol askerlerinin eline geçmiş olduklarını düşünerek kahrolduğunu ifade eder. Moğollar, Hârezm haremını ele geçirdiklerinde Sultanın akrabalarının hepsini öldürdüler. Cüveynî, işte bu acı ve ızdırap dolu günlerle Sultan Muhammed'in hayata gözlerini yumduğunu belirtir. Cüveynî'ye göre, Sultan Muhammed, öldüğü adada gömülmüş ve Celaleddin Hârezmşâh, babasının naaşını bir süre sonra Erdehin kalesine

¹⁰³² Âbeskûn, âb-ı Cürçân (Tayfûri) nehrinin Cürçân'ı geçtikten sonra Nîm Murdân koyuna döküldüğü yerde bulunmaktadır. Âbeskûn, Cürçân ve Esterâbâd bölgelerine bir günlük mesafede ve bu bölgelerin Hazar denizindeki limanıydı. İslam coğrafyacıları bu limanın Hazar denizi boyunca kıyı ticaretinin ana limanı olduğunu ifade eder. Âbeskûn, büyük ölçüde ipek ticaretinin yapıldığı bir çarşıya, fırınlanmış tuğladan inşa edilmiş müstahkem bir kaleye ve Cuma camisine sahipti. Liman, Moğolların bölgeyi işgalinden sonra X-XII. Yüz yıllar arasındaki ihtişamını kaybetti. Ayrıca Cüveynî'de de gördüğümüz üzere yine İslam coğrafyacıları Hazar denizini bu limanın ismiyle anmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılardan anlaşıldığı üzere burada eski dönemlerde oldukça müreffeh bir kent merkezinin olduğu anlaşılmaktadır. Kacar dönemi sefirlerinden Rıza Gulihan, burasının eskiden Gûrgân (Curcan)'a bağlı olduğunu ve daha sonra Esterabâd bölgesine bağlandığını ifade eder. Ona göre, Âbeskûn bir nehir isimdir ve Hazar Denzine akan bu nehir, Esterabâd'da üç fersah uzaklıkta akar. Bu nehrin Hazar Denzine döküldüğü yere de Âb-ı Sûkun denilirdi. Burada, aynı isimle anılan bir adanın olduğu ve bu ada da Sultan Muhammed'in vefat ettiğini bildirir. Bu adanın ismi şiirlerde اسكون "Oskun" olarak geçmektedir. Yâkut Hemevî, *Mûcemü'l-Buldân*, trc. I, 52; İbn Hâvkâl, *Sûretü'l-Arz*, c.II, 398; İstâhrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-F3arsî, *Mesâlik el-Memâlik*, Dâr-ı Sadr, Leiden 2004, 219; Müellif-i Meçhul, *Hûdü'l âlem Men-el Mâşrik el-Mâğrib*, el-Dâr-ı el-Segafiyü'l-Neşr, Kahire 1423, 63; Hafız-i Ebrû, Şehabeddin Abdullah Hâfî, *Coğrafyayî Hafız-i Ebrû*, c. I, Miras-ı Mektub, Tahran 1375, 124; Nâsirî Hüsrev Kubadyânî Mervezî, *Sefernâme Nâsir Hüsrev*, İntişârat-ı Zevâr, Tahran 1381, 193; Rıza Gulihân Hidayet, *Sefernâme-yi Hârezmşâh*, tsh. Cemşidî Keyanfer, Miras-ı Mektub, Tahran 1385, 36; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetini Memeleketleri*, 462.

¹⁰³³ Cüveynî, Âbeskûn'u bir ada olarak vermez. O, Hazar denizinin bu isimle anıldığını ifade eder ve burda muhtelif adaların mevcut olduğunu kaydeder. Hazar denizinin Âbeskûn olarak anıldığı kaynaklarda sık sık rastlanır. Cüveynî'nin kaydında bu bölüm, کی از جزایر بحر ایسکون پناهد با جزیره رفت ... olarak geçmekte ve ayrıca Âbeskûn adasının ismini bazen, اسکون/بیسکون şeklinde vermektedir. Cüveynî, Sultan Muhammed'in Âbeskûn adalarından birinde ikamet ettiğini ve burda öldüğünü söyler. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, Muhammed Kâzvinî, 433. Cüveynî'nin Âbeskûn denizinden kastı, İbnü'l-Esir'de de aynı bilgiyi gördüğümüz gibi Âbeskûn limanıdır. Limanın bu şekilde ifade edilmiş olması muhtemeldir. İbnü'l-Esir, XII, 325.

getirtmiştir.¹⁰³⁴ Cüveynî'de ki bilgilere bakıldığında Sultan Muhammed'in Âbeskûn adasında öldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim burdan ayrıldığını söyleyen Cüveynî, onun bir daha bu adaya nasıl geri döndüğü hakkında bilgi vermez. Sultanın bu adada defnedildiği ve bir süre sonra Celâleddin tarafından Erdehin kalesine nakledildiği bilgisi de Cüveynî'ye aittir. Cüveynî'de verilen bu bilgiler elbetteki bizim için önemlidir. Ancak Cüveynî'nin bilgilerini teyit ile bu bilgilere ihtiyatlı davranmak, her zaman önemlidir. Nitekim onun bazen karmaşık ve eksik bilgiler naklettiği açıktır.

İbnü'l-Esir, Hârezmşâh Muhammed'in ölümü hakkında ki bilgilerini iki kaynağa dayandırarak farklı şekillerde vermektedir. Onun ilk kaynağı, Buhara fakihlerinden biridir. Buhara, Moğollar tarafından işgal edildikten sonra, bu fakih, Semerkant'ta bir süre esir hayatı yaşamış, daha sonra kurtularak geri geldiğinde, duyduklarını İbnü'l-Esir'e anlatmıştır. İbnü'l-Esir'in diğer kaynağı ise, Hemedan'da tüccarlık yapan bir kısım tacirlerdir. İbnü'l-Esir, bu tacirlerden dinlediklerinin daha sarih ve doğru olduğunu söyler. Ona göre, Sultan Muhammed, Mâzenderân, Rey ve Hemedan bölgelerine intikalinde, Moğolların yakın takibindeydi. Sultan, son olarak Hemedan'da iken izini kaybettirmek maksadıyla, yanına aldığı küçük bir grupla Mâzenderân'a geri döndü. İbnü'l-Esir'in tüccarlardan dinlediğine göre, Moğolların gelişi bilgisini Sultan yarım gün önce aldığı için onlara yakalanmadan gidebildi. Aksi takdirde Moğollarla karşılaşmış olacaktı. Daha sonra Sultan, deniz yoluyla, “*Bâb Sükûn*” diye bilinen limandan Hârezmşâh topraklarına ait bir kaleye geldi. Burada bir süre yaşayan Sultan Muhammed, daha sonra bu kaleyle tahkim olan adada hayata gözlerini kapattı.¹⁰³⁵

Sultan Muhammed'in ölümü ve defin yeri hakkında Cûzcânî, çok daha farklı bilgiler vermektedir. Cengiz Han'ın Semerkant'ı fethinden sonra Cebe ve Sube'tai komutasındaki orduyu Sultan Muhammed'in takibiyle görevlendirdi. Cûzcânî'ye göre, Sultan Muhammed, Nîşâbur'dan Mâzenderân bölgesine hareket etmek için yola çıktı. Temise kasabasının olduğu bölgede Hârezm askeri birliği ile buluştu. Bu birlikle birlikte Mâzenderân'a geçilecekti. Ancak Temise'deyken ansızın Moğol ordusu baskın düzenledi. Sultan Muhammed, güçlkle kaçabildi ve buradan Mâzenderân'a yöneldi. Cûzcânî, Sultanın Temise'den Mâzenderân'a dağ yollarından piyade olarak gittiğini ifade etmektedir. Sultan Mâzenderân'a geldiğinde yanından Mâzenderân reisinin oğlu

¹⁰³⁴ Cüveynî, II, 94-95; Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 318.

¹⁰³⁵ İbnü'l-Esir, XII, 325.

ve Celâleddin Hârezmşâh bulunuyordu. Cûzcânî, Sultanın yanındakilerle birlikte Hazar denizine kaçtığını ifade eder ve Moğol ordusunun onları bulamadan Irak tarafına gittiğini kaydeder. Sultan Hazar denizinde “*harap bir kalede*” Moğol ordusu gidene kadar saklanmıştır. Daha sonra metinden anlaşıldığına göre Sultanın hastalığının da etkisiyle, adadan karaya çıktılar. Sultan bu sırada büyük acılarla kıvranmakta ve karın ağrıları çekmekteydi. Sultan Muhammed, bu ağrılar içindeyken öleceğini anlayarak, oğlu Celâleddin Hârezmşâh’a “*Beni atalarımın ortaya çıktığı Hârezm’e götür! Orası bizim devletimizin zuhur ettiği yerdir*” dedi. Sultan Muhammed, ağrılarından dolayı ata binecek halde değildi. Bu yüzden onu deveye bindirdiler. Sultan Muhammed, yolda daha çok fenalaştı ve Hârezm’e varamadan vefat etti. Celâleddin Hârezmşâh, babasının naaşını Hârezm’de ki Sultan Tekiş türbesine getirdi ve bu mezarın yanına defnetti. Cûzcânî, Sultan Muhammed’in ölüm tarihini 617 yılında üç ayların içinde olduğunu bildirir.¹⁰³⁶

Dönemin kaynakları arasında en açık bilgileri edindiğimiz Nesevî, Sultanın ölümü, defni ve mezarının olduğu yer hakkında önemli bilgiler vermektedir. Nesevî’ye göre, Sultan Muhammed, Hemedan emvalinden Merc-i Devletâbad’da Moğolların ansızın saldırısına uğradı. Bizzat Sultan Muhammed, Moğol ordusu arasında kaldı ve savaşarak, onların arasından çıktı. Bu savaşta yanında bulunan birçok kişinin öldüğünü belirtmiştik. Sultan savaş alanından küçük bir gurupla kaçarak, Gilan’a geldi. Burada da kalamayan Sultan, oğlunun daha öncesinden tavsiye ettiği üzere, Üstünâbad kalesine geldi. Mâzenderân bölgesinin en müstahkem kalesi olan Üstünâbad’da bir süre kalan Sultan, buradan Hazar denizinin kıyısında bir liman köyüne geldi. Buradayken hayatını bir mescitte ibadetle geçirdi. Mescid’in imamı ona Kuran okuyor, kendisi de beş vakit namazını kılarak, dualar ediyordu. Ancak bir süre sonra Moğol ordusunun Sultanın bulunduğu yere doğru geldiğini öğrendiler.¹⁰³⁷

Sultan Muhammed, Mâzenderân’ın bu liman köyünde, artık kaçak hayatından usanarak, kendini ibadete vermiş bir şekilde yaşamaktaydı. Ancak Nesevî’nin ifadesiyle Moğol ordusu, huzura çekilmek isteyen ve artık hastalığından ve yaşlılığından dolayı bitkin bir halde olan Sultanın adeta “*kabusu*” olarak tekrar ortaya çıktı. Sultan

¹⁰³⁶ Cûzcânî, I, 312-313; el-Ömerî, 350. Cûzcânî, Sultanın ölüm yılını 617/1220 olarak vermekle birlikte, ölüm ayına işaret ettiği görülmektedir. Cûzcânî شهر yani Receb, Şaban ve Ramazan aylarını işaret eder. Ancak hangi ay olduğunu belirtmez.

¹⁰³⁷ Nesevî, 67-68.

Mâzenderân'ı ilhak ederken, Rükneddin Kebudcâme'nin amcası Nusret'üddin ve amcasının oğlu Keyhüsrev'i öldürmüş ve onun memleketini işgal etmişti. Bu yüzden Rükneddin'de Moğollar askerlerine katıldı ve onların hizmetine girdi. Moğollarla birlikte Rükneddin, Mâzenderân Kebudcâmesinden amcasının memleketini aldılar ve ansızın Sultanın bulunduğu köye hücum ettiler. Sultan bu sırada kıyıdaki gemiye bindi. Arkasından okçular gemiyi ok yağmuruna tutturarak, Sultanı denizde takip etmeye başladılar. Her nasılsa Sultanın gemisi tekrar geri döndü ve Nesevî'ye göre, Moğolların gemisi, suda battı. Böylece Sultan ve yanındakiler kurtulabildi.¹⁰³⁸

Nesevî'nin vermiş olduğu bilgileri, Sultanın son günlerinde yanında bulunan ve bunları bizzat yaşayan kişilerden duyduğunu ifade eder. Mâzenderân kıyısında meydana gelen bu mücadele neticesinde Sultan, Moğol ordusunun elinden zor kurtulmuştur. Denizde seyahatleri sırasında yanında bulunanlardan naklen Nesevî, şunları aktarır: *“Gemiyle gidiyorduk, Sultan büyük eziyetlere gark olmuştu ve ağrılar içerisinde hastaydı.”*¹⁰³⁹ *Sultan ağlayarak bize şunları söyledi, kendi mülküne aldığım bu kadar yerden bu gün baki mezar olacak ve bu belalı bedenimin gireceği iki arşınlık yer dahi kalmadı. Dünya üstünde iskân olunan dünya değildir ve gaflet ve cehalet neticesinde dahi ona küçük de olsa itimad edilmemeli!*¹⁰⁴⁰ Sultanın bu sırada hastalığı ve içinde bulunduğu hali açıkça gösteren bu sözleri gerçekten kendi ifadesiyle iklimler fethetmiş bir padişahın düştüğü acz ve zelaleti ortaya koymaktaydı. Sultan Muhammed ve yanındakiler adaya vardığında, Sultanın biraz da olsa mutlu olduğunu ifade eden yanındakiler, hemen çadır kurulduğunu ifade etmektedirler. Çaresiz ve yalnız başına günlerini geçiren Sultan Muhammed'in yiyecek ve diğer ihtiyaçları Mâzenderân köylüleri tarafından karşılanıyordu. Nesevî, Sultanın son günlerde ki isteğinin çadırının yanında otlayacak bir at olduğunu ifade eder. Sultanın isteği, Tacü'ddin Hasan tarafından yerine getirildi. Sarı bir at getirildi ve Sultanda bunun karşılığında ona Esterâbâd'ı verdi. Sultan, son günlerinde kendisine yiyecek getirenlere ihsanlarda bulunuyordu. Bunu kaydedecek biri olmadığı için kendileri yazıyor ve Sultan bunları

¹⁰³⁸ Nesevî, 68.

¹⁰³⁹ Sultanın hastalığı hakkında Nesevî, “ذات الجنب” hastalığından dolayı ağrılar içerisinde olduğunu ifade etmektedir. “Zâtü'l-cenb”, göğsün ve karnın her iki tarafında oluşan ağrı, bel ya da böğürde meydana gelen ağrılar, bir tür karın ağrısı ve bir tür verem hastalığı belirtisi olarak sözlüklerde geçmektedir. Bu hastalık zature sonrası ve verem öncesi dönem olarak tanımlanmaktadır. Loghatnameyî Dehhoda, “ذات الجنب”, 7.

¹⁰⁴⁰ Nesevî, 68.

tasdik etmek için onlara kılıç, mendil gibi özel eşyalarından veriyordu. Sultanın ihsanları daha sonra Celâleddin Hârezmşâh tarafından hürmetle yerine getirilmiştir.¹⁰⁴¹

Sultan Muhammed'in Âbeskûn adasındaki ömrü, yukarıda anlatıldığı üzere hazin bir şekilde devam ederken, oğulları Celâleddin, Akşah ve Uzlagşah Sultanın yanındaydılar. Sultan Muhammed, annesi Terken Hatun'un baskısı ile Uzlagşah'ı veliaht olarak tayin etmişti. Fakat içinde bulunulan durum ve Terken Hatun'un Cengiz Han tarafından esir edilişiyle Sultan Muhammed, veliahtlığı Celâleddin Mengübernî'ye verdi. Akşah ve Uzlagşah'ı yanına çağırarak Sultan Muhammed, memleketin içinde bulunduğu durumdan bahsettikten sonra, "*Moğol zulmünü durduracak ve öcümü alacak kişi Mengübirnî'dir*" dedi. Sultan Muhammed, Celâleddin Hârezmşâh'ı kendinden sonra halef tayin ederek, diğer oğullarının ona itaat etmelerini emretti. Daha sonra Saltanat kılıcını Celâleddin'in beline kuşattı.¹⁰⁴²

Sultan Muhammed, Âbeskûn adasında oğlu Celâleddin'i veliaht tayin ettikten bir süre sonra öldü. Nesevî'ye göre, Sultan, Sehm'ül Hişem Şemsü'ddin Mahmud, oğlu Blağ Çavuş ve Mehter-i Mehteran Ferraş Mukârrebü'ddin tarafından gasl edildi. Sultanın sarılacağı bir kefen bulunamadığı için Şemsü'ddin Mahmud'un gömleğine sardılar ve Âbeskûn adasına defn ettiler (617/1220).¹⁰⁴³ Sultan Muhammed'in kaçış güzergâhı, nerede vefat ettiği, ölüm tarihi ve defin yeri¹⁰⁴⁴ hakkında görüldüğü üzere

¹⁰⁴¹ Nesevî, 68-69.

¹⁰⁴² Nesevî, 84.

¹⁰⁴³ Nesevî, 70. 1043 Sultan Muhammed'in ölüm tarihi hakkında yukarıda da belirtildiği üzere ihtilaflar vardır. Ayrıca onun ölüm yılı verilirken, ölüm günü hakkında kesin bir tarih ortaya konulmamaktadır. Son dönemde yapılan bazı araştırmalarda Sultan Muhammed'in ölüm günü hakkında bilgiler ortaya konulmuştur. Sefineyi Tebrizî'de Nasuriddin Tusî'nin İbtidâyî Devleti Hârezşahiyyan (s.439) bölümünde Sultan Muhammed'in ölüm tarihi gün ve ay olarak kesin bir şekilde, 617 yılının Şaban ayının ilk Cuma gecesi olarak verilmektedir. Alî Sefirî Akkale, "Resâle-i İbtidâyî Devleti Hârezşahiyyan ve Pâyân-ı Kâr Sultan Muhammed Hârezşah", Kozâreş-i Mirâs, sayı: 34, 1388, 29-30. (Sefineyi Tebrizî hakkında bkz. Abdülhüseyn Hâirî, "Sefineî Tebriz: İki Kapak Arasında Kütüphane", Tasavvuf, sayı: 19, İstanbul 2007, 351-400) Sultan Muhammed'in ölümü hakkında farklı bir tarih bilgisi ise Tarih-i Benâketî'de mevcuttur. Ona göre Sultan Muhammed, 618 yılında Âbeskûn adasında ölmüştür. Benâketî, Ay ve gün hakkında hiçbir bilgi vermez. Sultan Muhammed'in 22 yıl padişahlık yaptığını ifade eder. Ayrıca onun oğullarından sadece Celâleddin ve Gıyâseddin'den bahseder. Fahreddin Dâvud Benâketî, Tarih-i Benâketî Ravzat ula'l-elbab fi marifetil-tevarih vel-nisab, tsh. Cafer Şiâr, Silsile-i İntişarat-ı Encümen-i Asar-ı Milli: 66, Çaphane-i Daverpenah, Tahran 1378, 240. Hârezşah Muhammed'in ölüm tarihine ve yerine işaret eden bir eser ise Mücmel-i Fasîhî'dir. Hâfî'ye göre, Sultan Muhammed, Abeskun adasında Şevval ayında vefat etmiştir. Fasîh Ahmed b. Celâlidîn Muhammed Hâfî, Mücmel-i Fasîhî, tsh. Seyyid Muhsin Naci Nâsir Abâdî, Esâtir, c. II, Tahran 1386, 772.

¹⁰⁴⁴ Sultan Muhammed'in ölüm yeri hakkında Kadı Beyzâvî ilginç bir kayıt vermektedir. Sultan Muhammed'in Moğol ordusu arasında kaldığı işaret eden Beyzâvî, onun ömrünün sonunun eziyetlerle geçtiğini ve Azerbaycan taraflarında öldüğünü kaydeder. Tam bir yer ve tarih vermeyen Beyzâvî, defin yeri olarak Azerbaycan bölgesini işaret eder. Beyzâvî, Kadı Nâsireddin Abdullah b. Ömer, Nizâmü't-

ihtilaflar mevcuttur. Sultan Muhammed'in ölümü ile ilgili ikinci elden bazı kaynaklarda da farklı rivayetler olsa da biz Nesevî'nin kaydının doğru olma ihtimalini göz önünde bulundurduk.

4.3.3. Alâeddin Muhammed'in Şahsiyeti

Alâeddin Muhammed b. Alâeddin Tekiş b. Ebû'l-feth İl-Arslan b. Alâeddin Atsız b. Kutbeddin Muhammed b. Hâcib Anuştegin, Hârezmşâh Devletinin yirmi bir yıl hükümdarlığını yapan ve devleti en ihtişamlı dönemlerine çıkaran padişahıdır. Hârezmşâh Devletinin 1193 tarihinden sonra başlayan yükselme devri, Sultan Muhammed ile daha da hız kazanmış, dönemin en güçlü devleti haline gelmiştir. Selçuklu Devletinin yıkılışının ardından onun varisi olarak hareket eden Hârezmşâhlar, Sultan Muhammed dönemiyle birlikte Selçuklu bakiyesinin büyük bir kısmına hâkim olmayı başarmışlardır. Türkistan, Irak, Irak-ı Acem, Gürgen, Taberistân, Mâzenderân, Sicistan, Kirman, Gazne ve Hindistan'ın bir kısmı, Sultan Muhammed döneminde Hârezmşâh Devleti sınırları içerisine alınmıştır.¹⁰⁴⁵

Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın şahsiyeti ve onun ailesi hakkında dönemin kaynaklarında açık ve ayrıntılı bilgiler oldukça azdır. Kaynaklarda onun özel hayatına ve şahsiyetine dair bilgiler, bazen tutarsız bir şekilde birbirine zıt olarak verildiği de görülmektedir. Nitekim Sultan Muhammed dönemi gerçekleşen Moğol istilasından dolayı ve Sultanın bu istila karşısında göstermiş olduğu tavırdan dolayı bu kaynaklar, onu methetmekten ziyade üstünkörü geçmeyi tercih etmektedirler. Ortaçağın kendine ait koşulları içerisinde kaynakların konu hakkındaki bu mahdudiyeti anlaşılabiliriyken, özellikle çocukluğu, gençliği, şahsi hayatı, dünya görüşü, yönetim ve hâkimiyet telakkileri konularındaki bilgilerin az olması, oldukça şaşırtıcı bir durumdur. Bunlara rağmen, kaynakların ancak satır aralarından ve bazı olaylardan çıkarılan kanaateler, Sultan Muhammed'in kişiliğini sınırlı derecede de olsa yansıtmaktadır.

Sultan Muhammed'in Moğol istilasına karşısında stratejik hatalarının ötesinde, onun şahsi meziyetleri, ruh hali, psikolojik durumu, cihan padişahı oluşu hakkında bazı

Tevârih, tsh. Behmen Mirzâ Kerimî, Kitabhâne-yî Âlûmî, Tahran (thz), 92-93. İbn Haldun'da Sultan Muhammed'in ölümü hakkında verdiği kısa tafsilatta, onun Taberistan denizinde bir adada 617/1220 tarihinde vefat ettiğini kaydeder. İbn Haldun, *Tarih-i İbn Haldun*, II, 827.

¹⁰⁴⁵ İbnü'l-Esir, XII, 326.

mülâhazalar yapılabilir. Alâeddin Muhammed'in fiziksel özellikleri hakkında onu resmeden bir betimlemeye yada bu tür bir bilgiye malik değiliz. Ancak kuvvetli ve uzun boylu olduğu, haşmetli bir yapısal duruşu olduğu hakkında bazı bilgiler vardır. İbnü'l-Esir, onun yorgunluklara karşı dirençli ve sabırlı biri olduğunu, yürümeyi sevdiğini ve bunu alışkanlık haline getirdiğini belirtir.¹⁰⁴⁶ Ayrıca bütün Türk hükümdarları gibi ata binmeyi çok sevdiği ve hatta hasta halinde Âbeskûn adasında iken kendisini teselli edecek, çadırının kenarında otlaması ile bir nebze hoşnut olacağı bir at istediği bilinmektedir.¹⁰⁴⁷ Sultan Muhammed'in Moğolların önünden kaçış serüveninde yaşadığı büyük zorluklar, üzüntüler ve acılar, haremîni kaybettiğini öğrenene kadar bu zorlu mücadeleye gösterdiği direnç, onun fiziki olarak ne kadar kuvvetli olduğunu da göstermektedir.

Sultan Muhammed'in ruhsal yapısı ve kişisel özellikleri de İbnü'l-Esir'in tabiriyle dünya hükümdarlarının birçoklarında bulunmayan niteliklere sahipti. Alâeddin Muhammed, fazilet sahibi, âlim ve bilhassa fıkıh ve tefsir ilimlerine vâkıf biriydi. Bu minvalde ilme ve âlimlere değer veren Sultan Muhammed, onları himaye eden, ulemâ meclislerinde onlara danışmaktan geri durmayan ve her daim ilmî başarıları takdir eden bir kişiliğe sahipti.¹⁰⁴⁸ Ayrıca Alâeddin Muhammed'in Fahreddin er-Râzî'den ve Bahâ Veled'den dersler aldığı ve Râzî ile aralarında, üstad-öğrenci ilişkisi yanı sıra çok iyi bir dostluklarının olduğunu da Eflakî'den öğrenmekteyiz.¹⁰⁴⁹ Sultan Muhammed döneminde Selçuklu dönemi ilim merkezleri olan İsfahan, Merv, Nîşâbur, Belh gibi birçok şehrin yanında Gürgeç'te bir âlim istiradgâhı ve ilimler yuvası haline gelmiştir. Bu dönemde şairliğiyle mahir Seyyid Zülfikâr-ı Şîrvânî, söz üstadı olarak bilinen Eşher-i Nîşâburî¹⁰⁵⁰, nahiv âlimi Mutarrizî¹⁰⁵¹, kendisine Sultan tarafından Herat'da bir medrese tahsis edilen, dönemin en ünlü kelâm, fıkıh, tefsir, felsefe, mantık astronomi vb. alanlarında büyük âlimi olan Fahreddin er-Râzî gibi başlıca âlimleri olarak sayılabilirler.¹⁰⁵² Yine bu dönemin dinî ve tasavvufî hayatında, Necmeddin Kübrâ ve

¹⁰⁴⁶ İbnü'l-Esir, XII, 326.

¹⁰⁴⁷ Nesevî, 69.

¹⁰⁴⁸ İbnü'l-Esir, XII, 326.

¹⁰⁴⁹ Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 70.

¹⁰⁵⁰ Devletşah, 191-192, 199.

¹⁰⁵¹ IlseLichtenstaedter, "Mutarrizî", *İA*, VIII, 748; M. Sadi Çögenli, "Mutarrizî", *DİA*, XXXI, 375-377.

¹⁰⁵² Fahreddin er-Râzî, Rey'de doğmuştur. Horasan, Mâverâünnehir, Gur ve diğer bölgelerdeki birçok şehrine seyahatler yapmış, buralarda ilmî çalışmalarda bulunmuştur. Onun eserleri, Ortaçağın birçok

onun kurduğu Kübreviyye Tarikatında yetişen sûfler etkin bir konuma sahiptirler. Necmeddin Kübrâ, Moğolların işgali sırasında savaşmış ve şehid olmuş bir sûfi şeyhidir.¹⁰⁵³

Sultan Muhammed, dini yönden itkada sahip bir padişahı. Dini çevreleri koruyup kollayan, onlara saygıda hudut tanımayan ve her fırsatta onları yücelten bir manevî kimliğe sahip hükümdardı.¹⁰⁵⁴ Ancak onun saltanat hayatındaki en mühim hadiselerden bir olan Halife en-Nâsır Lidînillâh ile olan mücadelesi, dönemin bazı din çevreleri tarafından hoş kabul edilmemiştir. Uzunca ve farklı mülahazaları bir arada vererek, ilgili bölümde açıklamaya çalıştığımız bu konu, Sultanın dünyevî ve manevî hayatını oldukça yakından etkilemiştir. Sultanü'l-İslam olarak anılmayı ve Selçuklu verasetini

medresesinde okutulmuş ve devrin büyük âlimleri onun rahleyi tedrisinden geçerek yetişmiştir(Bkz. J.H. Kramers, “Râzî”, *İA*, IX, 645-646; Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin er-Râzî” *DİA*, XII, 89-95). Sultan Alâeddin Muhammed’in hem hocası hemde dost ve sırdaşı olarak bilinen Râzî, Hârezmşâhlar Devletinin dinî düşünce sistemini etkilediği gibi, siyasal hayatında da önemli bir etkiye sahip olmuştur. Fahreddin er-Râzî, akliyyeci fikir sisteminin temsilcisidir ve buyüzdün dönemin sezgici düşünürleri ile aralarında rekabet oluşmuştur. Bu dönemde Belh’de bulunan ve sezgicilerin temsilcilerinden olan Mevlana’nın babası Bahaüddin Veled ile Râzî arasında önemli tartışmalar yaşanmış, bu mülahazalar neticesinde Sultan Alâeddin Muhammed’in Râzî tarafını tutması neticesinde Bahaüddin Veled, Belh’den göç ederek, Anadolu’ya gelmiştir. Sultanın bu tavrı ile kendini akliyyeciler tarafına koyması, onun dini ve fikri düşünce sistemini de yansıtmaktadır. Fahreddin er-Râzî ve Bahaüddin Veled arasındaki mücadele, Râzî’nin bir kısım öğrencilerinin de Anadolu’ya göç etmesi ile birlikte, Mevlana ve bu öğrenciler arasında Anadolu’da da devam etmiştir. Bu konu hakkında genel bilgi için bkz. Mikail Bayram, *Selçuklular Zamanında Konya’da Dinî ve Fikrî Hareketler*, NKM Yayınları, İstanbul 2008, 70-71; *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Kömen Yayınları, 2005; *Sosyal ve Siyâsî Boyutlarıyla Ahi Evren-Mevlânâ Mücadelesi*, NKM Yayınları, İstanbul 2012.

¹⁰⁵³ E. Berthels, “Necm-ed-Din Kübra”, *İA*, IX, 163-164; Hamid Algar, “Necmeddîn-i Kübrâ-Kübreviyye”, *DİA*, XXXII, 498-506.

¹⁰⁵⁴ Sultan Muhammed’in dini çevrelerle olan ilişkilerini ve onlara karşı gösterdiği ihtiramı anlatmak için İbnü'l-Esir, Hz. Peygamberin Ravza-ı Mutahharasının hizmetçilerinden birinden bizzat dinlediği bir olayı nakleder: “*Hârezm’e varmışım. Şehre girdikten sonra bir hamama gidip temizlendim ve Sultan Alâeddin’in sarayına gittim. Kapıya ulaştığımda birisi beni karşıladı ve bana: Ne istiyorsun, bir isteğin mi var ? diye sordu. Ona: Ben Hz. Peygamber (s.a.v.)’in hücresinin hizmetçilerindenim. dedim. Bir müddet oturmamı söyledi ve kısa bir müddet için yanımdan ayrıldıktan sonra geriye döndü, beni yanına alıp, Sultanın ikâmet ettiği yere götürdü, Sultanın hâciblerinden bir hâcibe teslim etti ve şöyle dedi: “Sultana senin geldiğini haber verdim, seninle görüşmek istedi”. Sultanın huzuruna götürüldüğümde son derece büyük ve geniş bir sofada oturuyordu. Bu sofanın ortalarına doğru yürüyerek vardığımda Sultan ayağa kalkıp beni karşılamak üzere bana doğru yürüdü, ben de ona yaklaşmak üzere hızlıca yürümeye başlayıp sofranın ortalarına geldim ve Sultanla karşılaştım. Elini öpmek istedim buna engel oldu ve beni tutup kucakladı. Sonra tahtına oturarak beni yanı başında oturttu ve bana şöyle dedi: Sen Hz. Peygamberin hücresinde hizmet edenlerden imişsin öyle mi?’’ Ona: “Evet” diye cevap verince elimi tuttu, yüzüne gözüne sürdü ve bana benimle birlikte aynı görevi ifâ eden diğer arkadaşlarımızın durumlarını, yaşayışlarını, geçimlerini nasıl sağladığımızı sorduktan sonra Medine hakkında bilgi almaya çalıştı. Medine’nin özellikleri, şehrin durumu, büyüklüğü ve saire hakkında sorular sordu. Aramızdaki söz ve sohbet bir hayli uzandı. Ben yanından ayrılmak üzere kalktığımda bana şöyle dedi; Şu anda biz bir savaşa çıkacağız. Hemen bu saatte hareket etmek üzereyiz. Eğer ki sefere çıkmayacak olsaydım, mutlaka seni uğurlar, seninle daha yakından ilgilenirdim, fakat Kara Hutaylar üzerine gitmek için Ceyhun Nehrini aşmamız ve bunun için sefere çıkmamız gerekir. Ama Hz. Peygamber (s.a.v.)’in makamının bir görevlisi ile karşılaşmamız bu sefer için hayra delâlet etmektedir,” dedikten sonra beni uğurlardı, bana bir hayli bol nafakalar verdikten sonra kendisi de ayrıldı.” İbnü'l-Esir, XII, 326-327.*

devralan hükümdar olarak *Cihan Padişahı* adledilmeyi her daim iştiyâkla isteyen Sultan Muhammed, Halifenin muhalefetinden dolayı onunla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Siyasal açıdan bir türlü dini meşruiyet elde edemeyen Sultan, en-Nâsır Lidñillâh'a karşı Halife tayininde dahi bulunmuştur. Sultan Muhammed, Abbasoğullarının hilafetinin meşru olmadığını ve bu yüzden hilafetin asıl sahiplerinin Hüseyin evladından olanların hakkı olduğunu ileri sürerek, dönemin ünlü seyyitlerinden Alaü'l-Mülk'ü Halife ilan etmiştir.¹⁰⁵⁵ Ancak bu olay Sultanın dini yönden bazılarınca farklı yorumlamalarına sebep olsada O, dindar bir kimliğe ve sünnî manevî itikâdına sahipti. Hatta bu konuda Mevlanın mesnevisinde bazı kayıtlar mevcuttur.¹⁰⁵⁶

Sultan Muhammed, devletin tanzim ve idaresinde yetkin ve etkin bir padişah olmak için gayret gösterirdi. Sultan Muhammed, kaynaklarımızda sürekli devlet işleriyle meşgul olan ve zevk eğelenceden kaçınan bir padişah olarak ifade edilse de devlet idaresinde tam selahiyetli bir hükümdarlık yapamamıştır. Bilhassa Türk tarihinin belki de en baskın kadın karakterlerinden biri olan annesi Terken Hatun, Sultanın devlet içerisindeki gücünü ve selahiyetini kısıtlamıştır. Ancak bunların ötesinde Sultan Muhammed, gösteriş ve iltifatı seven, kendisini Makedonyalı İskender, Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer gibi tarihin büyük hükümdarları mesabesinde gören bir halet-i ruhiyede idi. Onun ihtişam ve övgüyü ne kadar önemseydiğini kendisinin lakap ve ünvanlarından bahsettiğimizde ifade etmiştik. Sultanın kendisini ne denli büyük bir hükümdar adlediğini göstermesi bakımından Ortaçağ Türk tarihinde bir ilk olan “*Zülkârneyn nevbeti*”ni kullanması oldukça önemlidir. Bilindiği üzere Selçuklu hükümdarları günde beş defa nevbet çaldırırdı.¹⁰⁵⁷ Hârezmşâh Devleti’inde de bu üsül aynı şekilde devam etmekteydi. Fakat Sultan Muhammed, Irak Seferi öncesi, bu âdeti

¹⁰⁵⁵ Cüveynî, II,100; Reşîdüddin, *Camii't-Tevârih*, I, 341; *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles Part One*, 232-233.

¹⁰⁵⁶ Mevlana'ya göre Sultan Muhammed, Râfizi'lerin yaşadığı Sebzvâr'ı muhasara edip, ele geçirdikten sonra, oranın halkı bağışlanma talebinde bulundular. Sultan, onları tek şartla bağışlanacağını söyledi. Sultan, eğer bu şehrin halkı içerisinde Ebû Bekr adında birini bulup getirirlerse onları bağışlayacağını söyledi. Bunun üzerine Sebzvâr halkı, şehrin dört bir yanında bu isimde birini aramaya başladılar. Ancak Şiî olan Sebzvâr şehrinde bu isimde birini bulmak çok zordu. Nihayetinde harabeler içerisinde düşkün ve sefil birini buldular. Bu Ebû Bekir adlı kişi aslında Zebzâr'dan değildi. Adama durumu anlattılar ve kendilerinin canının kurtulmasının ona bağlı olduğunu söylediler. Adam yürüyecek halim dahi yok ki eğer olsaydı zaten vatanıma giderdim dedi. Bunun üzerine adamı ikna ettiler ve bir tabut getirip içine koyarak Sultan Muhammed'e götürdüler. Sultan şartı yerine getirdikleri için Sebzvâr halkını bağışladı. Melevî, Celaleddin Muhammed bin Muhammed, *Mesnevî-yi M'enevî*, tsh. Reynold A. Nicholson, Hermes Publishers 2007, 758-765; Kerim Zemânî, *Şerh-i Camî-i Mesnevî-yi M'enevî*, İtişârât-ı İttılaât, V, Tahran 1388, 251.

¹⁰⁵⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 29.

değiştirdi ve günde beş kez vurulan neveti, kendinden önceki hükümdarları oğulları mertebesine denk görerek, bu nevetin oğullarının saraylarında vurulmasını istedi. Kendisinin kapısında ise 27 davulla vurulan ve günde bir sabah birde akşam olmak üzere iki kere çalınan “*Nevbet-i Zülkârneyn*”in vurulmasını emretti. Bu nevet İskender’in neveti olarak bilinirdi. Sultan Muhammed, bu neveti kendince uğurlu bulduğu bir günde, civar hükümdar ve hükümdar oğullarının da içinde bulunduğu bir güruha çaldırarak başlatmıştır.¹⁰⁵⁸“*Nevbet-i Zülkârneyn*” merasiminde davullar, altın işlemeli, tokmaklar, inci kakmalı ve diğer teçhizatlarda farklı farklı kıymetli taşlarla süslü idi.¹⁰⁵⁹Bu şekilde bir nevet vurulması onun bidayette arzu ettiği ve her zaman o emelle iştiğal olduğu Cihan Padişahı olma fikrinin de en büyük göstergesiydi. Sultanın bu denli görkem ve ihtişama ehemmiyet vermesi, onun psikolojik durumunun da bir göstergesi olduğu gibi, aynı zamanda devrin şartlarında bir türlü elde edemediği Sultanü’l-İslam mevkiinin kıymetîharbiyyesini gölgede bırakmak isteşininide göstermektedir. Nitekim bu nevetin tam olarak Irak seferi öncesi uygulatılmaya başlanması ve bu olayın sefer hazırlıkları içerisinde görülmesi bunun en önemli kanıtıdır.

Sultan Muhammed’in özellikle Maveraünehîr hâkimiyeti sonrası başlayan, Halifenin ona karşı siyasî işbirlikleri kurarak, karşı hamleler geliştirmesi ile iyice bozulan ve Moğol istilası ile de yerle bir olan psikolojik bir serüveni vardır. Bu minvalde Sultan Muhammed, ani kararlarla etrafını yakıp yıkabilen, bazı olaylar karşısında hadsiz tepkiler verebilen, bilhassa askeri ümeranın ve annesinin yaptıklarından dolayı da kendini güvensiz hisseden bir ruh haline bürünmüştür. Ancak kanaatimizce de yanlış kararları neticesinde büyük felaketslere sebebiyet vermiş olan bu Türk padişahı, şanstın ve talihten de oldukça mahrum bir hükümdardı. Nihayeti itibariyle Nesevî’den naklediğı gibi, sahibi olduğu Cihan’dan kendisine sığınacak bir yer kalmayan Sultan Muhammed’in şu ifadeleri; “*Dünyadaki şeylere güvenmek hayal ve gaflettir ki dünya, bir kapısından girilip diğers kapısından çıkılan bir ribattır. Bu yüzden*

¹⁰⁵⁸ Nesevî, bu neveti vuranların bazılarını eserinde vermiştir. Selçuklu hanedanından Tuğrul b. Aslan, Gur, Gazne ve Hind hükümdarı Gıyâseddin’in oğulları, Bâmiyan hâkimi Melik Alâeddin, Belh hakimi Melik Taceddin ve onun oğlu Tirmiz hakimi Melikü’l-azim, Buhara hakimi Melik Sencer gibi hükümdar evlatlarının yanı sıra 27’yi bulması için yeğeni Otâr Han ve Vezir Nizâmü’l-mülk’ü de bu hükümdar efradı içerisine dahil etmiştir. Nesevî, 33, 38. Devletşah’a göre, Zülkârneyn nevetinde yetmiş hârvâr ağırlığında nekkârede kullanılmıştır. Devletşah, 193.

¹⁰⁵⁹ Nesevî, 33.

*asıl dünya üstünde yaşananlar yer değildir ve bu görülüp ibret alınması gereken bir durumdur*¹⁰⁶⁰ bize onun psikolojik olarak geldiği son noktayı göstermektedir.

¹⁰⁶⁰ Nesevî, 69.

SONUÇ

Hârezm bölgesi tarihi, Türk tarihinin araştırılması süreci içerisinde pek öneme haiz olmayan ve bir geçiş güzergâhı pozisyonunda her zaman üstün körü bakılarak araştırılmış bir bölgedir. Eski çağlardan itibaren yerleşim görmüş bu bölge, İran ve Türkistan tarihleri için çok büyük bir öneme sahiptir. Türkistan veya İran'dan çıkan her büyük devletin bu bölgeye hâkim olmadan güçlerini tam anlamıyla olgunlaştırAmamış saydıkları tarihsel sürecin ortaya çıkardığı bir sonuçtur. Bu doğrultuda onun özellikle coğrafi konumundan kaynaklanan ticari ve ekonomik katkıları ile birlikte Mâverâünnehir ve Horasan'a açılan bir kapı konumunda olması, Ortaçağdaki her devlet için mühim bir mevki olarak görülmesini sağlamıştır. Ayrıca bölgenin İran ve Truan arasında sosyo-kültürel bir kavşak noktası olması, onun hususî bir yapısal karakter kazanmasında büyük etkiye sahip olmuştur. Eski çağlardan itibaren bölgenin idari yapılanmasında görülen benzeşim, onun bu hususiyetini de gözler önüne sermektedir. Tarihsel bir genellemeden ziyade mekânın idari ve sosyal yapı üzerindeki etkisi olarak değerlendirilebilecek bu yapısal durum, genellikle idareci bir vali etrafında kısa zamanda konumunu yerel halkla güçlendirip, merkezden bağımsız hareket unsuru haline gelmesi neticesinde tezahür etmektedir. Tarihsel sürecinin takip edilebildiği ilk dönemlerinden itibaren Hârezm bölgesi, Afrigoğulları, Me'munîler, Gazneli Devleti bünyesinden ortaya çıkan Altuntaşlar, ve Selçuklu merkezi sisteminden bağımsız bir sürece ulaşan Hârezmşâhlar Devleti, bu değerlendirmede gözlemlenebilen birer tarihsel olgulardır.

Araştırma sahamızın bu kendine has yapısal konumu, elbetteki ortaçağda bölgenin siyasi ve sosyal sürecindeki tek etken değildir. Bölgede yeşeren ve gelişen her siyasi yapı, kendine has birtakım özellikler barındırmakla birlikte, her daim Mâverâünnehir, Horasan, Irak-ı Acem, Sind ve Hind bölgelerinin sosyal ve siyasi değişim ve gelişimleriyle de bağlantılı olarak ele alınmalıdır. Bu minvalde Türk tarihinde hususî bir yeri olan Selçuklu İmparatorluğu idaresinde yeniden canlanan Hârezm bölgesi, bilhassa Altuntaşlar ile gelişmeye başlayan Türk hâkimiyetinin ivme noktasını oluşturmaktadır. Türk hakimiyetinin Selçuklu Devletinin inkişafı ve gelişimi le birlikte Hârezm bölgesi, bu devletin hakimiyetine girmiştir. Selçuklu idari yapılanmasında merkeze bağlı bir vali

ile siyasî idaresi şekillenen Hâzerm, bu devletin gücünün zayıflaması ile bölgede hâkim olan Anuşteginogulları bağımsızlık sürecine girmeye başlamışlardır.

Selçuklu Devletinin kaderini belirleyen Katavan Savaşından sonra Mâverâünnehir, Horasan ve diğer bölgelerde mevcut olan dâhilî ve hâricî yerel unsurlar, hareketlenmeye başladılar. Bu minvalde Hâzermşâhlar da kendi bölgelerinde Selçuklu bakiyesinin her yönden temsilcisi olarak kendilerini görmekteydiler. Anuşteginliler, Büyük Selçuklu Devletinin Türk ve İranî geleneğinin bilhassa idari ve sosyal yapılanmasını mükemmel derecede temsiliyetinden elde ettikleri tecrübe ile Selçuklu bakiyesi üzerinde hak talebine başladılar. Anuşteginler, Kutbeddin Muhammed dönemi ile merkeze tamamen bağılı, ancak bölgenin yerel halkı ile de bütünleşme süreçlerini tamamladılar. Atsız dönemi, Hâzermşâh Devletinin isyancı kimliğini ortaya koymaya ve Selçuklu siyasî mekanizmasından rahatsızlıklar duymaya başladığı süreci temsil etmektedir. Selçuklu inkirâzı ile paralel olan giden bu süreç, Atsız dönemi için normal sayılabilecek sisyasal hamlelerdir. Atsız sonrası İl-Arslan ve Sultan Tekiş dönemleri, Hâzermşâh Devletinin artık yönünü doğuya dönüp, Kara Hıtaylarla ilişkilerinin derinleştiği ve güç toplama, sisyasî ilişkiler tesis etme, askeri unsurlarını tanzim etme dönemleridir. Ancak Sultan Tekiş dönemi, Hâzermşâh Devletinin kurumsal kimliğini tesis ettiği ve artık Horasan, Mâverâünnehir ve Gazne'ye kadarki bölgelere uzanabildiği süreçtir. Sultan Tekiş dönemi yaşanan taht mücadelesi devletin siyasî kaderinde, önemli etkiler yapmakla birlikte, devletin gelişiminde de bir dönem duraklama yaratmıştır. Ayrıca bu süreçte haricî unsurların olumlu ve olumsuz müdahillikleri, ilerleyen dönemlere etki eden tarihsel birikimler olarak görülecektir. Bu doğrultuda Tekiş'in Kanglı-Kıpçak kabileleri ile kurduğu ilişkiler ona hem askeri güç hem de siyasî bir kuvvet tesis etti. Kanglılar, devletin önemli kademlerinde görevlere getirilmekte ve akrabalık bağlarıyla da bu kabilelerle olan bağ güçlendirilmekteydi.¹⁰⁶¹ Nitekim Hâzermşâh Devleti, ortaçağ Türk devlet yapısının genel karakterisi olan belli bir boya mensup olanlar tarafından kurulmamıştı. Bir gulamın jeopolitik öneme sahip bir bölgede dönemin koşullarının getirdiği avantajları kullanarak devletleşmesinin neticesinde meydana gelmişti. Bu yüzden askeri gücün ortaçağ askeri yapısı gereği kesif bir insan gücüne ihtiyacı vardı. Hâzermşâhlar için demografik açıdan insan unsurunun en önemli

¹⁰⁶¹ Fuad Köprülü, *Tarih Araştırmaları I*, 194.

kaynağını da işte bu kabileler oluşturdu. Askeri güç, göçebe bakiyelerden oluşurken, bu durumun kendi içinde barındırdığı birtakım sıkıntıları mevcuttu.

Tekiş ile gelişim seyrini tamamlayan Hârezmşâh Devleti, içinde bazı mühim sorunları barındıyor olsa da Sultan Muhammed'e devredildiği sırada büyük bir güce erişmiş durumdaydı. Sultan Muhammed'in hükümdarlık sürecine dair başarılar ve hatalar bu minvalde değerlendirildiği vakit ona intikal eden belli başlı sorunlarda daha iyi anlaşılacaktır. Sultan Muhammed, tahta çıktığı zaman Hârezmşâh Devleti, artık kendini bölgede ispat etmiş ve bir devlet olarak kimliğini ortaya koymuş durumdaydı. Selçuklu sonrası oluşan Atabeyler ve yerel hanedanlar, Selçuklu bakiyesini temsil etmekteydi. Ancak merkezi bir unsur pozisyonunu işgal edecek herhangi bir irade ortaya çıkmamıştı. Sultan Muhammed, özellikle Horasan bölgesinde kendine rakip olarak gördüğü Gurlu Devleti ile ilişkiler kurmaya başladı. Başlangıçta devletin iç sorunlarından dolayı Gurlulara karşı tavizkar bir tutum sergilemesine rağmen, bir süre sonra Hitay ve Mâverâünnehir'deki yerel unsurların desteğiyle bu devleti, hâkimiyeti altına almayı başardı. Hârezmşâhlar, o güne kadar Horasan'da kendi hâkimiyetlerini bir türlü tesis edememişlerdi. Sultan Muhammed ile Horasan'daki hâkimiyet süreci, beraberinde Selçuklu bölgelerinde hak idda etme ve merkezi devlet anlayışını yeniden kurma fikrini de getirdi.

Sultan Muhammed, Horasan'dan sonra Mâverâünnehir olaylarına karışmaya ve bu bölgede Hârezmşâh hâkimiyetini oluşturmaya başladı. Mâverâünnehir, Sultan Muhammed için hassas bir durum arz etmekteydi. Nitekim bu bölge, kâfir Kara Hitayların baskısı altındaydı ve bu nedenle Müslümanlar, bu durumdan oldukça şikâyetçiydi. Mâverâünnehir üzerinden Kara Hitaylara karşı yapılacak taarruz, hem İslam âleminin desteğini sağlayacağı gibi hem de eskiden beri gelen Hitay Devletine karşı mücadele etme fırsatı için cephe açmış olacaktı. Ayrıca Sultan Muhammed, bir Selçuklu varisi olarak Sultanü'l-İslam ünvanını alması için kâfir bölgelere karşı fetihlerde bulunması gerekmekteydi. Böylece Müslümanlardan alacağı meşruiyet ile Halifenin onu Sultan ilan etmesi zorunluluk haline gelecekti. Mâverâünnehir bölgesinin Hârezmşâh Devleti için bir diğer önemi ise ticarî güzergâhın emniyete alınması idi. Bu yönleriyle başlayan Mâverâünnehir olayları, beraberinde Hitaylarla beklenen mücadeleyi getirmiş oldu ve Kara Hitay Devleti yıkıldı. Nitekim Sultanın bir süre bu

bölgede kazandığı başarılar, artık kendisini Sultanü'l-İslam görmesi için yeterli oldunluğa erişince, Halifeden kendisini tanıması ve hâkimiyetini onaylamasını istedi.

Hârezmşâh Devletinin belki de en mühim sorunlarından biri, Halife olan mücadele idi. Bu mücadele, İslam âlemi içerisinde yaratmış olduğu parçalanmayla gelecekteki büyük tehlikelerinde bir nevîdavetkârlığını yaptı. Halife, dünyevî emelleri doğrultusunda yerel hanedanlar, atabeyler, Batınîler, Gurlular ve nihayetinde tam olarak ıspat edilmese de Moğollarla dahi ittifaklar kurarak, Hârezmşâh Devletinin oluşturmaya çalıştığı merkezi devlet fikrine engel olmaya ve kendi hâkimiyetini tesis etmeye çalışmaktaydı. Sultan Muhammed ise kendini her açıdan Selçuklu Devleti hükümdarlarının bir devamı olarak görmekte ve haklı gerekçelerle Halife'den dünyevî liderliği talep etmekteydi. Hârezm ve Bağdat arasındaki bu çekişme, Sultan Muhammed'in Abbasi Halifeliğini tanımaması noktasına kadar geldi ve Sultan, Hilafetin Abbasoğullarının hakkı olmadığını ilan ederek, Hüseyin soyundan yeni bir Halifenin manevî hâkimiyetini kabul ettiğini açıkladı. Bu durumu tasdik için de Bağdat Seferine çıkmaya karar verdi. Kış şartlarından dolayı başarısızlıkla neticelenmesine rağmen bu hareket, bu coğrafyadaki Müslümanların birliğini tesis etmenin artık imkânsız noktaya ulaştığını göstermekte ve Hârezmşâhlarında elini, her geçen gün kuvvetsizleştirmektedir. Sultan Muhammed, Bağdat Seferinde başarısız olasa da genel olarak, Irak Seferinde başarılar elde etti ve yeni bir Halife belirleyecek kadar kendini gücün merkezi konumuna yerleştirdi. Ayrıca Sultan yeni bir Halife tayini ile en-Nâsır'ın adını bazı bölgelerde hutbelerden kaldırdı. Fakat darb edilen paralarda Halifenin isminin devam ettiği görülmektedir.¹⁰⁶² Hârezmşâh her ne kadar Halife'yi tanımadığını ilan etmiş ve yeni bir Halife tayin etmişse de bu olayın getirebileceği ekonomik olumsuzlukları göz ardı etmemiştir.

Bu olayın tarihsel açıdan başka bir önemi ise Selçuklu Devleti sayesinde Sunnî İslamın Abbasoğullarının eliyle devam ettirilmesi ve desteklenmesi düşüncesi,¹⁰⁶³ Hârezmşâh'ın bu girişimiyle içtihadî noktada bir değişime uğramıştır. Türk kabileleri

¹⁰⁶² Rus araştırmacılar tarafından yapılan kazılarda Hârezmşâh hanedanından Muhammed dönemine ait elde edilen sikkeler, 1218 ve 1219 yıllarına aittirler. Büyük hacimde altmış iki tane sikke bulunmuştur. 59 tanesi Çaganian, 1'i Termez'de, 2'si ise yeri belirtilmemiştir. Hârezmşâh Muhammed, genellikle sikkelerde adının belirtilmesine büyük önem verir, şehirlerde ticarete kullanılmasına alışılan şekilde sikkeleri tipine göre darp ettirirdi. E. A. Davidoviç, "Noviy Sredneaziatskiy monetmy dvor Muhammada Horezm- şaha (1200-1220)", I, 1968, 277-284.

¹⁰⁶³ Barthold Spuler, "Selçuklular ve Halefleri", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyet*, (Çev. Hamdi Aktaş, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, 157-158.

tarafından Abbasoğullarına sağlanan siyasî destek, Alâeddin Muhammed'in tutumu ile artık Hüseyin soyundan gelenlere çevrilmek istenmesi bir zihniyet değişiminide gerektiriyordu. Abbasi Hilafeti her ne kadar Türk göçebelerinin desteğine ihtiyaç duymadığını düşünse de bölgede başlayan siyasî ve idarî istikararsızlık, Moğol istilasının kolay bir şekilde yerleşmesini beraberinde getirmiştir. Sunnî zihniyetten Şii düşünceye geçme teşebbüsü olarak da değerlendirilebilecek bu durum, Alâeddin Muhammed'in siyasî çıkarları doğrultusunda yağıtığı bir hamleydi. Nitekim Sultan Muhammed'in başarıya ulaşmasa da böyle bir hamleyi yapması, Selçuklu döneminde beri gelen Sunnî düşünce siteminin terkedilme girişimi olarak değerlendirilebilir.

Sultan Muhammed, Irak Seferi dönüşü kendisinin ve Türk tarihinin kaderini etkileyecek olaylar örüntüsü içerisine girdi. İslam ülkeleri ve kafir beldeler arasında Cüveynî'nin ifadesi ile *Zü'l-karneyn Seddi*¹⁰⁶⁴ olan Hitay Devleti yıkıldıktan sonra Mâverâünnehir bölgesine doğru Moğol unsurlarının tamahı artmış durumdaydı. Nihayetinde Güçlük'ün Moğolların önünden kaçarak, Hitay Devleti içerisinde önemli bir konuma gelmesi, sonrasında bu devleti ele geçirme planları ve Hârezmşâh ile olan mücadelesi Cengiz Han'ın yüzünü batıya çevirmesine sebep olan ilk olaylardır. Moğollar, Cengiz Han'ın hâkimiyetinde büyük başarılar elde ettikten ve Moğol – Tatar¹⁰⁶⁵ unsurlarını bir araya getirip, hâkimiyetini tam anlamıyla tesis ettikten sonra, batıya doğru tazyike başladılar. Cengiz, ticari münasebetlerle bölgenin nabzını tutmaya çalıştığı gibi, hakikatte de batının mallarına ihtiyaç duymaktaydı. Fakat asıl amaç, bölgeye müdahil olmaktı. Nitekim Sultana gönderdiği elçilik heyetinde onu oğlu olarak gördüğünü ve öyle bir muhabbetle yaklaştığını bildirmekteydi. Ortaçağ uluslararası ilişkilerinde bu cüret, ancak kendinden alt bir devlet hükümdarına yapılabilecek bir davranıştı. Her iki tarafta birbirlerini tanıma ve güçlerini ölçme

¹⁰⁶⁴ Cüveynî'nin kullandığı bu tabir ile *Sedd-i İskender* olarak bilinen Kur'ân-ı Kerîm'de *Zü'l-karneyn*'in iki dağ arasında yaşayan bir kavmin Yecüc ve Mecüc kavmiyle aralarına bir set yapmasını istediği olaya atıf yapılmaktadır. Bu kavmin isteğini yerine getiren İskender, iki dağ arasına demir kütleleri eritir ve üstüne bakır dökerek adı geçen bu seddi yapar. Böylece Yecüc ve Mecüc kavmi geçilmez bu dağın arkasında kalır (*Kur'ân-ı Kerîm, el-Kehf 18/83-98*; İskender Pala, "Sedd-i İskender", *DİA*, XXXVI, 276-277). Cüveynî, Şemseddin Ali b. Muhammed'in Hitay seferinin muzafferiyeti haberi geldiğindeki düşüncelerini aktarırken bu tabiri kullandığını belirtir. Böylece Moğollar Yecüc ve Mecüc kavmine benzetilerek, Hitay Devleti bunlar ile İslam alemi arasında bir sed vazifesi gördüğü ve artık bundan sonra İslam âleminin huzuru ve güvenliğinin kalmayacağı ifade edilmektedir. Cüveynî, II, 62-63.

¹⁰⁶⁵ Moğol ve Tatarlar arasındaki ilişki ve bu iki komşunun birbirlerinden farkları hakkında, efsanevi unsurlara dayandırılarak bazı açıklamalar yapılmıştır. İncil'de geçen Yafesin oğullarından Yecüc ve Mecüc'e (Gog and Magog) dayandırılarak yapılan bu izahat için bkz. John St Bayle, *The Mongols*, JESL(1848-1856), sayı: 1, 1848, 86-102.

döneminden sonra mücadele safhası kendiliğinden oluştu. Hârezmşâh Muhammed'in cüretkâr ve müdahaleci Moğol Han'ına karşı takındığı tavır, onun sonrasında gösterdiği askeri taktikle uyumamaktadır. Hârezmşâhların Moğollarla ilk karşılaşmasından sonra Sultan'da Moğollara karşı oluşan kanaat böyle bir askeri taktiği almış olması için gösterilebilecek en mühim sebeptir. Moğollarla ihtiyatsızca kurulan ilişkiler ve üstüne Sultanın mağruriyeti, başarısızlıkların kapısını aralamıştır. Sultan Muhammed, hükümdarlığı süresince zaten ihtiyatlı bir padişah olmadığı gibi, azametini haddinin çok üstünde farzeden mağrur bir kişiliğede sahipti. Bu minvalde gelen tehlike tam olarak kavranamadı, ihmalkârlık gösterildi ve Moğollara karşı gerekli tedbirler alımadı.¹⁰⁶⁶ Buna karşılık Moğollar, zeki ve son derece ihtiyatlı hükümdarları ile birlikte batıyı işgal etme arzusu ile yanıp tutuşuyorlardı. Moğolların hayat şartları, göçebe unsur olarak batının onlara sağlayacağı imkânlar ve bu doğrultuda Cengiz Han'ın *Cihan Hâkimiyeti* düşüncesi, bu unsurların Hârezm meleketine yönelik gayret ve iştahlarını artırmaktaydı.

Cengiz Han'ın güçlü askeri gücüne karşılık, Hârezmşâh Devleti ordusu genel itibariyle Kanglı-Kıpçak Türk unsurlarına dayanmaktaydı. Tekiş döneminden başlayan askeri ihtiyaçtan ve coğrafi şartlardan dolayıda kısmen bir mecburiyet sonucu meydana gelen bu tribal insan unsuru etkisi, Hârezmşâh devletinin kuruluş ve gelişme aşamasında oldukça mühim rol oynamışlardır. Fakat Selçuklu devletinde de ilk başlarda önemli rol üstlenen göçebe Türk kabileleri, merkezi devletin tesisi ve şehir medeniyetinin oluşturulması ile birlikte bu devlet içerisinde eritilmiş ve devlet bu unsurları kontrol altına alabilmişti. Ancak Hârezmşâhlar, Selçuklu Devletinin kontrol altına alabildiği bu yapıya, aynı doğrultuda bir siyaset geliştirememiş ve devletin zaafi konumuna getirilmişlerdir. Bilhassa Alâeddin Muhammed'in annesi Terken Hatun'un nüfuzu ile Hârezmşâh Devletinde önemli mevkileri elde eden bu göçebe kabileler, askeri teşkilatında bel kemiğini oluşturmaktaydılar. Netice itibariyle devletin müesseselerini zaafa uğramasında etkin olan yerel unsurlar, Moğollar karşısındaki askeri başarısızlıktada mühim bir etkiye sahip olmuşlardır.¹⁰⁶⁷ Sultanın askeri yapıya güvensizliği kaynakların bir kısmında yer yer vurgulanmaktadır. Sultan Muhammed'in Moğollara karşı kale savunma sistemi ile karşılık vermesi, bu güvensizliğinde bir

¹⁰⁶⁶ Bir hükümdarın ve komutanın en önemli meziyetleri olan ihtiyat, tedbir ve bu doğrultuda uygulaması gerekenler hakkında Kutadgu Bilig'de önemli bilgiler mevcuttur. bkz. Yusuf Has Hâcib, s.410-412; Erkan Göksu, "Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı", *JISR*, c. 2/6, kış 2009, 270-271.

¹⁰⁶⁷ Fuad Köprülü, *Tarih Araştırmaları I*, 205,2013; İzzet Çıvgın, *Ortaçağ Tarihi*, Maya Akademi, Ankara 2008, 624.

göstergesidir. Sultan, Moğolların gücüne vakıf olduktan sonra, bir meydan muhaberesinden kaçarak, kale savunma sistemi ile karşılık verince, Cengiz Han ordularını dengeli ve taktiksel olarak Hârezmşâh Devletinin hâkim olduğu bölgelere dağıtıp, işgali gerçekleştirdi.

Avrupa kaynaklarında İskender, Napolyon ve Timur ile birlikte savaş sanatı ve liderlik yönleriyle beraber anılan Cengiz Han, böylece İslam ülkelerini fethetti.¹⁰⁶⁸ Dünya Tarihini yeniden şekillendiği bu dönemde o güne kadar kurulan siyasi ve sosyal, her türlü düzen tekrardan çizilmeye başlandı. Bu minvale bazı tarihçiler Moğol imparatorluğunun Türk ve İslam dünyasında yaratmış olduğu yıkımı bir facia olarak değerlendirmekte ve bundan sonra bu bölgede medeniyetin tekrardan tesis edilemediğini ifade etmektedirler. Bu süreçten sonra Türk-İslam ve İranî sosyo-kültürel yaşam, Moğol istilasından uzak kalmış olan yerel unsurlar tarafından temsil edildi. Ayrıca Hârezmşâh Devletinin yıkılması ile ebirlikte dönemin ilmî ve edebi hayatı büyük bir sarsıntı geçirdi.¹⁰⁶⁹ Sultan Muhammed'in Moğollar önünden kaçışı ile başlayan sergüzeşt hayatı Âbeskûn adasında son bulurken, kısa sürede yıldızı parlayan devletinde yıkılma süreci Celâleddin'in çabalarına rağmen kaçınılmaz sona yaklaştı. Ortaçağda Selçuklu sonrası parlayan Hârezmşâh Devleti, Türk-İslam tarihinin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik yönden en mühim dönemlerinden biridir. Bu devletin kısa sürede büyük bir güç haline gelişi ve müesselerini hem tam anlamıyla tesis edemeyişi hem de göçebe unsurların tesiri altında kalışı, onun yıkılma sürecine yapısal nedenlerdir. Ayrıca Hıta devleti ile olan mücadeleden dolayı Moğol-Tatar kavimleri önündeki bendin açılması ve Hârezmşâhların aniden böyle hudutsuz güçle karşılaşmaları, tam anlamıyla gücünü tesis edememiş bu devlet için sonun başlangıcı olmuştur.

¹⁰⁶⁸ Howorth, *History of the Mongols*, I, 49; J.B. Bury-M.A., F.B.A., *The Cambridge Medieval History*, c. IV, Cambridge at the University Press 1923, 631.

¹⁰⁶⁹ Bernard Lewis, *The Mongols, the Turks and the Muslim Polity*, Transactions of the Royal Historical Society, sayı: 18 (1968), 50; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, 292.

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraus), *Abû'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, c.I-II, Ankara 1999.
- Abu'l-Kasım Hasan bin Ahmed el-Unsurî, *Divan*, Merkez Furuş-i Kitabhane-i İbn Sina, Tahran 1341.
- Additions To The Oriental Collection*, Edt. Reginald Stuart Poole, LL. D, London 1890, c:II, s.PL. XXVII; *Additions To The Oriental Collection 1876-1888*, C:V-VIII, s.83.
- Additions To The Oriental Collection*, Edt. Reginald Stuart Poole, LL. D, London 1890, c. II, s.PL. XXVII; *Additions To The Oriental Collection 1876-1888*, c. V-VIII.
- Afâf Seyyid Sabre, *et-Târîhü's-siyâsî li'd-devleti'l-Hârezmşâhiyye*, Kahire 1407/1987.
- Âfan Selcuk, "Tarih-î Selçukiyan ve Şûeray-ı An Zeman", *Vâhid*, Tahran 1352, sayı: 121, 1039-1049.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, (trc. Ekber N. Necef - Ahmet R. Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 2011.
- Akkale, Alî Sefirî, "Resâle-i İbtidâyî Devletî Harezmsâhiyyan ve Pâyân-ı Kâr Sultan Muhammed Harezmsâh", *Kozâreş-i Mirâs*, sayı: 34, 1388, 29-30.
- Alan, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.
- Algar, Hamid, "Necmeddîn-i Kübrâ-Kübrevviye", *DİA*, c. 32, 498-506.
- Ali Ekber Dehhoda, *Logatname-i Dehhoda*, c. 39, Tahran 1332, 370.
- Ali Ekber Dekhoda, *Logatname-i Dehhoda*, Danışgah-ı Tahran, Tahran 1347, c.21, 797-798.
- Allayhâr Hil'etberî- Mahbube Şerîf, *Tarihî Hârezmşâhiyân*, Ülumî İnsânî, Tahran 1389.
- Allen, Terry, *Byzantize Sources for the Jâmi' al-tāwarīkh of Ra shīd Al-Dīn*, Ars Orientalis, c. 15, 1985.

- Alptekin, Coşkun, “Selçuklu Paraları”, *SAD, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl*, III, Ankara 1971, 435-591.
- Amitai-Preis, Reuven, “New Material from the Mamluk Sources for the Biography of Rashid al-Din, *The Court of the Il-khans 1290-1340*”, (Nşr. Julian Raby - Teresa Fitzherbert), Oxford University Press, Oxford 1996.
- Andreasyan, Hrand D., “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, *TD*, I / 1-2, İstanbul 1949-1950, 95-118 + 401-438.
- Andreasyan, Hrand D., “XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar”, *TED*, 3, İstanbul 1973, 83-148.
- Anne E. Wardwell, “Two Silk and Gold Textiles of the Early Mongol Period”, *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, 79(10), (Dec., 1992), 354-378.
- Anonim, *Hududü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, el-Dâr el-Sekâfiye'l Neşr, Kahire, 1423, c. I, 118-119; V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Merik İle'l-Magrib*, (Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmet Temir), TTK, Ankara 2010.
- Anonim, *Tarih-i Sistan*, (thk. Melik el- Süerây-ı Bahar), Kelale Hâver, Tahran 1366.
- Arends, A . K, “The Study of Rashîd ad-Dîn’s Jâmi’u’t-Tawârîkh in the Soviet Union”, *CAJ*, XIV, Wiesbaden 1970, 40-61.
- Aristov, Nikolay Aleksandroviç, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, (Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay. İstanbul 2014.
- Artuk, İbrahim- Cevriye, “Bazı İslâm Şehirlerinde Hangi Devletler Sikke Kesmiş ve Bu Şehirlere Ne Gibi İsimler Verilmiş”, *Belleten*, LXVII / 249, Ankara 2003, 421-445.
- Artuk, İbrahim- Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslami Sikkeler Katoloğu*, c. I-II, İstanbul 1971.
- Artuk, İbrahim, Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katalogu*, c:I-II, Ankara 1974.
- Asâdî, Zohreh, “Study of Ghurids Situation in Sultan Mohammad Khwarezm Shah Period”, *Doğu Araştırmaları*, sayı: 5, İstanbul 2010, 91-96.

- Aştıyanî, Abbas İkbâl, “Şerhî Halî Reşîdüddin Vatvat”, *Armağan*, Sayı: 115, Tahran 1309, 398-400.
- , “Şerhî Halî Reşîdüddin Vatvat”, *Armağan*, Sayı: 116, Tahran 1309, 453-462.
- , “Şerhî Halî Reşîdüddin Vatvat”, *Armağan*, Sayı: 117, Tahran 1309, 518-526.
- , “Şerhî Halî Reşîdüddin Vatvat”, *Armağan*, Sayı: 118, Tahran 1309, 600-608.
- , “Şerhî Halî Reşîdüddin Vatvat”, *Armağan*, Sayı: 119, Tahran 1309, 690-706.
- , “Şerhî Halî Reşîdüddin Vatvat”, *Armağan*, Sayı: 120, Tahran 1309, 725-742.
- , “Şerhî Halî Reşîdüddin Vatvat”, *Armağan*, Sayı: 121, Tahran 1309, 820-826.
- , “Şerhî Halî Reşîdüddin Vatvat”, *Armağan*, Sayı: 122, Tahran 1309, 890-901.
- , “Se Sened ez Esnâd-i Târîhî-yi Dîvân-i Hârezmşâh be Kalem-i Reşîdüddin Vatvât”, *Mecelle-i Ârmağân*, 19/2, 1317, 75-81.
- , “Zendegân-ı Acibî Yek-i ez Hûlefây-ı Abbas (el-Nasr Lidinillâh)”, *Mecelle-i Şerk*, Tahran 1310, sayı: 6/1, 440-441.
- , *Tarihî İrân Pes ez İslâm*, Kitaphâne-yî Milli-yî İrân, Tahran 1389.
- , *Tarihî Moğol*, Emir Kebir, Tahran 1388.
- , *Tarih-i Moğol*, Müessese-i İntişârât-ı Negâh, Tahran 1387.
- , “Zendegân-ı Acibî Yekî ez Hulefâyî Abbas (el-Nâsır Lidinillah)”, *Şerk (Edebiyat ve Zebanha)*, sayı: 6, 1310, 329-352.
- Ateş, Ahmed, “Raşid Al-Din Vatvat’ın Eserlerinin Bâzı Yazma Nüshaları”, *İÜ TD*, c. 10, İstanbul 1959, 1-24.
- Attar, Aygün, “Ermeni Tarih Yazıcılığı”, *TİD*, XXII/1, İzmir 2007, 1-18.
- Avfî, Muhammed, *Câmiü’l-Hikâyât ve Lâvâmî’ül Rivâyât*, (tsh. Câfer Şe’ârî), Şirket-i Sehâmî, Tahran 1363.
- Avfî, Muhammed, *Lübâbü’l-elbâb*, c. I, 80. (Nşr. E.G. Browne), Persian Historical Texts, vol. IV, London-Leide 1906 Önsöz ve notlar: Mirza Muhammed Kazvinî, c. II, (Nşr. E.G. Browne), Persian Historical Texts, Vol.II, London-

- Leide1903; mkd. Muhammed b. Abdulvehhab Kazvinî, tsh. Seyyid Nefîsî, Tahran 1389.
- Avfî, Muhammed, *Succesor of Mahmûd of Ghazna in Plitical, Cultural and Administrative Perspective*, (tsh. Câfer Şe'ârî), Tahran 1991.
- Ay, Zahide, *Alamut Sonrası, Nizari İmailîliği (13-15. Yüzyıllar)*, Önsöz Yayınları, İstanbul 2012.
- Ayan, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007.
- Aykut, Tuncay - Aydın, Şennur, *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri - Mongol and Ilkanid Coins*, (Çev. Virginia Taylor Saçlıoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992
- , *Sikkeler ne Anlatır? Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çokkültürlülük*, (Nşr. Begüm Irmak), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
- Aziz, Ghulam Rabbani, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karaçi 1978.
- Batur, D. Ahsen, *1200 Yıllık Sürgün*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Bâ'vefa, İbrahim, "Menasebetî Siyasi-i Hârezmşâhiyan ve Abbasiyan", *Tarihî İslam*, sayı: 25, Bahar 1385, 101-142.
- Bâ'vefâ, İbrahim, "Siyasetî Dâhilî ve Haricî El Nasır Lidinllâh der Edvâref Memalikî İslam", *Tarihî Revabitî Haricî*, 1390, sayı: 48, 24-25.
- Bağdâdî, Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed, *et-Tevessül ile't-teressül*, (Nşr. Ahmed Behmenyar), Şirketî Sehâmî Çap, Tahran 1315, 12-29.
- Bağdâdî, Yakut Hemevî, *Mücemü'l Buldan*, (Nşr, Sâzıman-ı Miras Ferhengi-yi Keşver), Tahran 1383.
- Bakır, Adulhalik, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2004.
- Barthold, V. V., *Tezkire-yi Coğrafyâ-yi Târîhî-yi İrân*, (trc. Hamza Serdâdver), Tahran 1372.
- Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990.

- Barthold, V.V., *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2010.
- Barthold, V.V., *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka), TTK, Ankara 2006.
- Barthold, V.V., “Karategin”, *İA*, VI, 338-339.
- Barthold, V.V., “Kara-Hıtaylar”, *İA*, IV, 273-276.
- Barthold, V.V., “Moğol İstilası ve İran Kültüründe Tesisleri”, (trc. İlyas Kamalov), *Âşinâ*, VII/23-24, Ankara 2006, 13-21.
- Barthold, V.V., *İlk Müslüman Türkler*, trc. M. A. Yalman - T. Andaç - N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008.
- Barthold, V.V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (Nşr. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990.
- Barthold, V.V., *Tarihte Türk Dünyası*, (trc. M. A. Yalman - T. Andaç - N. Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul 2008.
- Barthold, V.V., *Tezkire-i Coğrafya-yı Târîh-i İran*, (trc. Hamza Serdâdver), Tahran 1308.
- Barthold, V.V., *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, (trc. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- Barthold, V.V., *Raboti po İstoricheskiy Goğrafii*, Moskova 1965.
- Barthold, W. “Altüntâsh Al-Hâjib, Abû Sa'id”, *EF*, Leiden, 1986.
- Barthold, W., “Harizmşah”, *İA*, VI, 263-265.
- Baydemir, Hüseyin, *Özbek Efsaneleri*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2011.
- Bayle, John St, “The Mongols”, *Journal of the Ethnological Society of London (1848-1856)*, sayı: 1, 1848, 86-102.
- Bayram, Mikail, *Selçuklular Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler*, NKM Yayınları, İstanbul 2008.
- Bayram, Mikail, *Sosyal ve Siyâsî Boyutlarıyla Ahi Evren-Mevlânâ Mücadelesi*, NKM Yayınları, İstanbul 2012.

- Bayram, Mikail, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Kömen Yayınları, 2005.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, TTK, c. I, Ankara 1946.
- Bedrosian, Robert Gregory, *The Turco-Mongol Invasions and the Lands of Armenia in the 13-14th*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Columbia University, Faculty of Philosophy, New York 1979.
- Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davud, *Kitâbu Fütûhu'l-Buldân*, I-III, (Nşr. Selâheddîn el-Müneccid), Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire 1956;
- Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, (trc. Zakir Kadiri Ugan), I-II, Maarif Vekâleti, İstanbul 1955-1956.
- Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân (Ülkenin Fetihleri)*, (trc. Mustafa Fayda), KB, Ankara 2002.
- Belâzurî, *Kitâbu Fütûhu'l-Buldân*, (Nşr. Abdillâh Enis Tabba' - Ömer Enis Tabba'), Müessesetü'l-Maârif, Beyrut 1407/1987
- Belâzurî, *KitâbuFütûhu'l-Buldân*, (Nşr. Fuat Sezgin), Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt - Main 1992.
- Belâzurî, *KitâbuFütûhu'l-Buldân*, (Nşr. Rıdvân Muhammed Rıdvân), Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, Beyrut 1978, 1983.
- Berthels, E., "Necm-ed-Din Kübra", *İA*, IX, 163-164.
- Beyânî, Şîrîn, *Moğol Dönemi İnan'ında Kadın*, (Çev. Mustafa Uyar), TTK, Ankara 2015.
- Beygî, Hûşeng Hüsrev, "Hâtire-i Nigârîhâyî Şihâbeddin Nesevî", *Zeman*, sayı: 64, Tahran 1386, 33-36.
- Beyhaki, Hâce Ebu el-Fazl Muhammed bin Hüseyin Debir, *Tarih-i Beyhak*, (tsh. Ali Ekber Feyyaz), Tahran 1384.
- Beyzâvî, Kadî Nâsireddin Abdullah b. Ömer, *Nizâmü't-Tevârih*, (tsh. Behmen Mirzâ Kerimî), Kitabhâneyi'ülûmî, Tahran thz.
- Bilgin, Orhan, "Cüveynî Atâ Melik", *DİA*, c.8, İstanbul 1993, 140-141.
- Biran, Michal, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History*, Cambridge 2005.

- Blair, Sheila S. "Patterns of Patronage and Production in Ilkhanid Iran: The Case of Rashid al Din", *The Court of the Il-khans 1290-1340*, (Nşr. Julian Raby - Teresa Fitzherbert), Oxford University Press, Oxford 1996.
- Bosworth, C.E. "Khwarazm", *EP*, IV, 1061.
- Bosworth, C.E. "*The Ghaznavids*", *History of Civilizations of Central Asia, IV, (The Age of Achievement: AD 750 to the End of the Fifteenth Century)*, (Eds. M.S. Asimov and C.E. Bosworth), Unesco 1998, 103.
- Bosworth, C.E. *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Caliphate (994-1040)*, New Delhi 1992.
- Bosworth, C.E., *The Medieval History of İron, Afganistan and Central Asia- "The Early İslamic History of Ghûr"*, London 1977, 116-133.
- Boyle, John Andrew, "Rashîd al-Dîn and the Franks", *CAJ*, XIV, Wiesbaden 1970, 62-67.
- Boyle, John Andrew, "Kiragos of Ganjak on the Mongols", *CAJ*, VIII/3, Wiesbaden 1963, 199-214.
- Boyle, John Andrew, "Rashîd al-Dîn: The First World Historian", *Iran*, IX, London 1971, 19-26.
- Bretschneider, E., "*Moğol İparatorluğu Devri*" *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, (Çev.: Kürşat Yıldırım), Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.
- Brockelmann, Carl "Nesevî", *İA*, IX, 200-201.
- Browne, Edward Granville, "Note on the Contents of the Ta'rîkh-i-Jahân-Gushâ: or History of the World-Conqueror, Changiz Khan, by Ata Malik Juwayni", *JRAS*, London MDCCCCIV/1904, 27-43.
- Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (trc. Kıvameddin Burslan), TTK, Ankara 1999.
- Bundârî, İmâddîn el-Kâtib İsfahânî, *Zubdetu'n-Nursa ve Nuhbetu'l-Usra (Histoire des Seldjoucides de l'İrâq)*, (Nşr. Martinus Theodorus Houtsma), Recueil de Textes Relatifs à l'Histoire des Seljoucides, II, E. J. Brill, Leiden 1889.

- Bünyadov, Musaoğlu Ziya, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinliler Devleti*, (trc. Tural Rızayev), Derin Yayınları, İstanbul 2003; *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti 1136-1225-ci İllər*, (trc. Cahangir Qəhrəmanov), Şərq-Qərb, Bakı 2007
- , “Azerbaycan”, *DİA*, 4, İstanbul 1991, 317-322
- , “Rapports Sociaux et Économiques Regnant en Albanie du Caucase à la Veille de la Conquête Arabe (Fin VIe dé But VIIe Siècles)”, *BK*, XXIX-XXX, Paris 1972, 313-333
- , *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, (trc. Cabbar Cabbarov - Həsən Əlizadə), Şərq-Qərb, Bakı 2007.
- Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabeyleri Devleti, 1136-1225*, Azərbaycan Dili ve Tarixi, Bakı 2007.
- Büyük İslam Tarihi*, I-XV, (trc. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, 2000.
- Cafer Şiâr, *Silsile-i İntişarat-ı Encümen-i Asar-ı Milli: 66*, Çaphane-i Daverpenah, Tahran 1378.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1993.
- Caferoğlu, Ahmet, *Uygur Sözlüğü Tercümesi*, İstanbul 1934.
- Cahen, Claude “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı”, (trc. Nejat Kaymaz), *TAD*, VII/12 - 13, Ankara 1969, s. 193-221.
- Câmî, Abdurrahman, *Nefahatü'l-Üns Min Hadarati'l-Kuds*, (trc. Lâmi-i Çelebi), Marifet Yayınları, İstanbul 1980.
- Carpini, Johann de Plano, *Geschichte der Mongolen und Reiseberich, 1245-1247*, (Çev. Frederich Risch), Leipzig 1930
- , *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (Çev. Ergin Ayan), Derya Kitabevi, Trabzon 2004
- , *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247)*, (Çev. Ergin Ayan), Gece Kitaplığı, İstanbul 2015
- , Carpini, Friar Giovanni di Plano, *The Story of the Mongols whom we Call the Tatars*, (Çev. Erik Hildinger), Branden Publishing Company, Boston 1996

- , C. Paymond Beazley, *The Text and Versions of John Plano Carpini and William de Rubruquis*, Hakluyt Society, London 1903.
- Catalogue Of Oriental Coins In The British Museum*, c. III, London 1877.
- Ceceli, Gülseren, *Hârizmşah Hükümdarı Sultaşah Mahmud*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, İstanbul 2006.
- Celâleddin Suyutî, *Halifeler Tarihi*, (Çev. Onur Özatağ), Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.
- Cihângîr, Kâ'im-mekâmî, *Mukaddeme-yi ber Şinâht-i esnâd-ı Târîhî*, İntişârat-ı Encümeni Âsâr-ı Milli, Tahran 1350.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, At The Clarendon Press, Oxford 1972.
- Curfâdekanî, Ebu'ş-Şeref Nâsîh, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, Neşr: Cafer Şiar, İntişârat-ı İlmî ve Ferhengi, Tahran 1374.
- Curpalidis, G. M. "Selçuklu Devletinin Tarihiyle İlgili Fars Kaynaklarının Tekstolojik Tahlili ("Atebet el-Ketebe" Adlı XII. Yüzyılın Belge Derlemesi ve Muhammed er-Râvendî'nin "Râhat es-Sudûr ve Âyet es-Surûr" Eserinin Kıyaslandırılması Temelinde)", *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi*, (Ankara 4-7 Eylül 1989), (Nşr. Azize Aktaş Yasa - Sevey Okay Atılgan), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1997, 119-124.
- Cûzcânî, Ebû Ömer Minhâceddîn Osmân b. Muhammed Sirâceddîn (660/1262), *Tabakât-ı Nâsırî*, (Nşr. Abdülhayy Habîbî Kandahârî), I-II, Kandahâr 1328
- , Minhâc Sirac, *Tabakât-ı Nasırî*, (Nşr. Abdullah Habîbî), Encümeni Tarihi Afganistan, Kâbil 1342; *Tabakât-ı Nâsırî*, Dünya-i Kitâb, Tehrân 1363/1984
- , *Tabakât-ı Nâsırî*, Encümen-i Târîh-i Afganistan, Kâbil 1342/1963
- , *Tabakât-ı Nâsırî*, (Nşr. - trc. Mümtaz Liyakat), Sang-e-Meel Publications, Lahor 2004
- , *Tabakât-ı Nâsırî: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, including Hindustan; from A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.)*, I-II,

(trc. Henry George Raverty), Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi 1970

- , *Tabakât-ı Nâsirî: Selçuklular*, (trc. Erkan Göksu), Taşhan Kitap, Tokat 2011
- , “On İkinci Tabaka Selçuklular”, (trc. Akbar A. Aghdam), *Tarih Okulu*, VIII, İzmir 2010, 111-140.
- , *Tabkât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, (trc. Erkan Göksu), TTK, Ankara 2015
- Cüveynî, Alâeddîn Atâ Melik b. Bahâeddîn Muhammed b. Muhammed, *Kitâb-ı Târîh-i Cihân-Guşây*, III, *Der Târîh-i Mengû Kâ'ân ve Hûlâgû ve İsmâ'îlyye*, (Nşr. Mîrzâ Muhammed b. Abdülvehhâb Kazvînî), E. J. Brill, Leiden 1355/1937, 1958. Tehrân 1375
- , *Kitâb-ı Târîh-i Cihân-Guşây*, II, *Der Târîh-i Hârezmşâhîyân*, Leiden 1334/1916
- , *Tarih-i Cihangüşa*, tash. Muhammed Kazvini, Müessesesi-i İntişârât-ı Negâh, Tehran 1388; *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1988
- , *Tarih-i Cihangüşâ*, tsh. Muhammed bin Âbdulvehhâb Kâzvinî, Müessesesi-i İntişârât-ı Negâh, Tahran 1388
- , *Güzîde-i Târîh-i Cihânguşâ-yi Cüveynî*, (Nşr. Cafer Şiar), Neşr-i Bünyad, Tahran 1991
- , *Kitâb-ı Târîh-i Cihân-Guşây*, I, *Der Târîh-i Çengîz Hân ve Â'kâb ve tâ Gûyûk Hân*, Leiden 1329/1912
- , *Tahrîr-i Nev ez Târîh-i Cihânguşây* (Nşr. Mansur Servet), Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebir, Tehrân 1362/1983
- , *Târîh, Fâtihu'l-Âlem Cihanguşay*, (trc. Muhammed Altuncu), Haleb 1405/1985
- , *Tarih-i Cihangüşa*, I-III, (trc. Mürsel Öztürk), KTB, Ankara 1988; KB, Ankara 1998; TTK, Ankara 2013

- , Cüveynî, *Tarihi Cihanküşa Tercümesi*, (Nşr. S. M. Tevfik Okbatan), I, TTK, Ankara 1938
- , Juvaini, Ala-al-Din Ata-Malik, *The History of the World-Conqueror*, I-II, (trc. John Andrew Boyle), Manchester University Press, Manchester 1958.
- Çakıroğlu, Hülya, *Müferricü'l-Kurub'a Göre Selahaddîn Eyyübî Sonrası ve el-Melikü'l-Âdil Dönemi (H. 590-615 / M. 1194-1218)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), KATÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Trabzon 2008.
- Çıvıgın, İzzet, *Ortaçağ Tarihi*, Maya Akademi, Ankara 2008.
- Çöğenli, M. Sadi, "Mutarrizî", *DİA*, XXXI, 375-377.
- d'Ohsson, Abraham Constantin, *Moğol Tarihi: Denizler İmparatoru Cengiz*, trc. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınlar, İstanbul 2008
- , *Histoire des Mongols Depuis Tchinguiz-Khan Jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan*, La Haye - Amsterdam 1834-1835.
- D'ohsson, M. Baron C., *Moğol Tarihi*, (trc. Ekrem Kalan - Qiyas Şükürov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Daftary, Farhad, *İsmaililer Tarih ve Kuram*, (Çev. Ercüment Özkaya), Raslantı Yayınları, Ankara 2001.
- Dames, M. Longworth. "Gazne", *İA*, IV, MEB 1997, 741-742.
- Davidovich, E.A., "Noviy sredneaziatskiy monetniy dvor Muhammada Horezmsaha (1200-1220 gg.)", *Sovetskaia Arheologia*, I, Moskova, 1968.
- Defterdâr Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Demiralp, Meltem, *Hârezmşâhlar Devletinde Alâaddin Muhammed'in Annesi Terken Hatun*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, İstanbul 1997.
- Devletşah, *Şair Tezkireleri (Tezkiretü'ş-Şuarâ)*, (Çev. Necati Lugal, İstanbul 2011, s.71.
- Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, TDAV, İstanbul 1988.

- Dulaurier, M. Eduard, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar (Vartan'ın Umumi Tarihinden Müstahreç)*, (Çev. Mahmud Kemal Ayas), *TM*, V, İstanbul 1936, 27-48.
- Dulaurier, M. Eduard, *Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar (Müverrih Kiragos'dan Müstahreç)*, (Çev. Hırand D. Andreasyan), *TM*, II, İstanbul 1928, 139-217; (Nşr. Gürsoy Solmaz), MTR, Ankara 2002.
- Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, TTK, Ankara 2007, 243.
- Ebrhard, W., "Türkistan Seyahatnamesi", *Belleten*, VIII(19), Ankara 1944, 137-142.
- Ebrî, Esğır Ferruğî, *Tarihî Guriyan*, Tahran 1387.
- Ecer, Ahmet Vehbi, "Türkân Hatun", *EÜİFD*, say. 6, Kayseri 1989, 167-176.
- Eduard Zambaur, *Nesebnâme-yi Hulefa ve Şehrî-Yârân ve Sâyir Tarihî Hevâdisî İslam*, (trc. Muhammed Cevad Meşkûr), Kitap Furûşî Hayyam, Tahran.
- Eflâkî, Ahmed, *Ariflerin Menkıbeleri*, (Çev.: Tahsin Yazıcı), Kabalcı, İstanbul 2012.
- el-Bagdâdî, Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed, *et-Tevessülile't-teressül*, Tahran 1315.
- el-Birûnî, Ebû Reyhan *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2011.
- el-Birûnî, Ebû Reyhan, *The Chnoroology of Ancient Nations*, (Çev. C. Edward Sachau), London 1879.
- el-Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Çev. Kıvameddin Burslan), Ankara 1999.
- el-Cûrcânî, İsmail İbn Hasan, *Zâhireyî Hârezmşâhî*, Edt. İrec Afşâr, Daniş Pejuh, Tahran 1965.
- el-Cüveynî, Müeyyidü'd-devle Müntecibüddin Bedi' Atabeg, *Atebetü'l-ketebe, Mecmû'a-i Mürâselât-i Dîvân-ı Sultan Sencer*, (Nşr. Muhammed Kazvînî-Abbas İkbâl), Tahran 1329.
- el-Fârsî, İstâhrî, Ebû İshak İbrahim bin Muhammed, *Mesâlik el-Memâlik*, (Nşr. Dar-ı Sâdr), Leyden Beyrut 2004.

- el-Herevî, Muhammed b. Yakub, *Tarihnâme-yî Herat*, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1383.
- el-İstâhrî, Ebi İshak İbrahim bin Muhammed el-Fars, *el-Mesalik ve'l Memalik*, (Nşr. Muhammed Cabir), Kahire 1381 (1961).
- el-İstâhrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Farsî, *Mesâlik el-Memâlik*, Dâr-ı Sadr, Leiden 2004.
- el-İstahri, *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.
- el-Kâşgarî, Mahmûd, *Dîvanü Lugâti't-Türk*, (Çev. Serap Tuba Yurtsever-Seçkin Erdi), Kabalcı Yay., İstanbul 2007.
- el-Kâzvinî, Zekeriya, *Âsarü'l bilâd ve Ehbarü'l ibad*, (Nşr. Emir Kebir), c. I, Tahran 1373,
- el-Makdisî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Beşşari, *Ahsenü'l Tekâsim fî Mârifet el-ekâlîm*, terc. Şirket-i Müellifan ve Müterciman, c.I, Tahran 1361
- , *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, c.I, Mekteb Metbuli, Kahire 1411.
- el-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, *İslam Coğrafyası Ahsenü't Tekâsîm*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2015.
- El-Ömerî, Şihabeddin Ahmed b. Yahya b. Fazlullah, *Mesâlikü'l Ebsâr Fi Memâlikü'l Emsâr*, (Thk. Ahmed Abdülkâdir Şâzeli), *Mecmûâyî el-Sekâfi*, Kahire 1424; *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l Ebsâr*, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- En-Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târih-i Buhârâ*, (trc. Ebû Nâsr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî), thk. Muhammed Takî, Tahran 1363.
- En-Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târih-i Buhârâ*, (trc. Erkan Göksu), Ankara 2013.
- Erdoğan, Coşkun, "Harezmi'de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi (1017-1041)", *AÜEFSD*, Haziran 2013, 143.
- Erkan Göksu, "Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı", *JISR*, c. 2/6, kış 2009, 266-281.

- er-Ravendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-üs-Sudur ve Âyet-üs-Sürûr*, (trc. Ahmed Ateş), c.I, Ankara 1999.
- er-Râzî, Fahreddin, *Câmiu'l-ulûm (Settini)*, (Nşr. Seyyid Alî Âl-i Dâvud), Tahran 1394.
- Ersan, Mehmet, "Ortaçağ Ermeni Kaynaklarına Göre Selçuklu Sultanları", *TİD*, XXV/1, İzmir 2010, 147-154.
- Esedî, Muhammed Takî İmamî Hoyî-Zöhre, *Hârezmşâhiyân*, Sâzıman-ı Çap Danişgâh-ı âzadî İslamî, Tahran 1390, 179-182.
- Esedî, Zohre, "Munasebetî Siyasî Guryan ba Sultan Muhammed Hârezmşâh", *Meskubeî Danişgahî Azadî*, say. 7, Rey 1386, 8-31.
- Esin, Emel, *Türkistan Seyahatnamesi*, TTK, Ankara 1997.
- Faruk Sümer, "Gazneliler Devrinde Büyük Bir Türk Beyi Harizm Valisi Altun Taş", *TDAD*, s. 50, Ekim 1987, 110.
- Fasîhî, Ahmed b. Celâlidîn Muhammed Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, tsh. Seyyid Muhsin Naci Nâsır Abâdî, Esâtir, c. II, Tahran 1386.
- Felix, Jacoby, "Hekataios von Milet (Testimonia)"- *Die Fragmente der Griechischen Historiker Part I-III*, Edt: Felix Jacoby, Berlin 1923, 191-192.
- Fitzherbert, Teresa, "Portrait of a Lost Leader: Jalal al-Din Khwarazmshah and Juwaini", *The Court of the Il-khans 1290-1340*, (Nşr. Julian Raby - Teresa Fitzherbert), Oxford University Press, Oxford 1996, 63-77.
- Galib, İsmâil, *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye*, Mihrân Matbaâsı, Kostantîniyye, 1309/1893; *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye*, Turhan Kitabevi, Ankara 1971.
- Galstyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII.-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar*, (Çev. İlyas Kamalov), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.
- Gerdizi, Ebû Saîd Abd el-Hayy ibn El-Zehhâk ibn Mahmud, *Zeyn'el Akhbar (Tarih-i Gerdizi)*, (Nşr. Abd el-Hay Habibi), Dünya-yı Kitab, Tahran 1363.
- Geyikoğlu, Hasan, *Doğu Anadolu'da Hârezmşâhlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 1992.

- Ghâfur, Muhammed Abdul, *The Gorids History, Culture and Aministration (543-612/1148-1215-1216)*, (Yayınlanmamaış Doktora Tezi), Philosophiohen Fakultät der Universität Hamburg, Hamburg 1960.
- Gök, H. İbrahim “Selçuklu Dönemi İnan Tarih Yazıcılığı”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, Ankara 2006, 147-163
- Gök, H. İbrahim, “İbn Hallikân’da Selçuklu Biyagrafileleri, I”, *SÜFEFED*, 15, Konya 2006, s. 79-96.
- Gök, H. İbrahim, “İslâm’da Tarih Yazıcılığının Ortaya Çıkışı Üzerine Bir İnceleme: ez-Zührî”, *SÜİFD*, 22, Konya 2006, 161-176.
- Göksu, Erkan, “Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı: 191, Nisan 2011, s. 97-116.
- Göksu, Erkan, “Târîh-i Güzîde’ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, VIII/1, 2008, 23-32.
- Göksu, Erkan, “Târîh-i Güzîde’ye Göre Selçuklu Devletinin Kuruluşu ve Tuğrul Bey Dönemi” *HS*, 3/1, 2011, 289-300.
- Göksu, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.
- Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara 2010.
- Gömeç, Saadettin, “Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay”, *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları*, Say.2/2, Erzincan 2007, 233-234.
- Grigor, Aknerli, *Okçu Milletinin Tarihi*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1954; Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu Atilla, Cengiz Han, Timur*, (Çev. M. Reşat Uzmen), Ötüken Yayınlar, İstanbul 2010.
- Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu Atilla - Cengiz Han - Timur*, (trc. Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999; *Stepler İmparatorluğu: Atillâ, Cengiz Han*,

- Timur*, trc. Halil İnalçık, (Nşr. Ertuğrul Tokdemir - Mustafa Dönmez), TTK, Ankara 2011.
- Grousset, Rene, *L'Empire des Steppes: Attila - Genghis-Khan - Tamerlan*, Payot, Paris 1939.
- Günaltay, Mehmed Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, (Nşr. Yüksel Kanar), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- Gürbüz, Meryem “Büyük Selçuklular Dönemine Ait Münşet Mecmuâları’nda Yer Alan Bir Belge Türü: İhvâniyat”, *TOD*, sayı: 15, 2013, 43-55.
- Gürbüz, Meryem, *Hârizmşahlar’da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İ.Ü.S.B.E., İstanbul 2005.
- Gürbüz, Osman, “Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillâh’ın Hârizmşahlar ile İktidar Mücadelesi”, *İSTEM*, sayı: 18, Konya 2011, 181-196.
- Hâfız Ebrû, Hâfi, Şihâbeddin Abdullah *Coğrafyây-ı Hâfızî Ebrû*, Mirâs-ı Mektûb, c. I-III, Tahran 1375.
- Hâirî, Abdülhüseyin, “Sefineî Tebriz: İki Kapak Arasında Kütüphane”, *Tasavvuf*, sayı: 19, İstanbul 2007, 351-400.
- Halilî, Halil, *Saltanat-ı Gaznevîyân*, Matbây-ı Ūmûmî Kâbil, Kâbil 1333.
- Hândmir, Gıyas’el-din Hemam’el-din, *Tarihî Habib’el-Siyer Fi Ehbarı Efradı Beşer*, (Nşr. Muhammed Debir Siyaki), Hayyam, c. I-II, Tahran 1353/1380.
- Hartman, Angelika, “Al-Nasır Li-din Allah”, *EJ. Brill*, New York 1993, VII, 997.
- Hartmann, Angelika, “Nâsır – Lidînillah”, *DİA*, c. 32, 399-402.
- Hartog, Leo de, *Cengiz Han Dünyanın Fatihî*, Ankara 2003.
- Hasan Pir Neya- Abbas İkbâl Aştîyânî, *Tarih-i Mufasssal-ı İnan*, ez Ağaz tâ İnkîrâz-Kacariyye, Neşr-i Ūlum, Tahran 1384.
- Hasan-ı Yezdî, *Câmiü’t-tevârih-i Hasenî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr.4307, vr.219.
- Hasanov, H. *Orta Asiya Cay Namleri Tarihiden*, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent 1965.

- Hasanzâde, İsmail, “Tehlilî İntikâd-i Revayethâyî Fethî Harezmi”, *Mutâlât-ı Tarihi İslam*, sayı: 18, Tahran 1390, 9-32.
- Hatîbî, Hüseyin *Fenn-i Nesr der Edeb-i Fârsî*, Tahran 1366.
- Hemevî, Yakut, *Mûc' em el-Bûldan*, Dar-ı sâdr, Beyrut 1995, II, 319-320.
- Heravî, Cevad, “Muluk-î Harezmi (Afrigî) ez Ağaz ta Zuhurî Sâmaniyan”, *Feslnameyî Pejuheşnameyî Tarih*, sayı: 10, Becneverd 1387, 158.
- Heribert Horst, “Arabische Briefe der Horazmsahs an den Kalifenhof aus der Feder des Rasid ad- Din Watwat”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, C: CXVI, 1966.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen, Haz. Azra Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, 212-213.
- Heyd, W. *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK, Ankara 1975.
- Hidayet, Rıza Gulihân, *Sefernâme-yi Hârezmşâh*, tsh. Cemşidî Keyanfer, Miras-ı Mektub, Tahran 1385.
- Hillenbrand, Robert, *Islamic Art and Architecture*, London 1999; Çev: Çiğdem Kafescioğlu, *İslam Sanatı ve Mimarlığı*, İstanbul 2005.
- Hinduşah b. Sencer b. Abdullah Sâhiî Nahcivânî, *Tecaribü's-Selef: der Tevarih-i Hulefâ ve Vüzera-yı İşân*, tsh. Abbas İkbâl, Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, 1357.
- Hodous, Florence, “The Quriltai as a Legal Institution in the Mongol Empire”, *CAJ*, sayı: 56, 2012/2013, 87-102.
- Horwoth, Henry H., “The Northern Frontagers of China”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press 1988, 467-502.
- Howorth, Henry H., *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, I-II, London 1876; *History of the Mongols From the 9th to the 19th Century*, III (*The Mongols of Persia*), Longmans, Green, and Company, London 1888;
- Howorth, Henry H., *History of the Mongols From the 9th to the 19th Century*, IV *Suplement and Indices*, Longmans, Green, and Company, Paternoster Row, London, New York, Bombay, and Calcutta 1927.

- Hunukan, Ömer Soner “Harizmşahlar Devleti Tarihi Kaynakları”, *Ortaçağ Türk Tarihinin Ana Kaynakları*, Edt. Altan Çetin, Kriter Yayınevi, İstanbul 2008, 39-43.
- Hunukan, Ömer Soner “Mâveraünnehr’de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)”, *AYÜ TDSB Dergisi BİLİG*, sayı. 40, Ocak 2007, 43.
- Hunukan, Ömer Soner, “Târih-i Beyhakî’de Sözü Edilen Türkistan Hanları “Han ve İlig” Hakkında”, *GÜEFD*, c.29, Reşat Genç Özel sayısı I, Temmuz 2009, 19-28.
- Hunukan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı Karahanlılar (766- 1212)*, İstanbul 2007.
- Hunukan, Ömer Soner-Uyar, Mustafa “Selçuklu Devletleri Kaynakları” , *Ortaçağ Türk Tarihinin Ana Kaynakları*, Edt. Altan Çetin, Kriter Yayınevi, İstanbul 2008, 30-38.
- Husrevbeygi, Huşeng, “Coğrafyay-ı Tarih-i Harezm” *Pejuheşhay-i Tarih-i İran ve İslam*, sayı.1, sonbahar ve kış 1386, 73.
- Hüseyin Mika’il- İbrahim Kuderzî, “Nefsetü’l-masdûr ez Mezere-i Romantism”, *Tahkikât-ı Telimî ve Gınâi Zebanû Edebî Farsî*, sayı: 11, Bahar 1391, 213-229.
- Hüseyinî, *Ahbârü ’d-Devleti ’s-Selçukiyye*, (trc. Necati Lügal), TTK, Ankara 1999.
- Hüseyinî, Sadreddîn Ebu’l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, *Akhbar ’ud-Dawlat ’is-Saljuqiyya*, (Nşr. Muhammed İkbâl), Penjab Üniversitesi Yayını, Lahor 1933.
- Hüseyinî, *The History of the Seljuq State: A Translation with Commentary of the Akhbar al-Dawla al-Saljuqiyya*, (trc. Clifford Edmund Bosworth), Routledge Studies in the History of Iran and Turk, London 2010.
- İbadî, Mohammad Qasım, “Sultan Mahmud’un Vefatına Kadar Gazneli-Karahanlı İlişkileri”, *İSTEM*, sayı:18, Konya 2011, 161-180.
- İbn Â’sâm el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed, *el-Fûtuh*, thk. Alî Şirî, Dâr el-ezvâ’î, c. 1-9, Beyrut 1411.
- İbn Battûta, Abû Abdullâh Muhammed Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (Çev. A. Sait Aykut), c. I-II, YKY, İstanbul 2010.
- İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, İstanbul 1995.

- İbn Funduk, Ebû'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, (Nşr. Ahmed Behmenyâr), Mukaddime; Mîrzâ Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvînî, Tahran 1307.
- İbn Haldun, Abdurrahman bin Muhammed, *Tarih-i İbn Haldun*, trc. Abdul Muhammed Ayetî, Müesseseyî Mutâlaat-ı ve Tehkikat-ı Ferhengî, c. 1-6, Tahran 1363.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe, İstanbul 2014.
- İbn Havkal, Muhammed bin Havkal el-Nesibi, *Suret'ül Arz*, (Nşr. Dar Sadr) Leydin, c.2, Beyrut 1938.
- İbn Hurdadbih, *el-Mesaliki vel- Memalik*, Dar-ı Sadr, Beyrut 1889.
- İbn İsfendiyyar, *Tarih-i Taberistan*, 613/1216.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdeddîn İsmail b. Ömer (774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Matbaatü's-Saade, Kahire 1351/1932;
- , *Tarih-i İbn Kesir Tercümesi*, (trc. Şirvanlı Mahmud), (Nşr. Abdurrahman Özkan), TDK, Ankara 2009
- , *El Bidaye Ve'n-Nihaye*, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, c. 1-12 İstanbul 2004
- , *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XXI, (Nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Beyrut 1417-1420/1997-1999
- , *Ölüm Ötesi Tarihi: el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Nşr. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2001
- , *Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi: (Giriş, İnceleme, Metin, Sözlük)*, (trc. Şirvanlı Mahmud), (Muhammet Yelten), TDK, Ankara 1998
- , *Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi: Dil Özellikleri, Metin, Sözlük*, IV/2, (trc. Şirvanlı Mahmud), (Nşr. Arslan Tekin), TDK, Ankara 1998
- , *Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi: Dil Özellikleri-Metin-Sözlük-Dizini*, IV/2, (trc. Şirvanlı Mahmud), (Nşr. M. Mehdi Ergüzel), TDK, Ankara 1999.

- İbn Vasil, Ebû Abdullâh Cemâleddîn Muhammed b. Sâlim (697/1298) *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, I-IV, (Nşr. Cemâleddîn Şeyyâl - Hasaneyn Muhammed Rebî'), Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, Kahire 1972-1977.
- İbni-Mühenna Lügati*, (trc. Aptullah Battal), Türk Dil Tarih Cemiyeti, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1934.
- İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, (Çev. Ali Sevim), TTK, Ankara 2014.
- İbnu'l-Cevzî, Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Terc. Ali Sevim, TTK, Ankara 2011.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *İslâm Tarihiel-Kâmil Fî't-Târîh Tercümesi*, I-XII, (trc. Abdullah Köşe - Ahmet Ağırakça - M. Beşir Eryarsoy Yunus Apaydın - Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1986
- , *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi: Siyasi - Ekonomik - Sosyal*, (trc. Murat Temelli), Ark Kitapları, İstanbul 2013
- , *El Kâmil Fî't- Tarih Tercümesi*, (Çev. Abdülkerim Özaydın, c. IX, İstanbul 1987; *el-Kâmil Fî't-Târîh Tercümesi*, I-X, (trc. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özaydın), Nikmet Neşriyat, İstanbul 2008
- , *el-Kâmil Fî't-Târîh*, I-XII, (Nşr. Carolus Johannes Tomberg), Dâru Sâdr, Beyrût 1965
- , *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from al-Kâmil fî't-Ta'rih of Izz al-Dîn Ibn al-Athîr*, (trc. Donald S. Richards), Routledge Curzon, London 2002.
- İbnü'l-İbrî, Ebû'l-Ferec, Gregorius Bar Hebraeus Yuhanna b. Ehrun (685/1286), *The Chronography of Gregory Abu'l Faraj*, I-II, (Çev. Ernest Alfred Wallis Budge, Oxford Universty Press, Oxford 1931
- , *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I-II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1993
- , *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Nşr. Anton Salhanî), Dâru Sâdr, Beyrut 18901, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1992

- , (Çev. Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul 1941, TTK, Ankara 2012.
- İnan, Abdulkadir, “Nayman Boyunun soyu Meselesi”, *Bellekten*, TTK, Ekim 1986, XXIV(96), 539-545.
- J.B. Bury-M.A., F.B.A, *The Cambridge Medieval History*, c. IV, Cambridge at the University Press 1923.
- Jahn, Karl “The Still Missing Works of Rashîd al-Dîn”, *CAJ*, IX/2, Wiesbaden 1964, 113-122.
- Jakson, P, “al-Nasawi”, *EP*, c. VII, Leiden-Newyork 1993, 973-975.
- Kādî Ahmed-i Gaffârî, *Târîh-i Cihânârâ*, Tahran 1343.
- Kafesoğlu, İbrahim “Türkiye’de Selçuklu Tarihçiliği”, *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul 1973, 83-92.
- , *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 2000.
- , *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953.
- , “Alparslan”, *DİA*, c.2, İstanbul 1989, 526-530.
- , “Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Dünya Tarihindeki Rolü”, *V. TTKNG*, (Ankara 12-17 Nisan 1956), TTK, Ankara 1960, 267-278.
- , “Kutbeddin”, *İA*, VI, 1048-1049.
- , “Melikşah”, *İA*, VII, 665-673.
- , “Nizam-ül-Mülk”, *İA*, IX, 329-333.
- , “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, *TM*, XII, İstanbul 1955, 117-130.
- , “Selçuklu Tarihinin Meseleleri “Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu”, Adlı Eserin Tenkidi Dolayısıyla”, *Bellekten*, XIX/76, Ankara 1955, 463-489.
- , “Selçuklular”, *İA*, X, 353-416.

- , “Türk Fütühat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi”, *TED*, 2, İstanbul 1971, 1-16.
- , “Türkler, Moğollar ve Cengiz’in Milliyeti”, *TY*, 252, Ankara 1956, 505-508.
- , “Türkler”, *İA*, XII/II, 142-280.
- , *Harezşahlr Devleti Tarihi (485-618 / 1092-1221)*, TTK, Ankara 2000.
- , *Hârezşâhlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2000.
- , *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.
- , *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- , *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953.
- , *Türk Bozkır Kültütü*, TKAE, Ankara 1987.
- , *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
- , *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 2010.
- , *Türkler ve Medeniyet*, İstanbul Yayınları, İstanbul 1957.
- Karl, Jahn, “Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin”, *İTED*, III/3-4, İstanbul 1966, 227-236.
- Kaşgarlı, Mehlika Aktok, “Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna ile İlişkileri Sempozyumu*, (Erzurum 8-12 Ekim 1984), Ankara 1985.
- Kayaoğlu, İsmet, “Halife en-Nasır'n Fütüvvete Girişi ve Bir Fütüvvet Buyrultusu”, *AÜİFD*, 25(1), Ankara 1982, 221-227.
- Kazvînî, Hamdullah Müstevfî b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr Kazvînî, *Nuhzetü'l Kûlûb*, edit. G.Le. Strange, E.J.Brill, London 1915.
- , *Tarihî Güzide*, haz. Abdul Hüseyin Nevaî, Müesseseseî İntişârat-ı Emir Kebir, Tahran, 1387.
- , (Nşr. Abdülhüseyin Nevâî), *Müessesese-i İntişârat-ı Emîr Kebîr*, Tehrân 1339/1944³, 1387⁵

- , *The Tarikh-i Guzida or "Selected History"*, (Nşr. Edward Granville Browne), E. J. Brill, Leden – London 1913/1331; *Târîh-i Güzîde*, London 1910.
- Kâzvinî, İmam Zekeriya b. Muhammed b. Muhammed, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, (trc. Muhammed Mirad b. Abdulrahman, tsh. Seyyid Muhammed Şâhmerâdî), İntişârat-I Dânişgâh-I Tahran, c.I-II, Tahran 1371.
- Keçiş, Murat, "Ermeni Kaynakları, Ermeni Kaynaklarının İngilizce Çevirileri", *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, (Nşr. Altan Çetin), Kriter Yayınevi, İstanbul 2008.
- Keykâvus, *Kabusnâme*, (trc. Mercimek Ahmed, haz. Orhan Şaik Gökyay), Kabcacı Yay., İstanbul 2006.
- Kiepert, Heinrich *Lehrbuch Der Alten Geographie*, Verlag Von Dietrich Reimer, Berlin 1878.
- Kiragos Gancaketsi, *Tarih*, (Çev. I. Tor-Grigoryan), Bakû 1946.
- Kiragos, Genceli, *Moğol İstilası Tarihi (1220-1265)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK Kütüphanesi Daktilo Nüşalar, Sayı: 27.
- Kiragos Ganjakets'i's History of the Armenians*, (Çev. Robert Bedrosian), New York 1986.
- Kirmânî, Efdâlüddin Ahmed b. Hâmid, *el-Muzâf ilâ Bedayi'i'l-Ezmân fî Vakayi'i Kirmân*, Nr: Abbas İkbâl, Tahran 1331.
- Kitapçı, Zekeriya, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2005.
- Konukçu, Enver, "Gazne", *DİA.*, XIII, İstanbul 1996, 479-480.
- Köprülü, Fuad "Uran Kabilesi", *Belleten*, VII(27), 1943, 232.
- , "Ahmed Yesevî", *MEBİA*, 1997, I, 212.
- , "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar", *Türkiyat Mecmuâsı*, say:1, Matbaayı Âmire, İstanbul 1925, 185-211.
- , "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar", *Türkiyat Mecmuâsı*, say:1, Matbaayı Âmire, İstanbul 1925, 185-211.

- , “Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşe’i Meseleleri”, *Bellekten*, VII(28/2), Ankara 1943, 263.
- , *Tarih Araştırmaları I*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- , *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009.
- , *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- , “Avfî”, *İA*, II, 21-23.
- Köprülü, Fuad-Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- Köprülü, Mehmed Fuad “Anadolu Beyliklerine Ait Notlar”, *TM*, II, İstanbul 1928, 1-32.
- Köprülü, Mehmed Fuad Köprülü, “Anadolu Selçukluları Tarihi’nin Yerli Kaynakları”, *Bellekten*, VII/27, Ankara 1943, 379-522.
- Köprülü, Mehmed Fuad, “Notlar ve Vesikalar- Harezmsahlr Tarihine Aid”, *Türkiyat Mecmuâsı*, c. I, İstanbul 1925, 251-254.
- Köymen, Mehmet Altay “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I”, *AÜ DTCF*, VIII(4), 556-612.
- , “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İstilasası”, *DTCFD*, V/2 1947, 159-173.
- , “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, Münşeat Mecmuâları”, *DTCFD*, XIII/4, 1951, 587-588.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, c. III, TTK, Ankara 1992.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*, c. V, TTK, Ankara 1991.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, c. I, Ankara 1989.
- , “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilasası” *AÜDTCF*, V(2), 566-619.
- , *Tuğrul Bey*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.

Kramers, J.H., "Râzî", *İA*, c. 9, 645-646.

Kurat, Akdes Nimet, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârezm ve Semerkand'ı Zaptı", Ankara Üniversitesi, DTSCFD, VI(5), Ankara 1948, 385-420.

-----, *Ortaçaman Tarihi İçin Kısa Bir Bibliyografya*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1934.

Kurpalidis, G.M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Soyâl ve Ekonomik Tarihi*, Ötüken, İstanbul 2007.

Lewis, Bernard, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, (Çev. Ünsal Oskany, Phoenix Yay., Ankara 2011.

-----, "The Mongols, the Turks and the Muslim Polity", *Transactions of the Royal Historical Society*, sayı: 18, 1968, 49-68.

-----, *Alamut Kalesi ve Hasan El Sabbah*, (Çev. Müberra Güney), Nokta Kitap, İstanbul 2009.

Lichtenstaedter, Ilse, "Mutarrizî", *İA*, VIII, 748.

M. Hasan Han, *Târîh-i Faberistân: et-Tedvîn fî ahvâli cibâli Şervîn*, (Nşr. Mîtrâ Mihrâbâdî), Tahran 1373.

Anonim, *Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi) Mogollar'ın Gizli Tarihi*, (Çev: Ahmet Temir), TTK, Ankara 2010.

Anonim, *Uniersuchungen über das Yüan-ch'ao pishi*, (Haz.: E. Haenisch), Ber. S.A. d. W., 1931.

Anonim, *Sokrovennoye skazanie, mongol'skaya hronika 1240 g.*, (Haz.: S. Kozin), I. Moskva-Leningrad 1941.

Anonim, *Skizze der mongolischen Literatur*, (Haz.: B. Laufer), KSz VIII, Budapest 1907.

Anonim, *Histoire Secrete des Mongols, Restitution du texte Mongol et traduction Française des chapitres I à VI*, (Trc.: Paul Pelliot), Paris 1949.

Anonim, *Târîhî Ser-i Moğulân*, (Plliot'dan Farsçaya tercüme, Şirin Beyanî), İtişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1328.

- Mar'aşî, Mir Seyyid Zayirüddîn bin Seyyid Nasîrüddin, *Târîh-i Taberistan ve Rûyân ve Mâzenderân*, (Nşr. M. Hüseyin Tesbihi), Mukad. Muhammed Cevad Meskur, İntişârat-ı Şerkî, Tahran 1966, s.111.
- Martin, H. Desmond, "The Mongol Army", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, sayı: 1 (Apr., 1943), pp. 46-85.
- Marvazi, *Saraf Al-Zamân Tahir*, On Chine, The Turks and İndia (Tâba'i el-Hayvan), (Çev. V. Minorsky), London 1942.
- Meçhul, Müellif-i *Hûdü'l âlem Men-el Mâşrik el-Mâğrib*, el-Dâr-ı el-Segafiyü'l-Neşr, Kahire 1423.
- Mehmetov, İsmail Muhammetoğlu, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (Nşr. Ekber N. Necef - Şamil Necefov), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- Merçil, Erdoğan "Sipehsâlâr: II. Gazneliler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI(2), Aralık 2011, 460.
- Merçil, Erdoğan, "Gazneliler'in Kirman Hakimiyeti (1031-1034)", *Tarih Dergisi*, sayı: 24, İstanbul 1970, 36.
- Merçil, Erdoğan, "Selçuklular'da Emir-i Dâd Müessesesi", *Belleten*, c. LIX, Ankara 1995, 327-340.
- Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989.
- Mervezî, Nâsırî Hüsrev Kubadyânî, *Sefernâme Nâsır Hüsrev*, İntişârat-ı Zevâr, Tahran 1381.
- Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi I*, (Çev. Ali Genceli), Hilal Yayınları, Ankara 1971.
- Mevlevî, Celâleddin Muhammed bin Muhammed, *Mesnevî-yi M'enevî*, (tsh. Reynold A. Nicholson), Hermes Publishers 2007.
- Mîrhând, Mîr Seyyîd Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî (904-1498), *Târîh-i Ravzatü's-Safâ fî Sîret-i el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, I-XI, (Nşr. Abbâs Pervîz), Merkezî Hayyâm, Tehrân 1338/1960.

- , I-II, (Nşr. Abbâs Zeryâb), Müessese-i Hayyam ve İntişârât-ı Pirûz, Tehrân 1375; *Tarih-i Ravzâtü's-Safâ*, Hayyam Piruz, Tahran 1339; *Ravzat us-Safâ*, (Nşr. Cemşid Keyanfer), Esatir, Tahran 1380.
- , *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (trc. Erkan Göksu), TTK, Ankara 2015
- Muhammed b. Necib Bekran, *Cihan-nâme*, (Nşr. Muhammed Emin Riyahi), Çap-ı Tâban, Tahran 1342.
- Mukaddesî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü'l Tekâsîm fî Mârifet'ül Kâlim*, Şirketî Mûellifân ve Mütercimân, Tahran 1361, c. II, 451-452.
- Murteza, Nazmi-zâde, *Gülşen-i Hulefâ Bağdat Tarihi 762-1717*, TTK, Ankara 2014.
- Musine Galima-Mamatkul Corayeff, *Turan'ın alp Kızları - İpek Yolu Efsaneleri*, Şa-to Türkiyat Yay., (çev. Ahsen Batur), İstanbul 2001.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, (Yay. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- Nâfi' Tevfik el-Ubûd, *ed-Devletü'l-Hârizmiyye*, Bağdat 1978.
- Nazim, Muhammad, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, London 1931.
- Nesevî, Şehâbeddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Münşî (639/1241), *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, (Nşr. Hâfız Ahmed Hamdî), Kahire 1953
- , *Hârezmşâhândan Celâleddin Mengüberti*, (trc. Ahmed Tevhîd Ulusoy - Yusuf Ziya Yörükân), TOEM, VII/37-38-39-40-41-42-43, İstanbul 1332.
- , *Hârezmşâhândan Celâleddin Mengüberti*, (trc. Ahmed Tevhîd Ulusoy - Yusuf Ziya Yörükân), TOEM, VIII/44-45 İstanbul 1332
- , *Celâlüttîn Harezemşâh*, (trc. Necip Asım Yazıksız), Maarif Vekâleti Yayınları, Devlet Matbaası, İstanbul 1934
- , *Histoire de Sultan Djelal ed-Din Mengubirti Prince du Kharezm*, (Nşr. Octave Houdas), Ernest Leroux Editeur, Paris 1891; (trc. Octave Houdas), Ernest Leroux Editeur, Paris 1895.

- , *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübirnî* (trc. Müctebâ Minovî), Tehrân 1344/1965
- , *Sultan Cälal ad-din Mänkburnunun Hâyatının Täsvirî: Azärbaycanın XII-XIII Ösrlär Tarixinä Aid Çıxarışlar*, (trc. - not. N. Bayramlı), Mars Print, Bakı 2007.
- , *Nefsetü'l-masdûr*, (tsh. Emîr Hüseyin Yezdigerd), Neşrî Virâstâr, Tahran 1370.
- Neşet Çağatay, "Fütüvvet – Ahi Müessesesinin Menşei Meselesi", *AÜİFD*, Ankara 1952, sayı: I-II, 61-84.
- Nîşâbü'rî, Zâhîrüddin-i, *Selçuknâme*, (Nşr. Kolale-i Hâver), Çâphane-i Hâver, Tahran 1332.
- Nizami, K.A., *History of Civilization of Central Asia*, Edt. M. S. Asimov and C. E. Bosworth, UNESCO Publishing, France 1998, c. IV, 182-196.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, haz: Mehmet Altay Köymen, Ankara 1999.
- Nöldeke, Theodore, "Ebu'l-Ferec ve Moğollar", (Çev. Halil Halid), *DİFM*, III, İstanbul 1928, 1-16.
- Nuhoğlu, Güller, *Beyhakî Tarihi'ne Göre Gazneliler'de Devlet Teşkilâtı ve Kültür*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 1995.
- Nyamaa, Badarch, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII–XIV)*, Ulaanbaatar-Mongolia 2015.
- Oktay, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, c. III, İstanbul 1936.
- Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, (Çev. Yusuf Ziya Yörükân, haz. Mehmet Şeker-Ali Ertuğrul-Süleyman Özkaya-Tahsin Koçyiğit, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Turhan Kitabevi, Ankara 2000.
- , *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara 1979.

- Öngören, Reşat, “Mecdüddin Bağdadî”, *DİA*, XXVIII, 230-231.
- Öngül, Ali, “Burhan Ailesi”, *TDVİA*, İstanbul 1992, VI, 430-432.
- Öngül, Ali, *Selçuklular Tarihi-1(Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2014.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Mehmet Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK, Ankara 1990.
- , “Berkyaruk”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 515.
- , “Hamdullah el-Müstevfi”, *DİA*, c.15, İstanbul 1997, 454.
- , “İbn Kesîr, Ebû'l-Fîdâ”, *DİA*, c.20, İstanbul 2000, 132-134.
- , “İbnü'l-Esîr, İzzeddin”, *DİA*, c.21, İstanbul 2000, 26-27.
- , “Nesevî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, c.32, İstanbul 2006, 577-578.
- , “Râvendî, Muhammed b. Ali”, *DİA*, c.34, İstanbul 2007, 471-472.
- , *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İÜEFY, İstanbul 2001, 52-53.
- Özdemir, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı Cengiz ve Hülâgü Dönemleri*, İz Yay., İstanbul 2011.
- Özgüdenli, Osman G. *Ortaçağ Türk – İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.
- , *Gâzân Han ve Reformları (195-1304)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009.
- , “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, 35, İstanbul 2008, 19-21.
- , “Camiü't-Tevârih'in Selçuklular Kısmının Yeni Bir Neşri Münasebetiyle”, *TD*, sayı: 47, İstanbul 2008, 59-74.
- , “Târîh-i Cihângüşâ”, *DİA*, c.40, İstanbul 2011, 77-79.
- , *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157)*, İSAM, c.I, Ankara 2013, 275.
- , “Taberistan”, *DİA*, İstanbul 2010, 39.

- Öztürk, Mürsel, “Camiü’t-Tevârih’e Göre Oğuzlar”, *60. Yılında İlim ve Fikir adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman’a Armağan*, Berikan Yayınları, Ankara 2003, 516-531.
- Pala, İskender, “Sedd-i İskender”, c. 36, *vDİA*, s. 276-277
- Palabıyık, Hanifi, “Yeni Bir Türk İslam Devleti Modeli Olarak Gazneliler” *Türkler*, c.IV, YTY, 2002, 517.
- Pelliot, Paul - Hambis, Louis, *Histoire des Campagnes de Gengis Khan*, say: I, Leiden 1951.
- Perviz, Abbas, “Guryan”, *Berresihayî Tarihî*, say: 31, Tahran 1350, 143-176.
- Perviz, Abbas, *Tarihî Selacik ve Harezmsâhiyan*, İntişarat-ı Kûtub-î İran, Tahran 1351.
- Perviz, Abbas, *Tarih-i Selâcıkave Hârizmçâhân*, Tahran1351.
- Petrushevsky, Ilya Pavlovich, “Rashîd al-Dîn’s Conception of the State”, *CAJ*, XIV, Wiesbaden 1970, 148-162.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012.
- Pritsak, Omelyan, “Âl-i Burhan”, *Der İslam*, 1952, XXX, 81-96.
- Pritsak, Omelyan, “Karahanlılar”, *İA*, MEB, 1997, 266-269;
- Rabino, H. L., *Mazandaran and Astarabad*, London 1928.
- Rahmetî, Muhsin, “Costarî der Revendî Peydayeş ve Çegunkî Kudreyâbî Guryan”, *Nâme-yî Taarihî Pejuhân*, say. 3, Tahran 1384, 60-79.
- Rásonyi, László, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 152, Ankara 1996.
- Râvendî, Ebû Bekr Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman (604/1207), *Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr* (Nşr. Muhammed İkbâl), Gibb Memorial Series, London, Leiden 1921.
- , *Râhat-Üs-Sudûr ve Ayet-Üs-Sürûr*, (Çev. Ahmed Ateş), c.I, TTK, Ankara 1999.

- , *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmetleri)*, I-II, (trc. Ahmed Ateş), TTK, Ankara 1999.
- , "Siyasetnâme Özellikleri Açısından Râhatü's-Sudûr'un Değerlendirilmesi", *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan*, Berikan Yayınları, Ankara 2003, 499-515.
- Reşîdü'd-din Fazlullâh, İbn-i İmâdüddeve Ebû'l-Fazl b. Ebû'l-Hayr Hemedânî (718/1318), *Camiü't-Tevarih*, I/2, (Nşr. Ahmet Ateş), Dünya-yı Kitap, Tehrân 1362
- , *Câmi' al-Tavârih (Metin)*, II/4, *Sultan Mahmud ve Devrinin Tarihi*; II/5, *Selçuklular Tarihi*, (Nşr. Ahmed Ateş), TTK, Ankara 1999.
- , Müctebâ Minovi, "Câmi' al-Tevârih Raşîd al-Dîn Fazlallâh-i Vazîr", *Mecelle-i Dânişkede-i Edebîyât-i Tehrân*, VII/4, Tehrân 1339/1960, 1-51
- Ahmed Ateş, "Câmi' al-Tavârih Tenkidi Munâsebeti ile", *Belleten*, XXV/97, Ankara 1961, 29-61.
- , *Cami'ü't-Tevârih, Selçuklu Devleti* (II/5), (Çev. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2010
- , *Cami'ü't-Tevârih, (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, (Çev. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014
- , *Camiü't-Tevarih*, I-II, (Nşr. Behmen Kerîmî), Tehrân 1338
- , *İntişarat-ı İkbâl*, Tehrân 1362.
- , *Camiü't-Tevarih*, (Nşr. İhsan Yarşatr), (be-ihtimam Muhammed Takî Dânişpejûh), Bûngah-ı Terceme ve Neşr-i Kitâb, Tehrân 1977.
- , *Câmi' el-Tevârih (Târîh-i Âl-i Selçûk)*, Tehrân 1386; *Câmi' el-Tevârih-i Resîdüddîn Fazlullah Hemedânî*, (Çev. Muhammed Rûşen -Mustafa Mûsavî), III, Neşr-i Elbûrz, Tehrân 1373
- , *Camiü't-Tevârih*, I-III, (Nşr. Abdülkerîm Alîoğlu Alîzâde), Bakü 1957
- , *Camiü't-Tevârih*, I, (Nşr. Abdülkerîm Alîoğlu Alîzâde), Moskova 1965;

- , *Jâmi'ü't-Tawârîkh, Conpendium of Chronicles*, (Çev. W. M. Thacston),
Published at Harvard University, 1998
- , *Introduction a l'Histoire des Mongols*, (Çev. Edgar Blochet), E. J. Brill,
Leiden 1910;
- , *Histoire des Mongols de la Perse*, (Çev. Étienne Marc Quatremère),
Imprimerie Royale, Paris 1836, Oriental Press, Amsterdam 1968
- , *Kitâb-ı Tâ'rîh-i-Mubârek-i-Gâzânî Dâsitân-ı Gâzân Hân*, (Nşr. Karl Jahn), E.
J. W. Gibb Memorial Series - Luzac - Company, London 1940
- , *Kitâb-ı Tâ'rîh-i-Mubârek-i-Gâzânî Dâsitân-ı Âbâğâ Hân, Sultân Ahmed,
Arğûn Hân, Geyhâtû Hân (1265-1295)*, (Nşr. Karl Jahn), Mouton- Company, S-
Gravenhage 1957
- , *Câmi'ü't-Tevârîh*, I-II, (Çev. Muhammed Sadık Neş'et - Fuad Abdulmuti
Seyyâd - Muhammed Mûsa Hindavî), Kahire tsz.
- Riyâhî, Muhammed Emin, “Aşk Mecdüddin Bağdadî ve Metn Donâme-yî Mekûl ez
Hattî Destî U”, *Yığma*, sayı: 129, 1338, 27-31.
- Rosenthal, F., “İbn al-Athir”, *EP*, c. III, London 1986, 723-725.
- Rubruk, Wilhelm von, *Reisen zum Groskhan der Mongolen*, (Çev. Hans D. Leicht),
Stuttgart 1984.
- , *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı
Kitapları, İstanbul 2001
- , *Ein Weltreisender aus dem Franziskanerorden und Seine Sendung in das
Land der Tataren*, Batton, Münster 1921
- , *Reisen zum der Mongolen und Reiseberich, 1253-1255*, (Frederich Risch),
Leipzig 1934
- , William of Rubruck, *The Journey of William of Rubruck to Eastern Parts of
the World 1253-1255*, (Çev. William Woodville Rockhill), Hakluyt Society,
London 1900
- , Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'in Sarayına Yolculuk*, (Nşr. Peter Jackson
- David Morgan), (Çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010

- , C. Paymond Beazley, *The Text and Versions of John Plano Carpini and William de Rubruquis*, Hakluyt Society, London 1903.
- Rûşen, Muhammed, *Merkezî Pejuheşî Miras Mektub*, Tahran 1389.
- Sabra, AfâfSeyyid, *Tarihu 's-siyasîli 'd-devleti 'l-Hârizmiyye*, Kahire 1987.
- Sakhaullah, "Raşid's Life and Literary Activity", *Professor Muhammad Shafi' Presentation Volume*, Edt. S.M. Abdullah, Lahore 1955, 201-216.
- Sattarzade, Malihe, *Selcukiyân (H.431-590)*, Ulumî İnsanî, Tahran 1389.
- Sayan, Yüksel, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Ankara 1999.
- Sevim, Ali, *Suriye Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara 2000.
- Sıddıqui, İqtidar Husain, "Gurlular", *DİA*, IV, 207-211.
- Sina, Ayşen, "İlkçağ Tarih Yazımının Batı Anadolu Öncüleri: III-Miletoslu Hekataios", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(45), Ankara 2009, 155-156.
- Sîstânî, Ferruhî, "Feth-i Hârezm", *Aryânâ*, sayı: 2, 1321, 50-53.
- Solmaz, Gürsoy, "Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar (Edvar Dulaurier Tarafından Asıl Metinden Tercüme Parçaları)", *AÜTAED*, 14, Erzurum 2000, 213-270.
- Spuler, B. "Ghaznawids", *EP*, II, E.J. Brill 1991, 1050.
- Spuler, Barthol, "Selçuklular ve Halefleri", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyet*, (Çev. Hamdi Aktaş, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.
- Spuler, Bertold, *İran Tarihçiliğinin Gelişimi*, (trc. Mustafa Demir), *TDA*, 134, İstanbul 2001.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri (1220-1350)*, TTK, Ankara 1987.
- Spuler, Bertold, *The Muslim World A Historical Survey Part I The Age Of The Caliphs*, (Çev. F:R:C. Bagley), E:J: Brill Leiden 1960.
- Strange, Guy Le, *Baghdad During the Abbasid Caliphate from Contemporary Arabic and Persian Sources*, The Clarendon Press, London 1901; (Nşr. Fuat Sezgin),

Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt - Main 1993.

Strange, Guy Le, *Coğrafya-yi Tarihî Serzeminhâ-yî Hilâfetî Şerkî*, (Çev. Mahmud İrfan), Tahran 1390.

Strange, Guy Le, *The Lands of The Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia, and Central Aisa from the Muslim Conquest to the Time of Timur)*, Newyork 1873/1905.

Şahinoğlu, M. Nazif “Vatvât”, *İA*, XIII, 235-240

-----, F.C. de Blois, “Rashid al-Din Watwât”, *EP*, . VIII, 444-445.

Şâmî, Nizamüddin, *Zafername*, (Çev. Necati Lugal), TTK, Ankara 1987.

Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma ‘u’l-ensâb*, Tahran 1343.

Şemsüddin Muhammed b. Kaysî Râzî, *el-Mu’cem fî Meâyîr-I Eş’ari’l-Acem*, tsh. Muhammed Abdulvahhâb Kâzvinî, Çap-ı Ofset-i Şidenî, Tahran 1338; Matbây-I Meclis, Tahran 1314.

Şeşen, Ramazan, “Câmiu’t-Tevârîh”, *DİA*, c.7, İstanbul 1993, 132-134.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAM Yayınları, İstanbul 1998.

Taberî, Ebû Câfer Muhammed bin Cerir’üt, *Tarih-i Taberî*, trc. M. Faruk Görtunca, Sağlam Yayınları, İstanbul (tsz).

Taneri, Aydın, *Celâlî’ d-Dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, KB, Ankara 1977; *Türk Devlet Geleneği Dün - Bugün*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.

Taneri, Aydın, “Celâleddin Hârizmşâh”, *DİA*, c.7, İstanbul 1993, 248-250.

Taneri, Aydın, “Emîr-i Dâd”, *Makaleler II*, Berikan Yayınevi, Ankara 2004, 87-91.

Taneri, Aydın, “Hârizmşahlar”, *DİA*, c.16, İstanbul 1997, 228-231.

Taneri, Aydın, “Selçuklu - Osmanlı Çizgisinde Harezmsahlar Vezâreti”, *TED*, 7-8, İstanbul 1977, 17-54.

- Taneri, Aydın, *Harezmşahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- Tarih-i İran ve Cihân I, *Danışgâhî Tahran Riştayî Edebiyat ve Ulûmî İnsani*, Sehâmî Hâs, Tahran 1392.
- Taşagıl, Ahmet, “Kara Hıtaılar”, *TDVİA*, İstanbul 2001, c. 24.
- Tellioğlu, İbrahim, “Ortaçağ Ermeni Kaynaklarının Türk Tarihi Açısından Önemi Üzerine”, *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, (Nşr. İbrahim Ethem Atnur), Berikan Yayınevi, Ankara 2012, 103-128.
- Temir, Ahmet, *Cengiz Han*, KBY, Ankara 1989.
- Terenojkin, A., “Arheologicheskie Razvetki v Horezme”, *Sovetskaia Arheologia VI*, Moskova 1940, 168-189.
- Tevhid, Ahmed, *Müze-yi Hümayun Meskûkât-i Kadime-yi İslamiye Kataloğu*, 4. Kısım, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1321.
- Tihân, Ahmed “Nakd ve Berresî Zibâşinâhtî Nefsetü’l-masdûr”, *Pejuheşhâyî Edebî*, sayı: 19, Tahran 1387, 89-116.
- Togan, Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Togan, Ahmed Zeki Velidi “Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşîdüddin”, *Belleten*, I/1, İstanbul 1937, 165-179.
- Togan, Ahmed Zeki Velidi, “The Composition of the History of the Mongols by Rashîd al-Dîn”, *CAJ*, VII/1, Wiesbaden 1962, 60-72.
- Togan, Ahmed Zeki Velidî, “Reşîdüddin’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar”, *İFM*, XV/1-4, İstanbul 1953-1954, 33-50.
- Togan, Ahmed Zeki Velidi, *Oğuz Destanı Reşîdüddin Oğuz Namesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1982.
- Togan, Ahmed Zeki Velidî, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1981.
- Togan, Zeki Velidî, “Hârizm”, *İ.A.*, MEB 1997, c.5/1, s. 241.
- Togan, Zeki Velidî, *Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1947.
- Togan, Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, 59-60.

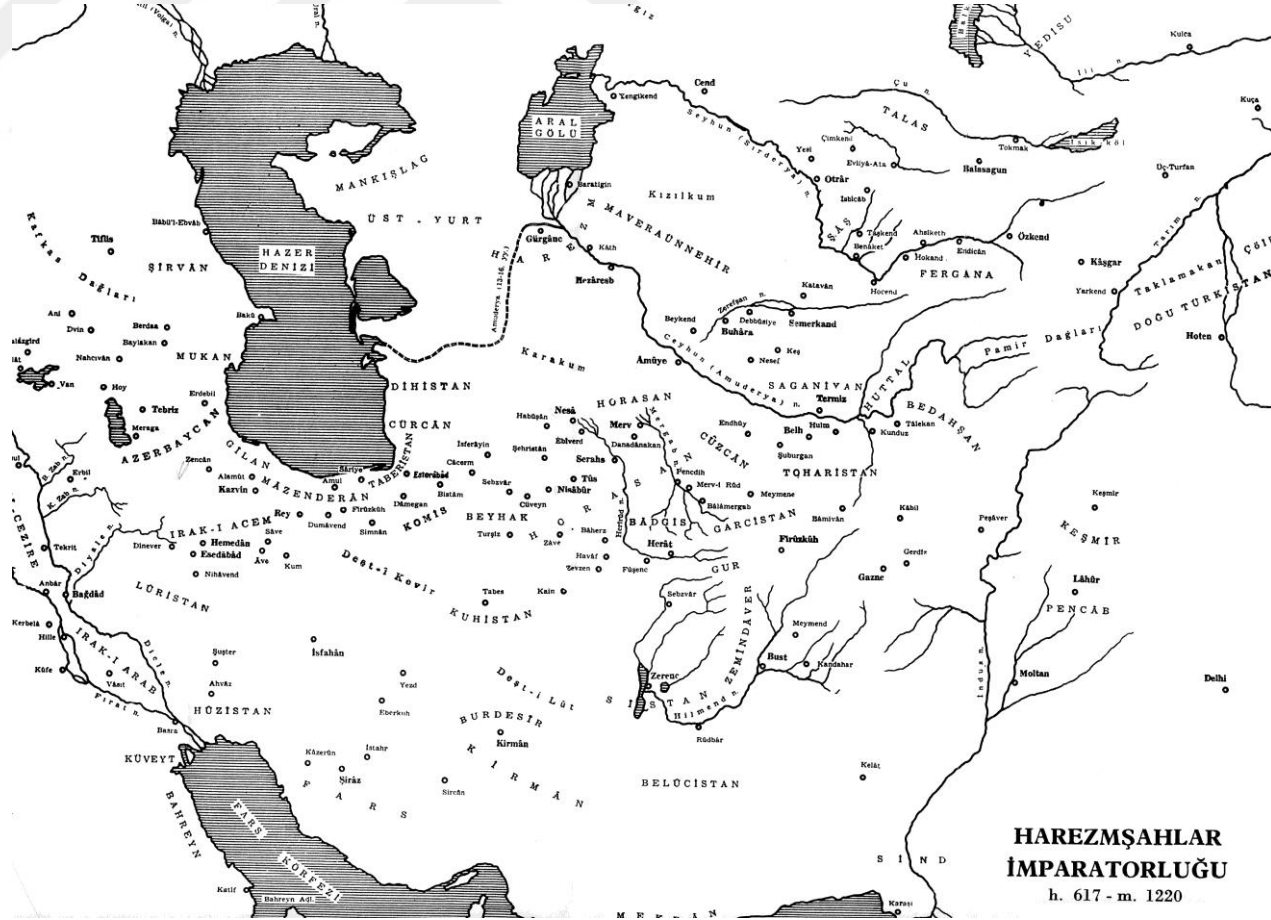
- Togan, Zeki, Velidî, *Horezm Kültür Vesikaları (Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-Adab)*, İstanbul 1951.
- Tok, Özen, “Râhat es-Sudûr ve Âyet es-Surûr’da geçen Selçuklu Teşkilat Tarihi il İlgili Hususlar”, *EÜSBED*, sayı: 8, Kayseri 1999, 133-142.
- Tolstov, S. P. *Kadimgi Harezmi Medeniyetini İzleb*, SSSR Fenler Akademiyasi, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent 1964.
- Tomar, Cengiz, “İbn Vasıl”, *DİA*, c.20, İstanbul 2000, 438-440.
- Toyserkanî, Kasım, *Nâmehayî Reşîdüddin Vatvat*, Tahran 1383.
- Turan, Osman, “Çingiz Afı Hakkında”, *Belleten*, V(19), Temmuz 1941, 269.
- Turan, Osman, “Türkân Değil Terken”, *THTD*, Ankara 1944, I, 67-73.
- Turan, Osman, “Reşid üd-din ve Türk Tarihi”, *Selçuklular ve İslamiyet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, 201-208.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken, İstanbul 2005.
- Turnbull, Stephen, *Genghis Khan & the Mongol Coquests 1190-1400*, Osprey Publishing 2003.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1974.
- Uyar, Mustafa, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *AÜSBE*, Ankara 2007.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Methal*, TTK, Ankara 1988.
- Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler – Abbasiler*, Sevinç Matbaası, Ankara 1968.
- Vardan Müverrih, “Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)”, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), *TSD*, I/2, İstanbul 1937.
- Vardan Vardapet (1271), *Extraits du Livre Intitulé Solutions de Passages de l'Écriture Sainte, Écrites à la Demande de Héthoum I, Roi d'Arménie*, (Çev. M. Évariste Prud'homme, Imprimerie Impériale, Paris MDCCCLXVII/1867.
- Vásáry, István, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, (Çev. İsmail Doğan), Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

- Vassâf, Şihâbu'd-din 'Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Pejuheşgâh-ı Ūlûmî İnsanî ve Mûtalât-ı Ferhengî, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahran 1383.
- Vatvât, Reşîdüddin, 'Arâisü'l-havâtır ve nefâisü'n-nevâdir, Süleymaniye Kütüphânesi, Ayasofya Nr: 4015 ve Nr: 4138.
- Vatvât, Reşîdüddin, '*Umdetü'l-bülegâ*' ve '*uddetü'l-füsahâ*', Süleymaniye Kütüphânesi, Ayasofya Nr: 4150.
- Vatvât, Reşîdüddin, *Ebkârü'l-efkâr*, İ.Ü. Kütüphânesi, Nr: F 424;
- Vatvât, Reşîdüddin, *Münşeât-ı Reşîdüddin Vatvât*, Nurî Osmaniye, Nr: 4294.
- Vatvât, Reşîdüddin, *Nâme-yi Reşîdüddin Vatvât*, (Nşr, Kâsım Tuyserkânî), Tahran 1383.
- Vatvât, Reşîdüddin, *Umdetü'l-bülegâ ve Uddetü'l-füsahâ*, Ayasofya, Nr: 4150; vr., 8^a-19^b.
- Vladimircov, B.Y. *Cengiz Han (Çingis-Xan)*, (Çev. Hasan Ali Ediz), MEB, İstanbul 1950.
- Wittfogel, Karl August , *Chia-shêng Fêng*, History of Chinese Society: Liao (907-1125), New York 1949.
- Yakub, Ahmed bin Ebi Yakub, *el-Buldan*, Dara el-Kitab el-İlmiye, Beyrut 1422.
- Yakubî, Ahmed bin Ebi Yakub, *el-Buldan*, trc. Muhammed İbrahim Ayeti, İntişarat-ı Bünge, Tahran 1343.
- Yakût, Hamevî Bağdâdî, *Muc'cemü'l-Buldân*, c.1-7, Dâru Sâdr, Beyrut 1995; Farsça trc. c. 1-2, Sâzıman-ı Mirâsî Ferhengi-yi Keşver, Tahran 1383.
- Yaşaroğlu, Hasan, *Taberistan Zeydileri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Fahredden er-Râzî", *DİA*, c. 12, 89-95.
- Yazıcı, Tahsin, "Avfî", *DİA*, c. 4, 115-116.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, I, (Nşr. Refet Yinanç), TTK, Ankara 2013.

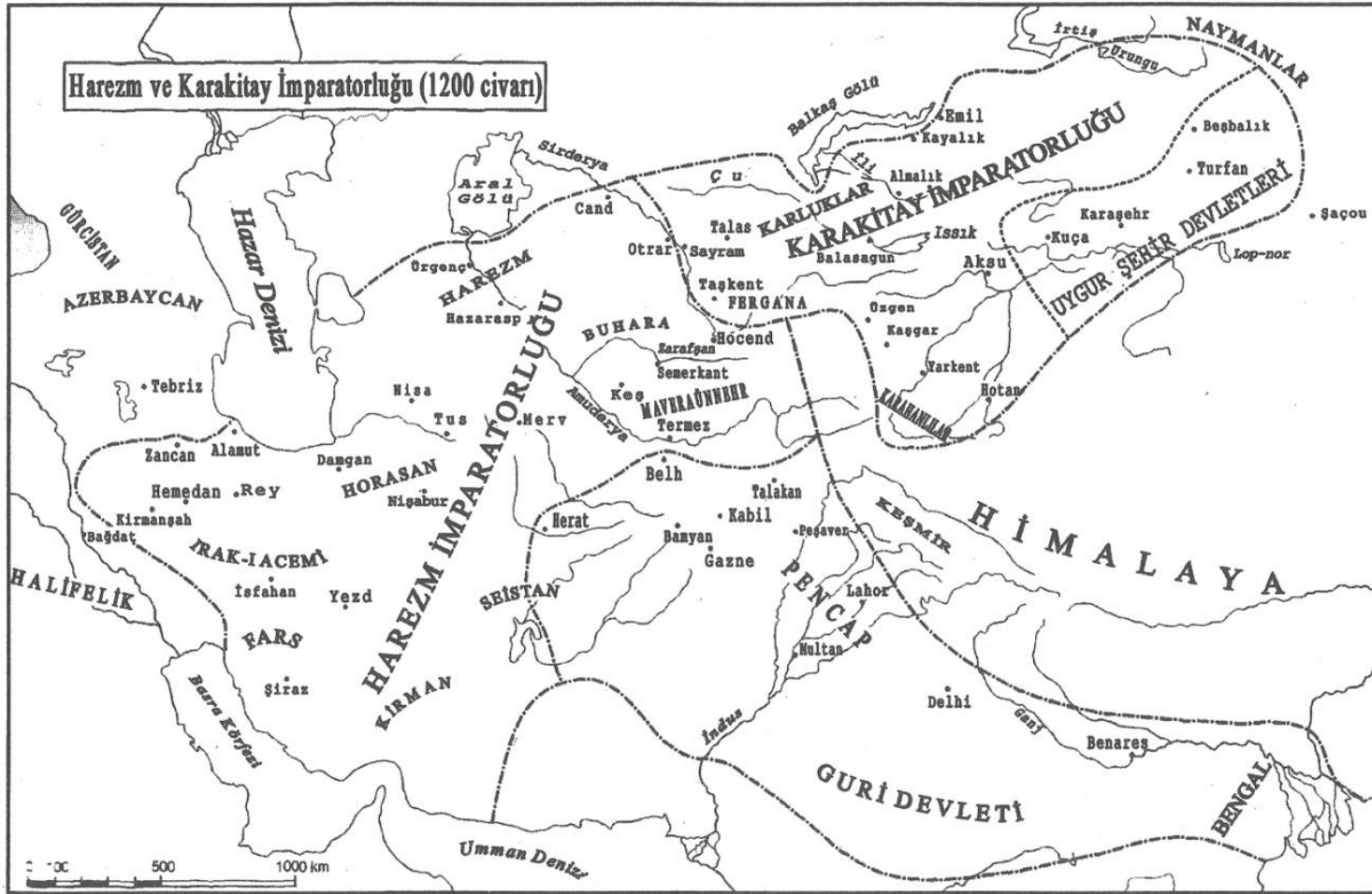
- Zahîrüddin-i Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, (Nşr. Kâlî Hâver), Çaphâne-i Hâverî, Tahran 1332.
- Zehra Bilgegil “Raşid al-Din Vatvat’ın Akbâr al-Afkâr fî’r-Resâil va’l-Aş’âr”, *Belleten*, LVII(220), Ankara 1993, 747-750.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed, *Târihü’l İslâm ve Vfâyatü’l Meşâhirü’l el-İlâm*, thk. Ömer Abdüselâm Tedmirî, Dârü’l Kitâb el-‘Arabî, Beyrut 1413.
- Zemânî, Kerim, *Şerh-i Camî-i Mesnevî-yi M’enevî*, İtişarât-ı İttılaât, Tahran 1388.
- Zeryab, Abbas , “Dasitân-ı Keşte Şoden Mecdüddin Bağdadî: Menkûl ez Yek Nusheyî Hattî”, *Yığma*, sayı: 80, 1333, 544-548.
- Ziyâ, Ahmed, *Meskûkât-ı İslâmiyye Takvîmi*, Matbaa-yı Âmire, İstânbûl 1328/1910.

EKLER

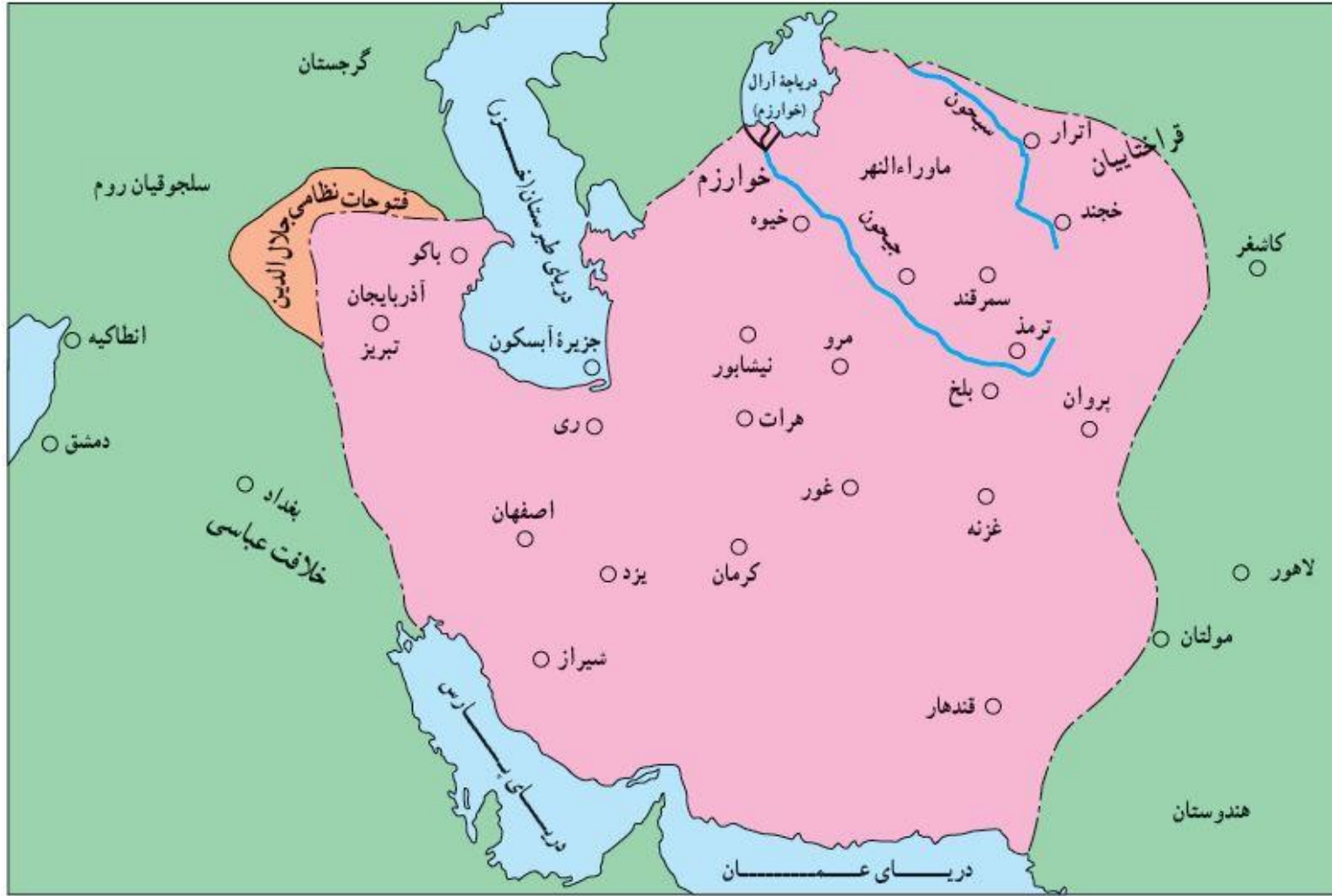
EK 1. HARİTALAR

Harita 1. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti Tarihi*, Ankara 2000.

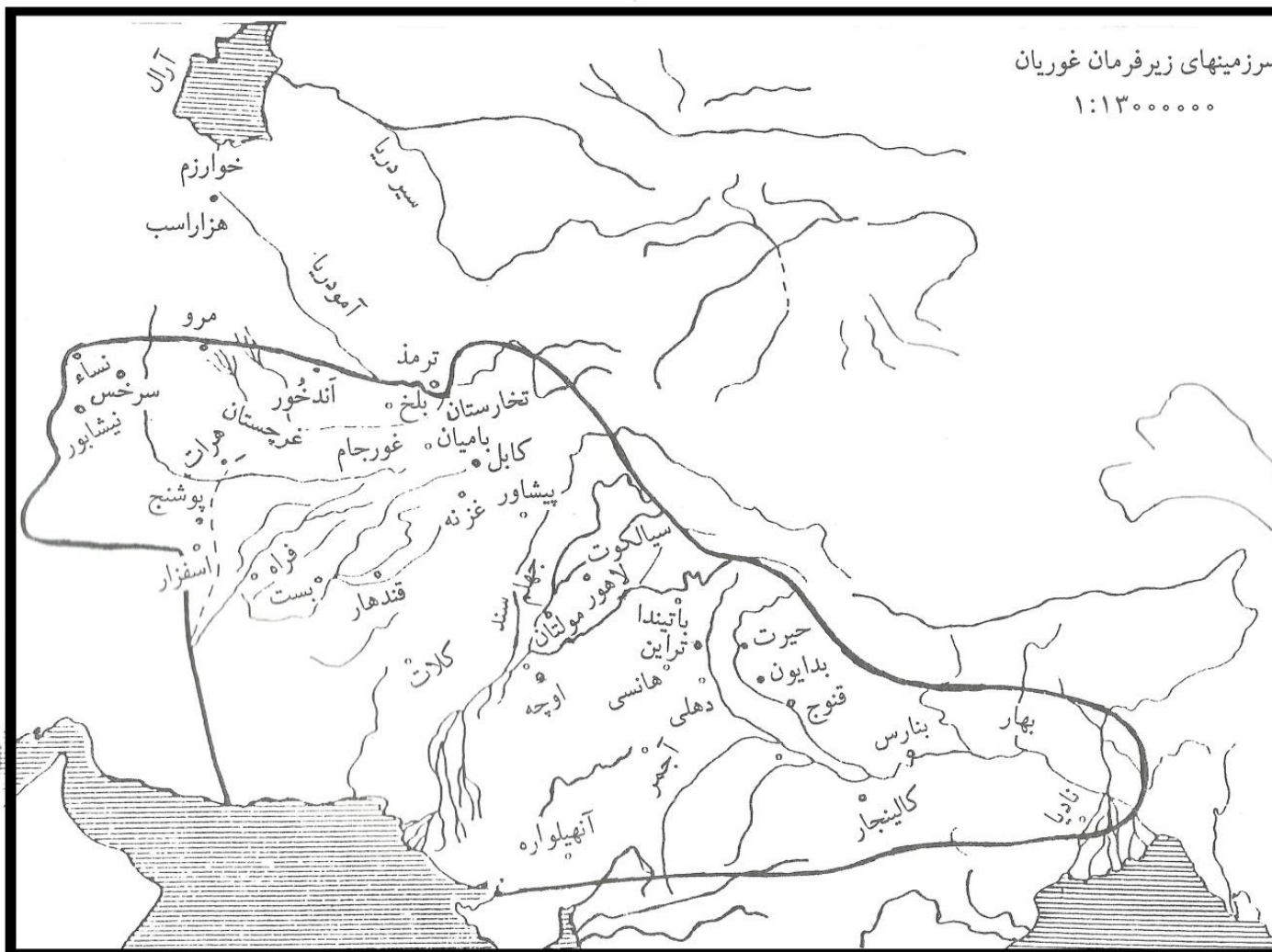

Harita 2. Vásáry, István, Eski İç Asya'nın Tarihi, (Çev. İsmail Doğan, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

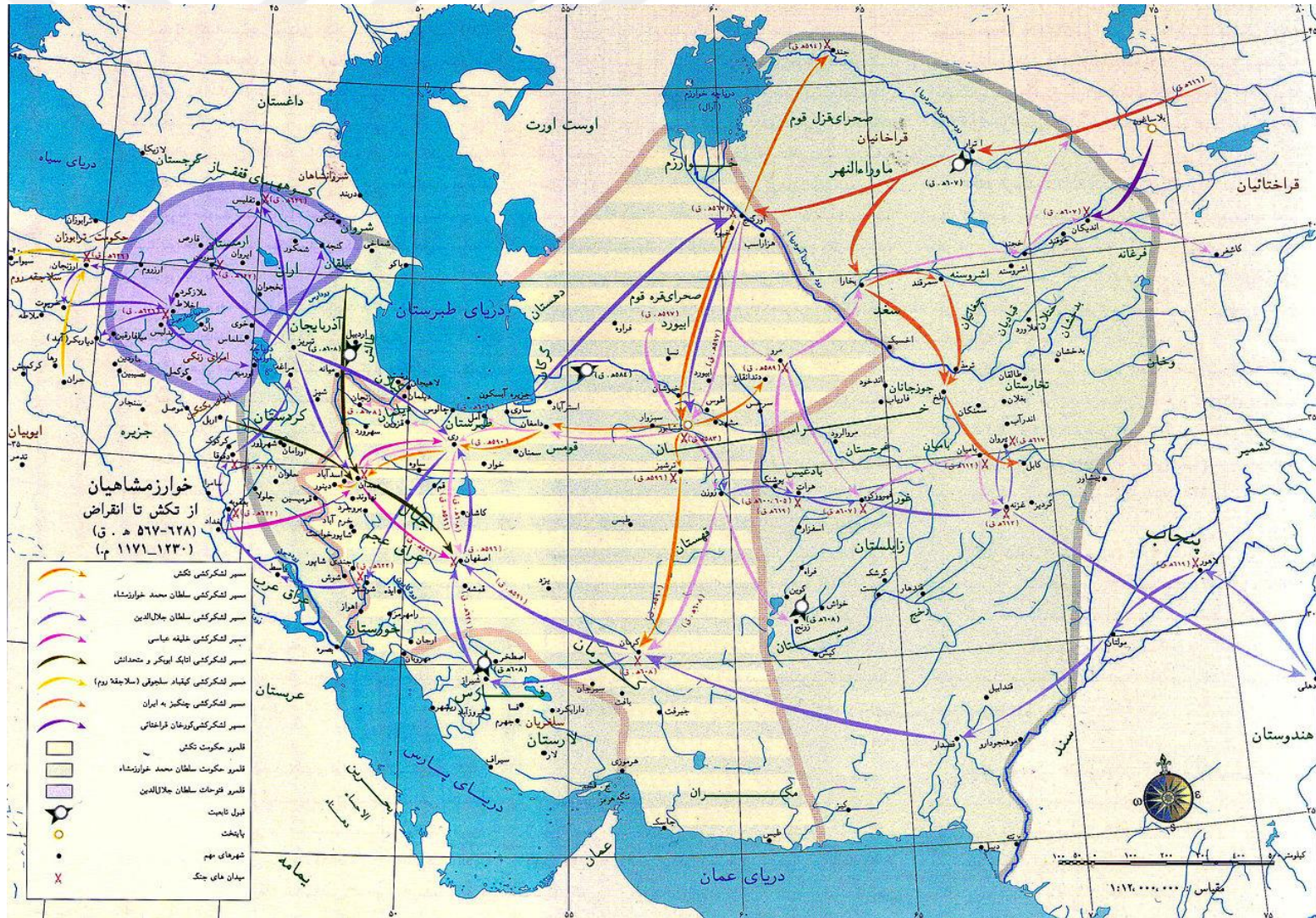
قلمرو خوارزمشاهیان (سلطان محمد خوارزمشاه)

Harita 3. *Tarih-i İnan ve Cihân I*, Danişgâhî Tahrân Rişteyî Edebiyat ve Ulûmî İnsani, Sehâmî Hâs, Tahrân 1392.

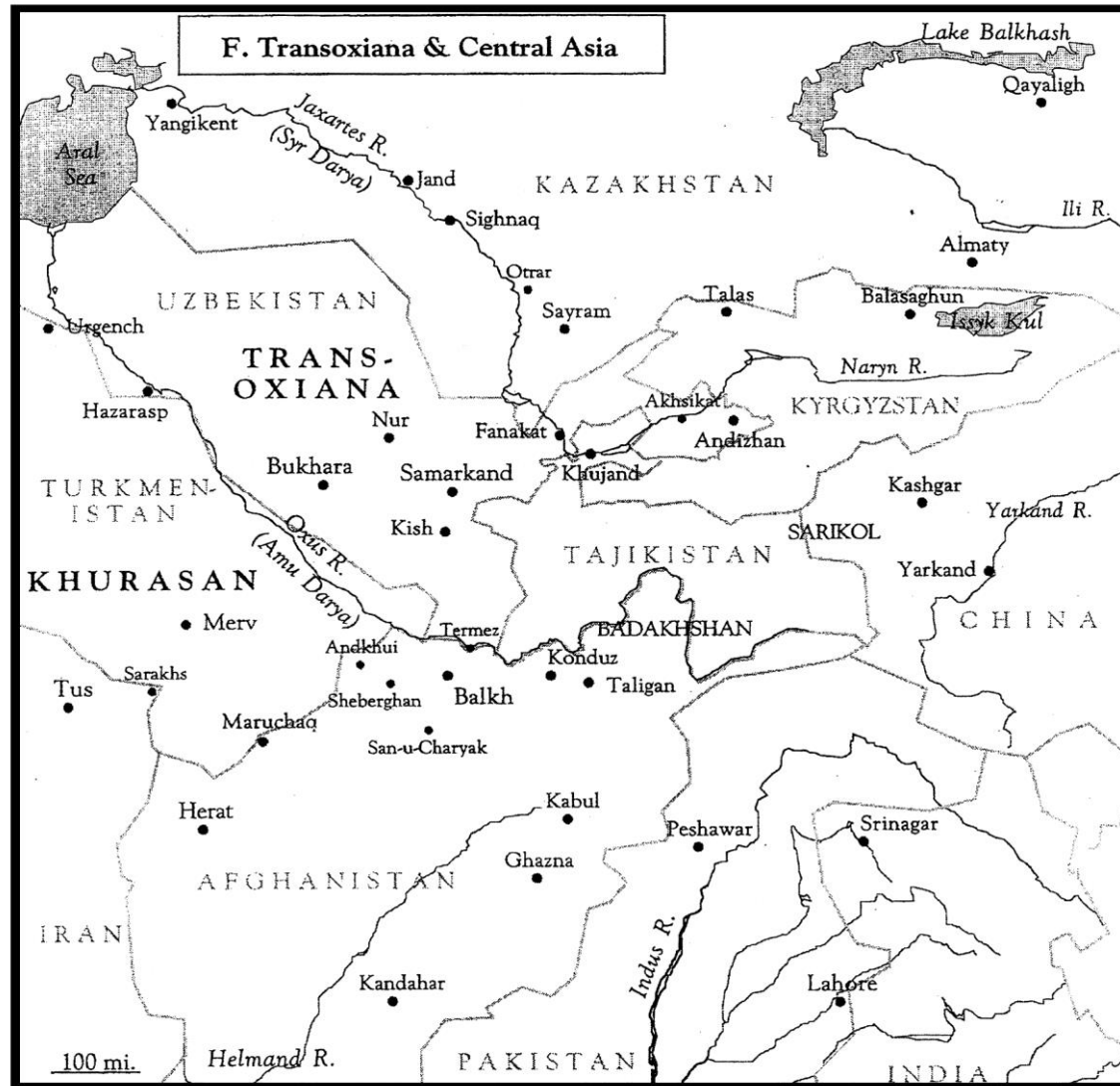

نقشه سرزمین غور

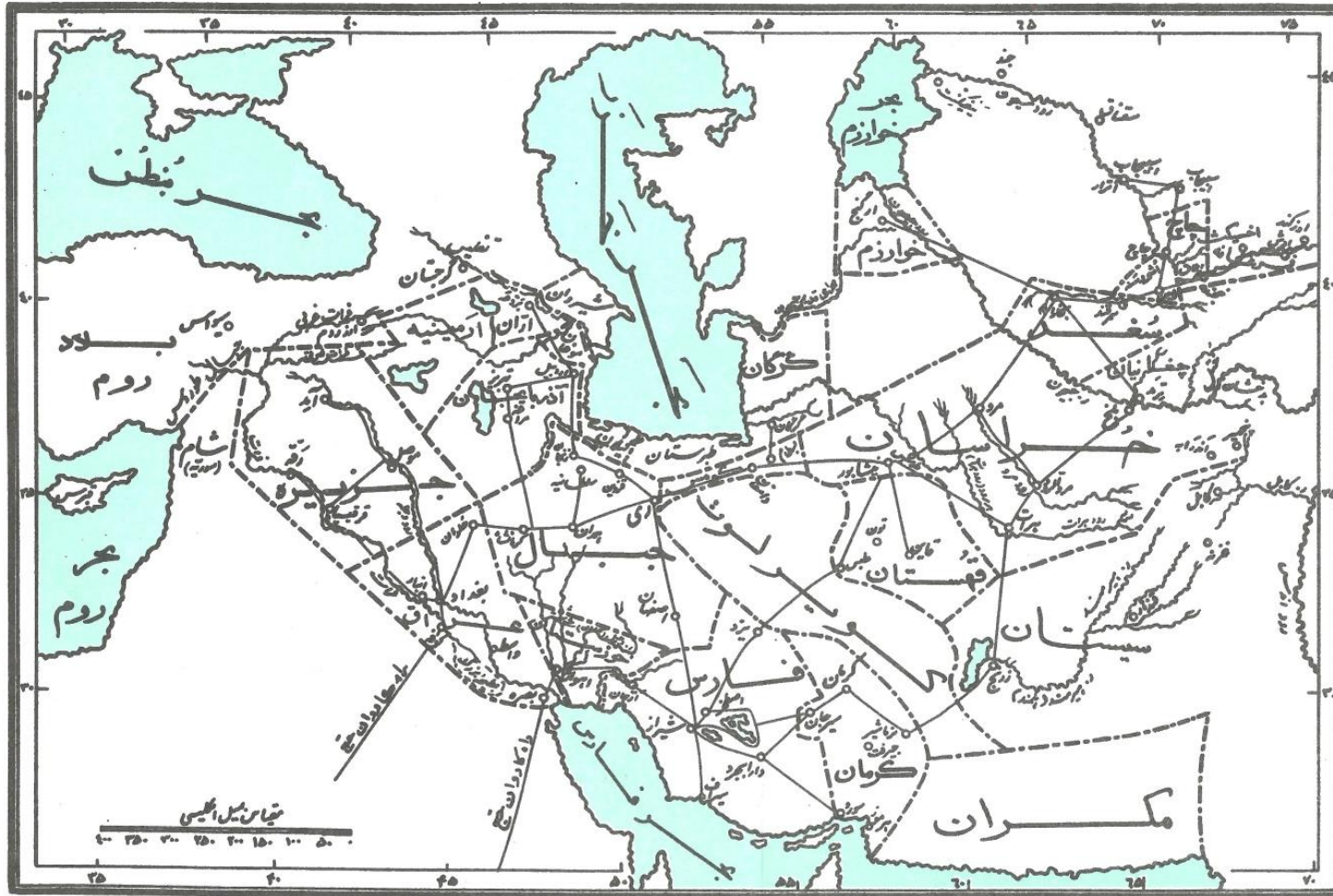
Harita 5. Esğer Ferruğî Ebrî, Târihî Guriyân, Tahran 1387.

Harita 6. Moğol İstilası öncesi Hârezm Coğrafyası. <http://tamadonema.ir/wp-content/uploads/2013/04/Iran-kharazmshahids2.jpg>

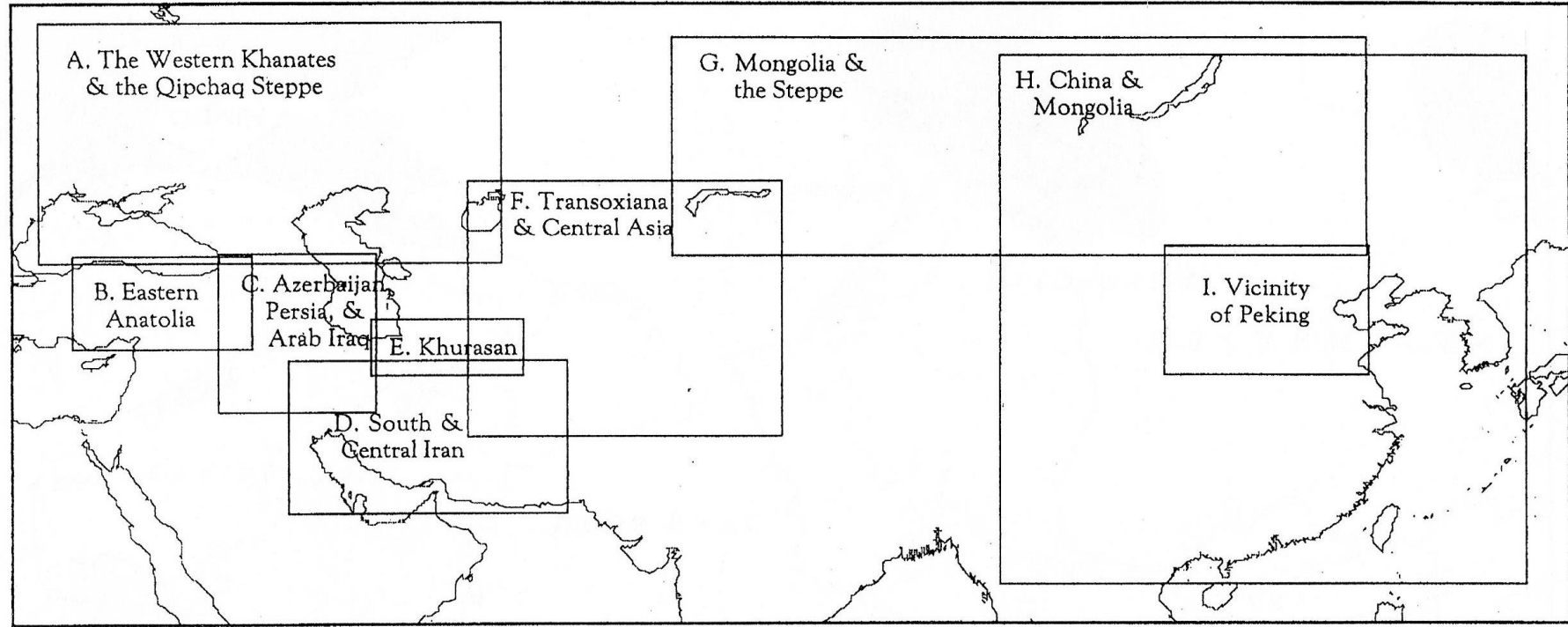

Harita 7. ReşidüddinFazlullah, *Câmi'üt-Tevârih I*, trc. W.M. Thackston, Harvard Üniversitesi 1998.

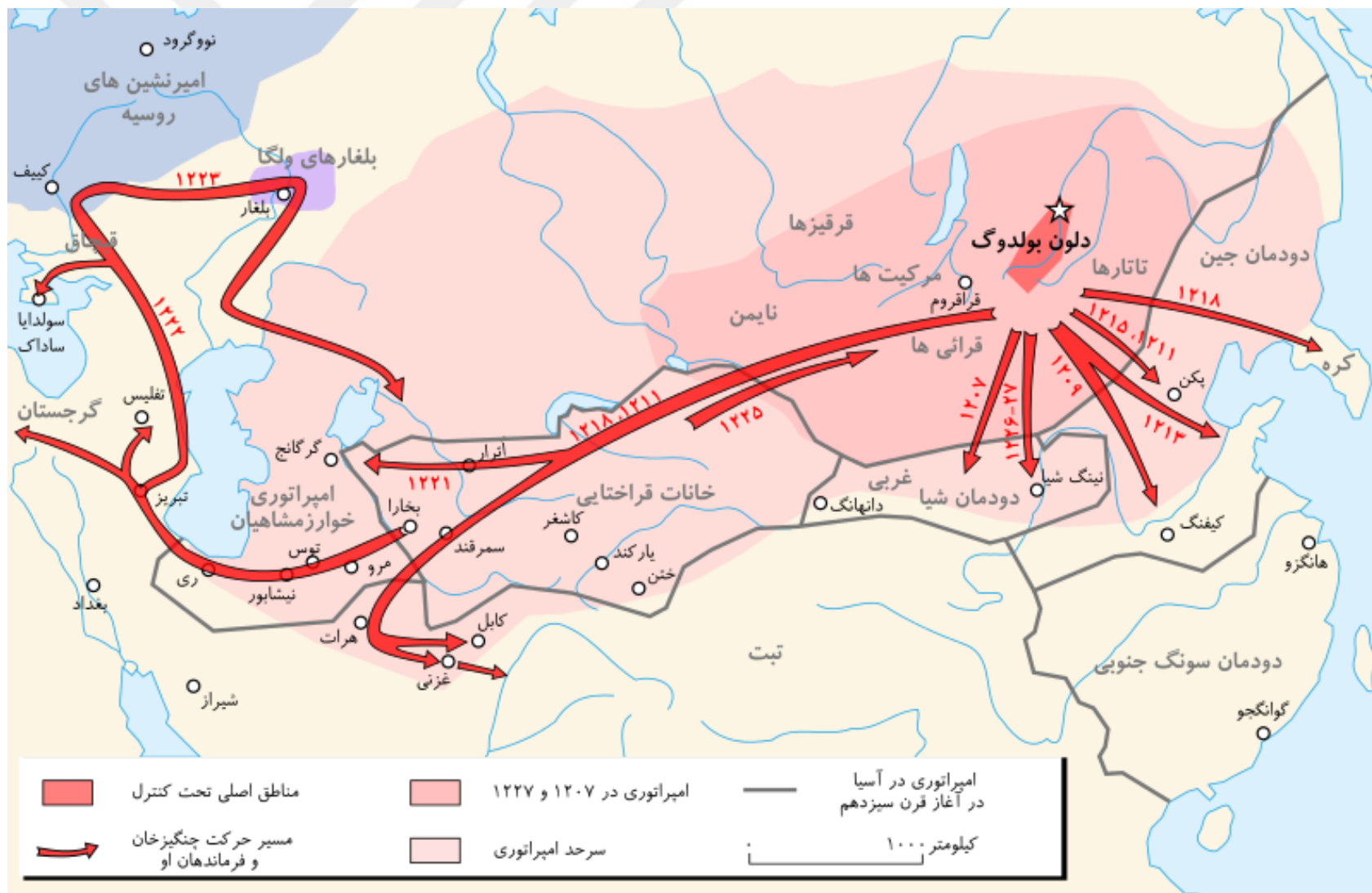

استان های خلافت عباسیان که شاهراههای عمده را نشان میدهد

Harita 8. Abbasi Halifeliği (Guy Le Strange, *Coğrafya-yi Tarihi Serzeminhâ-yi Hilâfeti Şerkî*, (Çev. Mahmud İrfan, Tahran 1390).

Harita 9. ReşidüddinFazlullah, *Câmi'üt-Tevârih I*, trc. W.M. Thackston, Harvard Üniversitesi 1998.

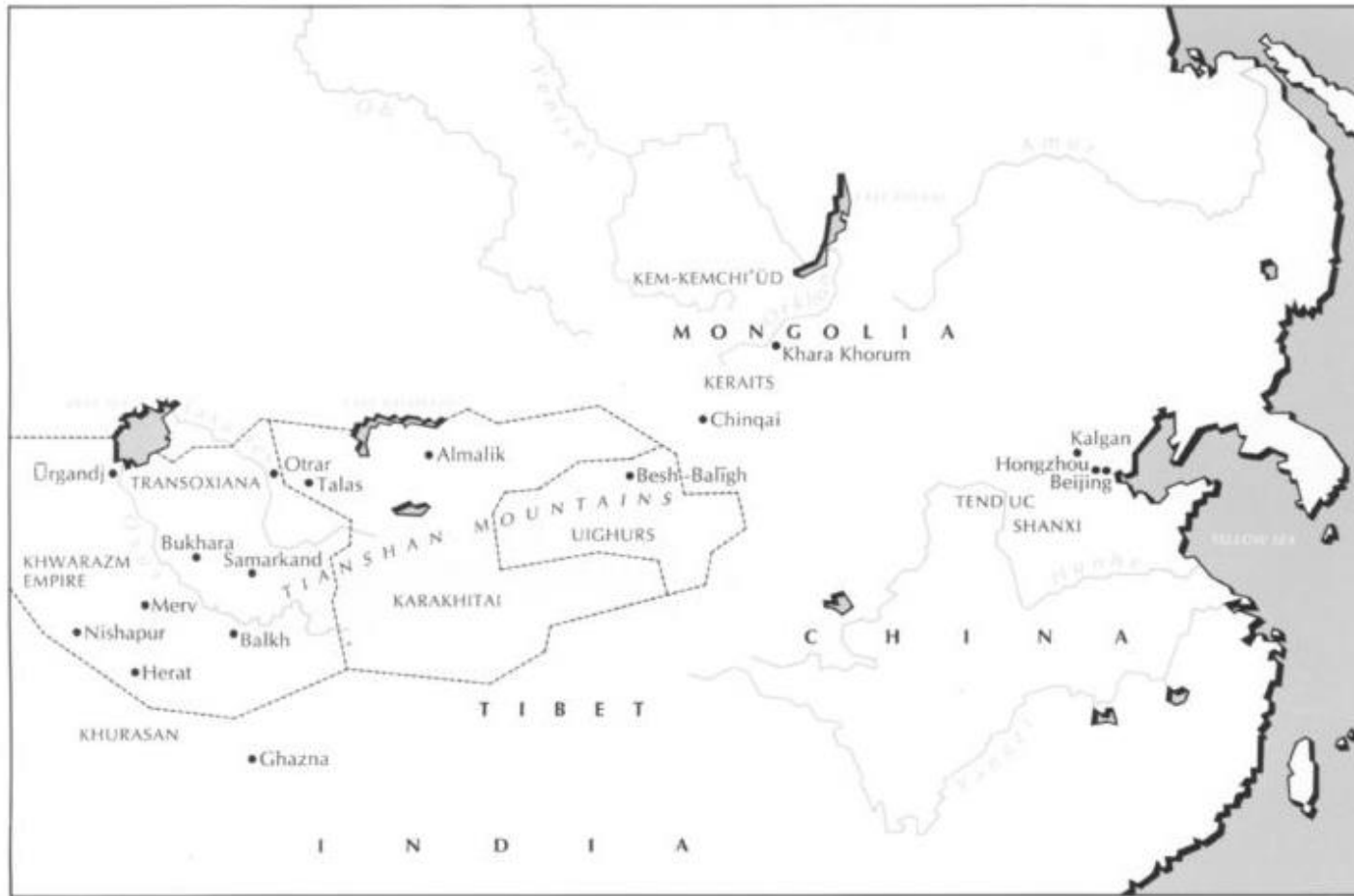

Harita 10. Cengiz Han'ın Hârezmşâh Devleti topraklarındaki harekât güzergâhı.
 (http://tamadonema.ir/wp-content/uploads/2013/04/Genghis_Khan_empire-fa.svg_.png)

Moğol İmparatorluğu 1190 - 1400

Harita 11. Stephen Turnbull, *Genghis Khan & the Mongol Conquests 1190-1400*, Osprey Publishing 2003.

Mongol Empire under Chinggis Khan.
Map by Charles Szabla.

Harita 12. Anne E. Wardwell, “Two Silk and Gold Textiles of the Early Mongol Period”, *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, Vol. 79, No. 10 (Dec., 1992), s. 354-378.

EK 2. RESİMLER, MİNYATÜRLER VE ŞECERE

Resim 1. Moğolların İslam Şehirlerini Kuşatmasını Gösteren Tasvir
(Edinburgh University Library, MS. Or. 20 f.124v Jami' al-Tawarikh by Rashid al-Din).

Resim 2. Edinburgh University Library, MS. Or. 20 f.124v Jami' al-Tawarikh by Rashid al-Din.

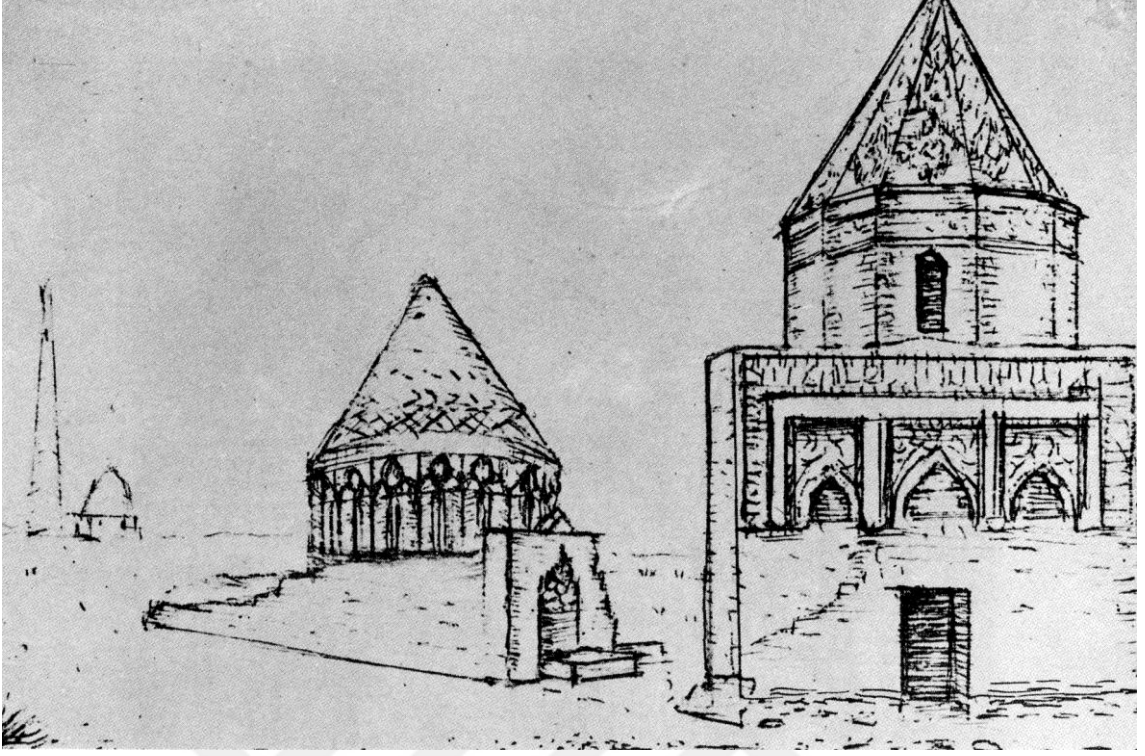

Resim 3. Terken Hatun'un Karakorum'a Götürülüşünün Tasviri.
(Abbas İkbâl Aştiyanî, *Tarihî Moğol*, Emir Kebir, Tahran 1388)

عاقبت سلطان محمد خوارزمشاه در جزیره آبسگون (مقاله صفحه ۴۵)

Resim 4. Sultan Muhammed'in Abeskûn Adasında Ölümünün Tasvir.
(Abbas İkbâl Aştiyanî, *Tarihî Moğol*, Emir Kebir, Tahran 1388).

Resim 5. Gürgenç'de Sultan Tekiş ve Fahreddin Râzi'nin türbelerinin tasviri. Emel Esin, *Türkistan Seyahatnamesi*, TTK, Ankara 1997.

EK 3. PARALAR

Şekil 1. Sultan Muhammed Dönemine Ait Nîşâbur'da Bulunan En Eski Para.
(<http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/457100>)

Alâ el-Din Muhammed b. Tökiş
596—617 (1200—1220)

1305. Altın, kesim yeri ve senesi kesik

Ortada :

ب

لا اله الا
الله محمد ر
سول لله
الناصر لدين
الله

Etrafında :

Ortada : لله

السلطان الاعظم
علا الدنيا والدين
ابوالفتح محمد
ابن السلطان
تکش

Etrafında :

Şekil 2. İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katalogu*, c: I, Ankara 1974, 429-431

الخاقان

لااله الاالله

العادل

محمد رسول الله

الاعظم

الناصر لدين الله

جنكز خان

امير المومنين

Şekil 3. Cengiz Han'ın Buhara'da Halife en-Nâsır Lidinillâh Adına Kestirdiği Altın Para. Badarch Nyamaa, The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII–XIV), Ulaanbaatar-Mongolia 2015.

589° Ghazneh, year 612.

Obv. Area, لا اله الا الله
محمد رسول الله
الناصر لدين الله
امير المؤمنين

Margin, هو الذى ارسل رسوله بالهدى ودين الحق ليظهره
على الدين كله

Rev. Area, السلطان الاعظم
علا الدنيا والد
ين ابو الفتح محمد
بن السلطان

Margin, ضرب هذا الدينار ببلدة غزنة فى شهر
سنة اثنى عشر وثمانية

Pl. XX. I.O.C. N 10, Wt. 76

Şekil 4. *Additions to the Orient Collection (1876-1888) Part I, Additions to Vols. I-IV*, Stanley Lane-Poole, ed. Reginald Stuart Poole, LL.D. London 1889, s. 372.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Coşkun ERDOĞAN
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum-1977
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce-Farsça
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İletişim	
E-Posta Adresi	cerdogan@atauni.edu.tr
Tarih	